T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TİYATRO ELEŞTİRMENLİĞİ VE DRAMATURJİ
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

GÜNÜMÜZ TÜRK OYUN YAZARLIĞINDA "BELLEK" VE "KURGULANMIŞ GERÇEKLİK" (1980-2000)

Ayşe SANCAK DENİZ
2502120337

TEZ DANIŞMANI
DOÇ.DR. YAVUZ PEKMAN

İstanbul-2022

ÖZ

GÜNÜMÜZ TÜRK OYUN YAZARLIĞINDA "BELLEK" VE "KURGULANMIŞ GERÇEKLİK" (1980-2000)

AYŞE SANCAK DENİZ

Bu tez kapsamında, tiyatro sanatının temsil etmeye çalıştığı nesnenin, gündelik yaşam gerçekliğinin kendisi olmadığı, topluma egemen olan güç ve ideolojiler tarafından kurgulandığı dolayısıyla bir yapıntı olduğu tartışmaya açılmaktadır. Gerçeğin kurgusallığı üzerinden ilerleyen bu çalışma aynı zamanda bireyin de kurgulanabilir toplumsal bir fenomen olduğunu ve disiplinci iktidarın belirlediği normlarla inşa edildiğini bu tartışmaya dahil etmektedir. Bunun yanında postmodernizmle birlikte gerçeklik kavramında meydana gelen değişimlerin gerçeğin inşa sürecine bir etkisinin olup olmadığı araştırılmaktadır. Topluma egemen olan gücün gerçekliği nasıl kontrol altına aldığını somutlaştırma anlamında, 12 Eylül 1980 askeri darbesi, siyasal, ekonomik ve kültürel gerçeklikleri ve bireyi kurgulayan bir iktidar biçimi olarak mercek altına alınmaktadır. 1980-2000 yılları arasında yazılan ve 12 Eylül'ün belirlediği toplumsal gerçekliği ve bireyi temsil nesnesi olarak seçen bazı tiyatro oyunları, belirlenen bu gerçekliğe karşıt söylem üretme ve gerçeği kurgulama yöntemlerini görünür kılma bakımından incelenmektedir. Darbeyi toplumsal gerçeklik ve birey inşası temelinde anlamlandıran bu oyunların mevcut gerçeklikle egemen güçler arasında kurduğu ilişki "disiplinci iktidar", "söylem", "kimlik", "ideoloji", "hegemonya", "kolektif bellek" ve "tüketim" gibi çeşitli kavramlarla birlikte analiz edilmektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Toplumsal Gerçeklik, Birey, Kurgu, 12 Eylül, Disiplinci İktidar.

ABSTRACT

"MEMORY" and "CONSTRUCTED REALITY" (1980-2000) in TODAY'S TURKISH PLAYWRITING

AYŞE SANCAK DENİZ

This dissertation brings forward that the object that dramaturgy attempts to represent is not the reality of life, but in fact a construct conceived by dominant powers and ideologies prevailing the society. While dealing with the construction of reality, this study also includes the individual into the discussion as a phenomenon socially constructed by the norms set by the disciplinary power. Furthermore, it analyses whether changes in the concept of reality due to postmodernism has had any impact on the construction process of reality. In order to demonstrate how prevailing powers have control over reality, the September 12th, 1980 coup d'état, its political, economic and cultural realities are put under a microscope as a political power constructing the individual. Some theatrical plays, written between 1980-2000 and revolving around objects representing the individual and social reality designated by the 1980 coup, are examined regarding how they reveal the methods of constructing reality, and produce an opposite discourse to the abovementioned designated reality. The relationship that these plays, associating the 1980 coup with the construction of reality and individual, establish between dominant powers and the existing reality is analysed through various notions, such as "power", "discourse", "identity", "ideology", "hegemony", "collective memory", and "consumption".

Key Words: Social Reality, Individual, Construction, September 12, Disciplinary Power

ÖNSÖZ

Son yıllarda "gerçek" ve "kurgu" arasında gittikçe belirsizleşen çizgi, tiyatro yazınının gerçeği mi yoksa kurguyu mu yansıttığı sorusunu akla getirmiştir. Bu çalışma gündelik yaşam gerçeğinin yapılandırıldığını ileri süren ikinci soru üzerinden şekillenmiştir. Gündelik yaşam gerçekliğinin kurgu olduğunu varsaymak, bu kurgunun nasıl ve kimler tarafından oluşturulduğu sorusunu da beraberinde getirmiştir. Bunun yanında duygu ve düşüncelerimizin, bilincimizin, dilimizin, eylemlerimizin, değerlerimizin kısaca yaşadığımız toplum içerisinde kurduğumuz ve nesnelleştirdiğimiz kimliğimizin topluma egemen güçler tarafından yapılandırıldığı reddedilemez bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Temsil nesnesini kurgunun uzantısı gibi değerlendiren oyunlar, toplumsal gerçekliği ve bireyi egemen güçlerden bağımsız ele almamaktadır. Gerçeğin inşa sürecini açık eden bu çalışma, tiyatronun ele aldığı nesneyi sorgulama ve metin odaklı eleştiri biçimlerini geliştirme anlamında önem arz etmektedir.

En başta temsil nesnesinin kurgusallığını inceleyeceğim dönemi 1980 sonrası olarak belirlemem konusunda öneride bulunan ve dağınık düşüncelerimi toparlayarak tezin gideceği yolu gösteren tez danışmanım Doç. Dr. Yavuz Pekman'a çok teşekkür ederim. Detaylı okumalarıyla eksikliklerimi gösteren, sıkıştığım yerde çözüm önerileriyle önümü görmemi sağlayan tez izleme komitesinde yer alan değerli hocalarım Doç. Dr. Fakiye Özsoysal'a, Doç. Dr. Hasibe Kocabay'a, Dr. Veli Şafak Uysal'a, ayrıca Prof. Dr. İ.Kerem Karaboğa'ya ve Doç.Dr. Zerrin Yanıkkaya'ya ve tüm bu süreçte kafamda oluşan soruları tartıştığım, fikirlerimi paylaştığım, uzun uzun anlatarak bana destek olan yol arkadaşım Reha Keskin'e, beni her anlamda destekleyen ve manevi güç veren canım arkadaşım Gülcan Şimşek'e, edebiyat alanında okuduklarını benimle paylaşarak zihnimi açan dostum Beyhan Yıldırım'a, kaynaklara ulaşmama yardımcı olan ve tökezlediğim yerde bana moral veren sevgili arkadaşım Ayhan Özer'e, ihtiyaç duyduğum her an yanımda olan ve farklı görüşleriyle tezime katkı sağlayan arkadaşım Şeyma Horasan Söyleyici'ye, teşekkürü bir borç bilirim.

Tez yazma sürecimin epeyce uzamasını sadece tezin gerektirdiği çalışma alanının geniş olmasına ya da kendi çalışma tempoma bağlamak bazı gerçekliklerin gözden kaçmasına sebep olur. Sürecin uzaması tam da tezde öne sürdüğüm gibi içinde yaşadığımız gerçekliğin bizim dışımızda ama bizim adımıza karar veren egemen güçler tarafından yapılandırılmasıyla bağlantılıdır. Egemen güçler tarafından kurgulanan öznel gerçekliğime sanırım çalışma hayatım, ailem, evliliğim ve çocuğum da dahil. Dolayısıyla bu süreçte en büyük teşekkürü bu tezle büyümek zorunda kalan kızım, bana inanarak beni yalnız bırakmayan eşim ve beni bugünlere getiren ailem hak ediyor.

Ayşe Sancak Deniz

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ ……..ii

ABSTRACT ……..…….iii

ÖNSÖZ ……...…….……..iv

İÇİNDEKİLER ……vi

KISALTMALAR LİSTESİ ……...viii

GİRİŞ …….……...1

BİRİNCİ BÖLÜM

GERÇEĞİN KURGULANIŞI

1.1. GERÇEĞİN KURGULANIŞINA GENEL BAKIŞ 11

1.1.1. KURUMLAŞMA 22

1.1.2. MEŞRULAŞTIRMA 37

1.1.3. İÇSELLEŞTİRME 49

1.2. BİREYİN KURGULANIŞI 57

1.2.1. ÖZNENİN İNŞASI 57

1.2.2. KİMLİK İNŞASI 70

1.3. GÜÇ İLİŞKİLERİNİN İNŞASI 79

1.3.1. İDEOLOJİNİN İNŞASI 79

1.3.2. HEGEMONYA İNŞASI 89

1.4. GERÇEKLİK YİTİMİNİN KURGULANIŞI 95

1.4.1. GERÇEKLİK YİTİMİNİN İNŞASI 95

1.4.2. TÜKETİM VE İMAJIN İNŞASI 100

İKİNCİ BÖLÜM

12 EYLÜL VE GERÇEĞİN KURGULANIŞI

2.1. 12 EYLÜL'ÜN GELİŞİM SÜRECİ 106

2.1.1. CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TOPLUMSAL GERÇEKLİK VE BİREY KURGUSUNA GENEL BAKIŞ 106

2.1.2. 1950-1980 ARASI YILLARDA TOPLUMSAL GERÇEKLİK 113

2.1.3. 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ 142
2.2. 12 EYLÜL'ÜN KURGULADIĞI GERÇEKLER 152
2.2.1. DEVRİM ÖZNESİNDEN UYSAL ÖZNEYE 152
2.2.2. MUHAFAZAKÂR VE APOLİTİK KİMLİK PEŞİNDE 163
2.2.3. TÜKETEREK MODERNLEŞME 173
2.2.4. KOLEKTİF BELLEKTEN BİREYSEL BELLEĞE 180

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"BELLEK" VE "KURGULANMIŞ GERÇEKLİĞİN" OYUNLARDA KULLANIMI (1980-2000)

3.1. 12 EYLÜL VE TİYATRO 194
3.2. BİREY KURGUSUNUN KULLANIMI 203
3.2.1. KENTE TUTUNANLAR 203
3.2.2. KÖŞEYİ DÖNENLER 212
3.2.3. TEK KİŞİLİK HAYATLAR 221
3.3. GÜÇ İLİŞKİLERİ KURGUSUNUN KULLANIMI 230
3.3.1. TARİHTEN GELENLER 230
3.3.2. BALKONA KİLİTLENENLER 240
3.3.3. AYNADAKİ ÖTEKİLER 258
3.4. GERÇEKLİK YİTİMİ KURGUSUNUN KULLANIMI 265
3.4.1. SIRADANLAŞAN ÇOĞUNLUK 265
3.4.2. GERÇEĞİ YİTİRENLER 277
SONUÇ 296
KAYNAKÇA 306
EK 335
ÖZGEÇMİŞ 340

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
Bkz.	: Bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çevirmen
Der.	: Derleyen
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu/Konseyi
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MİSK	: Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
ODTÜ	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Yay. Yön.	: Yayın Yönetmeni
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu

GİRİŞ

Aristoteles'in *Poetika* adlı eserinde ölçütlerini belirlediği Batılı anlamdaki dram sanatı "mimesis"e dayanır ve bu sanatın Antik Yunan'dan bugüne değin biçimsel ya da özsel farklılıklar olsa da temelde sahne üstünde temsil etmeye çalıştığı şey gündelik gerçekliktir. Gerçeğin çoğullaştığı ve yitirildiği hatta her şeyin "akışkan" bir hal aldığı zamanımızda herhangi bir kesinlikten söz etmek mümkün değilse tiyatro sanatının sahne üstünde hangi gerçekliği temsil ettiği üzerinde yeniden düşünmek gerekmez mi? Nesnel gerçek yoksa ya da ortak bir kökenden referans alamıyorsa tiyatronun temsil ettiği şey nedir peki? Bu sorular elbette varoluşsal gerçeklik kavramından hareketle değil, tiyatronun temsil nesnesini oluşturan ve toplum tarafından biçimlendirilen gündelik yaşam gerçekliği kavramından hareketle sorulmuştur. Gerçek kavramının sorunsallaştırılmasıyla birlikte son yıllarda edebiyat metinlerinin veya tiyatro yazınının kendini kurduğu zemine eleştirel yaklaşan farklı okuma biçimlerinin ortaya çıkması bu sorulara ışık tutmuştur. Zeynep Uysal, kurmaca karakterlerin gerçekle ilişkisini ele aldığı ***Edebiyatın Omzundaki Melek*** adlı yazısında Dolezel'in "kurmaca karakterlerin gerçek prototiplerinden türediği yaklaşımına karşıt olduğundan" söz eder.[1] Bu bakış açısından yola çıkan Uysal'a göre kurmaca karakterler gerçeğin prototipinden türememiştir; onun temsili ya da taklidi değildir, sadece ondan türemesi mümkün olan halidir. Yani gerçeğin muğlaklaştığı yerde ondan türetilen temsil ancak "kurgunun kurgusu" olabilir. Bu durumda tiyatro yazınının kendini kurduğu gerçeklik zemini kurgu ise onun ele aldığı kurmaca dünya gerçeğin temsili değil kurgunun temsili olur.

Bunun yanında gerçeği sorunsallaştıran "Yeni Tarihselcilik" kuramında tarihin bile kurgu olduğu öne sürülür. Bu kuram "tarihin metinselliği" ve "metnin tarihselliği" adlı kavramlarla bir yandan tarihsel anlatıların sorunsuz şekilde geçmişi

[1] Dolezel'den aktaran; Zeynep Uysal, **Edebiyatın Omzundaki Melek**, Yay. Haz: Zeynep Uysal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.14.

şimdiye taşıyamadığını, hakikati olduğu gibi aktaramadığını diğer yandan metinlerin yazıldığı dönemin, toplumun ve kültürün tanığı olduğunu tartışır.[2] Edebi metinler için de söz konusu olan ve aynı zamanda insanı toplumun ürünü olarak gören, ideolojinin metne etkisini dışlamayan bu okuma biçimi metnin bağlamını genişleten ve soy kütüğünü çıkarmaya yarayan bir yaklaşımdır. Tiyatro metinlerini bu açıdan ele aldığımızda onu sadece estetik değerler doğrultusunda incelememizin yeterli olmadığını, aksine onun politik, toplumsal, dinsel ve kültürel açıdan tarihin tanığı olduğunu bilerek ve bu tanıklığa kolektif belleği de dahil ederek okuma biçimlerimizi zenginleştirmemiz gerektiğini görürüz. Dolayısıyla kurmaca metin üretildiği tarihten, toplumdan, kültürden, ideolojiden bağımsız ele alınamayacağı gibi temsil ettiği "gerçeklik" de onu inşa eden, nesnelleştiren ve meşrulaştıran kısaca onu kurgulayan yapılardan bağımsız ele alınamaz. Söz konusu olan gerçekliğin kendisi kurgudur bu anlamda. Gündelik yaşam gerçeğinin kurgusallığından hareket ederek gerçeğin oluşum sürecindeki mekanizmaları göz önünde bulunduran tiyatro metinlerinin politik, toplumsal ve kültürel bağlamı, haliyle bu mekanizmaları göz ardı eden metinlerden daha geniş olacaktır.

Gerçeği inşa eden yapılar aynı zamanda sosyal bir varlık olan bireyi de inşa eder. Bireyi belirleyen içinde bulunduğu yaşam koşulları ve bu koşulları oluşturan toplumun egemen güçleridir. Bireyin kurgulanabilir bir toplumsal fenomen olması ve inşa sürecinin dış müdahaleye açık olması, topluma egemen olan güç ve ideolojilerin bu alanda iktidar kurması ve kendi istekleri doğrultusunda birey inşa etmesiyle sonuçlanmıştır. Örneğin Tanzimat Dönemi'nde ilk örnekleri verilen Batılı formdaki tiyatromuzun, modernleşmenin bir gereği olarak ithal edilmesindeki başlıca amaç, modern kıstaslara göre birey inşa etmekti. Tiyatro bu amaç için en etkili araçlardan biriydi. Dönemin aydınlarına göre "tiyatro sanatı Batı uygarlığının bir ürünü olarak, hem topluma Batılı yasam biçimini tanıtacak, hem Batılı olmada yol gösterici olacaktır."[3]Aydınların üstlendikleri bu misyon Cumhuriyet Dönemi'nde resmi politikaların sözcülüğünü de üstlenerek aynı hızla ve kararlılıkla devam etmiştir.

[2] Mehmet Fatih Uslu, "Greenblatt'ın Yeni Tarihselci Eleştirisi", **Edebiyatın Omzundaki Melek,** Yay. Haz: Zeynep Uysal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.30.
[3] Yavuz Pekman, "Tanzimat Dönemi Oyun Yazarlığında Batılılaşma Olgusu", Ankara Üniversitesi, **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Cilt:14, Sayı:14, Yıl 2002, s.8-9.

Tiyatro tarihimiz birey inşasına katkıda bulunan, resmi söylemi yeniden üreten örneklerle doludur. Buna karşın resmi söylemi çözerek temsil edilenin kurgu olduğunu söyleyen, karşıt söylem geliştiren örnekler de mevcuttur. Bu anlamda bu çalışmanın temel odağını bireyi ve toplumsal gerçekliği bir iktidar kurgusu olarak ele alan bu metinler oluşturdu.

Türk tiyatrosu üzerine şimdiye dek yapılan çalışmalarda "gerçeklik" kavramı çeşitli açılardan ele alınmıştır. Beliz Güçbilmez'in ***Zaman Zemin Zuhur***[4] adlı kitabı, Batı'nın gerçekçi dram ölçütlerine göre metnin içeriğini kurgulayan Türk tiyatrosu oyunlarını inceleyen oldukça zihin açıcı çalışmalardandır. Metnin içeriğinin kurgulanmasında dönemin kültürel koşullarının ve geçmiş kurgusunun belirleyici olduğunu gösteren önemli bir yapıttır aynı zamanda. Toplumsal gerçekliğin egemen güçler tarafından kurgulandığını ileri süren bu tez ise gerçeğin inşa sürecini ele alan toplumsal kuramlar eşliğinde perspektifi daha da genişleterek, metinlerde kurgulanan içeriğin kendisinin kurgu olduğunu ve bu kurguların metne konu edilme itkisini kimlik kaybı endişesinin ve unutmaya karşı hatırlama refleksinin oluşturduğunu söylemeye çalışacaktır. İnceleme nesnesini oluşturan metinler 1980-2000 yılları arasındaki tiyatro metinlerinden seçilmiştir. Tarihsel aralığın seçiminde etkili olan husus ise, 12 Eylül 1980 darbesiyle iş başına gelmiş askeri rejimin ve devamındaki siyasal iktidarların siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda toplum üzerinde hegemonya kurması ve doğruluk söylemleri üreterek özne inşa etmesiyle yakından ilgilidir. Baskıcı yönetimlerin inşa ettiği gerçekliklerin ardını metinler aracılığıyla tartışmaya açmak hem tarihe tanıklığın bir yolu hem de metin odaklı eleştiriye alan açmanın bir yoludur.

Bu tez çalışması esas olarak 1980-2000 yılları arasındaki bazı tiyatro metinlerinin 12 Eylül 1980 askeri darbesini bir kimlik inşa etme projesi gibi gördüğünü ileri sürmektedir. Metinlerin egemen söyleme aldığı bu karşı tavır, tiyatro sanatını toplumsal gerçeklik ve birey inşa etmek için araçsallaştıran ve resmi söylemin sözcüsü olan tavrın karşısında yer alır. Egemen güçlerin kendi iktidarlarını sürdürmek için ürettiği doğruluk söylemleriyle ötekileştirdiği ya da yok saydığı

[4] Beliz Güçbilmez, **Zaman Zemin Zuhur,** Ankara, Deniz Kitabevi, 2006.

gerçeklikleri gündeme getiren bu metinler, darbe rejiminin oluşturduğu baskı ve sansür koşullarında iktidarın gözünden kaçmak için Michel Foucault'nun kavramsallaştırmasına göre "iktidar tarafından gerçeği üretmeye zorlanan"[5] ve bir başka gerçekliğin kapısını aralayan metinler olarak da ifade edilebilir. Metinlerin iktidar söylemleri karşısındaki tavrını ele almadan önce iktidarın birey ve gerçeklik inşa etme işlevi yüklediği tiyatro sanatının önceki yıllarda aldığı pozisyonlara kısaca göz atmak anlamlı olacaktır.

Daha önce de değindiğimiz gibi Batılı anlamda tiyatroyla tanıştığımız Tanzimat Dönemi'nde tiyatro modernleşmenin bir unsuru olarak halka modernliği tanıtma, geleneksel halkı batı değerleriyle donatılmış birey seviyesine ulaştırma amacıyla ideolojik aygıt olarak ithal edilmişti. Tiyatro sanatı Batılılaşma ideolojisinin ülkemizde kurumlaşmasının ilk araçlarındandır. Öyle ki okuma yazma bilmeyen halka modernleştirmenin en ideal yolu, tiyatro sahnesinden halka seslenmekti. Tiyatroya yüklenen eğitici-öğretici-dönüştürücü bu misyon Osmanlı'nın toplumsal gerçekliği ve bireyi dönüştürme politikalarının bir sonucundan daha çok Batı'da eğitim gören yenilikçi aydınların Batılılaşma ideolojisini benimsemelerinin bir sonucudur. Batı'nın kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan modernliği kendi iç dinamikleriyle elde edemeyecek olan Osmanlı halkının dışarıdan ithal edilen fikirler ve kurumlar aracılığıyla inşa edilmeye çalışılması, hem halk hem aydınlar katmanında doğu-batı değerleri şeklinde ikiliğe yol açtığı hatta bu ikiliğin bugün bile sürdüğü ifade edilmiştir.[6] Bu genel kanının aksine Jale Parla, ***Babalar ve Oğullar*** adlı kitabında aydınlarda bu ikiliğin yaşanmadığını, İslami düşünceyle uyum içinde olan, ondan icazet alan bir düşünce sisteminin varlığından bahseder.[7] Parla, Batılılaşma adına yapılan yeniliklere harcanan çabanın iki katının bu yeniliklerin İslamiyet'e uygun olup olmadığına harcandığını düşünür. Güç ve otoritenin simgesi, İslam'la özdeşleşen babanın arayışı içindedir bütün metinler. Çalışmanın ana sorunsalı olmamakla beraber bu görüş, Tanzimat Dönemi birey ve gerçeklik

[5] Michel Foucault, **Toplumu Savunmak Gerekir**, Çev: Şehsuvar Aktaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s.38.
[6] Tamer Temel, "**Modernleşme Dönemi Türk Tiyatrosu'nda İdeal Bireyin Temsili**" İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015, s.2-3
[7] Bkz. Jale Parla, **Babalar ve Oğullar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.9-21.

kurgusundaki belirleyici unsurun Batılılaşmadan ziyade İslamcılık olarak saptanması anlamında önem arz etmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet'le birlikte geleneğin tahakkümünden kurtularak ve yine Cumhuriyet'in "fikri hür, vicdanı hür" söylemini içselleştirerek kendi gerçekliğini oluşturan bireyin geldiği noktadan rahatsız olan devletin egemen güçleri, 12 Eylül sonrası devlete itaat temelinde kuracağı yeni kimliğe yine gelenekle özdeşleşen ve otoriteye itaati örgütleyen İslamcılık ideolojisini zemin olarak belirlemiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde ise tiyatro sanatı toplumsal gerçeklik ve birey kurgusunu yerleştirmek için yine araç olmayı sürdürmüş, dahası Tanzimat Dönemi'ndeki gibi sadece aydınların ideolojisini yayan bir sanat olmaktan çıkarak devletin resmi politikalarının sözcüsü, benzer bir ifadeyle propaganda aygıtı konumuna gelmiştir. İslam kültürü Cumhuriyet'in muasır medeniyet seviyesine ulaşma ideolojisine ve Batılı normlarla donatılacak bireye engel görüldüğünden, bu dönemde kimlik inşasının kurucu unsurları arasından çıkarılmış, hatta İslam adına geçmişi ya da geleneği hatırlatan ne varsa bellekten silinmiştir. Güçbilmez'in deyimiyle "yeni ideolojinin mefkûresi'nin pusulası muasır medeniyetleri gösterecektir hep ve bunu yapabilmek için reddi miras, dünden, geçmişten gelen ne varsa -Tanzimat da dahil olmak üzere- hepsinin reddi esastır."[8] Ne var ki gelenekle bağı koparılan halkın topyekün modernleşme adı altında yapılan devrimleri içselleştirmesinde sorunlar çıkmış ve kimliğine olan aidiyet bağı zedelenmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyet buna çözüm olarak, gelenekle bağını kestiği halka, yeni kimlik oluşturmak ve aidiyet hissettirmek için kökeni Orta Asya'da yaşayan eski Türk topluluklarına taşımıştır. Esra Dicle Başbuğ Cumhuriyet'in bu tavrını şöyle açıklamaktadır:

> Ulusal açıdan kendine güven duygusunun gelişmesi, yerleşik hurafe ve batıl itikatlara karşı her alanda bilimin rehberliğinin benimsenmesiyle dilden sosyal yaşama, siyasetten kültüre kadar pek çok alanda İslam'ın ve Osmanlı'nın etkilerini silme çabası tarihle desteklenir.[9]

[8] Güçbilmez, a.e., s.124
[9] Esra Dicle Başbuğ, **Resmi İdeoloji Sahnede**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s.166.

Tiyatro sanatı da hem bu yeni kimliği hem de toplumsal dönüşümü sağlayacak Kemalist devrimlerini halka tanıtma, anlatma amacıyla kürsü olarak kullanılmıştır.

Tiyatro temsil nesnesini egemen güçlerin kurguladığı gerçekliklerden seçerek egemen ideolojiye toplum katında onay alabileceği gibi temsil nesnesini egemen ideolojiyi zayıflatan, egemenlerin çıkarlarına eklemlenen öğeleri çözen niteliğiyle de ele alabilir. 1960-1980 yılları arasındaki tiyatronun temsil nesnesine bakışı genel olarak ikinci tercihten yanadır. Bu dönem temsil nesnesinin seçiminde rol oynayan unsur, toplumdaki maddi güç ilişkilerinin toplumsal gerçekliği ve bireyi belirlemesi karşısında dönemin düşünsel atmosferine hâkim olan toplumcu gerçekçi bakışın, toplumsal gerçekliğin ve bireyin üzerinde hiçbir egemen siyasal, ekonomik ve toplumsal tahakküm kabul etmeyen düşüncesidir. Tiyatronun toplumcu gerçekçi bakıştan beslenerek egemen ideolojiye karşı aldığı bu tavır, 12 Eylül 1980 darbesinin oluşturduğu baskı ve sansür koşullarında sürdürülmesi zor bir tavır olsa da, en azından 80 sonrasının kurgu gerçekliklerini çözmekte faydalandığı bir tavır olmuştur. Yukarıda kısaca özetlediğimiz tiyatro tarihimizdeki bu pozisyonlar 1980 sonrası oyunların temsil nesnesiyle olan ilişkisini incelemede yol gösterici olacaktır.

Tiyatronun temsil nesnesini oluşturan gerçekliği egemen güç ya da ideolojilerin kurgusu olarak belirlemek bu kurgunun oluşum sürecini sorunsallaştırmayı beraberinde getirmiştir. Egemen güçler halihazırda var olan bir gerçekliği mi kurgular, yoksa o gerçeklik daha var olmadan mı onu kurgular? Yaşamın gerçekliği ileriye doğru işlediği için toplumsal anlamın her zaman yeniden ve yeniden üretilmesine gerek yoktur, geçmişin deneyimini taşıyan hazır bilgi kalıpları ve kolektif bellek sayesinde gerçeklik bugüne taşınabilir. Egemen güçler kullandıkları yol ve yöntemlerle önceden var olan gerçekliği kurgulayabildiği gibi insanın dışsallaşma esnasında üreteceği anlamları da kurgulayabilir. Dolayısıyla kurgu mekanizmaları devreye girdiğinde her ikisi de mümkün gözükmektedir. Kurgu mekanizmalarının inşa sürecindeki işlevini anlamak için öncelikle toplumsal gerçeklik inşasını ele alan kuramlara başvurulacaktır. Bu amaçla çalışmanın birinci bölümünde gerçeğin kurgulanışı çeşitli kuramlar eşliğinde ele alınacak olup, egemen güçlerin bu sürece olan müdahalesi "şeyleşme", "disiplinci iktidar", "özne",

"kimlik", "hegemonya", "ideoloji", "gerçek yitimi", "tüketim" gibi kavramlarla birlikte tartışılacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde gerçeğin kurgulanışıyla ilgili bir kuramsal çerçeve oluşturmak ve belli bir düşünsel yol haritası çizmek için literatür taranırken farklı disiplinlere ait çok sayıda kaynağın varlığıyla karşılaşılması konuyu beşeri bilimler açısından ele alan belli başlı çalışmalarla sınırlı tutmayı zorunlu kılmıştır. Gerçeğin inşa sürecini epistemolojik açıdan ele alan fenomenolog Alfred Schutz'un insanların gerçekliği yine kendilerinin inşa ettiğine dair kuramsal görüşleri ve bilgi sosyologu Peter L. Berger ve Thomas Luckmann'ın *Gerçekliğin Sosyal İnşası* adlı kitabı bu tezin referans aldığı önemli kaynaklar arasındadır. Bu kitaptaki teoriye göre gerçek doğada kendiliğinden oluşmaz ya da insandan bağımsız veya doğa-üstü güçler tarafından üretilmez, bizzat insan tarafından üretilir. Ancak nesnelleşme aşamasında şeyleşmeyle birlikte insandan ayrılarak insan-üstüleşir. Berger ve Luckmann'ın ulaştığı sonuç, toplumsal gerçekliğin insan tarafından üretildiği, bu gerçekliğin toplumsal süreçlerden geçerek nesnelleştikten sonra insana geri dönerek insanın öznel gerçekliğini oluşturduğudur. Kısaca bir taraftan insanın sosyal gerçekliği belirlediği diğer taraftan sosyal gerçekliğin insanı belirlediği diyalektik bir süreçtir bu. Kurgulamanın etkinleştiği aşama kolektif üretilen toplumsal anlamın nesnel gerçekliğe dönüşme aşamasıdır; bu sürece hâkim olan toplumun siyasal, ekonomik, kültürel, ideolojik, dinsel güçleri kendi çıkarlarını insanın ürettiği gerçekliğe eklemleyerek onu nesnelleştirir ve meşrulaştırır. Kurumlaşma, meşrulaştırma ve içselleşme gerçeğin inşasının üç önemli aşamasıdır. Metinlerin ele aldığı gerçekliklerin egemen güçler tarafından kurgulanma süreci bu üç parametrenin eşliğinde değerlendirilecektir. Bu parametreler aracılığıyla bir yandan egemen güçlerin toplumsal gerçekliği nasıl kurgulayıp yerleştirdiğine ve kendi varlıklarını nasıl sürdürdüğüne bakılacak diğer yandan kolektif bellekten dışlanan gerçeklikler üzerindeki sis perdesi aralanacaktır.

Yine bu bölümde toplumsal anlamın oluşumuna katkı sunan ve bu anlamı geleceğe taşıyan kolektif belleğin ortak kimlik ve toplumsal gerçeklik inşa etmedeki rolüyle ilgili başta Maurice Halbwachs, Paul Connerton ve Jan Assmann olmak üzere

çeşitli bellek kuramcılarının çalışmaları incelenerek, bellek yitimi ve kimlik kaybını ele alan metinleri anlamlandırmak ve kurgu gerçeklerin gizlediklerini açığa çıkarmak için kolektif bellekle ilgili bu kuramsal zeminden yararlanılacaktır. Bunun yanında birinci bölümün alt başlıklarından biri olan öznenin inşası için Michel Foucault'nun iktidarların söylemler aracılığıyla bireyi gerçeği üretmeye zorlaması ve "disiplinci iktidar"ın özne inşa etmesiyle ilgili ve Louis Althusser'in ideolojik aygıtlarla toplumsal anlamın ve bireyin inşa edildiğine dair teorik çalışmaları yol gösterici olacaktır. Özellikle bu çalışmada ileri sürülen, 12 Eylül'ün itaat eden özne inşa etme projesi olduğu iddiasına Foucault'nun "disiplinci iktidar" kavramı dayanak oluşturacaktır. Bu iktidar biçimi, bireyin herhangi bir iktidar varlığına gerek duymaksızın kendi zihnini denetlemesi anlamına gelir. Ayrıca bu bölümde yirminci yüzyılın son çeyreğinde etkili olan ve gerçek kavramının sorunsal edilmesinde büyük payı olan postmodernizmin gerçeğin kurgulanabilir toplumsal bir fenomen olduğu düşüncesine olan yaklaşımı yine günümüzde gerçeğin yitirildiğini öne süren Jean Baudrillard'ın teorileri ve günümüzü "akışkan modern" diye tarif eden Zygmunt Bauman'ın sosyolojik çalışmaları eşliğinde incelenecektir.

Temsil nesnesiyle kurulan ilişki bakımından ele alınacak dönemin 1980-2000 yılları arası olması öncelikle bu dönemin olağanüstü koşullarını oluşturan 12 Eylül 1980 askeri darbesini her yönüyle masaya yatırmayı sonrasında zaten bu çalışmanın da belirleyici yöntemi olan, metni, oluşturulduğu tarihin siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlamıyla birlikte ele almayı gerektirir. Bu anlamda ikinci bölümde egemen güçlerin bireyi ve gerçeği kurgulamasını 12 Eylül örneği çerçevesinde ele almak için çok partili hayata geçişten başlayarak 12 Eylül'ü hazırlayan tarihsel koşullara bakmak gerekecektir. Darbenin gerçekleştirilmesine, bireyin içselleştirdiği gerçeklikler üzerinde tahakküm kabul etmeyişinin gerekçe gösterilmesi darbe öncesi dönemin gerçekliklerinin ne olduğu ve bunların nasıl oluşturulduğu sorusunu akla getirir. 12 Eylül öncesinde dar boğaza girmiş ekonomi, işçi sınıfının hak arayışı, üniversite öğrencilerinin eylemleri, siyasi cinayetler, ele geçirilen mahalleler vs. siyasal, ekonomik ve kültürel ortamın son derece hareketli ve gergin olduğunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu amaçla dönemin önemli gerçekliklerinde egemen aktörlerin izi sürülerek 12 Eylül sonrası yakın

geçmişin hatırlama menzilinden çıkarılmasında paylarının olup olmadığı sorgulanacaktır. Böylelikle oyunlarda geçmiş kurgusunu ele alırken 12 Eylül öncesi kolektif üretilen gerçekliklerin 12 Eylül sonrası neye dönüştüğü ve nasıl unutturulduğu açığa çıkarılmış olacaktır.

İkinci bölümde 12 Eylül'ün kurguladığı gerçeklikler başlığı altında, 12 Eylül darbesinin var olan toplumsal düzeni nasıl değiştirdiği, kendi düzenini nasıl yerleştirdiği, disiplin iktidarıyla bireyi nasıl inşa ettiği ve toplumsal gerçekliği değiştirirken hangi mekanizmaları kullandığı gösterilecektir. Kurgulanan gerçeklikler dört başlık altında toplanacak olup, "devrim öznesinden uysal özneye" adlı başlıkta toplumun baskı aygıtlarıyla ıslah edilmesi, "muhafazakâr ve apolitik kimlik peşinde" adlı başlıkta bireyin Türk-İslam Sentezi'nin kimlik kurgusu doğrultusunda inşa edilmesi, "tüketerek modernleşme" adlı başlıkta tüketim olgusuyla yeni gerçekliğin yerleştirilmesi, "kolektif bellekten bireysel belleğe" adlı başlıkta yeni kimliği içselleştirirken kolektif belleğin işlevsizleşmesi ele alınacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ilk olarak tiyatro sanatının 12 Eylül karşısında yeterince tepki gösteremediği, sessiz kaldığı, politik olandan uzak durduğu ve içe kapandığı gibi genel söylemlerden söz edilecek olup, depolitizasyon koşullarının buna neden olduğu üzerinde durulacaktır. Bunun yanında sessiz kalmakla ya da gündem dışı konuları ele almakla, güldürüye sığınmakla eleştirilen bu dönemin tiyatro yazınında genel kanının aksine kurgulanan gerçekleri konu edinen, onunla hesaplaşan, karşı söylem üreten, kimlik arayışı eğiliminde olan ve farklılık yaratan oyunlar da vardır. Çalışmanın çıkış noktasını oluşturan söz konusu bu oyunları ele alırken, özellikle 12 Eylül tarafından içine yerleştirilen disiplin iktidarı sonucunda itaat eden özneye dönüşen birey hikâyelerine dikkat çekilecektir. 12 Eylül'ün kurguladığı gerçekler, birey kurgusu, güç ilişkileri kurgusu, gerçeklik yitimi kurgusu başlıklarına ayrılacak, bu başlıkların içerdiği alt başlıklar ise darbe düzeninin inşa ettiği kimliklere göre adlandırılacaktır. Birey kurgusunu ele alan oyunlarda gerçeklikten ve geçmişten kopuk toplumun tüketim olgusuyla birlikte yeni gerçekliği içselleştirme süreci, idam, işkence, kayıp gibi acı ve korku uyandıran travmatik olaylar üzerinden güç ilişkileri kurgusunu ele alan oyunlarda 12 Eylül'ün istediği itaatkâr, uysal ve muhafazakâr kimliğin baskı aygıtlarıyla inşa edilme süreci,

gerçeklik yitimi kurgusunu ele alan oyunlarda ise postmodernizmin etkili olduğu "gerçeklik yitimi" kavramı eşliğinde bireyin belleksizleşmesi, kimliksizleşmesi ve yabancılaşması mercek altına alınacaktır.

Son olarak 12 Eylül'ü makbul kimlik ve toplumsal gerçeklik inşa etme projesi olarak değerlendiren yazarların oyunlarda gerçeğin kurgulanması sürecini nasıl ele aldığı, egemen güçlerin toplumsal anlama nasıl müdahale ettiği, kurguladıkları kimlikleri ve toplumsal gerçekliği hangi mekanizmalarla nesnelleştirip meşrulaştırdıkları ve bireyin bu kurgu gerçeklikleri nasıl içselleştirdiği incelenecek, sonrasında ise ortaya çıkan sonucun bugünün tiyatro yazını açısından yeni bir şey söyleyip söylemediğine bakılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM
GERÇEĞİN KURGULANIŞI

1.1. GERÇEĞİN KURGULANIŞINA GENEL BAKIŞ

İnsanın içine doğduğu "toplumsal gerçeklik" nasıl oluşmuştur? Kendiliğinden mi vardır yoksa insan tarafından mı oluşturulmuştur? Bu sorular biraz daha açılarak şu şekilde de sorulabilir: "Toplumsal gerçeklik" insanın içine doğduğu yaşantının hazır halde sunduğu, zaten hep var olan, kendiliğinden, doğası gereği her türlü güç ve etkiden bağımsız, değiştirilemez, doğaüstü güçlerin oluşturduğu bir gerçeklik midir? Yoksa bu gerçekliğin belirleyeni ya da üreticisi insan dolayımında topluma egemen olan güçler midir? İnsanın yaşadığı toplumsal gerçekliği anlamasına ve gerçeğin inşa ediliş sürecine yönelik olan bu sorular, bir taraftan bu gerçekliği algılayacak insan bilincinin de inşa edilip edilmediğini içerir. Yakın geçmişimize bu açıdan baktığımızda, topluma egemen olan güçlerin 12 Eylül darbesiyle birlikte esas yapmak istediklerinin, bireyin zihnini denetim altına alarak toplumsal gerçekliği yeniden kurgulamak ve yeni bir kimlik inşa etmek olduğu görülür. Bu anlamda günümüz bireyinin geçmişiyle ve toplumsal gerçeklikle kurduğu ilişkiyi "bilinç inşası" çerçevesinde ele alarak ve bu inşa sürecinin köklerini de 12 Eylül'e dayanan "disiplinci iktidar"[10]ın oluşturduğu normlarla ilişkilendirerek değerlendirmek gerekir.

İnsanın yaşadığı topluma, kültüre, coğrafyaya, zamana, tarihsel koşullara göre gerçeklik algısı değişebilir. Ortak bir gündelik gerçeklik yaşanırken bile herkes kendine özel anlamlar oluşturur. Gerçekliğin bu şekilde çoğullaşması algılamadaki farklılıkların bir göstergesidir ve bu farklılık insanın zihinsel süreçlerinin işleyişini koşullayan, içine doğduğu toplumun değerlerini, inançlarını, kurallarını, pratiklerini doğa-üstü güçlerin oluşturduğu ya da doğa yasası gibi kendiliğinden oluşmuş, gerçeği şeyleşmiş olarak gören bir bilinç inşasıyla mümkündür. Nitekim bu süreç, tarihsel koşullardan, hâkim ideolojilerden ve egemen güçlerin dolaylı/dolaysız, gizli ya da açık müdahalelerinden bağımsız değildir. Bunun ileri bir örneğini Peter

[10] Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu,** Çev: Mehmet Alı Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1992, s.271.

Weiss'in, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerin toplama kamplarında işledikleri insanlık suçlarından yargılandıkları davaların tutanaklarından oluşturduğu ***Soruşturma*** (1965) adlı belgesel oyununda görebiliriz.

> Sanık 12:
> Herşey
> kanunlara göre yapılıyor
> denirdi.
> Bugün kanunlar biraz değişik
> ama bunun
> hiç önemi yok
> denirdi.
> Öğreniminiz
> ekmekten daha önemli
> denirdi.
> Sayın Yargıç
> düşünmemize engel olunmuştu bir kere
> Bizim yerimize
> başkaları düşünüyordu.[11]

Bu davanın sanıkları işledikleri suçlardan kendilerini sorumlu tutmazlar; sadece verilen işleri en iyi şekilde yapmaya çalıştıklarını, itaat ettiklerini, çünkü kendilerine bunun öğretildiğini ileri sürerler. Egemen güçlerin ideolojisine uygun bir bilinçle donatılan bu failler, yaptıkları eylemlerle aralarında duygusal bağ kurmayarak işlerine odaklanan, aldıkları emri yerine getirmek için kurgulanmış birer makine gibidir. Auschwitz toplama kampında yaşanan insanlık suçlarından dolayı sorumluluk üstlenilmemesi ve faillerin eylemlerinde bir neden ve sonuç ilişkisi kuramaması, bir bakıma egemen güç ve ideolojilerin kendine uygun toplumsal gerçekliği ve bireyi inşa etmesinin bir sonucudur. Benzer şekilde George Orwell'in ***1984*** adlı distopya olarak nitelenen romanında, özellikle totaliter rejimlerde egemen güçlerin, toplumun geçmişini silip kendi gerçeklerini toplumun gerçeğiymiş gibi nasıl yeniden inşa ettiği ve toplumsal gerçekliği nasıl denetim altına aldığı şu şekilde betimlenmektedir:

> Geçmişi denetim altında tutan, geleceği de denetim altında tutar; şimdiyi denetim altında tutan, geçmişi de denetim altında tutar… "Gerçeklik denetimi" diyorlardı buna… Hem bilmek hem de bilmemek, bir yandan ustaca

[11] Peter Weiss, **Soruşturma**, Çev: Ülkü Tamer. İstanbul, Yar Yayınları, 1996, s.171.

> uydurulmuş yalanlar söylerken bir yandan da tüm gerçeğin ayırdında olmak, çeliştiklerini bilerek ve her ikisine de inanarak birbirlerini çürüten iki görüşü aynı anda savunmak; mantığa karşı mantığı kullanmak, ahlaka sahip çıktığını söylerken ahlakı yadsımak, hem demokrasinin olanaksızlığına hem de Parti'nin demokrasinin koruyucusu olduğuna inanmak; unutulması gerekeni unutmak, gerekli olur olmaz yeniden anımsamak, sonra birden yeniden unutuvermek; en önemlisi de, aynı işlemi işlemin kendisine de uygulamak…[12]

Dolayısıyla toplumsal gerçekliğin doğa-üstü güçler tarafından üretilmediğini ya da doğada kendiliğinden bulunmadığını, aksine bizzat topluma egemen olan güç ve görüşlerin gölgesi altında üretildiğini söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle egemen güçler kendi menfaatlerini toplumsal pratiklere, fikirlere, olgulara yükleyerek kendilerini gizler ve oluşan anlamı değiştirilemez göstererek toplumsal gerçekliğin inşa sürecine müdahil olur.

Gerçeğin inşasının ve insanın bu süreçteki rolünün inceleme konusu yapılması daha çok 20. yüzyılda fenomenolojik kuramın "şeylerin bilinçte görünme tarzlarını"[13] ve varlık ile bilme arasındaki ilişkiyi incelemeye başlamasıyla olsa da, özellikle bu gerçeğin temelini oluşturan "bilginin", "18. yüzyıldan itibaren Aydınlanma Çağı ile başladığı kabul edilen modern bilimsel süreçte tanımlanma biçimlerinin değişmesiyle"[14] birlikte önem kazandığı söylenebilir. Akılcılık akımıyla bağdaştırılan Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant gibi 17. yüzyıl düşünürleri, insanın bilimsel bilgiye ulaşmasının akıl yoluyla mümkün olacağını; olguculuk ve deneycilik akımıyla bağdaştırılan Francis Bacon, John Locke ve David Hume gibi 19. yüzyıl düşünürleri ise bilimsel bilgiye "insanın duyuları ile algıladığı, gözlemlediği, deneylediği olgular üzerinden ulaşacağını" savunmuşlardır.[15] Deneye ve gözleme dayalı araştırma tekniklerinin doğa bilimlerinde somut olgulara uygulanarak "nesnel" bilginin elde edilmiş olması diğer toplumsal bilim alanları için örnek oluşturmuş ve bu bilim alanları da aynı teknikleri kendi inceleme nesneleri olan insana uygulayarak hem toplumun "nesnel" bilgisine ulaşmak hem de bilimsel statü kazanmak istemişlerdir. Özellikle "19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarındaki davranışçılığın ve

[12] George Orwell, **1984**, Çev: Celal Üster, İstanbul, Can Yayınları, 2016, s.59.
[13] Çiler Dursun, "Haberde Gerçekliğin İnşa Edilmesi Ne Demektir", **Haber, Hakikat Ve İktidar İlişkisi**, Ed: Ç.Dursun, Ankara, Elips Kitap, 2004, s.50.
[14] Nalan Büyükkantarcıoğlu, **Toplumsal Gerçeklik ve Dil**. İstanbul, Multilingual Yayınları, 2006, s.12.
[15] a.e, s.12.

yapısalcılığın uygulandığı toplumbilim, dilbilim ve ruhbilim alanındaki çalışmalar" buna örnek gösterilebilir.[16] Fakat doğa bilimlerinde kullanılan yöntemlerle ortaya çıkan bilimsel bilginin nesnel ve değişmez niteliği ile aynı yöntemlerin uygulandığı toplum bilimlerinde ortaya çıkan bilginin "toplum, yer, zaman, kültür ve değerlere göre değişebilen" ve öznel niteliği farklı olmuştur.[17] Doğa bilimlerinde kullanılan yöntemlerin toplum bilimlerindeki bilgiyi açıklamak için yetersiz kaldığının görülmesi, bir taraftan toplumsal alandaki nesnel bilgiye ulaşmak için farklı yolların aranmasını diğer taraftan da bilgiyi öznelleştiren yapıların sürece etkisinin araştırılmasını gündeme getirmiştir.

Gerçeği oluşturan "bilginin temelindeki özün"[18] bilince görünme tarzlarının incelenmesi, 20. yüzyılın başlarında Alman filozof Edmund Husserl tarafından kurulmuş olan fenomenoloji kuramıyla olmuştur. "Bilincin çok çeşitli formlarıyla, dini, estetik, ahlaki ve duyusal her tür doğrudan deneyimini analiz edip betimleyen" bir yaklaşım olarak tanımlanan fenomenoloji kuramı, felsefenin "olgusal bir bilim olması sebebiyle mantık ve matematiğin kullandığı formel yöntemler ya da doğa bilimlerine uygulanan yöntemlerin felsefeye uygulanamayacağını", esasında "görüngü bilimi olarak dünyayı göründüğü şekliyle anlamanın çok önemli olduğunu", fakat "görünen şeylerin kendilerini gören bilinçten bağımsız ele alınamayacağı için felsefenin önceliğinin bilinç olması gerektiğini" savunmuştur.[19] Mesela etrafımızdaki şeyler, orada göründükleri için orada olmazlar, onlar orada göründükleri haliyle bilinçte kuruldukları için var olurlar. Nesnenin görülmesi, o nesnenin bilgisinin bilinçte kurulmasıyla ilgilidir. "Bilincin anlam vermediği bir dünyanın kurulamayacağını"[20] ileri süren Husserl'e göre bilincin dışında kurulan bir dış dünya gerçekliğinden söz edilemez.

Fenomenoloji alanında Husserl'in, "var olan her şeyin bilincin anlam vermesiyle geçerlilik kazandığı"[21] şeklinde özetlenebilecek bu görüşlerinden etkilenen fenomenolog-sosyolog Alfred Schutz, toplumsal gerçeklikleri "insanların

[16] a.e, s.13.
[17] a.e, s.13.
[18] Dursun, a.e., s.52.
[19] Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü,** İstanbul, Paradigma Yayınları, 2000, s.342.
[20] Dursun, a.e., s.53.
[21] a.e., s.53.

kendi özneler-arası deneyimlerinden hareketle kendilerinin inşa ettiğini"[22], dolayısıyla nesnelere, olgulara, eylemlere anlam yüklenmesinin toplumsal gerçeklik inşasının temelini oluşturduğunu ileri sürer. Schutz'a göre, insanın bir olguyu ya da eylemi anlaması ya da ona yüklenen anlamı kavraması, diğerleriyle birlikte yaşanılan deneyimlerden inşa edilmiş bir anlam dünyasıyla mümkündür. "İnsanın içine doğduğu" ve bilgisini "hazır halde bulduğu" bu dünya, toplumun sağduyusal kavrayışının bir sonucu olarak kültürel geçmişinden, geleneklerinden, kurumlarından süzülüp gelmiştir ve bu haliyle "toplumun göreli doğal görünümünün toplamından"[23] oluşmuştur.

İnsanların diğerleriyle yaşadığı deneyimlerinden inşa ettiği toplumsal gerçekliklerin bilinçte kavranması, o gerçekliklere öznel bir statü kazandırır. Bilinç üretimi olan öznel anlamların toplamından oluşan toplumun aslında insan tarafından üretildiğinin bir göstergesidir bu. 1960'lı yıllarda toplumun gerçekliğinin diyalektik bir süreçle inşa edildiğini ve "insan ve toplumun gerçek olarak gördüğü şeyin kendisinin "kurulum" olduğunu düşünen"[24] bilgi sosyologları Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, bireylerin ürettikleri ve gerçek olarak gördükleri sağduyuya dayanan bilgiyi araştırma konusu yaparken, gerçeğin ontolojik yönü ya da farklı kültürlerde farklı şekilde tezahür etmesiyle değil, bu kurgusal yapının ortaya çıktığı süreçleri incelemişlerdir. Berger ve Luckmann, gerçekliğin sosyal inşası kuramında, sağduyuya dayanan bilginin kaynağını öznel anlamlarda gören hocaları Alfred Schutz'dan ve gerçekliklerin içselleştirilmesini toplumun genel tutumuna denk düşen "genelleştirilmiş öteki" kavramıyla açıklayan sosyal psikolog George H. Mead'den etkilenmiş ve esas olarak "subjektif anlamların objektif olgular haline gelmesi nasıl mümkündür"[25] sorusunun üzerinde çalışmışlardır. Özellikle nesnel gerçekliğin oluşumunu kurumlaşma ve meşrulaştırma olarak kavramlaştırırken Max Weber ve

[22] Alfred Schutz, **Fenomenolojik İlişkiler.** Çev: Adnan Akan-Seyda Kesikoğlu, Ankara, Heretik Yayınları, 2018, s.57.
[23] Schutz, .a.e., s.94.
[24] Antony Giddens, "Toplumsal Etkileşim ve Günlük Yaşam", **Sosyoloji**, Yay. Haz: Cemal Güzel, Çev: Hüseyin Özel, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2012, s.190.
[25] Peter Berger, Thomas Luckmann, **Gerçekliğin Sosyal İnşası : Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, Çev: Vefa Saygın Öğütle, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2008, s.28.

Emile Durkeim'den, insan bilincinin oluşan gerçekliğe "şeyleşme" ile birlikte nesnel statü sağlaması konusunda ise Marx'tan etkilendikleri görülür.

Berger ve Luckmann, sosyal düzenin insani bir üretim olduğunu, onun insanın dışsallaşması esnasında üretildiğini ve insanın ürettiği bu gerçekliği kendisinin dışında bir şey gibi görüp içselleştirdiğini ifade etmişlerdir.[26] Sosyal düzenin insan faaliyetleriyle oluştuğunu savunan Berger ve Luckmann'a göre gerçeklikler doğada kendiliğinden bulunan ya da gayri-insani olan şeyler değildir. İnsanın yaşadığı dünyayı anlamlandırmak için dışsallaştığı esnada ürettiği şeylerdir. Fakat insanın kendi ürettiği gerçeklikte kendini görememesi, onu doğa-üstü güçlerle ilişkilendirmesi ya da değiştirilemeyen doğa yasası gibi görmesi "gerçekliğin şeyleşmesiyle" ilgilidir.[27] İnsanın ürettiği gerçekliğin bilinçte tepetaklak olmasıyla şeyleşme gelişir ve insan kendi ürettiğine yabancılaşır. Dolayısıyla sosyal düzeni insan faaliyetlerinin bir ürünü gibi görmeyen insanın çelişkisi gerçekliğin bilince şeyleşerek yansımasından kaynaklanır. Örneğin Charlie Chaplin'in ***Modern Zamanlar*** (1936) adlı filminde kapitalist üretim biçimi ve egemen ideoloji, insanın kendi ürettiği makinenin bir uzantısı haline gelmesi ve onun denetimine girmesi üzerinden eleştirilir. İnsan kendi özerkliğini yaşama geçireceğine, kendisi makinenin dişlilerinden biri olmuş, bilinç şeyleşmesiyle adeta makineye tabi olmuştur.

Toplumsal gerçekliğin, insan ve toplum tarafından diyalektik bir süreçle inşa edilmiş bir gerçeklik olduğunu savunan Berger ve Luckmann, nesnel gerçekliğin inşası aşamasında gerçeğin yanlış bilinçle şeyleşmesine değinmekle birlikte, bu sürecin önemli etmenlerinden olan ideoloji ve yanlış bilinç konusunda Marx'ın "maddi güç/iktidar ve düşünce/bilgi sistemi arasındaki ilişkiye dair analizlerinden"[28] yeteri kadar faydalanmadığı noktasında eleştiri almıştır. Berger ve Luckmann, gerçeklik üretimini her türlü toplumsal değişkenden bağımsız ele alarak onun saf bilgisine erişmek isterken, Marx bu üretimin maddi koşullarla ve ideolojiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

---

[26] Detaylı bilgi için bkz. Berger ve Luckmann, , a.e., s.79.
[27], a.e., s.131.
[28] Bekir Balkız, Vefa Saygın Öğütle "Peter L. Berger Ve Thomas Luckmann'ın "Gerçekliğin Sosyal İnşası Teorisi Ve Eleştirisi" **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi** Sayı:27, 2012, s.46.

Topluma hâkim söylemlerin gerçeğin temelindeki bilgiyi şekillendirdiği ve bireyi inşa ettiğini düşünen çağımızın bir diğer düşünürü Fransız Michel Foucault'dur. Aydınlanma felsefesinin bilgiyi akıl ve bilimle bağdaştırmasına ve onu her türlü alandan "bağımsız, nesnel bir çerçeveye yerleştirerek"[29] tanımlamasına karşın, Foucault, her türlü bilginin, iktidar ve güç ilişkilerinden bağımsız ele alınamayacağını, bilginin toplumların söylemsel olan ya da olmayan pratiklerinden oluştuğunu, "bu söylemler aracılığıyla normların üretildiğini ve bilginin normalleştirildiğini" dolayısıyla "iktidarın bilgiyi biçimlendirdiğini" ileri sürmüştür.[30] Örneğin psikoloji alanında üretilen normal/anormal, akıllı/deli gibi kavramların toplumun değer yargılarına göre doğruluk kazanması onların nesnelliğini tartışmaya açar. Foucault, gücü elinde bulunduran iktidarların söylemler aracılığıyla "bireyi gerçek üretmeye zorladığını" söyleyerek esasında zihni koşullanan bireyin toplumsal gerçekliği ürettiğini ve dahası bunu güç ve ideolojiden bağımsız bir alanda yapmadığını ortaya koyar.[31] Aynı şekilde Marksist düşünür Louis Althusser de -Foucault ile farklılıklarına rağmen- "ideoloji ancak somut özneler için vardır ve ideolojinin hedefi de ancak özne sayesinde, özne kategorisinin işleyişi sayesinde imkân kazanır"[32] ifadesinde olduğu gibi ideolojinin toplumsal anlamın oluşturucusu olan özneyi ve de bilincini inşa ettiğini savunur.

1980'li yıllarda yükselen postmodern düşünceyle birlikte olguların toplumsal gerçeklik haline gelmesi paradigmasında değişiklik meydana gelmiştir. Nesnel gerçekliği yadsıyan postmodern düşünürlere göre, toplumsal gerçekliğin kurucusu, arzuları, tutkuları, hevesleri olan insan olduğu ve bu insan da öznelliğinden ayrı tutulamayacağı için doğruluk üreten bilgi görecelidir. İnsan ve topluma dayalı bir olguyu açıklamak onu belirlemek olacaktır. Bunun olanaksız olduğunu düşünen postmodern düşünürler, bu anlamda Aydınlanma felsefesinin bilginin tek bir gerçekliği temsil etme düşüncesini, "bilginin çoğu kez baskı aracına dönüşmesi" ve

[29] Cem Deveci, "Foucault'nun İktidar Kavramsallaştırmasında Siyasal Boyutun Ayrıştırılamazlığı", **Doğu Batı Dergisi**, 1999, Sayı:9, s.30.
[30] **Detaylı bilgi için bkz**. Foucault, **Toplumu Savunmak Gerekir**, s.37-53.
[31] a.e., s.38.
[32] Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları,** Çev: Alp Tümertekin, İstanbul, İthaki Yayınları, 2003, s.99.

"belirleme" işlevi görmesi anlamında eleştirmişlerdir.[33] Umberto Eco'nun, "kurulu bilgi düzeninin sorgulanma korkusunu" işlediği ***Gülün Adı*** (1980) adlı romanı "belirleme" ilkesinin eleştirisine örnek olarak gösterilir."[34] Roman Ortaçağ İtalya'sında bir manastırda işlenen cinayetler üzerinden, skolastik düşüncenin dogma haline getirdiği bilgiyi eleştirir. Skolastik düşüncede bilgi sorgulanamadığı için bilimsel anlamda değişme, gelişme ve ilerleme olmaz.

Fransız düşünür Jean Baudrillard, "Son yüzyıllarda üretilen, bizim bir ilkeye dönüştürdüğümüz gerçeklik ortadan kaybolmaktadır. Bu gerçekliği ne pahasına olursa olsun bir referans olarak yaşatmaya çalışmak mantıksız bir şeydir, çünkü bu gerçekliği ayakta tutan ilke ölmüştür"[35] ifadesiyle metafizik anlamda öznel anlamların nesnel olgular haline gelmesini sağlayacak ilkenin kalmadığını, ilkesinden yoksun bir gerçekliğin de nesnel gerçeklik oluşturamayacağını söyleyerek gerçekliğin yitirildiğini ilan eder. Gerçekle gerçek kavramı arasındaki düşselliğin kaybolduğunu düşünen Baudrillard'a göre, farklı bir uzama geçiş olayıyla birlikte, "tüm gönderen sistemlerinin tasfiye edildiği bir simülasyon çağına girilmiştir."[36] Gerçeğin ardında anlam üreten ilke kaybolmuş, fakat bu gerçeğin yerini, gerçeğin tüm verilerine sahip "modeller aracılığı ile türetilen hipergerçek yani simülasyon"[37] almış ve görünen bilince "gerçek" diye sunulmuştur. Çağımızın insanı artık bir kökenden referans alan gerçeklik içinde değil, "gerçeğin yerini alan "simülakr"[38]ın içinde yaşamaktadır. Baudrillard, Disneyland'ın kusursuz bir simülakr örneği olduğunu düşünür.

> Disneyland'ın her köşesinde nesnel bir Amerika modeliyle karşılaşabilmek mümkündür. Bu görüntü kalabalık ve bireylerin morfolojik yapısına kadar giden bir benzerlik göstermektedir… Disneyland "gerçek" ülkenin, "gerçek" Amerika'nın bir Disneyland'a benzediğini gizlemeye yaramaktadır. Bu durum

[33] Gencay Şaylan, **Postmodernizm**, İstanbul, İmge Yayınevi, 2002, s.164.
[34] Şaylan, a.e., s.164.
[35] Jean Baudrillard, **Şeytana Satılan Ruh Ya Da Kötülüğün Egemenliği**, Çev: Oğuz Adanır, Ankara, Doğu-Batı Yayınları. 2005, s.14.
[36] Jean Baudrillard, **Simülakrlar ve Simülasyon**, Çev: Oğuz Adanır, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2017, s.14.
[37] a.e., s.13-14.
[38] a.e., s.14.

> sıradan gündelik yaşantısının bir hapishaneyi andırmadığını gizlemeye çalışan toplumsal bir yapının hapishaneler inşa etmesine benzemektedir.[39]

Özellikle sanal teknoloji bu tarz simülakr düzeni yaratma temeli üzerine kurulmuştur. Sanal alışveriş, parayla kurulan ilişki, oyunlar, sosyal medya gibi simülakr düzenleri, hipergerçek görüntünün bilinçte gerçeği karşılamasının örnekleridir.

Baudrillard'ın kendisini hipergerçekle ilişkilendirdiği tüketim olgusu, günümüz toplumsal gerçeğinin yeni belirleyeni olmuştur. Zygmunt Bauman'ın deyişiyle "Toplumumuz artık tüketim toplumudur. Nasıl atalarımızın toplumu, kuruluş aşamasındaki modern toplum, endüstriyel çağın toplumu, bir "üreticiler toplumu" idiyse, aynı derin ve temel anlamda bizim toplumumuz da bir "tüketim toplumudur."[40] Tüketimin ele geçirdiği toplum, sembol, imaj, görüntü vasıtasıyla gerçekliği sanal olarak oluşturur. Bu gerçeklik, kökeninden referans alamadığı ve öznel anlamlar nesnel anlamlara dönüşemediği için tek bir gerçekliği temsil etmez. Dolayısıyla gerçeklik öznel anlamlarla artık çoğuldur ve bu üretim için sürekli tüketime ihtiyaç vardır. Toplumun bir üyesi olabilmenin ve anlam üretebilmenin gereği olarak tüketim, "yeni ve özgül bir toplumsallaşma tarzı"[41] şeklinde ifade edilir. Tüketim toplumunun bu durumu üretim ideolojisinden tüketim ideolojisine geçiş diye nitelenerek "yoksunluktan, kullanım hakkına sahip olmaya; kısır ve sınırlı gereksinimleri olan insandan, çok sayıda ve zengin gereksinimlere sahip "insan"a geçiş"[42] olarak tanımlanır.

Günümüzde bireyin tüketerek var olması için çalışma alanı dışında kalan zamanları, çalışma zamanı, etkinlik zamanı, ilişkiler zamanı, boş zaman gibi bölümlere ayrılmıştır. Bu dönem artık çalışma dışı zamanın ele geçirilmesidir ve aynı zamanda bireyin çalışırken ürettiğini, boş zamanında nasıl elinden alınacağının, hayatını nasıl şekillendireceğinin, nasıl etkinlikler yapacağının belirlendiği zamandır. "Boş zaman toplumu" olarak da nitelenen bu toplumda, "boş zaman artık şenlik ve

---

[39] a.e., s.28-29.
[40] Zygmunt Bauman, **Küreselleşme/Toplumsalın Sonuçları,** Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s.84.
[41] Jean Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, Çev: Hazar Deliçaylı-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004, s.95.
[42] Henri Lefebvre, **Modern Dünyada Gündelik Hayat**, Çev: Işın Gürbüz, İstanbul, Metis Yayınları, 2016, s.68.

emeğin ödülü değildir, kendisi için ifa edilen özgür bir faaliyet de değildir."[43] Boş zaman, sinema, televizyon, radyo, reklam, edebiyat, müzik gibi alanların oluşturduğu kültür endüstrisi tarafından işgal edilen, bu alanların ürettiği kültürü tüketme zamanıdır ve bir gösteri yeridir. Bunları satın alan birey, kendine vaat edilen kültürün bir parçası olarak görür kendini. Kişi reklamda gösterilen ürünü tükettikçe onun vaat ettiği kişi olmuş ya da o yaşama ulaşmış olma yanılsaması içine girer. Gündelik hayat gerçekliğinin bir uzantısı olarak kurgulanan bu vaatlerle birlikte hazzın doyuma ulaşması hep geleceğe ertelenir. Theodor Adorno, bu vaatlerin gelecekte gerçekleşebilir olma yanılsaması sağlamasını, "kültür endüstrisinin en önemli yasası, insanların arzuladıkları şeylere kavuşamamalarını ve bu yoksunluk içinde gülerek doyuma ulaşmalarını sağlamaktır… İzleyiciye bir şey sunmak ve sunulan şeyi onlardan esirgemek aynı şey"[44] diye ifade ederken bizzat kültür endüstrinin varlık nedenini açıklar. Bu hazzı kontrol altına alan kültür endüstrisi, bireyi gelecek için daha fazla çalışmaya ve daha fazla tüketmeye zorlar. Dolayısıyla bireyin şeyleşmiş bilincini tahakküm altına alan ve kitle kültürü yaratan kültür endüstrisi, bu ortamı kontrol eden egemen güçlerin ideolojilerine uygun bireyi inşa etmek için fırsat kolladıkları uygun zeminlere dönüşür.

Günümüzü "akışkan modern" olarak tarif eden çağımızın bir başka filozofu Zygmunt Bauman, bu dönemin sakinleri olarak "kimliğin keşfedilmesi gereken değil icat edilmesi gereken bir şey olduğunu" başka deyişle "kurgu" olduğunu söyleyerek "onun referanslarını hareket halinde arayarak onu inşa etmeye" çalıştığımızı vurgular.[45] Kimlik sorununun "kopmaz bağlarla birlikte yaşanan hayat ve kader cemaatlerinde" ortaya çıkmadığını, onun "tamamen fikirler yoluyla bir araya gelmiş cemaatlere maruz kalınca" sorun oluşturduğunun altını çizer.[46] Bu noktada kimlik sorunsalının, postmodernizmin çoğulculuk politikası ve ötekinin sahneye çıkmasıyla daha büyük bir sorun haline geldiği söylenebilir. Çoğulculuğu, yerelliği ve çeşitliliği savunan küreselleşme adı altındaki neo-liberal politikaların önünde engel olarak

[43] Lefebvre, a.e., s.65.
[44] Theodor Adorno, **Kültür Endüstrisi - Kültür Yönetimi**, Çev: Nihat Ülner-Mustafa Tüzel-Elçin Gen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.74.
[45] Zygmunt Bauman, **Kimlik,** Çev: Mesut Hazır, Ankara, Heretik Yayınları, 2017, s.25-38.
[46] a.e, s.17.

görülen ulusal kimlik bu amaçla dışlanır. Postmodernizmi bir sömürü biçimi olarak değerlendiren eleştirmen Ziyaüddin Serdar, kimliğin geleneksel toplumda, "aile, cemaat, tarih ve geleneklerle birlikte şekillendirildiğini", postmodern dönemde ise kimliği "tüketim alışkanlıklarının ve alışverişle edinilmiş imajların inşa" ettiğini düşünür.[47] İmaj ve görünüş, postmodern imaj kültürünün ve postmodern kimlik inşasının temel öğeleridir. Postmodernizm, ötekini tüketici kimlik olarak kurgular ve gerçeklik algısını bozar. Bu anlamda "gerçek olmayan, yanıltıcı ihtiyaçlar yaratılması, sonra da bu ihtiyaçların tatmin edilmeye çalışılması"[48] tam da bu dönemin tanımıdır.

Gerçeğin kurgulanışını özetleyecek olursak; modern toplumlarda olguların gerçeklik haline gelmesi doğruluk üreten bilgi çerçevesinde değerlendirilir. Sosyal varlık olan insanın bilgi üretmesi için öncelikle içinde yaşadığı çevreye ilgiyle, düşünceyle, iradeyle yönelmesi gerekir. Bu yönelim sonucunda insan, bir taraftan etkileşim ve uzlaşımlarla birlikte gerçeğin temelindeki bilgiyi üretirken bir taraftan da "kurumlaşma" ve "meşrulaştırma" yoluyla bu bilgiye nesnel nitelik kazandırır. Nesnelleşen gerçeklik, olağanlık ve kendiliğindenlik içerisinde sanki hep oradaymış, biz doğmadan önce var olmuş gibi kendini gösterir. İnsanın ürettiği ama insana yabancılaşan gerçeklik yine insan tarafından şeyleşmiş bilinçle içselleştirilerek insanın öznel gerçekliğini oluşturur. Bu gerçeklik aynı zamanda "toplumun gerçeğidir."[49] Toplumsal inşacılara göre, toplumsal gerçeklikler "insanlar tarafından kendilerinden önceki mevcut dünyaya uymanın yanında, bu dünyanın oluşumuna sürekli ve aktif bir biçimde katkıda bulundukları"[50] diyalektik bir süreçle inşa edilir. Yani Stalin Rusya'sında, Hitler Almanya'sında, Mussolini İtalya'sında, Japonya'da, Türkiye'de, ilkel bir Afrika kabilesinde ya da köyde, kentte, hangi kültürde olursa olsun gerçeğin inşa ediliş tarzı aynıdır. Farklılıksa, insanın ilişkilerini, değerlerini, kimliğini inşa eden ve insan bilinci üzerinde tahakküm kuran egemen güç ve

[47] Ziyaüddin Serdar, **Postmodernizm ve Öteki**, Çev: Gökçe Kaçmaz. İstanbul, Söylem Yayınları, 2011, s.181.
[48] Zygmunt Bauman, ReinRaund, **Benlik Pratikleri**, Çev: Mehmet Ekinci, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s.164.
[49] Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları Ve Türkiye Gerçeği,** İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002, s.35.
[50] Nuri Bilgin, **Kimlik İnşası,** İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2014, s.73.

ideolojilerden kaynaklanır. Dolayısıyla postmodernizmle birlikte "gerçek" kavramı değişse de, anlam üretimi için farklı dinamikler devreye girse de, yine de onu inşa edecek olan insan bilinci toplumun egemen güçlerinden ve ideolojilerden bağımsız değildir.

1.1.1. KURUMLAŞMA

Toplumda ve bireyde anlamı oluşturacak olan bir olgunun, bir durumun ya da düşüncenin "gerçek" diye kabul edilmesi, onaylanması, öncelikle o gerçeğin oluşum sürecinin "kurumlaşması"[51] ile sağlanır. Kurumlaşma, gündelik hayat gerçekliğinin oluşumunun ve sürdürülebilir olmasının kaynağıdır. Kurum kavramı sosyal bilimlerde Joseph Fichter tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır:

> Sosyolojik açıdan kurum ne bir kişidir, ne de bir grup. Kültürün bir kısmıdır, insanların yaşam tarzlarının örüntüleşmiş bir parçasıdır… Sosyal ilişki ve roller, kurumun temel öğeleridir. Kurum, çoğunluğun paylaştığı ve bazı temel grup gereksinmelerinin karşılanması amacına yönelik, davranış örüntüleri bileşimidir.[52]

Bireyin temel ihtiyaçlarını gidermesi maksadıyla oluşturulan kurum, onaya, tekrara ve devamlılığa dayalı rol ve ilişkiler bütünüdür. Tekrarlanan davranışların ya da rollerin, değer ve norm kazanarak rutinleşmeye başlaması kurumlaşmayı ortaya çıkarır. Sözlük anlamı olarak kurumlaşma, "herhangi bir davranış, düşünüş, inanış biçiminin tarihsel olarak görece durağan ve toplumca değer verilen kalıplara dönüşmesi süreci"[53] şeklinde ifade edilir. Kurumlaşma benzer bir ifadeyle "temel toplumsal işlevlerin nasıl yerine getirilmesi gerektiğini anlatan düşüncelerin, inançların, davranış kalıplarının kafalarda belirginleşmesi, alışkanlıklara dönüşmesi ve böylece pekişmesi, sağlamca yerleşmesi"[54] biçiminde tarif edilir. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere, kurumlaşma öncelikle yerleşik anlam kalıplarının oluşması için gereklidir. İnsanın gündelik hayatta yaptığı eylemlerin sonrasında tekrar

[51] Peter Berger, Thomas Luckmann, a.e., s.82-85.
[52] Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir?,** Çev: Nilgün Çelebi, Ankara, Anı Yayınları, 2001, s.119.
[53] Türk Dil Kurumu Sözlükleri toplum bilimlerindeki "kurumlaşma" tanımı için bkz. (Çevrimiçi) https://sozluk.gov.tr, 20 Eylül 2021.
[54] Özer Ozankaya, "Ulusal Toplumun ve Ulusal Kültürün Kurucu Öğeleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü **Atatürk Yolu Dergisi** Sayı:10 Cilt 3, 1992 s.216.

edilebilmesi, "bu faaliyetlerin icracısı tarafından bir modelinin çıkarılması, standart hale gelmesi, kalıplaşması ve alışkanlık haline gelmesini gerektirir."[55] Yani insan hem kendini hem de sosyal gerçekliği üretirken kurumsal bilgiye ve davranışa ihtiyaç duyar. Kurumlaşma bütün toplumsal alanı içine alan sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel sistemler için geçerlidir. Örneğin Michel Foucault, insanın normlar yaratılarak farklılıklar üzerinden tanımlandığını ve disipline edildiğini anlattığı ***Hapishanenin Doğuşu***[56] (1975) ve ***Deliliğin Tarihi***[57] (1961) adlı kitaplarında bilgi yapısının kurumlaşmayla beraber geçerlilik ve doğruluk ürettiğini savunur. Bu bir suçun tanımı üzerinden bir hapishane ya da bir akıl hastalığı tanımı üzerinden bir psikiyatri biliminin kurumlaşması gibi. Yeni bir devlet kurulurken de, herhangi bir gündelik faaliyet gerçekleştirilirken de bu geçerlidir.

İnsanın sosyal bir varlık olması bakımından onun kendine tanıdığı ve standart haline getirdiği davranışının diğerleri tarafından tanınırlık kazanması, ortak kanı ve anlam oluşturma açısından önemlidir. "Basit ampirik bir ifadenin ne anlama geldiği konusundaki uzlaşımın altında yatan neden, o ifadenin alımlayanı tarafından "tanıma etkisi" (recognition effect) yaratmasıdır" ve bu da o ifadenin inşa edildiği bilgi sisteminin açık olduğunun ve "sorgulanmaksızın kabul edilişinin bir tür onaylanmasıdır".[58] Bu sadece bir davranışın ya da konuşmanın fiziksel olarak karşı tarafta anlam kazanmasını değil mesela konuşulmayanların ve sözün uzamının da anlam üretimine dahil olmasını içerir. Alfred Schutz, günlük yaşamın kurumlaşma anlamında da kullanılabilecek "tipleştirmeler"[59] yoluyla kavranarak toplumsal gerçekliğin inşa edildiğini ileri sürer ve tanıma etkisinin, kişilerin, olayların ve olguların tipleştirilmesiyle mümkün olduğunu söyler.

---

[55] Peter Berger, Thomas Luckmann, a.e., s.80.

[56] Michel Foucault**, Hapishanenin Doğuşu,** Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1992.

[57] Michel Foucault**, Deliliğin Tarihi,** Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 2006.

[58] Stuart, Hall, "İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü", **Medya, İktidar, İdeoloji**, Der.-Çev: Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s.82. Stuart Hall, inşacı dil teorisinde gerçekliğin, şeylerin anlamlandırılma tarzının sonucu veya etkisi gibi kavrandığını ve bunun da tanıma etkisiyle sağlandığını söyler. s.82

[59] Alfred Schutz, a.e., s.135-136.

> Tipleştirme sistemi, bu tipleştirme sisteminin biricik insan varlıklarının bireysel eylemlerini, tipik amaçların gerçekleştirilmesini hedefleyen tipik güdülerden kaynaklanan tipik toplumsal rollerin tipik fonksiyonlarına dönüştürür. Böylesi bir toplumsal role sahip kimsenin, grup-içi diğer üyeler tarafından rol kapsamında tanımlanan tipik biçimde edimde bulunması beklenir… Bu, bir işadamının, askerin, yargıcın, babanın, arkadaşın, çete başının, iyi çocuğun vb. edimde bulunmaya kişiyi zorlar. Böylelikle rol, bu rolü yerine getiren kişi tarafından üstlenilen bir öz-tipleştirmedir.[60]

Bu tanıma göre, hem sosyo-kültürel hem de fiziksel dünya en başından beri tipleştirmeyle kavranılır, "tipleştirmeler" sayesinde dünyanın gündelik deneyimi her türlü yargı, mantık ve önermelerden bağımsız olarak kabullenilir. Örneğin bir asker, bir satıcı, bir yazar, bir Karadenizli ya da bir İngiliz gördüğümüzde, onların davranışlarını daha önce onlar hakkında anonim hale gelen bilgilerle yorumlarız.

Tipik toplumsal rollerin verdiği tipik tepkiler ise toplumun genel tavrına denk düşen "genelleştirilmiş öteki"[61] kavramıyla açıklanır. "Genelleştirilmiş ötekinin" tavrıyla eylemde bulunan bireyin tipikliği söz konusudur. Bir ailedeki anne-baba, bir hastanedeki doktor, bir okuldaki öğretmen, bir hukuk kurumunda olan hâkim ve savcıdan beklenen davranış gibi. Toplumda tipik olan bu roller, "birey doğmadan önce toplumca tanımlanmış oldukları için birey tarafından nesnel dış gerçeklik birimleri olarak algılanır."[62] Örneğin Erwin Gofmann, toplumsal pratiklerin bireylerin etkileşim alanları üzerine inşa edildiğini, gündelik eylemlerin tıpkı aktörler gibi rol kalıpları içerisinde gerçekleştirildiğini ve toplumun rol kalıpları üzerinden tanımlandığını öne sürer.[63] Zaten hazır rol kalıpları, toplumun davranış

---

[60] a.e. s,137.

[61] George Herbert Mead, **Zihin, Benlik, Toplum**, Çev:Yeşim Erdem, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2017, s.181.

[62] Büyükkantarcıoğlu, a.e., s.33.

[63] "Etkileşim kabaca bir fiziksel olarak aynı ortamda bulunan bireylerin karşılıklı olarak birbirlerinin eylemleri üzerindeki etkileri olarak tanımlanabilir. "Performans" ise belli bir durumda beli bir katılımcının diğer katılımcılardan herhangi birini etkilemeye yönelik tüm etkinlikleri şeklinde tanımlanabilir. Belli bir katılımcıyı veya performansını referans noktası olarak alırsak, diğer performanslara katkıda bulunanlardan seyirciler, gözlemciler veya diğer katılımcılar olarak söz edebiliriz. Bir performans sırasında gözler önüne serilen önceden belirlenmiş ve başka durumlarda da sergilenebilecek ya da oynanabilecek eylem kalıbını ise "rol" veya "rutin" olarak adlandırabiliriz. Bir birey veya oyuncunun aynı rolü aynı seyircilere farklı zamanlarda oynadığında, toplumsal bir ilişkinin doğması muhtemeldir. Toplumsal rolü belli bir statüye bağlı hak ve görevlerin yerine getirilmesi olarak tanımlarsak, toplumsal bir rolün bir ya da daha fazla kısımdan oluştuğunun ve bu farklı kısımlardan her birinin oyuncu tarafından çeşitli durumlarda aynı tür seyirciler ya da aynı seyirci kitlesi karşısında sahnelenebileceğini söylemek mümkündür. **Detaylı bilgi için bkz.** Erwin Goffman, **Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu**, Çev: Barış Cezar, İstanbul, Metis Yayınları, 2016, s.28.

beklentilerinden oluşur ya da farklı bir deyişle kurumlaşmış davranış ve rolleri beraberinde getirir. Bu sayede roller, "kurumlaşmanın denetleyici karakterinde pay sahibi"[64] olur.

Ortak anlam oluşturma açısından kurumları inşa eden birey aynı zamanda inşa ettiği kurumların kurallarına da tabi olur. Bu bağlamda Foucault, "Sonuçta zenginlik üretmek zoruna olduğumuz gibi gerçeği üretmek zorundayız. Ve diğer taraftan, gerçeğin boyunduruğu altındayız aynı zamanda, şöyle ki gerçeklik yasayı koyar"[65] ifadesiyle gerçeği üreten bireyin, ürettiği gerçeğin boyunduruğu altına girdiğini başka bir deyişle kurumla beraber toplumun genel tavrının oluştuğuna işaret eder. Mesela bir işçi patronu karşısında, bir suçlu hâkim karşısında nasıl davranacağını bilir. Birey, toplumun genel tavrının bu şekilde kurumlaşması ya da toplumun geçmiş ve şimdiki deneyimlerinden oluşan "bilgi stoku"[66] vasıtasıyla gündelik yaşam gerçekliğini olduğu gibi algılar; bu da gündelik yaşam gerçekliğini "sorunsal olmayan gündelik gerçeklik"[67] kılar. Tıpkı Franz Kafka'nın ***Dönüşüm***[68] (1915) adlı romanında Gregor Samsa'nın böceğe dönüşmeden önce kendisinin ve ailesinin "sorunsal olmayan gündelik gerçeklik" durumunda yaşaması gibi. Dönüşümden sonra ailesinin ve çevresinin Gregor Samsa'yı anlamamasının nedeni, onun geçmişten ve deneyimden mahrum bırakılmış gündelik gerçeklik bilgisinin dışına çıkmasıyla ilişkilendirilebilir.

Kurumlaşma ilk olarak çocukluktaki toplumsallaşma ile başlar, kurumsal dünyanın nesnelliği toplumsallaşma aşamasında sadece çocuk tarafından değil bizzat ebeveyn tarafından ayna etkisiyle kendisine de nesnel kılınır. Eylemin "işte yapıyoruz" hali bir süre sonra "bunlar böyle yapılıra"[69] dönüşür. Toplumsal inşa

---

[64] Berger ve Luckmann, a.e., s.109.

[65] Michel Foucault, **Toplumu Savunmak Gerekir**, s.39.

[66] Schutz, a.e, s.85, "Bu dünyaya ilişkin bütün yorumlamalar, kendisine yönelik geçmiş deneyimlerden ve "el altında-kullanıma hazır bilgi" biçiminde bir başvuru şeması olarak işleyen, ailemizden ve eğiticilerden bize miras kalan deneyimlerimizden oluşan bir bilgi stokuna dayanır. Gündelik yaşamda insan, herhangi bir anda, geçmiş ve şimdiki deneyimleriyle ilgili bir yorum şeması olarak iş gören bir bilgi stoku bulmakta ve geleceğe yönelik beklentilerini de buna göre belirlemektedir. Bilgi stoku homojen olmamakla birlikte çeşitli anlamsızlık, muğlaklık ve belirsizlik alanlarını da barındırır.", **Detaylı bilgi için bkz**. s.85-87.

[67] Margaret M. Poloma, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev: Hayriye Erbaş, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993, s.93.

[68] Franz Kafka, **Dönüşüm**, Çev: Kamuran Şipal, İstanbul, Cem Yayınevi, 2000.

[69] Berger ve Luckmann, a.e., s.89.

kuramcılarına göre çocuk yaşadığı sosyal dünyayı, "çeşitli dünyalar arasında mümkün bir dünya değil, mümkün ve mevcut tek dünya olarak"[70] algılayıp özümser. Bireyin içine doğduğu ve yönünü bulmak zorunda olduğu toplumsal dünya Schutz'un deyimiyle "toplumsal ilişkilerin, semboller ve simgeler sisteminin, kurumsallaşmış biçimlerin deneyimi"[71] olarak algılanır. İlk toplumsallaşma aynı zamanda bireyin fiziksel ve ruhsal varlığının farkına vardığı, kendisi için anlamlı olan "yakın çevresinin davranış biçimlerini taklit ettiği ve ilk deneyimleriyle temel toplumsal gerçeklik bilgilerini kendine sunulanlar bağlamında içselleştirdiği bir dönemdir".[72] Çocuk açısından ancak bu gözle bakılan bir dünya istikrar kazanır ve ortaya çıkan gerçeklik kolay kolay değiştirilemez.

Bütün toplumsal bilgi üretimi, düşünmenin, kavramsallaştırmanın ve sembolleştirmenin aracı olan dil ile kurulur. Kurumsal düzenin nesnelleşmesinde dilin, hem "tecrübenin dildeki nesnelleşmesini sağlaması"[73], bireyin söylediğini önce kendinin anlaması, "diğerlerini etkilediği kadar kendini de etkilemesi"[74], hem de düşünce ve deneyimlerin aktarım aracı olması bakımından önemi büyüktür. Çiler Dursun bu anlamda dili, "toplumsal gerçekliğin ve bu gerçekliğin sağduyusal kavranışının kurucusu"[75] olarak görür. Bireyin bilincinin bir ifadesi olan dil, toplumsal ilişkilerdeki karşılıklı anlamlandırmalar ile gerçekliği kurar. Bireyin oluşan nesnel gerçekliği kendine de anlamlı kılması, bilinç düzeyinde karşılık bulması yine gerçeklikle dil arasındaki devingen ilişkiden kaynaklanmaktadır. Karl Manheim, dil ile toplumsal gerçeklik arasındaki bu ilişkiyi açıklarken dilin kolektif özelliğini vurgular.

> Birey kendine atfedilen konuşma ve düşünce biçimini, sadece çok sınırlı bir anlamda kendiliğinden yaratabilir. Birey içinde bulunduğu grubun dilini

[70] Bilgin, **Kimlik İnşası**, s.109.
[71] Schutz,a.e., s.94.
[72] Büyükkantarcıoğlu, a.e., s.35. "Bu süreçte çocuk, beyninin çözümleyici ve anlamlandırıcı süreçleriyle kendi varlığını diğer insanların varlıklarından ayırt eden, diğerlerine göre kendi konumunu belirleyen, dilini edinmeye başlayan, iletişimi sağlamayı öğrenen, ve dış dünya olgularını anlamlandırarak kendi eylemlerini bu olgulara göre düzenlemeye çalışan insan ilk toplumsallaşma sürecinde yol almaya başlar." **Detaylı bilgi için bkz.** s.35.

[73] Berger ve Luckmann, a.e., s.102.
[74] Mead, a.e., s.112.
[75] Dursun, **Haberde Gerçekliğin İnşa Edilmesi Ne Demektir,** s.58.

> konuşur; içinde bulunduğu grubun düşündüğü gibi düşünür. Belli sözcükleri ve onların anlamlarını kendi kullanımına hazır bulur. Bunlar sadece bireyi çevreleyen dünyaya giden yolu büyük ölçüde belirlemeye yaramazlar, aynı zamanda nesnelerin o ana kadar grup veya birey tarafından hangi açıdan ve hangi eylemsel bağlamda algılanabildiğini ve ulaşılabildiğini gösterirler.[76]

Benzer ifadeyle, dil tek başına konuşmacı olan bireyden hareketle değil, "toplumda düşünme iletişimini dolayımlayan nesnel göstergeler ve söylemler dizisi yoluyla" kolektif olarak inşa edilir ve bu göstergeler, "bireyi toplumsal pratiğe eklemleyen anlamın somut kayıtlarıdır."[77] Stuart Hall, gösterge ile anlam arasındaki bu ilişkiyi "göstergelerin tek taraflı olarak gerçek bir nesnenin yerine geçip anlam üretmediği, nesnel toplumsal dünyadaki şeylerin birlikte ilişkilendirme tarzını eklemlemelerinden ötürü anlam bildirdiği"[78] şeklinde ifade eder. Toplumsal fenomenlerin nesnel gerçekliğin parçası olmaları, kendilerinin gösterdiği şey olmalarından ziyade ait oldukları anlam sistemi içerisinde öyle ilişkilendirilmelerinden dolayıdır. Örneğin bir bayrak sadece fiziksel dünyaya ait bir nesne olarak değil söylemsel olarak kurulan ve anlamlandırılan bir gösterilene dönüşerek anlam ve gerçeklik üretir. Dilin iletişimsel olarak bir anlam kazanması, kurumsal düzenin yaşanılan toplumun dilsel göstergelerini ve söylemlerini nesnelleştirmesi sayesinde olur. Kurumsal düzen dildeki göstergeleri ve söylemleri kurarak sembolik evren oluşturur. Dil ve kurumsal düzenin bu devingen ve etkileşimsel ilişkisi, bireyin edimsellikle yöneldiği fiziki ya da sosyal çevresini, birey için nesnel fenomenlere dönüştürür.

Kurumsal düzenin özünde ilkeler, ahlâk kuralları, gelenekler, mitler, söylenceler gibi herkesin bildiği, kullanıma hazır bilgi şeklindeki şeyler vardır. Bunlar, insan doğasının bir ürünü değildir, sosyal etkileşimle ortaya çıkarak toplumun belleğini oluşturur ve "soyut kavramları niteleseler de esasında pratiklerde somutlaşan yapıları"[79] vardır. Toplumsal belleğin somutlaştığı pratikler arasında selamlaşma, tokalaşma gibi görgü kurallarını; evlilik, ölüm ve doğumla ilgili gelenekleri; güç ve kudretin göstergesi olan geçit törenlerini veya anma törenlerini

[76] Karl Manheim, **İdeoloji ve Ütopya**, Çev: M. Ökyayuz. Ankara, Epos Yayınları, 2002, s.27.
[77] Stuart Hall, "Kültür, Medya ve İdeolojik Etki", **Medya, İktidar, İdeoloji**, Der.-Çev: Mehmet Küçük, Ankara, Ark Yayınevi, 1994, s.185.
[78] a.e., s.186.
[79] Thomas Luckmann. "The Communicative Construction of Reality and Sequential Analysis. A personal reminiscence", **Qualitative Sociology Review** 9 (2), 2013, s.43.

sayabiliriz. Kurumsal düzen geleceğe aktarılırken öncelikle toplumun belleğini oluşturan bu kurallar, gelenekler, inanışlar, değerler aktarılır. Kullanıma hazır bu bilgi gövdelerinin "o toplum içinde meşrulaştırılmış kurumsal yapılanmayı, eylemleri, düşünceleri yansıtan sözcük ve anlam yapılarından oluşan"[80] dille birlikte geleceğe aktarılması, bu dilin, ortak bilinç, ortak tarih ve ortak geleceği içeren toplumsal gerçekliğin oluşumunun ve sürdürülebilir olmasının dayanağı olan "kolektif hafiza"[81] ile ilişkisini gösterir.[82] Paul Connerton, dile ve ortak yaşantıya vurgu yaptığı kolektif belleği şöyle tanımlamaktadır:

> Ne kadar kişisel olursa olsun, her bellek yoklama işi, her anımsama, hatta yalnızca bizim tanık olduğumuz olayları anımsamamız, hatta dile getirilmemiş olarak duran düşünceleri ve duyguları anımsamamız, başka birçok kimsenin de sahip olduğu bir düşünceler kümesiyle ilişki içinde olur; kişiler, yerler, tarihler, sözcükler, dil biçimleri gibi şeylerle olur; yani bir parçası olduğumuz veya parçası edildiğimiz toplumların maddi ve manevi tüm yaşamlarıyla gerçekleşir.[83]

Dolayısıyla kolektif hafızanın taşıyıcısı olarak dil, "azami miktarda bilgi aktardığında değil, katılımcıların deneyimleri ortaklaştığında ya da bir anlığına da olsa birbirine en yakın noktaya geldiğinde bir başarıdan"[84] söz edilebilir. Bir başka deyişle, "bireyler tek başlarına kendi öykülerini yazmaz, bu öykünün yazılış ve şekillenişinde diğerleri de devrededir".[85] Bireyin hatırlamak istediğinde "kendisinin dışında var olan ve toplum tarafından onanmış referans noktalarına geri gitmesi, onun hatırlamak için diğerlerine"[86] duyduğu ihtiyacı göstermesinin yanında kolektif

[80] Büyükkantarcıoğlu, a.e., s.34.
[81] Maurice Halbwachs, **Kolektif Hafıza,** Çev: Banu Barış, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2017, s.78. Anılar bireyin hafızasından bağımsız değiller ve hatırlamak için başkalarına ihtiyaç vardır. Henri Bergson'un hatırlamayı ve zamanı bireyin içselliğine bağlayan anlayışının aksine, Maurice Halbwasch, hatırlamanın bir gruba ve zaman-mekan birlikteliğine bağlı olarak gerçekleştiğine vurgu yapmış ve buradan hareketle kolektif hafiza kuramını oluşturmuştur. Kolektif hafiza bu anlamda inanışların, geleneklerin, hatıraların, sosyal pratiklerin ve kuralların devamlı biçimde yeniden ve yeniden hatırlanmasıdır. Ortak kolektif kimlik ve toplumsal gerçeklik için kolektif hafiza zorunludur.
[82] Bu tezde "kolektif hafıza" tanımının yerine onunla aynı anlama gelen "kolektif bellek" tanımı kullanılacaktır.
[83] Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar**, Çev: Alaeddin Şenel, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014, s.66.
[84]Bauman Zygmunt &Rein Raund, **Benlik Pratikleri**, s.47.
[85] Bilgin, **Kimlik İnşası**, a.e., s.284.
[86] Halbwachs, a.e., s.46.

belleğin birey için "bilgi stoku" olduğunu da gösterir. Kolektif bellekteki geçmiş bilgisi her zaman bir başkası vasıtasıyla geri gelmeye ihtiyaç duymaz; nesneler, tatlar, kokular ve mekânlar da hatırlama aracıdır. Homeros'un ***Odysseia*** destanında Odysseus'un misafir olduğu bir ülkede bir ozanın kitara çalmasıyla birlikte Troya Savaşı'nı hatırlayıp gözyaşlarına boğulması ya da Marcel Proust'un ***Kayıp Zamanın İzinde*** adlı romanında, anlatıcının annesinin evinde yediği bir kurabiyenin tadıyla geçmişini hatırlaması gibi. Sıra dışı bu romandaki anlatıcı, kurabiyenin ağzında bıraktığı tatla geçmişin şimdiye gelmesini şu şekilde betimler:

> … tıpkı Japonların, suyla dolu porselen bir kâseye attıkları silik kâğıt parçalarının, suya girer girmez çözülüp şekillenerek, renklenerek belirginlik kazandığı, somut, şüpheye yer bırakmayan birer çiçek, ev, insan olduğu oyunlarındaki gibi, hem bizim bahçedeki, hem Mr.Swann'ın bahçesindeki bütün çiçekler, Vivonne Nehri'nin nilüferleri; köyün iyi yürekli sakinleri, onların küçük evleri, kilise, bütün Combray ve civarı şekillenip hacim kazandı. Bahçeleriyle bütün kent çay fincanımdan dışarı fırladı.[87]

Anlatıcının belleğinde olan geçmiş bilgisi çaya batırıp yediği kurabiyenin tadıyla geri gelmiştir. Geçmiş anıların, olayların, duyguların, değerlerin, kişilerin dolayısıyla geçmişe ait bütün yaşantının muhafaza edildiği bellek, bireyi hem ruhsal hem fiziksel bütünlük içerisinde toplumsal gerçekliğe eklemleyici bir işleve sahiptir. Anlatıcının kurabiyenin tadıyla geçmişine ve kendi bilgisine ulaşması, geçmişin şimdide devam etmesi, o kişinin şimdide var olması ve sürekliği için gereklidir.

Toplumun kolektif ürettiği bilgi, toplumun önceki bilgi kalıntıları ile sentezlenip gerçeklik hakkında geçerli doğrular bütünü olan hazır bilgiyi oluşturmakta ve toplumsal unsurlara ve bireylere bu haliyle yansıtılmakta ve yeniden üretilmektedir. Bireylerin toplumda üstlenmesi gereken roller, sorumluluklar, görevler bilgi gövdeleriyle kurulmakta ve sonraki kuşaklar da bu şekilde kontrol altına alınmaktadır. Geçmiş, şimdi ve gelecek hakkındaki doğruluk, gerçeklik, rol ve sorumluluklar bilgisini içeren kolektif belleğin yokluğu bireyi toplumsal gerçekliğin hatta kendi gerçekliğinin dışına itebilir. Milan Kundera, işgal sırasında Çekoslovakya'dan kaçan, 1969 yılında biri Fransa'ya diğeri Danimarka'ya sığınan İrena ve Josef adlı iki sevgilinin hikâyesinden oluşan ***Bilmemek*** (2001) adlı

[87] Marcel Proust, **Kayıp Zamanın İzinde**, Çev: Roza Hakmen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.59.

romanında, sevgililerin tekrar ülkelerine geri döndüklerinde yaşadıkları bellek yokluğunu Josef karakteri üzerinden anlatmaktadır.

> Dünyayı, tıpkı yirmi yıl sonra mezarından çıkan bir ölü nasıl bulursa, öyle bulduğu izlenimine kapıldı: ölü yürümeyi unutan çekingen ayağıyla toprağa dokunur: yaşadığı dünyayı çok zor tanır, ama durmadan hayatının kalıntılarına takılıp tökezler: pantolonunu, kravatını, onları çok doğal olarak paylaşan canlıların bedenleri üzerinde görür; her şeyi görür ve hiçbir şey talep etmez: ölüler utangaçtır.[88]

Bir ölü nasıl fiziksel bütünlükten yoksunsa ruhsal bütünlükten de yoksundur. Belleğinde ona kendini ve geçmişi hatırlatan bilgi tanımsızdır. Kurumsal düzenden ya da kolektif bellekten uzaklaşan, bir nevi belleksizleşen kişinin geçmişiyle şimdi arasında bir bağ kuramaması, kişinin toplumsal gerçekliği kaybetmesi kadar kendi gerçekliğini de kaybetmesine ve içinde bulunduğu durumun anlamsızlaşmasına yol açar. Çünkü anlamı oluşturacak bilgi yoktur, belleksizlik durumunda ne toplumun genel tavrından, ne ortak deneyimlerden, ne eldeki hazır bilgiden söz edilebilir artık. Mitolojide bir nehirle özdeşleştirilen unutuş tanrıçası *Lethe*'nin suyundan içenlerin her şeyi unutması gibi. Geçmiş unutulmuş ama kötü anılar kadar iyi anılar da silinmiştir. Bu anlamda geçmişle şimdiyi yeniden buluşturmak, "sanki kolunun ele kadar dirsekten aşağısını kesip elini doğrudan dirseğe bağlar gibi; sanki baldırlarını kesip ayaklarını dizleriyle birleştirir gibi"[89] iki farklı parçayı, geçmişle şimdiyi birbirine dikerek eklemek gibidir.

Kurumsal düzenden veya kolektif bellekten uzaklaşıldığında ya da kolektif deneyimin zamanla aşınması ve insan bilincinin unutmaya meyilli yanının geçmişi bozması karşısında, hatırlamaya yardımcı olsunlar diye anlamları bilince kazıyacak prosedürler, formüller geliştirilir ve gerektiğinde bu formüllerde kristalize olan anlamlarla kurumsal düzene geri dönüş sağlanır.[90] Eric Hobsbawm bunlara "icat

[88] Milan Kundera, **Bilmemek**, Çev: A. Bora, İstanbul, Can Yayınları, 2013, s.50-51.
[89] a.e., s.33.
[90] "Bir kurumun taşıdığı anlamın aktarımı, o kurumun, belirli bir kolektivitenin "kalıcı" bir probleminin "kalıcı" bir çözümü olduğunun toplumsal olarak kabul edilmesine bağlıdır. Bu yüzdendir ki kurumlaşmış eylemlerin potansiyel faillerinin, bu anlamlardan sistematik bir biçimde haberdar edilmeleri gerekir. Bu durum, bir çeşit "eğitim" sürecini zorunlu kılar. Bu kurumsal anlamlar güçlü ve silinmez bir biçimde bireyin bilincine kazınmalıdır. İnsanoğlunun sıklıkla ağırkanlı ve unutkan olmasından dolayı, gerektiğinde zorlayıcı ve nahoş bir biçimde de olsa bu anlamları yeniden bilince

edilen gelenek"[91] adını verir; bu tür gelenekler kurumsallaşmış gelenekleri olduğu kadar, son zamanlarda ortaya çıkan gelenekleri de kapsayarak hatırlama unsuru oluşturur. Özellikle yeni kurumsal düzenin kendini yeniden üretmesi, hafıza oluşturması ve kalıcı hale gelmesi için gelenekle özdeşleşen çeşitli etkinlikler, törenler, festivaller ya da müze, anıt gibi fiziki yapılar inşa edilir. Böyle düşünüldüğünde toplumsal gerçekliklerin, sadece olmuş bitmiş gerçeklikleri değil, oluş halindeki gerçeklikleri de kapsadığı görülür.

Berger ve Luckmann, toplum ve bireyin sosyal düzen arayışı sonucunda inşa ettiği gerçekliğin yine toplum ve birey tarafından doğanın bir parçası ya da değiştirilemez şeyler gibi görülmesini onların "şeyleşmiş" olmalarıyla açıklar. "Şeyleşme" ortaya çıkan gerçekliğin "tarihsizleştirilmesine ve doğallaştırılmasına"[92] hizmet eder. Toplumsal ve tarihsel yaratım olan gerçeklikler, "doğallaştırma" stratejisiyle doğal niteliklerin kaçınılmaz sonucu ya da "ebedileştirme"[93] stratejisiyle değişmez kader gibi algılanır.

"Şeyleşme", "şey anlamına gelen Latince res ve yapmak anlamına gelen facere fiilinden türetilen" bir terimdir ve insanın ürettiği nesnenin ya da gerçekliğin ondan "bağımsız ideal şeyler olarak tanımlanması" anlamına gelir.[94] İnsani olguların, gayrı-insani ya da doğaüstü olgular gibi algılanmasına tekabül eden bir tanımdır bu. Üretici ile ürünü arasındaki diyalektik ilişkinin bilinçte yitip gitmesi, bir anlamda insansızlaştırılmasıdır. Bir şeyin nesne ya da meta olarak adlandırılması "şeyleşme" kavramını akla getirse de, bu kavramın gerçeklik inşa etmedeki rolü "yabancılaşma", "nesnelleştirme" ve "meta fetişizmi" ile birlikte düşünülmelidir. Şeyleşmenin bu kavramlarla olan ilişkisini temelde, inşa edilen gerçekliğin nesnel kabul edilmesi

---

kazıyacak ve yeniden hatırlatacak prosedürlerin mevcut olması gerekir. Üstelik insanların sıklıkla budala olmalarından dolayı, kurumsal anlamlar, aktarım süreci içinde basitleştirilmeye yatkındırlar, öyle ki verili bir kurumsal formüller toplamı, sonraki kuşaklarca rahatça öğrenilebilir ve hafızada tutulabilir." Bkz. Berger ve Luckmann, s.103-104.

[91] Eric Hobsbawm, **Geleneğin İcadı**, Çev: Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s.2.

[92] Terry Eaglaton, **İdeoloji**, Çev: Muttalip Özcan. İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s.104.

[93] John B. Thompson, **İdeoloji ve Modern Kültür**, Çev: İdil Çetin, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013, s.84.

[94] Ahmet Cevizci, a.e., s.813.

aşamasında emeğine yabancılaşan insanın yanlış bilinçle yarattığının kontrolüne girmesi, başka deyişle "aslında özgür bir seçim gibi oluşan emek sürecinin bir sömürü ve tahakküm ilişkisine dönüşerek insana hükmetmesi"[95] ile açıklamak gerekir.

Bir fenomenin, bir olayın hatta bir insanın kendisinin bile bilgisine erişmek için öncelikle onu nesne olarak görmesi gerekir, bu da özneye yabancılaşmayla mümkün olur. M. Kangrga bu anlamda "şeyleşmeyi yabancılaşmanın en yüksek formu"[96] olarak değerlendirir. Bu bir "sınır-durum"[97] olarak yabancılaşmanın sonunu oluşturur ama yabancılaşma durumunu ortadan kaldırmaz. Yabancılaşma, farklı sosyal katmanlarda, farklı cinsiyetlerde, farklı şekillerde tezahür edebilir. Örneğin "egemen güç olan burjuvazinin yapay arzular ve sahte ihtiyaçlarla yabancılaşması, bir proleteryanın yoksunluklar ve ketlenmelerle yabancılaşmasından farklıdır" veya "bir başka birey karşısında yabancılaşma, global toplum karşısında yabancılaşma, kendi karşısında yabancılaşma" birbirinden farklıdır.[98] Yabancılaşmanın çeşitli biçimlerinin "maskelenmesi" şeyleşmeyle sağlanır, şeyleşme bu anlamda "yabancılaşma sonucu üretilen gerçekliği imler."[99] Avusturyalı yazar Robert Musil ***Niteliksiz Adam*** adlı romanında, romanın içeriğiyle ilgili olmayan bir olayla, bir kamyonun bir yayayı ezmesi üzerine yakından geçen bir beyle bir kadının olay yerine gelmesiyle romana başlar ve kazanın yaşattığı duyguların insana yabancılaşmasının nasıl maskelendiğini örneklendirir.

> Hanım, kalbiyle midesi arasındaki boşlukta acıma diye nitelendirmekte haklı olduğu, nahoş bir şey hissetmekteydi; bu, ne olduğu belirsiz, felce uğratıcı bir duyguydu. Bey, bir süre sustuktan sonra ona şöyle dedi: 'Burada kullanılan bu ağır kamyonların fren mesafesi çok uzun.' Hanım, bunu duyunca rahatladığını duyumsadı ve sıcak bir bakışla teşekkür etti. Bu sözcüğü herhalde daha önce de duyduğu olmuştu, fakat fren mesafesinin ne olduğunu bilmiyordu ve

[95] Serpil Sancar, **İdeolojinin Serüveni**, Ankara, İmge Yayınevi, 2004,s.22.
[96] M.Kangrga'dan aktaran; Tom Bottomore, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Yay.Yön. Tom Bottomore, Der.-Çev: Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s.541.

[97] Henri Lefebvre, **Gündelik Hayatın Eleştirisi II**, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Dost Yayınları, 2013, s.221.
[98] a.e.,s. 221-222.
[99] a.e., s.222 .

> bilmek de istemiyordu; bu iğrenç olayın böylece belli bir düzene yerleştirilebilmesi ve kendisini artık doğrudan ilgilendirmeyen bir teknik soruna dönüşmesi ona yetiyordu.[100]

Kadının yerde yatan kişiyi gördüğü anda hissettiği dehşet ve acıma duygusunun, olay ona teknik terimlerle anlatıldığında anında uzaklaşması ve kadına yabancılaşması, kadınla yerde yatan ölü arasına teknik terimlerle kadının bilincini maskeleyen şeyleşmenin girmesiyle gerçekleşir. İnsan kendi öz benliğini korumak için çevresindeki tanımlanması zor, kabulü zor acı ve korku duygularını bilincin taşıyabileceği, anlamlandıracağı ve zarar görmeyeceği şekilde düzenler, bu da nesneye, duruma, olguya yabancılaşmayla mümkün olur. Kadının burada yaşadığı korku ve dehşet duygusu teknik terimlerin ardına gizlenmiş yabancılaşmanın bir türünü temsil eder.

Herhangi bir toplumsal ilişkinin, nesnenin, durumun, anlamın yabancılaşmasını gizleyen şeyleşme bir taraftan da öznelerin "adlandırılması" ve "edilgenleştirilmesiyle" gerçekliği üretir.[101] "Eylemler ve bunları gerçekleştirenlere dair cümleler ya da cümle parçaları isme dönüştürüldüğünde adlandırma ortaya çıkar"[102] ve özneler gizlenerek yapılanlar edilgenleştirilir.

> Adlandırma ve edilgenleştirme dinleyici ya da okuyucunun dikkatini belirli temalara odaklarken diğerlerini göz ardı eder. Aktörleri ve eylemliliği siler ve süreçleri, bunları üreten bir öznenin yokluğunda gerçekleşen şeyler veya olaylar olarak temsil ederler. Aynı zamanda sözel kurguları yok ederek ya da bunları şimdiki zamana dönüştürerek atıfları belirli mekânsal ve zamansal bağlamlara yuvarlama eğilimindedirler. Bu ve diğer dilbilgisel veya sözdizimsel aygıtlar, belirli durumlarda, sosyo-tarihsel görüngüleri şeyleştirerek tahakküm ilişkilerinin kurulmasına veya sürdürülmesine hizmet edebilirler.[103]

Bir şeyin kendisinin dışında ayrı bir şey olarak adlandırılması ya da edilgenleştirilmesi failleri ve eylemleri gizler, bunlar öznenin yokluğunda yapılan şeyler gibi temsil edilir. Örneğin "hâkim zanlıya ceza verdi" yerine "zanlı cezalandırıldı" cümlesinde olduğu gibi. Ortaya çıkan durumda özne gizlenerek

[100] Robert Musil. **Niteliksiz Adam,** Çev: Ahmet Cemal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s.79-80
[101] Thompson, **İdeoloji ve Modern Kültür**, s.84.
[102] a.e, s.84.
[103] a.e., s.85.

sorumluluk alanı dışına çıkarılmış, verilen ceza tabi olunan kurumsal düzenin bir sonucu gibi özneden bağımsız gösterilmiştir.

Karl Marx emek teorisinde insanın ürettiği nesnede kendini görememesini, "insanlara, kendi emeklerinin toplumsal niteliğini, emek ürünlerinin nesnel nitelikleri olarak, bu şeylerin toplumsal doğal özellikleri olarak" yansıtan "meta fetişizmi" ile açıklar.[104] "Meta fetişizmi", metalar vasıtasıyla emekçilerin kendi ürettikleri ürünlere yabancılaşması olarak da tanımlanabilir. Kapitalist üretim biçiminin kendini güvence altına alması için fetişlere ihtiyacı vardır. Bu süreçte emek bir değişim değeri olan metaya dönüşür ve nesneleşir. "Kullanım değeri, nesnenin bir metaya dönüşmesi anlamında ön koşul olmakla birlikte, nesne, meta sıfatıyla sadece değişim değerine sahiptir."[105] Kapitalist üretimde meta, tüketme temelli üretilmiş olduğundan, değişim değeriyle birlikte üretici onu kendi dışında görerek ona yabancılaşır. Nesnenin üretene yabancılaşması, nesnenin "üreten üzerinde ve ondan bağımsız bir güç olarak somutlaşması"[106] anlamına gelir. Nitekim nesnenin ardındaki emeği maskeleyen şeyleşme, bu haliyle nesneyi temsil ederek nesnelleşmeyi ve yabancılaşmayı beraberinde getirir. Bu anlamda şeyleşme, "şey-lik'in nesnel gerçekliğin ölçütü haline geldiği ya da hazır dünyanın gerçeği olarak kabul edildiği sürecin"[107] kendisi gibi kabul edilir. İnsan tarafından sorgulanmadan kabul edilen gerçeklik, gerçekliğin metalarla çarpıtılması ve tersyüz olmasından ziyade kendilerine içkin olan böyle bir sürecin çarpıklığından kaynaklanmaktadır.

Şeyleşmeyi Marx'ın meta fetişizmi düşüncesi temelinde ele alan Lukacs, şeyleşme analizi çerçevesinde, meta fetişizminin nesnenin ardındaki emeği gizleme işlevine emeğin öznellik boyutundan soyutlanmasını da ekleyerek, bilincin "şeylerin yapısına müdahale edemeyen pasif bir seyirci" ya da "şeylerin kendinden hiçbir anlam taşımayan hareketini keyfine göre yorumlayan bir güç" haline gelmesinden

[104] Karl Marx, **Kapital 1.Cilt,** Çev: Mehmet Selik-Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Yayınları, 2011, s.82.
[105] Fritz Pappenheim, **Modern İnsanın Yabancılaşması: Marx'a ve Tönnies'ye Dayalı Bir Yorum,** Çev: Salih Ak, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2002, s.76.

[106] Ahmet Çiğdem, **Toplum: Kavram ve Gerçeklik,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s.95.
[107] Timothy Bewes, **Şeyleşme,** Çev: Deniz Soysal, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2017, s.24.

yani şeyleşmesinden bahseder. [108] "İnsanların birbirleriyle ya da gerçek nesnelerle kurduğu ama meta ilişkisi içinde gizli kalan ilişkileri algılanamaz ve tanınmaz hale geldiği için"[109], bilincin bu ilişkileri toplumsal gerçeklik olarak görmesi kendisinin de şeyleşmesiyle ilgilidir. Benzer şekilde Theodor Adorno da şeyleşmeyi, modern sonrasının tüketim toplumunda sadece nesnelerin şeyleşmesi olarak değil, insanların kendini bir nesneye indirgeyerek bilinçlerin de şeyleşmesi olarak görür.[110] Şeyleşme bu anlamda, insanın emeğinin bir nesneye dönüştüğü ve nesnelerin bir değişim değerine sahip olduğu alanda meydana gelir. Modern toplumda "doğa ve nesne karşısında görece bir güç edinmiş gibi gözüken insan"[111], tüketim toplumunda nesnenin tahakkümü altına girerek "otonomisini kaybeder"[112] ve "bu gücü nesnelere yabancılaşarak öder."[113] Nesnelere dayalı bu ilişkide, kişilerin gündelik hayatta kim olduklarının bir önemi yoktur. Kişiler nesnelerin uzantıları gibidir, ilişkilerde sahip oldukları nesneler üzerinden belirlenirler. Nesnenin ilişki üzerindeki bu ağırlığı, şeyleşmedir. Tüketim toplumu, şeyleşmiş ilişkilerden ve özgürlüğü felce uğramış "şeyleşmiş bilinç"[114]ten oluşur. Böyle bir toplumda ve zamanda kimsenin bilinci özgür değildir.

[108] George Lukacs, **Tarih ve Sınıf Bilinci,** Çev: Yılmaz Öner. İstanbul, Belge Yayınları, 1998, s.150.
[109] a.e., s.171.
[110] Adorno bu durumu, "ilke olarak herkes bir nesne durumunda şimdi" diye vurgular. **Detaylı bilgi için bkz**. Theodor W. Adorno, **Minima Moralia,** Çev: A.Doğukan -A.Koçak, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s.41.

[111] Theodor W. Adorno –Max Horkheımer, **Aydınlanmanın Diyalektiği,** Çev: Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan. İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2010, s.26.

[112] Önder Kulak, **Theodor W. Adorno: Kültür Endüstrisi Kıskacında Kültür,** İstanbul, İthaki Yayınları, 2018, s.77.
[113]Adorno ve Horkheimer, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, s.26.
[114] "Şeyleşmiş bilinç, şeyleşmiş dünyanın bütüncüllüğünün bir uğrağıdır; ontolojik gereksinim ise o bilincin metafiziği. Böylesi bir sabitliğin aldığı şekil, felç olmuş bilincin izdüşümüdür adeta. Felç olmuş bilinç hiç değişmeyen nitelikler repertuvarında halihazırda içerilmemiş herhangi bir şeyi deneyimleyemez ve değişmezliği ebedi unsur, yani aşkınlık fikrine tahvil eder. Bu özgürlüksüzlük durumunda kimsenin bilinci özgür olamaz; kendi üzerinde denetim kuran, şimdiye kadar bir varsayım olmakla kalan hakiki özerk bilincin, sürekli kendini bir Başkasında —ona alttan alta hükmeden güçlerde— kaybetme korkusu yaşaması gerekmez. Bu bilincin bir dayanağa, yani sözde tözsel bir içeriğe yönelik gereksinimi, kendinden gayet emin bir şekilde iddia ettiği şekilde tözsel değildir; daha çok, psikolojide günümüz insanının tipik zayıflıklarından biri olarak teşhis edilmiş ego zayıflığının bir işaretidir." **Detaylı bilgi için bkz.** T.W. Adorno, **Negatif Diyalektik**, Çev: Şeyda Öztürk, İstanbul, Metis Yayınları, 2016, s.96.

Nazi Almanyası'nda Holokaust örneğinde yaşananlar, bize, modernizmin kurallarının iyi uygulandığı bir model sunması anlamında bir taraftan bireyin ürettiği nesneye yabancılaştığı ve neden-sonuç ilişkisi kuramadığı, öte yandan bütün bu yaşananların şeyleşmiş bilinçle bireyin sorumluluk almayacağı bir noktaya taşındığını gösterir. Zygmunt Bauman, Holokaust'u, "insanın özelliklerinin, uygarlık ürünleri arasında en çok değer verdiği teknoloji, akılsal tercih kriterleri, düşünceyi ve eylemi ekonomi ve verim pragmatizmine tabi kılma eğiliminin gerçek sonuçları karşısında zayıflığını ve kırılganlığını gösteren bir olaydır"[115] diye tanımlarken, aslında bu olayı gerçekleştiren faillerin modern dünyaya ait normal insanlar olduklarını dolayısıyla, esas trajik ve ürkütücü durumun da bu olduğunu söylemeye çalışır. İnsanı bir nevi makine durumuna indirgeyen ve acımayı bertaraf eden, kendini koruma güdüsüyle dayanışma ilkesini hiçe sayan bencilliğin ve duygusuzluğun kaynağı olarak görülen bir "şeyleşmiş bilinç" halidir bu.

Modern uygarlığın mantıklı dünyasına ait olan, teknik imkânlarla donatılmış, iş bölümü ve örgütlenme sayesinde eylem ve sonucu arasında bağ kuramayan, aldığı emre itaat eden ve bunun sonucunda sorumluluk hissi duymayan insanların bu davranışları şeyleşme ve yabancılaşmayla açıklanabilir ancak. Elias Canetti, emir-itaat ilişkisi içerisinde "emri uygulayan insanın içinde sızı" kaldığını fakat "insanın bu sızıyı kendinin dışında bir şey olarak görüp algılamasıyla sızının insana yabancılaştığını" ifade eder.[116] "Sızı, insanın hata yapanın kendisi olmadığının bir tanığıdır çünkü."[117] İnsan kendini kurban olarak gördüğünden, gerçek kurbana hissedecek duygusu kalmaz. Böylelikle başka insanların acılarına tanık olan insan, kendinin acı çekmesinden korkarak bencil duygular içerisinde kendini koruma içgüdüsüyle başkalarına acıma duygusunu kaybeder.

Şeyleşme ve şeyleşmiş bilince örnek sunması anlamında 12 Eylül 1980 askeri darbesi ele alınabilir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin görünürdeki nedeni, devlet ve Cumhuriyet'in temellerinin tehdit altında olması şeklinde belirlenmiştir, -bu yönüyle

[115]Zygmunt Bauman, **Holokaust ve Modernite,** Çev: Süha Sertabiboğlu. İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2016, s.40.
[116] Elias Canetti, **Kitle ve İktidar,** Çev: Gülşat Aygen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006, s.329.
[117] a.e., s.334.

muhafız bir rejim olarak adlandırılır- fakat esas amacının sadece bu tehdidi yok etmek değil, yeni bir gelecek inşa etmek olduğu ifade edilmiştir.[118] Darbenin mevcut kurumsal düzeni değiştirmek ve yeni inşa edeceği düzeni sürdürmek için devletin baskı ve ideolojik aygıtlarıyla beraber toplumsal gerçekliği yeniden kurguladığı görülmüştür. Bu darbeyle birlikte yeni düzenin siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarına engel oluşturacak eski kurumsal düzenin dinamik unsurları ortadan kaldırarak yeni düzenin gerçeklik kurgularına uygun zemin aranmıştır. Bu amaçla, 1980 öncesinin sol ideoloji birikimine dair ne varsa yok edilmiş, bu da yapılan anayasayla meşru kılınmıştır. Darbe faillerinin inşa ettiği yeni düzenin nesnelleşmesi ve toplum katında kabulünün sadece uygulanan baskı ve şiddetle izah edilemeyeceğini, öznesini ve geçmişini yitiren toplumun bu yeni gerçekliğe "şeyleşmiş bilinç" ya da "yanlış bilinç"le yaklaşarak onu ancak bu şekilde anlamlandıracağını söylemek yanlış olmaz. Kendi bilgisine ve geçmişine yabancılaşan toplum, şeyleşmiş bilinciyle yeni kurumsal düzeni nesnel gerçeklik olarak görüp içselleştirmiştir. Dolayısıyla gerçeğin kurulumunu bu kavramlarla izah etmeye çalışmak, nesnelerin kendi tikel doğasıyla görünen, kendinden başka hiçbir şeyin göstereni ya da başka hiçbir şeyin imleyeni olmayan, her türlü iktidar alanından bağımsız gerçekliklerin fiziksel ve de ontolojik inkârını değil, nesnelerin bilgisinin algılanışıyla ilgili sürecin kurgusal olduğunu göstermek için gereklidir. Kurgulanan gerçekliğin nesnelleşmesini sağlayan "şeyleşme", kurumsal düzenin üzerine inşa edildiği temelin ta kendisidir.

1.1.2. MEŞRULAŞTIRMA

Toplumsal gerçeğin inşa edilişinde kurumsal düzen oluşturulurken, bir taraftan da bu düzende inşa edilen nesnel gerçekliklerin toplum katında ve gelecek kuşaklar için haklılaştırılarak normatif ilkelere bağlanması gereklidir. Gerçekliğin sosyal inşası kuramında bu süreç "ikinci dereceden bir anlam nesnelleşmesi"[119], yani

[118] Detaylı bilgi için bkz. Alev Özkazanç, **Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ,** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s.208.
[119] Berger ve Luckmann, a.e., s.135.

"meşrulaştırma" olarak tanımlanır. "Toplumsal pratiğin herkesin kabul edeceği şekilde hukuki, rasyonel, zorunlu, ahlaki, makul, doğal gerekçelere dayandırılması"[120] diye tanımlanan meşrulaştırma, bir bakıma inşa edilen gerçeklikler için toplumun rızasının alınması gibi düşünülebilir. Benzer şekilde Cipriani'nin "olayların ilk durumdan/sebepten hareket edilerek haklılığın ispat edilmesi"[121] şeklindeki meşruiyet tanımı da "gerekçelendirme" ya da "sebeplendirme" üzerinden toplumsal rıza üretimini akla getirir. Kurumsal düzenin nesnel bilgisinin bireysel pratik alanlarından çıkıp herkes için kabul edilen normatif unsur haline dönüşmesi aynı zamanda bir tahakküm sisteminin varlığına işaret eder. Terry Eaglaton, meşrulaştırmanın rıza üretimi ve tahakkümle olan bu ilişkisini "bir egemen gücün kendi tebaasının kendi otoritesini en azından zimnen onaylanmasını sağlama sürecine karşılık gelmesi"[122] olarak ifade eder.

Toplumun rızasını alan gerçeklikler bir sonraki kuşak tarafından "verili dünya" ya da "rasyonel gerçeklik" olarak algılanır ve sorgulanmadan kabul edilir. Düzenin sürdürülebilir olması ve sosyal kontrol için meşrulaştırmaya ihtiyaç olduğu gibi "bazılarının karar almasına, hedeflerine ulaşmalarına ya da çıkarlarını gerçekleştirmelerine olanak sağlayan toplumsal ya da kurumsal, kendisine verilmiş bir kapasite olarak tanımlanan "güç" ilişkilerine"[123] de ihtiyaç vardır. Bu güç kimi zaman "fiziki ve toplumsal hareketlerin serbest bıraktığı enerjiyi belirtmek için" kullanılan "doğa güçleri" ya da "koşulların gücü" olabileceği gibi kimi zaman da özellikle "şiddet bir baskı aracı olarak" kullanılıyorsa "kaba gücü" temsil eder. [124] Meşruiyet bu yönüyle iktidara içkin bir kavramdır ve anlam dünyasının devamlılığı açısından tahakkümle beraber siyasal evren oluşturmayı zorunlu kılar. Elias Canetti, güç ve iktidar arasındaki farkı kedi-fare örneği üzerinden şu şekilde anlatır:

---

[120] Halis Çetin, "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisı** 58-3, 2003, s.67.
[121] Cipriani'den aktaran; Halis Çetin, **"Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı",** s.66.

[122] Eaglaton, a.e., s.83.
[123] Thompson, a.e., s.76.
[124] Hannah Arendt, **Şiddet Üzerine**, Çev: Bülent Peker, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.51.

> Kedi, gücü, fareyi yakalamak, onu ele geçirmek, pençelerinin arasında tutmak ve nihai olarak da öldürmek için kullanır. Ama fareyle oynamasında bir başka etken daha vardır. Kedi farenin gitmesine izin verir, birazcık kaçmasına, hatta arkasını dönmesine fırsat tanır; bu süre boyunca fare artık güce maruz değildir. Ancak hala kedinin iktidar alanının içindedir ve her an tekrar yakalanabilir. Derhal uzaklaşırsa, kedinin iktidar alanından kaçar; ama, artık ulaşılamayacak olduğu noktaya varana kadar hala kedinin iktidar alanının içindedir. Kedinin egemen olduğu uzam, fareye yaşattığı umut anları, bir yandan da bütün bu zaman zarfında onu yakından izlemeyi sürdürmesi ve onu yok etmeye gösterdiği ilgiyi ve yok etme niyetini asla elden bırakmaması; bunların hepsine, yani uzam, umut, dikkatle izleme ve yok etme niyetine iktidarın fiili bedeni, ya da daha basit bir biçimde, iktidarın ta kendisi denebilir. [125]

Kedi gücüyle fareyi öldürebilir ama öldürmeyip onunla oynadığında, kaçmaya fırsat verip aslında tüm kaçma imkânlarını yok ettiğinde, artık kedi fare üzerinde iktidar sahibi olmuş olur. Güç, kısa süreli, dinamik, doğrudan ve burada olan bir şeyi imlerken iktidar daha dolaylı ve daha az dinamik olanı, daha geniş bir uzamı ve zamana yayılmayı imler. Foucault'nun, "kölelik, insan zincirlenmiş olduğunda değil hareket edebileceği ve hatta kaçabileceği zaman bir iktidar ilişkisidir"[126] ifadesiyle anlatmaya çalıştığı gibi iktidarın fiziksel güçten ziyade kaçma ve direnme imkânlarını barındıran bir yapısı vardır.

Siyaset sosyolojisinin öncü isimlerinden olan Max Weber, toplumun kendini yönetecek iradeyi iktidar olarak kabul etmesini sadece hukuki meşruiyete değil, aynı zamanda istenerek itaat edilen "otorite" kavramıyla beraber toplumsal meşruiyete bağlar.[127]Otorite onaya dayalı bir meşrulaştırma ilişkisi olarak değerlendirildiğinde, itaatin, "doğaüstü güçlerin ya da egemen iktidarın öç alma korkusu ve bu dünya ya da öteki dünyada ödüllendirilme umudu olarak iki duygudan"[128] oluştuğu görülür. Siyasal iktidarın kendini meşrulaştırması bu açıdan "ahlaki düzenin ve inanç sisteminin dayandığı, olması gerekenlerin ve bireylerin bu sistemde neye göre, nasıl

[125] Canetti, **Kitle ve İktidar,** s.283-284.
[126] Michel Foucault, **Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2**, Yay.Haz. Ferda Keskin, Çev: Işık Ergüden-Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016, s.75.
[127] Tarihte kendinden önce gelen siyasal kurumlar gibi, devlet de insanın insana egemenliği ilişkisidir-meşru (yani meşru sayılan) şiddet araçlarıyla desteklenen bir ilişki. Devlet var olacaksa, egemenlik altındakilerin, egemen güçlerin sahip olduklarını iddia ettikleri otoriteye itaat etmeleri gerekir. Detaylı bilgi için bkz. Max Weber, **Sosyoloji Yazıları,** Çev: Taha Parla, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.133.

[128] a.e., s.134.

rol alacaklarının ve itaat edeceklerinin belirlendiği"[129] bir otoriteye toplumun onay vermesi gibi düşünülebilir. Hannah Arendt otoritenin en önemli belirtisinin, "baskı ya da iknaya gerek olmaksızın, itaat etmesi istenenlerin verilen kararı sorgusuz sualsiz kabul etmesi"[130] olduğunu söyler. Ünlü *Milgram* deneyinde ele alınan emir-itaat ilişkisinin sonucu bunu kanıtlar niteliktedir. Bu sonuca göre verilen emre sorgusuzca itaat eden "deneklerin zalimlik olarak bildikleri işleri sırf, kabul ettikleri ve kendi eylemleri hakkında kesin sorumluluk verdikleri otorite emrettiği için yapmaya devam etmeleridir."[131] Emir sonucu uygulanan eylemin meşruiyeti otoriteye verilen onaydan daha önemli değildir. Eylemin ne olduğu değil önemli olan bunun kimin onayıyla yapıldığıdır. Onay makamı aynı zamanda sorumluluk makamı olarak eylemin meşruiyetini belirleyendir. Dolayısıyla gerçekliğin meşruiyeti için otoritenin onayı söz konusudur ve otorite bir taraftan kendi meşruiyetini inşa ederken diğer taraftan kendi varlığına rıza üretir. Toplumsal rızaya dayanmayan bir iktidarın sürdürülebilir olmayacağı açıktır. Bu rıza toplumun her alandaki eylemlerinin ilkelerini düzenlemeyi ve rasyonelleştirmeyi içerir.

İktidar, kendi düşünce ve eylemlerini topluma kabul ettirmek, bunu sürdürmek ve toplumun kurallarını belirlemek için meşruiyete muhtaçtır. Bu maksatla uyguladığı stratejilerden biri, "savunulan olguyu, kurumu ya da toplumsal ilişkiyi haklı çıkarmaya ve toplumu ya da bireyi bunun desteklenmeye değer bir şey olduğu konusunda ikna etmeye çalışan bir akıl yürütme zinciri oluşturmak, başka bir ifadeyle "ussallaştırmak"tır."[132] Olumsuz bir düşüncenin olumlu kılınmak için gerekçelendirilmesi olarak da ifade edilen ussallaştırma, ilişkileri, değerleri, inançları, kurumları ya da toplumsal pratikleri akla uygun hale getirir ve onları haklılaştırarak bir anlamlandırma biçimi inşa eder. Tarihteki savaşlar haklılık inşa ederek gerçekleştirilmiştir. Örneğin 2003 yılında Amerika, Irak halkına demokrasi götürmek gerekçesiyle Irak'ı işgal etmiştir. Demokrasi talebi üzerinden eylemini haklılaştırmaya ve meşruiyet kazanmaya çalışmıştır. İnsanların olumsuzlanan en

[129] M.Harris'den aktaran; Halis Çetin, "**Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı**", s.67**.**
[130] Arendt, a.e., s.51.
[131] Bauman, **Holokaust ve Modernite**, s.237.
[132] Thompson, a.e., s.79.

basit eylemlerinde bile bu vardır. Eylem önce insanın kendi düşünce sisteminde karşılık bulmak zorundadır. Sürekli gergin olan kişi, bu eylemini çalışma hayatının ona yüklediği stresle ilişkilendirerek ussallaştırır. Tıpkı ***Suç ve Ceza***[133] romanında iki kadını öldüren Raskolnikov'un işlediği cinayeti yoksullukla gerekçelendirerek meşrulaştırmaya çalışması gibi. Nihayetinde amacı yaşlı kadının parasını çalıp yoksullara dağıtmaktır. Bu roman aynı zamanda güç ve meşruiyet arasındaki ilişkiyi de sorgular. Neden Raskolnikov'un işlediği cinayetten çok daha fazlasını işleyen Napolyon kahraman olmuştur da o bir katil? Aynı eylem farklı uygulayıcılarla gerçekleştirildiğinde sonucu etkileyen unsurun meşrulaştırılmış güç kullanımı olduğu görülür. Siyasal iktidarın nüfuz alanını oluşturan meşruiyet, haklılaşma ya da ussallaşma üzerinden gerçeğe nesnel nitelik kazandırır ve tahakküm sağlar, dahası "bu tahakküm her zaman onu uygulayanın çıkarını gözetir."[134]

İktidarın gerçeği kurgulamak için kullandığı bir diğer meşrulaştırma stratejisi ise, kendi düşünce ve çıkarına hizmet eden kurumsal düzenlemeleri "herkesin çıkarınaymış ve ilkesel olarak herkese açıkmış gibi gösteren "evrenselleştirme"dir."[135] Kurumsal düzen ya da normatif ilkelerin herkes için ve doğruluğu kesinleşmiş olarak anlamlandırma biçimleri içinde yer alması onların kabulünü kolaylaştırır. Sabahattin Ali'nin bir zamanlar yasaklanan ***Sırça Köşk***[136] (1947) adlı masalı evrenselleştirme ilkesine örnek gösterilebilir. Bu masal, çalışmak istemeyen üç arkadaşın, sırça köşke ihtiyacı olmayan bir halka sırça köşkü bir ihtiyaç gibi gösterip inşa ettirmesini anlatır. Amaçları kendi çıkarlarını halkın yararı gibi göstererek, sırça köşkte kurdukları düzen üzerinden halkı sömürmektir.

Bir anlamı evrenselleştirerek ona kendi çıkarına uygun meşruluk kazandırmak ve onu sadece istenen anlamıyla var etmek, aslında o anlamın farklı bağlamlardaki anlamını yok ederek meşruiyetini kabul etmemek demektir, kısacası ötekileştirip gayrimeşru ilan etmektir. Mevcut gerçekliğin dışına düşen ya da toplumsal meşruiyet kazanamayan muhalifler, "hiçleştirilerek" ya tamamen tasfiye edilir, yok sayılır ya da "terapi yöntemiyle" tedavi edilerek tekrar gerçekliğe

[133] Fyodor M. Dostoyevski, **Suç ve Ceza**, Çev: Ergin Altay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
[134]Teun Van Dıjk, "Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları", **Medya, İktidar, İdeoloji,** Der.-Çev: Mehmet Küçük, Ankara, Ark Yayınevi, 1994, s.273.
[135] Thompson, a.e., s.79.
[136] Sabahattin Ali, **Sırça Köşk**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2019.

döndürülür.[137] Hiçleştirme bir "negatif meşrulaştırma yöntemi"[138] olarak mevcut sosyal düzeni reddeden kişileri, aşağı statüde, ciddiye almaya değmez bir bilişsel konum vererek etkisizleştirir. Bu yöntemle birlikte meşru evren, sosyal düzene alternatif olarak üretilmiş muhalif yorumları kendi gerçeklik evrenine tercüme ederek onları kendi evreni içinde eritir ve yok eder. İktidarların negatif meşrulaştırma stratejisine başvurması, "hegemonik söylemi devam ettirme amacıyla anlam üretme mekanizmasını elinde bulundurma ve alternatif anlam üretme yollarını marjinalleştirerek etkisiz kılma amacından kaynaklanır."[139] Örneğin 17. yüzyılda yaşayan İtalyan gökbilimci Galileo'nun gökyüzü ile ilgili çalışmalarından dolayı engizisyon mahkemesi tarafından yargılanmasının konu edildiği Bertolt Brecht'in ***Galileo*** (1938) adlı oyununda, Galileo'nun fikirlerinin Katolik Kilisesi'ne göre nasıl gerçek dışı olduğu ve hiçleştirildiği şöyle betimlenmektedir:

> BALAD ŞARKICISI:
> Yüce varlık yarattığında evreni
> Yarattı önce dünyayı, ardından da Güneş'i
> Ve sonra döndürdü Güneş'i dünyanın çevresinde
> Böyle yazılıdır Kutsal Kitap'ta - Yaradılış'ın ilk bölümünde
> Ve o zamandan beri herkes
> Dönmeye başladı kendisinden güçlü olanın etrafında.
> …
> Fırladı yerinden bilgin Galileo,
> Şöyle bir baktı Güneş'e
> Ve dedi ki, Yüce Tanrı yanılmış ilk bölümde.
> Bu, dostlarım, görülmemiş bir cüretti
> Çünkü inançsızlık hemen yayılır hastalık gibi
> Değiştirirsek Kutsal Kitap'ı, ne kalır geride?[140]

[137] Detaylı bilgi için bkz. Berger ve Luckmann, a.e., s.163-165.
[138] a.e., s.165.
[139] İsmet Parlak, **Kemalist İdeoloji'de Eğitim,** Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2005, s.76.
[140] Bertol Brecht, **Galileo**, **Bütün Oyunları Cilt 7,** Çev: Ahmet Cemal, İstanbul, Mitos Boyut Yayınları, 1997, s.151.

Galileo'nun buluşları Katolik Kilisesi'nin kurduğu düzeni yerinden edecektir çünkü. Kutsal Kitap referans ve meşruiyet kaynağı olarak, halkın rızasının alınmasının dayanak noktasıdır. Kutsal Kitap'ın dolayısıyla Kilise'nin inşa ettiği gerçekliklerin sorgulanması kurumsal düzene bir saldırıdır. Böyle bir durumda var olan gerçekliği tehdit eden kişiler ya da görüşler, referans alınan kurumlar aracılığı ile hiçleştirilir ve toplum dışı ilan edilir. Galileo'dan önce 16. yüzyılda yaşayan İtalyan filozof Giordano Bruno da Katolik Kilise'siyle ters düşen görüşlerinden dolayı engizisyon mahkemesinde yargılanmış ve halkın önünde yakılmıştır. Toplumun egemen güçleri toplumun gerçekliğini ve var olan anlam kodlarını kendi çıkarlarını gözetir şekilde belirledikleri için bu düzeni tehdit eden muhalif görüşleri marjinalleştirip itibarsızlaştırmaya çalışarak kendi düzenlerini devam ettirir.

Sağaltma yöntemi diye ifade edilebilecek "terapi yöntemi" ise, kişilerin meşru düzen içinde kalmalarını sağlamak ya da gerçeklik düzeylerini kaybetmelerine engel olmak için kullanılır.[141] Bu yöntem, bireyin meydan okuduğu gerçeklikleri, din, gelenek, mit gibi kavramsallaştırılan bilgi gövdeleriyle koruma altına alarak bireyin gerçekliği tehdit eden davranışlarını kendine yabancılaştırır. Bireyin "kavramsallaştırmayı kabul eder hale gelmesi", terapinin bireyde oluşturduğu bir "içgörüyle" sağlanır.[142] Bunun sonucunda birey suçluluk duygusu hissederek tekrar toplumun sembolik evreninin nesnel gerçekliği içerisine döner ve bu evreni yüceltir. Siyasal iktidar veya topluma egemen olan güçler, bu yöntem ya da stratejilerle gerçek maksadını gizleyerek varlığını haklılaştırır, kendi düşünce ve çıkarına uygun anlam dünyası ve kurumları inşa ederek tahakküm ilişkileri kurar ve sürdürür. Örneğin Francis Ford Coppola'nın yönetmenliğini yaptığı ***Godfather I*** (1973) adlı filmde, mafya düzeni içerisinde yaşayan baba Vito Corleone'nin yerine geleneklere karşı ve bir savaş kahramanı olan küçük oğlu Michael Corleone'nin geçirilmek için ikna edilmesi terapi yöntemiyle ilişkilendirilebilir. Michael geleneğin dışında yaşayan bir karakterdir, ailesinden ve dolayısıyla mafya düzeninden uzaktır. Kendi yaşadığı düzene yabancılaşarak babasının yaşadığı gerçekliğe dönmesi, babasının,

[141] Berger ve Luckmann, a.e., s.163.
[142] a.e., s.165.

düşmanları tarafından vurulmasıyla olur. Michael bu gerçekliğe döndüğünde düzenin tam da istediği gibi hırslı, korkutucu ve soğukkanlı biri olarak düzeni yüceltir.

Kurumsal düzenin meşrulaştırılmasında nesnelleşen bilgi, bir şeyin yapılma ya da yapılmama nedeninden önce gelir, bu bilgi üzerinden kurumsal düzen meşruiyet kazanır. Normatif yapıdan önce bilginin meşrulaştırılması, daha ziyade "olması gerekene bağlı olarak toplumda olmuş olanın gerekçelendirildiği, ideolojik ve sembolik evreni"[143] işaret eder. Sembolik evren birey için meşrulaştırmayı nihai olarak sağlar, birey kendi kimliğini bu evren sayesinde meşrulaştırır. Bireyin kendi varlığını toplumda kabul ettirmesi, ötekinin ona varlık olarak görülmesiyle ilişkilidir. Aynı şekilde başkalarının da ona yaklaşımlarından, onların onayladığı kişinin kendisi olduğunu doğrular. Yine ölüm durumunda olduğu gibi, "sembolik evrenle bütünleştirilmeyen ölümün meşruiyeti zordur"[144], birey başkalarının ölümü üzerinden kendi ölümünün olacağını meşrulaştırır. Bu bağlamda sembolik evrenin, "bir yandan kurumsal düzenin ve pratiklerin bireyler için geçerliliği ve haklılığını ortaya koyarken, bir yandan da toplum içinde yaşayan bireyin kurumsal düzen içinde düşünceleri, eylemleri ve kimliğiyle kabul edilmesini sağlayarak"[145] iki boyutlu çalıştığı söylenebilir.

Sembolik evren, bütün sosyal düzene, rollere ve kolektif belleğe ait bilgiyi barındırdığı için gerçekliği sorgulanmaz; geçmişi şimdiye taşımak kadar şimdiyi de geleneğe eklemlemek için ondan yararlanılır. Geçmişin ya da geleneklerin "kendiliğinden bugüne taşınması veya yeniden üretilmesi" söz konusu değildir, "devamlılıkları, dolaşımları ve sahnelenmeleri"[146] için sembolik evrene ihtiyaç vardır. Hobsbawm'ın "alenen ve zımnen kabul görmüş kurallarca yönlendirilen ve bir ritüel ya da sembolik bir özellik sergileyen, geçmişle doğal bir süreklilik anıştırır şekilde tekrarlara dayanarak belli değerler ve davranış normlarını aşılamaya çalışan pratikler kümesi"[147] diye tanımladığı "icat edilen gelenek" ise, sembolik evrene

[143] Thomas Luckmann'dan aktaran; Halis Çetin, "**Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı**", s.77.
[144] Berger ve Luckmann, a.e., s.147.
[145] Ejder Okumuş, **Meşruluğun Toplumsal Gerçekliği,** İstanbul, İnsan Yayınları, 2000, s.15.

[146] Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s.152.

[147] Hobsbawm, a.e., s.2.

eklemlenerek kurumsal düzen tarafından inşa edilmiş gerçeklikleri meşrulaştırır. "İcat edilen gelenek" bir yönüyle bireyin toplum dışı kalmasına karşı tedbir amaçlı olsa da, bir yönüyle bireyi "ulus-devlet, ulusal semboller ve tarihler vb. fenomenlerle"[148] iktidarın meşruiyetine razı etmeyle alakalıdır. Var olan gelenekleri kullanma, dönüştürme ya da yenilerini icat etme, bireyin sosyal düzene ayak uydurarak toplumsallaşması ve tahakküm ilişkileri çerçevesinde iktidara onay vermesi için araçsallaştırılır.

Ortak anıların ve geçmiş imgelerinin oluşturduğu sembolik evren, meşrulaştırma stratejilerinden olan "öyküleme" aracılığıyla bugüne taşınır. Ahlaki ilkeler, bilgece sözler, atasözleri, efsaneler gibi dil-dışı sembolik evren araçları resmi ya da gündelik yaşam içinde uzmanlaşmış taşıyıcılar tarafından öyküleştirilerek, olmuş olanı haklı ve olması gereken gibi göstermeye, geçmişi bugünün gerekçesi kılmaya çalışır. Geçmişin bugün için işlevsel ve meşru kılınmasının öyküleştirme aracılığıyla yapılmasını John B. Thompson şöyle açıklamaktadır:

> Hikâyeler hem resmi vakanüvisler tarafından hem de gündelik yaşamları sırasında kişiler tarafından anlatılır. Bu hikâyeler, gücü elinde tutanların bunu kullanmasını haklı çıkarmaya ve ötekileriyse buna sahip olamadıkları gerçeğine razı etmeye yarar. Konuşmalar ve belgeseller, tarihçeler, romanlar ve filmler toplumsal ilişkileri tasvir eden ve güç ilişkilerini kurup muhafaza edebilecek biçimlerde eylemlerin sonuçlarını gözler önüne seren anlatılar olarak kurgulanır. Gündelik yaşamlarımızın büyük bir bölümünün kaplayan sıradan hikâyeler ve fıkralarda sürekli olarak dünyanın (bize) görünme biçimini yeniden anlatır ve birinin kârına diğerinin zararına olacak şekilde, görünürdeki düzenini pekiştiririz.[149]

Connerton, geçmişin bugünün meşruiyet kaynağı olarak kullanılmasını sadece öyküleştirmeyle sınırlı tutmaz, "anma törenleri ve bedensel pratikleri"[150] de bu kapsamda değerlendirir. Burada bir beden belleği söz konusudur. Bellek, geçmişin bilgisini ve pratiğini bedende kaydeder. Alışkanlık edinilmiş ya da onaylanmış uygulayımların taşıyıcısı ve de koruyucusu olan beden, anma törenlerinde geçmişi beden pratikleriyle bugüne ve geleceğe taşır. Örneğin "ağıt dini" olarak nitelenen İslam dininin bir kolu olan Şii inancında, Muharrem ayında düzenlenen anma

[148] a.e., s.17.
[149] Thompson, a.e., s.79.
[150] Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar**, s.13.

törenleri, İslam dininin Peygamberi olan Muhammed'in torunu Hüseyin'in Kerbela'da öldürülüşünü anmak, unutmamak ve şimdide meşru kılmak için beden pratiklerini kullanır. Bu törenlerde insanlar koyu renk giyinir, gözyaşı döker, yarı çıplak bedenlerini kırmızıya ya da siyaha boyar, yarı çıplak sokaklarda dolaşarak kılıçlarla, zincirlerle bedenlerine işkence eder.[151] Beden bir yerde geçmişin hafızası olarak araçsallaştırılır.

Toplumsal pratiklerin hafızası ve taşıyıcısı rolünü üstlenen "sembolik evren bizatihi kendi idamesinde ve meşrulaştırımında da teolojiden"[152] yardım alır. İnsanın kendi inşa ettiği gerçeklikleri, sanki ilahi güçler tarafından üretilmiş gibi görüp içselleştirmesi bu dünyaya kutsallık sağlar. Gerçekliğe ontolojik statü bahşedilerek onun boyunduruğu altına girilmesinin dayanağını, dinin kavramlaştırılan kutsal bilgisi oluşturur. Bu haliyle din, "gerçekliklerin kutsal bir anlamlandırma biçimiyle açıklanmasına yarayan bir araçtır."[153] Berger'e göre bu bir sembolik bütünleştirme işlevidir. Din, bütün sembolik evrenin bilgisini muhafaza eden mutlak sembollerin kaynağı olarak görülür. "Kurumsal düzenin üzerini kaplamış, o olmadığı zaman yoksun kalınacak bir istikrar ve doğruluk görüntüsü veren bir kubbeye"[154] benzetilir. İktidarların kendilerinin olmadığı durumlarda kaos oluşacağı tehdidine başvurmasına benzer bir durumdur bu. Halis Çetin, özellikle totalitarizmin tercih ettiği bu tehdidi şöyle ifade etmektedir:

> Siyasal iktidarın varlık sebebi olan düzenliliğin zıddı olan kaos korkusuyla birlik, bütünlük ve uyumun bozulması riski toplumun siyasal iktidara olan ihtiyacını, dolayısıyla itaatini artırır ve buna yönelik itiraz ve retlerin düşman ilan edilip yok edilmesine meşruluk kazandırır.[155]

İktidarın korku üreterek varlığını pekiştirmesi söz konusudur. İktidar gibi din kurumu da, kaosu göstererek dine olan ihtiyacı artırır; "kutsallaştırma arttığı ölçüde insanın ürettiği bu dünya kendine daha da yabancılaşır ve din toplumu kontrol eden güç

[151] Canetti, **Kitle ve İktidar**, s.151-159.
[152] Berger ve Luckmann, a.e., s.162.
[153] Fatmagül Berktay, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın,** İstanbul, Metis Yayınları, 2012, s.19.
[154] Peter L. Berger, "Dini Kurumlar", Çev: Adil Çiftçi, **D.EÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi** Sayı IX, İzmir, 1995, s.432-433.
[155] Halis Çetin, "Totalitarizm: İdeolojik Kökenleri ve Toplumsal İnşa Araçları", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:26, No:1, Mayıs 2002, s.22.

haline gelir."[156] Başka bir ifadeyle din, "insanın ürettiği gerçekliği sonsuz ve kutsal gerçekliğe bağlayarak bunu öznel ve nesnel düzlemlerde haklılaştırır."[157]

Toplumsal inşacılara göre kutsal gerçeklik toplumda iki türlü işleve sahiptir. Örneğin bir çocuğun ölümünü bilim dinden daha iyi açıklar fakat din de bu ölüm karşısındaki anlamı ve rahatlamayı bilimden daha iyi sağlar. Tam-iyi ya da tam-güçlü tanrı inancı bilimin tek başına sağlayamayacağı anlam derinliği sunar. Bu yönüyle din gerçekliğe anlam ve ilahi yasa statüsü kazandırır. İkinci olarak din bu gerçekliği meşrulaştırır ya da onaylandığını belgeler. Buradan aldığı meşruiyetle "sosyal kontrolü sağlayarak toplumu yapılandırır."[158] Althusser, dini, iktidarın kendini özneler vasıtasıyla kurduğu ve devam ettirdiği bir sistemde işlevsel kılınan devletin ideolojik aygıtları arasında değerlendirir.[159] İktidar ve uygulamalarının meşrulaştırılması ve rıza üretimi söz konusu olduğunda, kutsal dünyadan alınan referanslarla statüko, mevcut sosyal düzen, kurumlar ve işleyiş biçimleri geçerlilik kazanır. Örnek olarak Nazi Almanyası'nda *Tanrı Bizimle* adlı propaganda posterinde Hitler, Almanya'da bulunan bir katedralin önünde yer almakta ve sağ elini kaldırmaktadır. Bu görselin hemen üstünde de "Gott mit uns/Tanrı bizimle" yazısı yazmaktadır. Kartpostaldaki katedral resmi ve Tanrı Bizimle yazısı, Hitler'in dinsel gücü arkasına aldığını göstermektedir. Bu kartpostalda olduğu gibi din, iktidarı, dünya düzeni içine alarak haklılaştırırken iktidar da kendini ilahi kökenlere dayandırarak itaat oluşturur. Bu itaat, dinsel referanslara dayanmış iktidarın yasalarına saygı duymayı ya da boyun eğmeyi gerektirir. Din bu manada "gücün kullanımını meşrulaştırır"[160] ve bireyleri kutsal dünyadan aldığı telkinlerle rehabilite ederek sisteme rıza üretir.

Toplumsal meşruiyete ihtiyaç duyan darbe iktidarları açısından bakılacak olursa, "kitleleri politik olarak evcilleştirmek ve yararlılıkları ve özellikle meşruluklarına dinsel kutsama sağlama gereksinimlerini" karşılaması bakımından yeri geldiğinde iktidar kavgasına tutuştuğu din örgütlerini meşrulaştırdığı ve belli

[156] N. Abercrombie'den aktaran; Fatmagül Berktay, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın,** İstanbul, Metis Yayınları, 2012, s.19.
[157] Okumuş, a.e., s.125.
[158] Poloma, a.e., s.269.
[159] Louis Althusser, a.e., s.17.
[160] Okumuş, a.e., s.125.

ödünler vererek onları kullandığı görülür.[161] Dinin, gücün yanında yer almasıyla beraber o gücü meşrulaştırması, "12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında siyasal ve toplumsal alanda belirli bir güç kazanarak hegemonikleşmeye yönelmiş bir ideoloji olan ve darbeden yedi yıl önce oluşturulmuş Türk-İslâm Sentezi'nin"[162], darbe sonrası değişen toplumsal gerçekliği haklılaştıran pratiklerinde görülebilir. Politik öznenin apolitik özneye dönüşmesi ihtiyacına uzlaşımsal katkılarıyla cevap veren ve bu yönüyle devletin ideolojik aygıtı olan dinin, darbe sonrası gerçeklik inşasında merkezi rol üstlendiği bir gerçektir. Çiler Dursun, bu ideolojinin "darbe sonrası olağanüstü koşulların yaşandığı dönemde yitirilen toplumsal gerçekliğin yeniden sağlanacağı ve Türk milletinin birliğini, bütünlüğünü, ilelebet sürdüreceği vaadini örgütleyerek fantezi uzamını"[163] çizdiğini savunur. "Kemalist ideolojinin toplumsal gerçeklikten dışladığı din öğesini içeriye alan"[164] 12 Eylül rejiminin toplumsal gerçekliği İslami argümanlarla yeniden inşa ederken kullandığı söylemler, Türk-İslam Sentezi'nin Türklüğü ve İslam dinini yücelten, İslam dinini birleştirici unsur olarak gören, iç ve dış düşmanlara karşı birlik ve beraberlikte uzlaşmayı öne çıkaran, milli ve manevi değerlere vurgu yapan ideolojik söylemleriyle uyum gösterir. Ayrıca "demokrasinin seçimle iş başına gelmeye indirgenmesi, iktidarın meşruiyetinin milli kültür politikalarına uymaya bağlanması," dolayısıyla "milli irade yoluyla milli kültürün iktidara gelmesi" gibi "otoriter-devletçi düzen" özlemi içerisinde olan bu ideolojiyle, "milli kültür ve bekanın sağlayıcısı olarak görülen darbe zihniyeti"[165] bütünleşir. Böylelikle darbe öncesi toplumsal, ekonomik ve siyasal problemlerden ve anarşi ortamından sorumlu tuttuğu kitlelere darbe sonrası olağanüstü uygulamalarla karşılık verilmesinin meşru ve dinsel zeminini kuran darbeciler, şiddeti, baskıyı, sansürü meşrulaştıran uygulamaların kullanımıyla hem kendilerini mutlaklaştırmış

[161] Weber, a.e., s.430.
[162] Çiler Dursun, "Türk-İslam Sentezi İdeolojisi ve Öznesi", **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl: 7, Sayı:25, Kasım, Aralık, Ocak 2033-2004, s.59.
[163] a.e., s.61.
164 Taha Parla, Kemalist sentezin, "değerler sistemi, bilim, fen teknoloji anlamındaki Batı ile dil ve kültür milliyetçiliği anlamındaki Türklük'ten" oluşturulduğunu, "din öğesinin gelenekteki beğenilmeyen unsur olduğunu" ve dolayısı ile ulus-devlet için inşa edilen ulus-kimliğin din öğesine gerek duymadığını dile getirir. "12 Eylül'den sonra ise yönetimlerin ve bürokrasinin Kemalist laik çizgiyi terkederek, Türk-İslam Sentezi adı altında oluşmaya başlayan dinci milliyetçiliğe razı gelmişlerdir." Detaylı bilgi için bkz, Taha Parla, **Türkiye'nin Siyasal Rejimi (1980-1989**), İstanbul, Deniz Yayınları, 2009, s.213-214.
[165] Özkazanç, a.e., s.251-252.

hem de bu gücün devamı için üretilen "beka kaygısı" söylemiyle toplumdan onay almışlardır.

1.1.3. İÇSELLEŞTİRME

Nesnelleştirilmiş ve meşrulaştırılmış gerçekliğin bireylerin öznel gerçekliği haline gelmesiyle bu gerçekliğin beklenilen/istenilen düşünceye, davranışa ya da tepkiye dönüşerek somutlaşması veya normların ve kurumların meşruiyetlerinin kabullenildiği ve bireyin inanç ve değer yargılarına dair bakışlarının benimsendiği bu aşama "içselleştirme" diye adlandırılır. Toplumsal inşacılar içselleştirmeyi, "nesnel bir olayın ifadelendirilmiş bir anlam olarak, bir diğer kişiye ait olup tam da bu yüzden bizim için öznel bakımdan anlamlı hale gelen öznel süreçlerin bir tezahürü olarak dolaysızca kavranması ya da yorumlanması"[166] şeklinde tanımlar.

Toplumun değer yargılarını, inançlarını, maddi ya da manevi pratiklerini içeren toplumsal gerçekliğin bireyin tutumu ve davranışında dışa vurumu içselleştirmeyi gündeme getirir. İçselleştirme toplumsallaşma aşamasında çocukluk çağıyla başlar. Sosyal düzen çocuğun etrafında örgütlenmiştir. Onun için "anlamlı öteki" olan ailesinin rol ve tutumlarından yaptığı genellemelerle, taklitlerle toplumun genel tutumunda görülen, herkes için geçerli olan tutum ve davranışa ulaşır. Çocuk, örneğin babasının evde tamirat yapması üzerinden toplumun genelindeki babanın tamirat yaptığını bilincinde kurar, kendi babası toplumdaki tamirat yapan babanın prototipidir. Davranış kalıpları, yasaklar, karakter özellikleri, ahlaki değerler olarak içselleştirilen şeyler, "kişisel şeyler" olsalar bile, bu öğeler çocuğun ebeveynlerinin toplumsal etkileşimlerinin, "toplumsal ağ içinde konumlanmalarının ve işlevlerinin bir sonucu olduğu için"[167] toplumsal alana dâhildir. Çocuk bu aşamada etrafındaki değer yargılarını, normları, ahlaki yapıyı, cinsiyet, sınıf, millet gibi soyut kavramları içselleştirerek toplumsala eklenir. Örneğin Simone de Beauvoır'ın "kadın doğulmaz

[166] Berger ve Luckmann, a.e., s.190.
[167] Kanakis Leledakis, **Toplum ve Bilinçdışı**, Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1997, s.210.

kadın olunur"[168] sözünün kadın kimliğinin sonradan özdeşleşilen ve içselleştirilen bir kavram olduğuna işaret ettiği söylenebilir. Yine Türk milliyetine mensup bir ailenin çocuğu bu milliyetle özdeşleşerek Türk kimliğini edinir, adlandırıldığı şey olmayı öğrenir. Çocuk için gündelik hayat gerçekliğini oluşturan bu bilgiler, çocuğun anlamlı ötekilerle girdiği etkileşim içerisinde durmaksızın teyit edilir. Aynı dili konuşan kişiler, aslında öznel gerçekliği idame ettiren ötekilerdir. Bu anlamda çocuk ya da yetişkin, öznel gerçekliğin devam etmesi için "söyleşme" esastır. Olduğu gibi kabul edilen dünya gerçekliklerinin tasdikinin bu yolla sağlandığını Peter Berger ve Luckmann şöyle ifade etmektedir:

> Gerçeklik-idamesinin en önemli aracı, söyleşmedir. Bireyin gündelik hayatına onun öznel gerçekliğinin sürekli idame ettiren, değiştiren ve yeniden inşa eden bir söyleşme aygıtının aralıksız işleyişi açısından bakılabilir. Söyleşme, esasen insanların bir diğeriyle konuşması demektir elbette. Bu tanım konuşmayı kuşatan zengin sözsüz iletişim atmosferini inkar etmez. Yine de konuşma, söyleşme aygıtını tümü açısından ayrıcalıklı bir konumu işgal eder. Kaldı ki vurgulamak gerekir ki, söyleşmedeki gerçeklik-idamesinin büyük bir kısmı, açık değil zımnidir… Bu yüzden "Terminale gitme zamanı geldi" ve "Peki sevgilim, sana ofiste iyi günler" şeklindeki bir konuşma, bu görünüşteki basit cümlelerin içinde anlam kazandığı koca bir dünyaya işaret eder. Bu ima sayesindedir ki söz konusu konuşma, bu dünyanın öznel gerçekliğini teyit eder.[169]

Kimlik aynı zamanda bireyin kendini kavramasının bir ifadesidir. Diğer insanlarla iletişim sayesinde çocuk kendinin bilincinde olur. Çocuğun bu kavrayışı, "diğerlerinin kendisine yönelik tavırlarını almasıyla sağlanır."[170] Benlik gelişiminde bilinç halinin içselleşerek kimlik haline gelmesi bireyin kendisini nesne olarak görmesi ya da kendi deneyimine bir nesne olarak girmesiyle sağlanır. Bu da karşı tarafın kendisiyle ilgili tavırlarını almasıyla mümkün olur.

Karşı tarafın bireyi tanımaması üzerine bireyin de kendini tanımamasının karşılığı olan yabancı olma hali için Alfred Schutz, Homeros'un ***Odysseia***

[168] Simone De Beauvoır, **Kadın, "İkinci Cins",** Çev: Bertan Onaran, İstanbul, Payel Yayınları, 1993, s.231.

[169] Berger ve Luckmann, a.e., s.221.
[170] Mead, a.e., s.238.

destanındaki ünlü Odysseus hikayesini örnek verir. Bu destanda Odysseus'un Ithaca'ya varışı şöyle betimlenmektedir:

> Phaeacian denizcileri derin uykudaki Odysseus'u yirmi yıldır tarifsiz çileler çekerek kavuşmaya çalıştığı vatanı Ithaca'nın sahiline bırakırlar. Odysseus kımıldanır ve gözlerini baba toprağında açar ama nerede olduğunu anlamaz. Ithaca, Odysseus'a alışılmadık yüzünü gösterir. Odysseus çok uzaklara uzanan patikaları, sessiz koyları, sarp kayalıkları ve uçurumları tanıyamaz. Ayağa kalkar, toprağına uzun uzun bakar ve kederle haykırır:"Vah başıma gelen! Ben neredeyim? Bir başıma burada ne yaparım?" Odysseus baba toprağını tanıyamamıştır, bunun tek nedeni uzun zamandır orada olmaması değildir. Bunun bir başka sebebi de, Tanrıça Pallas Athena'nın, Odysseus'u "bir şeyleri bilecek kadar bilge" birine dönüştürürken, tanınmaması için de havayı sisle kaplamasıdır.[171]

Odysseus yirmi yıldır uzak kaldığı vatanına ayak bastığında orayı hatırlayamaz. Fakat onun acısının esas kaynağı vatanının ona kendini de hatırlatmıyor olmasıdır. Vatan toprağı onun kimliğinin aynasıdır aynı zamanda. Kendini o aynada göremediği için kimliğini kaybetmiştir. Kendinin kendi olduğunu tasdik etmesi başkalarında kendini görmesiyle mümkündür. Alfred Schutz'un *"Eve Dönen"* adlı makalesinde örnek verdiği bu hikâye askere giden, hapishanede olan, evden uzun süre ayrılan kişilerin eve döndüklerinde hem kendilerine hem de evdekilere yabancı olduklarını anlatmak için kullanılır. Aradan belli bir zaman geçtikten sonra eve dönen kişi artık evden giden kişi değildir. O dışarıda geçirdiği zamanın anılarını eve getirdiğinde onların bir tanınırlığı yoktur, keza evdekiler için de onsuz geçirdikleri zamanın eylemlerinde o kişi yoktur. Dolayısıyla kişinin kendi kimliğini onaylaması, nesnelleştirmesi ve içselleştirmesi başkalarıyla aynı zaman-mekan ve eylem birliği içerisinde olmasına bağlıdır.

Gerçekliğin inşası kuramı, "bireylerin içselleştirme yaptıkları hallerde, mevcut olan toplumsal kurumların beklentilerine uydukları ve aynı zamanda mevcut toplumsal kurumları yeniden kurduklarını"[172] söyler. Birey kendisine sunulan gerçeklikleri içselleştirirken bir yandan da kendi iç gerçekliklerini dışarıya sunup

---

[171] Alfred Schutz, "Yabancı: Bir Sosyal Psikoloji Makalesi", **Yabancı. Bir İlişki Biçimi Olarak Ötekilik,** Der: Levent Ünsaldı, Çev: Kübra Eren, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2016, s.53.

[172] Ruth A. Wallace, Allison Wolf, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev: Leyla Elburuz-M.Rami Ayas, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2012, s.386.

işleyebilen diyalektik bir süreç içerisindedir. Nesne ben (sosyal ben) aracılığı ile toplum bireyi inşa ederken, özne ben (ferdi ben) aracılığı ile de birey toplumu inşa etmektedir. Benliği bu iki yönüyle birlikte değerlendiren Mead, benliğin toplumsal gerçekliğin oluşumundaki yerini şu şekilde dile getirmektedir:

> Benliğin tam olarak ifade edilmesi için hem "ferdi ben"e hem "sosyal ben"e ihtiyaç vardır. Bireyin bir topluma ait olması için grup içinde yer alan diğerlerinin tavrını alması gerekir. Düşünceyi yönetmek için kendi yanında taşıdığı dış sosyal dünyayı kullanmak durumundadır. O toplumda bulunan diğer bireylerle ilişkisi sayesinde ve rasyonel toplumsal süreçler sebebiyle, vatandaş olarak varlık bulur. Diğer yandan birey mütemadiyen toplumsal tavra tepkide bulunur ve bu ortak süreç içerisinde ait olduğu toplumu değiştirir.[173]

Örneğin bir askerin, askeri sistemle özdeşleştirilen otoriter, sert ve disiplinli bir mizacı benimseyip içselleştirmesiyle bu tipleştirmeyi normalleştirdiği ve öznel gerçekliğe dönüştürerek toplumsal gerçekliği inşa ettiği görülür. Bireyin toplumu inşa ettiği bu bilgiler aynı zamanda süreç içeriklidir. Bu süreç içerisinde inşa edilen anlam her zaman beklenildiği gibi üretilmez, farklı gerçeklik kurguları ve özerklikler her zaman mümkündür. Aynı evde yetişen kız ve erkek çocuğunun toplumsal cinsiyetlendirme üzerinden farklı gerçeklik kurguları olduğu kadar kız kardeşler ya da erkek kardeşler arasında da farklı gerçeklik kurguları söz konusu olabilir. Örneğin Shakespeare'nin ***Kral Lear*** oyununda Kral Lear'ın küçük kızı Cordelia'nın, ablalarıyla aynı sistem içerisinde yetişmesine rağmen onlardan farklı öznel gerçeklik oluşturmasını metafor olarak kullanabiliriz. İki abla, babasının "Söyleyin bakalım, hanginiz en çok seviyor bizi?" sorusuna süslü ve abartılı kelimelerle cevap verirken, Cordelia'nın dürüstlükle ve samimiyetle "Ne daha çok, ne daha az" diye cevap vermesi, evlat olma durumunun farklı içselleştirilebileceğinin bir göstergesidir.[174]

Bireyler "tabi oldukları toplumsal süreçlerle aralarına mesafe koyabilir, onları eleştirir, onlar üzerine düşünür," kendilerine biçilen rollere itaat etmeyebilir fakat yine de bu muhalif düşünceler topluma hâkim gerçeklikleri "zorunlu olarak aksatmaz."[175] Birey, çocuklukta okula başlamayla beraber ailesinden uzaklaştığı

[173] Mead, a.e., s.217.
[174] William Shakespeare, **Kral Lear**. Çev: Özdemir Nutku, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s.44-47.
[175] Thompson, a.e., s.110.

aşamada ve daha sonra toplumun gerçekliklerinin kendi gerçekliklerine dönüşmesini deneyimlediği ikinci toplumsallaşma aşamasında farklı gerçeklik kurgularıyla karşılaşır. Daha önce içselleştirilen gerçeklikler zamanla yenileriyle yer değiştirebilir. Kişinin farklı politik grupların içerisine girip o politik görüşleri içselleştirmesi ya da din değiştirmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Topluma egemen olan güç, özellikle hegemonik ilişkilerle farklı gerçeklik kurgularını bozarak ya da içine dâhil edip eriterek bu alan üzerinde hâkimiyet kurar, kendi gerçeklik düzenini meşrulaştırıp içselleşmesini sağlar. Örneğin medya üzerinde egemen olan siyasi iktidar, ideolojik aygıt olan televizyonun bazı kanallarında muhalif görüşlerin rızasını alacak şekilde yayın yaparak onların muhalif görüşlerini kendi gerçeklik kurguları içinde eritir. Alternatif gerçekliğin üzerinde kurulan hegemonya onu güçsüzleştirir, silikleştirir ve hâkim gerçekliğe tercüme ederek etkisini kaybettirir.

İçselleştirme kavramı mevcut toplumsal gerçeklik üzerinde egemen olan düşüncelerden bağımsız olamayacağı için gerçekliğin kurgulanması süreci ideoloji ve özne kavramlarıyla beraber düşünülmelidir. İnsanlar tarafından üretilen toplumsal gerçekliğin içselleştirilmesi sırasında "insan bilincinin özerk olmadığı, mevcut gerçekliğin iktidarın tahakkümü altında olduğu" ve bu gerçekliği içselleştiren öznelerin de yine "iktidar dolayımı ile ideoloji tarafından kurulduğunu" söyleyen Althusser'e göre, "ideoloji, özne üreterek bu gerçekliklerin arkasına gizlenir ve özne de gerçeklikleri nesnel gerçeklik yanılsaması" içinde içselleştirir.[176] Althusser'in "devletin ideolojik aygıtlarla özne üretmesi" diye nitelendirilebilecek bu kuramında, iktidarın, ideolojik aygıtlarla toplumsal gerçekliği ve özneleri üretmesini ve bireylerin de politik, kültürel ve ekonomik alana gizlenmiş egemen ideolojilerin bir taşıyıcısı olarak topluma hâkim gerçeklikleri içselleştirerek onları yeniden üretmesini Serpil Sancar şu şekilde ifade etmektedir:

> İdeoloji, toplumsal bütünlüğün çeşitli düzeyleri arasındaki işleyişin bireysel bilinçler üzerinde oluşturduğu bir şekillendirmedir. Bu anlamda ideoloji

[176] Louis Althusser, a.e., s.99.

> bireylere dışsal ve nesneldir: özne tarafından üretilmeyen, fakat özneyi üretendir.[177]

İdeoloji bu yönüyle özne merkezlidir; "doğal olarak dünyanın kendisine yöneldiğini düşünen özneler, kendisini bu gerçekliğin bir parçası olarak görür."[178] Kendiliğinden olan şey, aslında, hegemonik ilişkilerin arkasına saklanan toplumun egemen güçlerinin, kendi lehine olan ve onların yönlendirmeleriyle oluşan toplumsal gerçeklikleri, kendiliğinden olmuş gibi sorgulamaksızın bireyin kendi gerçekliklerine dönüştürmesidir. Bu dönüşümün rızayla gerçekleşmesi, toplumun her alanına sinen hegemonya ilişkileriyle mümkün olur. Hegemonya, Antonio Gramsci'nin 1930'larda geliştirdiği bir kavram olarak "herhangi bir toplumda, bir sınıfın diğerleri üzerinde, cebri yollara başvurmadan kazandığı üstünlük; politik, kültürel ve ideolojik formlar yoluyla kurduğu liderlikle"[179] açıklanır. Serpil Sancar, Gramsci'nin bu kavramı daha çok, "yönetici gücün kendi hâkimiyeti için hükmettiği insanların rızasını alma biçimi" ya da "egemen sınıfın kültürel ve moral liderliğinin onaya dayalı olarak kurulmuş bir ifadesi anlamında kullandığını" belirtir.[180] Hegemonya, egemen güçten yana olan, "onunla ittifak yapabilecek toplumsal katmanlar ve sınıfların kendi iç dinamikleriyle mutabakat içinde liderliği teslim ettiği ve paylaştığı, karşıt olanlar içinse bir rıza sonucu tahakküm altına girdiği"[181] bir egemen gücün diğerleri üzerinde egemen olma pratiği gibi de düşünülebilir.

Toplumsal gerçekliklerin içselleştirilerek bireylerin öznel gerçekliği haline gelmesi ve kendiliğinden rıza üretimine dönüşmesinde, hegemonyanın her yere sinmesi ya da ideolojik aygıtlarla yeniden üretilen toplumsal ilişkilerin maddi koşulları ürettiği kadar, toplumun değer ve inançlarını da yeniden üretmesi başat rol oynar. Yeniden üretimin, "ortak olarak paylaşılan ve bireylerin davranışlarını biçimlendiren sembolik biçimlerin, sürekli bir şekilde tedarik edilmesi ve yenilenmesi"[182] şeklindeki yorumunun topluma hâkim değerlerin yeniden üretimini içermesi, bu süreçte özneye olduğu kadar öznel gerçekliklere de ihtiyaç duyulduğunu

[177] Serpil Sancar, a.e., s.50.
[178] Eaglaton, a.e., s,191-192.
[179] Zeynep Tül Akbal Süalp, **Sinemada ZamanMekan**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006, s.47.
[180] Sancar, a.e., s.43.
[181] Süalp, a.e., s.47.
[182] Thompson, a.e., s.108.

gösterir. Topluma hâkim olan gücün, bu gücün meşru ve sürdürülebilir kılınmasını ve ideolojilerinin gelecek kuşak tarafından içselleştirilmesini sağlamak için öznel gerçekliğe duyduğu ihtiyacı George Orwell şöyle betimlemektedir:

> Son zamanlarda nerdeyse tüm çocuklar korkunçlaşmıştı. En kötüsü de, Casuslar gibi örgütler aracılığıyla sistemli bir biçimde, başına buyruk küçük vahşilere dönüştürülmüş olmalarına rağmen, Parti disiplinine en ufak bir başkaldırma eğilimi göstermemeleriydi. Tam tersine, Partiye ve Partiyle bağıntılı her şeye tapıyorlardı. Şarkılar, törenler, bayraklar, yürüyüşler, oyuncak tüfeklerle yapılan talimler, atılan sloganlar, Büyük Biradere tapınmalar; onların gözünde bütün bunlar harika birer oyundu...[183]

Öznelerin içselleştirdiği fikirler, bu fikirlerin kaynaklandığı ideolojik aygıtların şekillendirdiği toplumsal ilişkilerin öznedeki yansıması olan öznel gerçekliklerdir. Bu anlamda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yazılan Türk Tarih Tezi'nin ileri sürdüğü Türklerin kökeninin Orta Asya'ya dayandığı görüşünün resmi ideolojinin bir parçası haline gelmesi ve ideolojik aygıt olan eğitim aracılığıyla öznel gerçeklik oluşturmasını da örnek gösterebiliriz.[184] Bireyin ortak olarak paylaşılan değerleri içselleştirerek kendi öznel gerçekliklerine dönüştürmesi, toplumsal ilişkilerin yeniden ve yeniden üretimini mümkün kılan mekanizmalarla sağlanır. Bu mekanizmalar, "sadece toplumsal maddi koşulların üretimini değil, aynı zamanda kolektif olarak paylaşılan değer ve inançların da yeniden üretilmesine"[185] ve hâkim ideolojinin unsurlarını oluşturan ortak değer ve inancın toplumsal gerçeklik olarak rızaya üretimiyle beraber içselleştirilmesine imkân tanır. Bireylerin gündelik yaşamda öznel gerçekliklerinin dışavurumunda özgür olduklarını sanmaları ve toplumun ortak tutumunu oluşturan değer ve inançların kendilerine ait olduklarını hissetmeleri, bu gerçekliklerin bireyin rızasıyla üretildiği ya da başka deyişle bireyin bunlara razı edildiği anlamına gelir.

---

[183] Orwell, a.e., s.48.

[184] 1930'lu yıllarda hazırlanan ders kitaplarının "1931 ve 1945 arasında 15-20 yaş grubunda olan ve 1960'lar ve 1980'ler arasında Türk aydın tabakasını oluşturan gelecek kuşağa tarih tezlerinin aktardıkları kesindir. Orta ve yüksek öğretim kişiliğin gelişiminde tek başına olmasa da önemli bir rol oynadığı kabul edilirse, bu nokta günümüz Türkiye'sinin egemen siyasi ve tarihi kültürünün anahtarlarından birini bize vermektedir." Detaylı bilgi için bkz. Etienne Copeaux, **Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Çev: Ali Berktay. İstanbul, İletişim Yayınları, 2013., s.67.

[185] Thompson, a.e., s.107.

1980'li yılların toplumsal pratiğini, 12 Eylül darbecilerinin biçimlendirdiği ortak değer ve davranışların hâkimiyeti altında kurgulanan gerçekliklerin oluşturduğunu ifade ederken, bu gerçekliklerin içselleştirilip öznel gerçeklere dönüşmesi için, var olan toplumsal ilişkilerin devletin baskı ve ideolojik aygıtlarıyla beraber yeniden üretilerek toplumun denetim altına alındığını ve muhafazakâr sağ ideolojiden alınan destekle "hak aramayan, başkaldırmayan, itaatkâr"[186] öznelerin yaratıldığını da eklemek gerekir. Yeniden üretim sürecinde başat sınıfın çıkarlarına hizmet edecek şekilde, tabi olan sınıfın içselleştireceği gerçekler, milli değerler ve muhafazakâr kimlik oluşturma ekseninde temellendirilmiş ve eğitim kurumlarındaki uygulamalarla somutlaştırılmıştır. Bu uygulamalar, 1402 sayılı yasa uyarınca sol ideolojiye sahip öğretim elemanlarının üniversiteden uzaklaştırılıp yerine Türk-İslam Sentezi görüşünü benimseyen öğretim elemanlarının yerleştirilmesi, üniversitelerin özerkliğinin kaldırılması, ilk ve orta dereceli okullarda din dersi ve vatandaşlık dersinin müfredata konulması, bazı kitapların özellikle sol ideolojiye ait kitapların sakıncalı görülerek yakılması ya da yasaklanması şeklinde örneklendirebilir. Özellikle eğitim kurumlarının bu değerleri yerleştirmek anlamında seferber edilmesi, dilin sembolik anlam inşa etme ve sürdürme aracı olarak kullanıldığını ve dilde cisimleşen hâkim ideolojik söylemlerin içselleşmeye katkıda bulunduğunu gösterir. Kişiyi değil devleti koruyan yasalarla, esasında, devleti halktan koruma ve kutsallaştırma amacına hizmet eden 1982 Anayasası'nın referandumda % 92 oranında evet oyuyla kabul edilmesi, büyük ölçüde şiddet ve yasaklarla susturulmuş toplumun bir göstergesi olmasının yanında, bunu, tabi olan sınıfların istek ve eylemlerini kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde yeniden tanımlayan, kendine eklemleyen ve toplumun bütününe yayarak hegemonya üreten başat sınıfların gerçeklik kurgularının içselleştirilmesi olarak açıklamak daha yerinde olacaktır.

[186] Murat Belge, **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2000, s.293.

1.2. BİREYİN KURGULANIŞI

1.2.1. ÖZNENİN İNŞASI

"Toplum, insani bir üründür. Toplum, sosyal bir gerçekliktir. İnsan, sosyal bir üründür"[187] şeklinde kuramlaştırılan gerçekliğin sosyal inşası, toplumsal yapının geniş bir perspektiften incelenmesine odaklanan makro teorilerle, bireyin eyleminden yola çıkan mikro teoriler arasında diyalektik bir bağ kurarak bu inşayı açıklamaya çalışır. Buna göre toplum, ne kendi başına oluşan ne de sadece bireyin edimselliği ile anlam kazanan bir gerçekliktir. Birey bu sürece aktif olarak katılır, toplumsal gerçekliği ürettiği gibi etkileşime girdiği toplum da bireyi üretir. Bireyin üretilmesi noktasında bireyin içselleştirdiği gerçekler iç dünyayı ya da kişisel denilen alanı da toplumsala ekler. Bireyin iç dünyasıyla kastedilen bireyin özne hali olan "ferdi bendir" ve bireysel olan vurgulanmaktadır. Birey, içselleştirdiği gerçekleri dışsallaştırırken kendisinin farkında olur. Bu farkındalık "ferdi bene" aittir, bu anlamda "kişi toplumda konumunun ne olduğunu bilirse" ve bunun yanında "kendisinin belirli bir işlevi ve ayrıcalığı olduğunu da düşünürse bunların tamamı "ferdi ben"e göre tanımlanır."[188] "Ferdi ben" toplumun ürettiği gerçeklikleri içselleştiren ve sonrasında öznel gerçeklikleriyle toplumu üreten öznedir ve bu özne gerçeğin inşasında hem belirleyen hem belirlenen konumdadır.

Foucault, bireyin, kendi dışındaki nesnel gerçeklikler ve tarihsel koşullar tarafından belirlenirken, kendisini bunun dışında tutma özgürlüğüne ya da kapasitesine sahip olduğunu söyleyerek, öznenin bu süreçte belirlenen olduğunu ama bir o kadar da "özgürlüğüyle" belirleyen olduğunu gündeme getirir. Aynı zamanda iktidar ilişkilerini, başkalarının eylem alanlarını yapılandırmak olarak görür ve "kölelik, insan zincirlenmiş olduğunda değil, hareket edebileceği ve hatta kaçabileceği zaman bir iktidar ilişkisidir" şeklindeki değerlendirmesiyle "özgür öznelere" vurgu yapar.[189] İktidar için özgürlüğün anlamı, çeşitli davranış ya da

[187] Berger ve Luckmann, a.e., s.92.
[188] Mead, a.e., s.196.
[189] "Birbirlerini dışlayıcı bir ilişki bağlamında iktidar ile özgürlüğün yüz yüze karşılaşmalarından (iktidarın uygulandığı her yerde özgürlük yok olur) söz edilemez; aralarında çok daha karmaşık bir etkileşim vardır. Bu oyunda özgürlük, iktidarın uygulanmasının koşulu (hem iktidarın işleyebilmesi için özgürlük olması gerektiğinden iktidarın ön koşul; hem de özgürlük iktidardan tümüyle arındığında iktidar ortadan kalkacağı ve onun yerini salt ve basit şiddet zorlaması alacağı için iktidarın

tepkilerin imkân dâhilinde olması ile karşı karşıya olmak demektir. "İktidarın uygulanması ya da korunması bakımından en önemli şey, iktidarın özne üzerinde zihinsel denetim uygulayabilmesi" olarak belirlenir; ki bunu uygulayabilmek "iktidarın isteklerinin, arzularının, niyetlerinin özneler tarafından bilinmesini gerektirir."[190] Özneler böylesi bir bilgi kümesini sadece "emir, tehdit gibi dolaysız iletişim kanallarıyla değil, normlardan, değerlerden, toplumsal eylemlerin gözlenmesinden de çıkarabilir."[191] İktidar ve özne arasındaki bu toplumsal etkileşim biçimi, özneye kendini özgür hissedecek ya da direnecek alan bilgisini de verir. İktidar, öznelerin kışkırtma, teşvik, sınırlama, kolaylaştırma, zorlaştırma gibi mümkün olan eylem alanları üzerinde bir eylemler kümesi olarak vardır ve yalnızca bireyler özgür olduklarında bu ilişkiden söz edilebilir. İktidarı kışkırtan ya da teşvik eden şey, özgürlüğün direnmesi ve kendine boyun eğmeyişidir. Aralarındaki zorunlu koşullardan doğan ilişki, iktidarın uygulanması için özgürlüğün ön koşul olmasından kaynaklanmaktadır. "Birbirlerini gerektirici ve ayrılamaz oluşları açısından ele alındıklarında"[192] iktidarın gerçeği üretme konusunda bireyi zorladığı görülür. Bu gerçeğe "iktidara direnme odakları" da dâhildir. Judith Revel, bunu şöyle ifade eder:

> Foucault'nun analizi, iktidar ile özgürlük arasındaki karşılıklılık idesini yıkar. Bu, onları apaçık bir biçimde birbirinden ayrılamaz kılmak suretiyle, Foucault'nun sadece zecri (baskıcı) değil fakat üretici bir rolü iktidara yeniden tanıyabilmesi ve buna karşılık direnme fenomenlerini, kuşkulu bir "dışarı"nın içine değil de, karşı çıkmaya çalıştıkları iktidarın içine yerleştirebilmesidir.[193]

İktidarın itaat etmeye zorlaması, bir bakıma, eskiden beri bizim kim olduğumuzu, ne düşündüğümüzü, başkalarıyla nasıl ilişkiye girdiğimizi itiraf etmeye iten bir mekanizma olarak değerlendirilebileceğini gösterir. Bu anlamda özne "kendi gerçeğini itiraf eden, iktidara bağlı bir ajandır."[194]

---

desteği) olarak görülecektir. Ancak yine de özgürlük iktidarın uygulanmasına yalnıza karşı çıkabilir, çünkü son tahlilde iktidar özgürlüğü tümüyle belirlemek eğilimindedir. Detaylı bilgi için bkz. Michel Foucault, **Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2,** Yay.Haz. Ferda Keskin, Çev: Işık Ergüden- Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016, s.75.

[190] Dijk, **"Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları",** s.274.

[191] a.e., s.274.

[192] Cevriye Demir Güneş, "Michel Foucault'da Söylem ve İktidar", Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, **Kaygı** , 2013/21, s.62.

[193] Judith Revel, **Foucault Sözlüğü,** Çev: Veli Urhan, İstanbul, Say Yayınları, 2012, s.83.

[194] Ali Akay, **Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları,** Ankara, Doğu-Batı Yayınları, 2006, s.26.

Foucault, "hedefinin iktidar fenomenlerinin analizini yapmak olmadığını", tam tersine amacının "özneye dönüştürülme kiplerinin tarihini oluşturmak" olduğunu ifade eder.[195]Bu araştırmayı yaparken öznenin, "herhangi bir şeyi doğru ya da yanlış oyununa sokan ve onu bir düşünce nesnesi olarak kuran söylemsel ve söylemsel olmayan pratikler bütünü olarak tanımladığı sorunsallaştırma"[196] yoluyla oluşturulduğunu dolayısıyla "özneye dönüştürülme kiplerinin, verili kimlikleri reddeden soybilimsel yöntemle"[197] incelenerek açıklamanın mümkün olabileceğini savunur. Bu noktada Foucault, klasik düşüncenin "özne nasıl oluştu?" sorusuna, "bu özne nasıl formel bilginin bir sorunu haline geldi?" ve "modernite öncesinin kişisi nasıl modernite sonrası toplumsal öznelere dönüştürüldü?"[198] gibi iki ampirik soru daha ekleyerek, bireyleri özneye dönüştüren, öznenin nesneleştirme süreçlerini araştırır. Foucault bunu şu şekilde açıklar:

> Yapıtlarım insanları özneye dönüştüren üç ayrı nesneleştirme kipi üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi, kendilerine bilim statüsü kazandırmaya çalışan araştırma kipleridir; örneğin genel dilbilgisi, filoloji ve dilbilim alanlarında, konuşan öznenin nesneleştirilmesi. Gene, bu ilk kiple ilgili olarak, refah ve ekonomi analizinde üretken öznenin, emek harcayan öznenin nesneleştirilmesi. Ya da üçüncü bir örnek olarak, doğa tarihi ya da biyolojide, salt yaşıyor olma olgusunun nesneleştirilmesi. İkincisi olarak öznenin "bölücü pratikler" adlandıracağım pratiklerde nesneleştirilmesini inceledim. Özne kendi içinde bölünmüş ya da başkalarından bölünmüştür. Bu onu nesneleştirir. Bunun örnekleri deli ile akıllı, hasta ile sağlıklı, suçlular ile iyi çocuklardır. Son olarak, bir insanın kendini özneye dönüştürme biçimini incelemeye çalıştım. Örneğin, cinsellik alanını -insanların kendilerini nasıl "cinsellik" öznesi olarak tanımayı öğrendiklerini- seçtim.[199]

Kısaca bu süreci, konuşan, emek harcayan, üreten, yaşayan birey olarak bilginin öznesi, kendi içinde bölünmüş ya da başkalarından bölücü pratiklerle deli-akıllı gibi farklılaştırılmış olarak iktidar öznesi ve insanın kendini tanıması olarak etik özne şeklinde üç ayrı nesneleştirme kipi içerisinde ele aldığını belirtir. Bireyi özneye dönüştüren bu süreçler, bize, toplumdaki farklılıkların normal ve anormal olan

[195] Foucault, **Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2,** s. 57-58.
[196] a,e., s.86.
[197] Ferda Keskin, "Söylem, Arkeoloji ve İktidar", **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:3, Sayı:9, 1999, s.16.
[198] Orhan Tekelioğlu, "Moderniteye Sıkışan Özgürlük: Foucault'nun "Kendilik Teknolojileri"ne Bir Bakış", Ankara, **Doğu Batı Dergisi** Yıl:3, Sayı:9, 1999, s.51.
[199] Foucault, **Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2**, s.58.

üzerinden tanımlanarak normalleştirmenin ve uysallaştırmanın bilgisi ve pratiğine ulaşıldığını, toplumdaki her türlü ilişkinin disipline etme ve denetleme süreci içerisindeki iktidar ilişkileriyle bağlantılı olduğunu ve toplumsal gerçeğin belirleyeni olduğu kadar belirleneni de olan öznenin bilgi ve iktidar ilişkileri aracılığıyla kurulduğunu gösterir.

Foucault'nun öznenin oluşumuna genel olarak iktidar çerçevesinden bakması, "öznenin bir yandan üretim ve anlamlandırma ilişkilerine girmesi öte yandan karmaşık nitelikte olan iktidar ilişkileri alanına girmesi"[200] dolayısıyladır. Önemli olan öznenin iktidar tarafından yani normalleşmeyi nesnelleştirici mekanizmalar tarafından yaratıldığını kanıtlamaktır. Ona göre iktidar, bu yönüyle bir "normalleştirmedir" ve bu mekanizmayı istikrarlı bir biçimde ortaya çıkaran, dolayısıyla da normalle anormal, sağlıklı ile patolojik, izin verilenle yasaklanan, merkezi olanla marjinal olan arasında giderek daha çok ayrım yapılmasını sağlayan toplumun bütünüdür".[201] Bu şekilde bölücü pratiklerle oluşturulan nesneler birer özne olarak karşımıza çıkar.

Modern toplumlarda birey kendinin bilgisine kendini nesnelleştirerek ulaşırken, modern sonrası toplumlarda birey bunu hem nesne hem özne şeklinde konumlanarak gerçekleştirir. Foucault, özne olarak konumlanan bireyin "bilgi ve iktidar alanındaki söylemler aracılığı ile kurulduğunu" öne sürer.[202] Birey bu sürece özellikle gerçeği üreten "özgür özne" olarak katılır ve söylemler aracılığıyla hem iktidara hem de kendine özne olarak üretilerek kendi inşa ettiği gerçekliğin boyunduruğu altına girer.[203] Bireyin toplumsal gerçeği üretmesinden önce onun kendine özne olarak üretilmesi bu süreçte bilgi ve iktidar ilişkilerinin taşıyıcısı olan söylemlerin rolünü gündeme getirir. Örneğin hekim-hasta, ebeveyn-çocuk, öğretmen-öğrenci, hâkim-sanık gibi dolaysız iktidar ilişkilerinde, anlamı dil içerisinde kuran söylemler vasıtasıyla öznenin nasıl üretildiği görülebilir. Van T. Dijk hekim-hasta söyleminde hekimin kullandığı dilin "hastaların denetlenmesi amacıyla dolu olan niyetlerinin ve eylemlerinin gerçek doğasını nasıl birçok şekilde

[200] a.e., s.58.
[201] Alain Touarine, **Modernliğin Eleştirisi,** Çev.:Hülya Tufan, İstanbul, YKY, 2004, s.187.
[202] Şaylan, a.e., s.270.

[203] Detaylı bilgi için bkz. Foucault, **Toplumu Savunmak Gerekir**, s.38-39.

gizlediğini"[204] gösterdiğini söyler. Özellikle psikiyatri kliniklerindeki hastalar için saldırgan tutumlarından dolayı "tek başına odaya kapatılma" yerine "sessiz odaya" konulmaları şeklinde hafifletilmiş dil kullanımının tercih edilmesi, mesleki iktidar üretmenin bir göstergesi olduğu kadar kişinin kendine ya da topluma hasta-özne olarak üretilmesi içindir.[205] Özne her şeyden önce "iktidar veya bilme ya da kendilik teknikleri yoluyla olabilen pratiklerin içerisinde kurulur."[206] Yine özne, tam da bilgi ve iktidar ilişkileri arasında yer almakta olup, bu karşılıklı ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bilgi, "kendisi yoluyla özelleşmiş bulunan bir söylemsel uygulamanın içinde kendisinden bahsedilen, bilimsel bir statü kazansın ya da kazanmasın farklı nesneler tarafından kurulan, öznenin söyleminde kendileriyle ilgili bulunduğu nesnelerden söz etmek için kendisinin de pozisyon alabildiği, kavramların ortaya çıktıkları, tanımlandıkları, uygulandıkları ve dönüştükleri alan ve söylem tarafından gösterilmiş kullanım ve uyum olanaklarıyla"[207] tanımlanan şeydir. Bu tanım aynı zamanda bilimlerden bağımsız bilginin olabileceği, fakat belirlenmiş söylem alanları olmadan bilginin olamayacağı dahası her söylemsel uygulamanın oluşturduğu bilgiyle tanımlanacağı anlamına da gelir. Bilgi, söylemin hem içeriğini oluşturur hem de onun tarafından şekillendirilir. Başka deyişle, "söylemler, deneyimlenecek şeyi belirleyen ve anlamını sınırlandıran" ve dolayısıyla, "söylenebilecek ve yapılabilecek olanı etkileyen çerçeveler dayatır".[208] Sorunsallaştırma sonucunda ortaya çıkan her davranış biçimi ya da düşünce, söylemsel olan ya da olmayan pratikler tarafından bir nesne haline getirilerek doğruluk üretir. Doğruluk söylemleri olmadan, "iktidar olumlu bir üretme olarak kurgulanamaz", dolayısıyla "iktidar ilişkilerinin kurulması, pekiştirilmesi ve uygulanması, doğruluk söylemlerinin dolaşımı ve işlevselliği olmadan olanaksızdır."[209] Örneğin etnik, ırka ya da cinsiyete dayalı bir iktidar biçiminin, anlamın dilde inşa edildiği söylemlerle birlikte dil içerisinde hiyerarşik

[204] Dijk, **"Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları",** s.294.
[205] a.e., s.294.
[206] Revel, a.e., s.102.
[207] Michel Foucault, **Bilginin Arkeolojisi,** Çev: Veli Urhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016, s.230-231.
[208] Trevor Purvis ve Alan Hunt, "Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem", Çev: Simten Coşar, **Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Moment Dergi**, Cilt:1 Sayı:1 2014, s.22.
[209] Sancar, a.e., s.147.

yapı kurması bu söylemlerin doğruluk üretmesinin bir sonucudur. Bilgi ve iktidar ilişkileri bağlamında birey bu söylemler aracılığı ile kurulan toplumsal pratiklerin öznesi haline gelir.

Bireyin bilgi öznesi olarak kurulmasına, bilgi alanlarının ve ürettiği "doğruluk oluşumlarının ve bu oluşumlara özgü söylemsel pratiklerin" ve "iktidar öznesi olarak kurulmasına da iktidar ilişkileri ve teknolojilerinin" yani tarihsel olarak kurulmuş bir deneyimin pratiğini düzenleyen normatif bir sistemin örgütlenmesinin analiz edilmesiyle ulaşılır.[210] Toplumsal gerçekliğin ya da doğruluk oluşumlarının özünü oluşturan bilgi, bir iktidar şekli olarak ortaya çıkmakta ve iktidarla toplum arasındaki rasyonelliği sağlayarak genel bir kavrayış oluşturmaktadır. İktidar ilişkileri, kendilerini yeniden üretebilmek için doğruluk söylemlerine ihtiyaç duyar. Doğruluk söylemleri ise daha çok, var olan iktidarın hakikat olarak inşa ettiği bilgilerden oluşur. Doğruluk söylemleriyle başkalarının üzerinde iktidar kuran bilgi, başkalarını da iktidara bağlı olarak tanımlar. Örneğin okullardaki ders kitapları, iktidarın kendini doğruluk söylemleriyle kamusal alanda yeniden ürettiğinin örnekleri arasındadır. İktidar kendini bu söylemler aracılığıyla yeniden üretip meşrulaştırarak kendine uygun özneyi inşa eder. Eylemler ya da düşünceler mikro-iktidar biçimleriyle rasyonalize edilir. İktidar bu açıdan, sadece baskı mekanizması değil, "inşa eden, düzenleyen ve akla yatkın hale getiren"[211] bir unsurdur. Doğruluk söylemleri, "özgürleşmenin önünü keser; gözetlemeye, düzene sokmaya, disipline etmeye yönelik"[212] bir iktidar oluşturur.

Dil pratiklerini içerisinde barındıran iktidar yalnızca anlamı inşa etmez, bu anlamın söylemler aracılığı ile toplumsal pratiklere uygulanma sürecinde düzenleyici, gözetleyici, denetleyici olarak etkin olur.[213] Bu anlamda bilgi, hem

---

[210] Keskin, "**Söylem, Arkeoloji ve İktidar**", s.17.
[211] İmge Oranlı, "Biyo-Politikanın Doğuşu ve Foucaultcu Eleştiri", **Cogito Dergisi** 2012, Sayı:70-71, s.43.
[212] Madan Sarup, **Postyapısalcılık ve Postmodernizm,** Çev: Abdülbaki Güçlü, Ankara, Bilim ve Sanat, 2004, s.101.
[213]Dil pratikleri yapı-sökümcülüğün öncüsü olan Derrida'ya gönderme yapmak içindir. Foucault, Batı'nın tarihsel bakışını soybilimsel yöntemlerle sorunsallaştırdığı gibi, metnin derin yapılarını inceleyen Jacgues Derrida da logosentrism kavramıyla Batı metafizik geleneğini eleştirir. Dil, nesnesi olan bilgiyi oluştururken -logocentrizm ve differance gibi- bunu bir tür hiyerarşi içerisinde yaratır. Özneler dildeki iktidar şekline göre oluşturulmaktadır, burada esas belirleyici olan dildir. **Detaylı bilgi İçin bkz**. Sarup, s.51-88.

oluşturulurken hem de toplumsal alanda uygulanırken iktidarla birliktedir.[214] "İktidarın işleyişi sürekli olarak bilgi yaratır"[215] ve bu bilgi iktidarın etkisini genişletip güçlendirir. Keza iktidarın sürekliliği, amaca yönelik olarak üretilen ve dolaşıma sokulan bilginin sürekliliği ve geçerliliğine bağlıdır. Özne, öznellik, bilinç gibi kavramlar bu tarz bir bilgi-iktidar ilişkisinin ürünüdür. Foucault, özneyi kuran iktidar biçimini şöyle açıklamaktadır:

> Bireyi kategorize ederek, bireyselliğiyle belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder. Bu, bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir. Özne sözcüğünün iki anlamı vardır: denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabi olan özne ve vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış olan özne. Sözcüğün her iki anlamı da boyun eğdiren ve tabi kılan bir iktidar biçimi telkin ediyor.[216]

İktidarı her iki bakış açısından boyun eğdiren ve itaat altına alan bir mekanizma olarak görmek, onun belli bir grubun çıkarlarını gözeten baskı mekanizması olmasının dışında, çok boyutlu ve parçalı olduğunu ve iktidardan çok mikro-iktidarlar biçiminde onu her yerde aramak gerektiğine işaret eder. Örneğin aile, okul, hastane vs. gibi mikro-iktidar kuran biçimler, öznelerin belli kimlik, eylem ve düşünce tarzı geliştirmeleri ve içselleştirmeleri yönünde düzenleyici, denetleyici ve gözetleyici bir role sahiptir. Foucault için, iktidarın rıza üretmeyle ilgisi yoktur, iktidar başkalarının eylemleri üzerinde eylemde bulunan bir eylem kipi olduğu yani bunu dolaysız yapmadığı için, öznenin isteyerek haklarından vazgeçmesi ya da iktidarı başkasının kullanımına vermesi gibi bir rıza gösterme durumu söz konusu değildir. Bu iktidar biçimini, boyun eğdirme ve itaate zorlayan hegemonik ilişki biçimlerinde aramak ve bireyi kurulmuş deneyimlerin ve disiplin edici mekanizmaların öznesi olarak görmek ve bu yolla denetim altına almak, iktidar

---

[214] "Belki de Foucault' nun iktidara ilişkin hem en iyi bilinen, hem de en çok tartışılan önermesi bilgi ve iktidarın hep birarada olduğu düşüncesidir. Aydınlanma felsefesinin doğru bilgiyi iktidar ilişkilerinden bağımsız, nesnel bir çerçeveye yerleştirmesine karşın Foucault bilgiyi, hem iktidarla ayakta duran söylemlere gereksinimi nedeniyle; hem de bilginin kullanımının stratejik olması nedeniyle bir iktidar olgusu olarak ele alır." **Detaylı bilgi için bkz**. Cem Deveci, "Foucault'nun İktidar Kavramsallaştırmasında Siyasal Boyutun Ayrıştırılamazlığı", **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:3, Sayı:9, 1999, s.30.

[215] Michel Foucault, **İktidarın Gözü: Seçme Yazılar 4**, Yay.Haz: Ferda Keskin, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003, s.35.

[216] Foucault, **Özne ve İktidar**, **Seçme Yazılar 2,** s.63.

ilişkilerinin, makro-iktidarın kurumlaştığı aygıtlardan olan devlet biçiminde belirginleştiğini gösterir.[217]

Foucault, özne ve iktidar ilişkisinde, iktidarı sadece emreden, özneyi denetim altına alan basit bir mekanizma gibi görmez, aralarında daha karmaşık ya da çoklu bir ilişki kurar. Geleneksel siyaset anlayışındaki iktidar ya da devlet yapısında olduğu gibi emreden, yasak uygulayan, cezalandıran baskıcı konumun yerini modern toplumlarda ortaya çıkan özneleri gözetleyen, disipline eden bir iktidarın aldığını düşünür. Özellikle disiplin mekanizmalarının doğuşunu incelediği ***Hapishanenin Doğuşu*** (1975) adlı kitabında disiplinci iktidarı şu şekilde tanımlamaktadır:

> Disiplin, ne bir kurumla ne de bir aygıtla özdeşleşebilir: o bir iktidar tipi, iktidarı icra etmenin bir tarzı olup, koskoca bir aletler, teknikler, usuller, uygulama düzeyleri, hedefler bütününü içermektedir, o bir iktidar fiziği ya da anatomisidir, o bir teknolojidir.[218]

Bu iktidar biçiminin, "bilgiyi temel alan disiplin teknikleri içinde hapishane, okul, işyeri, kışla, hastane gibi kurumlardaki işlevselliğini araştırarak, öznenin, arzular, kimlik, beden ve zihin olarak disiplin edici kurallar ya da başka deyişle siyasal tekniklerle biçimlendirilip kurulduğunu" öne sürer.[219] "Kapitalist üretim biçiminin gerektirdiği disiplin ve uysallık"[220], bu tekniklerin uygulanmasıyla benimsenip içselleştirilir. Zira bu, öznenin disipline edici mekanizmaların ürünü olduğunu gösterir. Okul, kışla, hastane, hapishane gibi kontrol, düzenleme, gözetim, sınıflandırma ve akılcılaştırma gibi disiplin edici stratejilerin kullanıldığı kurumlarda özneler, bedenlerini ve zihinlerini belli normlara uygun hale getirir. Disiplinin bu şekilde normlar üzerinden işlemesi, özneleri bedensel ya da zihinsel pratiklerle bölünmüş akıllı/deli, normal/anormal, hasta/sağlıklı, çalışkan/tembel gibi karşıtlıklar

---

[217] "Tabi kılma mekanizmalarının sömürü ve tahakküm mekanizmalarıyla ilişki dışında incelenemeyeceği besbellidir. Ne var ki bu mekanizmalar yalnızca daha temel mekanizmaların "son halini" oluşturmazlar, diğer biçimlerde karmaşık ve dolaylı ilişkilere de girerler. Bizim toplumumuzda bu tür bir mücadelenin egemen olma nedeni, on altıncı yüzyıldan beri yeni bir siyasi iktidar biçiminin sürekli gelişmekte olmasıdır. Bu yeni siyasi yapı herkesin bildiği gibi, devlettir." Detaylı bilgi için bkz. Foucault, **Özne ve İktidar**, **Seçme Yazılar 2,** s.64.

[218] Foucault, **Hapishanenin Doğuşu,** s.271.

[219] Şaylan, a.e., s.261.

[220] Ferda Keskin, "Sunuş: Büyük Kapatılma", Michel Foucault, **Büyük Kapatılma, Seçme Yazılar 3**, Yay. Haz: Ferda Keskin, Çev: Işık Ergüden-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s.14.

oluşturarak farklılaştırır. Disiplinci iktidar bu anlamda "farklılaştırarak, kıyaslayarak, hiyerarşik hale getirerek, dışlayarak ve türdeşleştirerek özneyi tek kelimeyle normalleştirir".[221] Bu iktidar biçiminin nihai hedefi, "toplumsal ve psikolojik bozuklukları ayıklayarak hem zihni hem bedeni uysallaşmış, kolayca öğrenen özneler yetiştirmektir."[222]

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru geniş kitleleri kontrol altına alma amacıyla tasarlanan "panopticon*"* adlı mimari aygıt, monarşi iktidarından disiplinci iktidara geçişi temsil eder.[223] Görülmeden görmek biçiminde tasarlanan bu hapishane aygıtıyla, mahkûmlar hücrelerinde gözetlenir ya da mahkûmlara her an izleniyormuş hissi verilerek onların "kendi hareketlerinin polisi olmaları"[224] sağlanır. Bu gözetleme biçimi Milos Forman'ın yönettiği, bir akıl hastanesinde geçen ***Guguk Kuşu*** (1975) adlı filmde de görülebilir. Hastanede yatan tüm hastalar, hemşireler ve görevlilerin onları sürekli izleyeceği şekilde konumlandırılmıştır. Amaç hastaların devamlı gözetlendiklerine yönelik bir bilinç geliştirerek hareket etmelerini sağlamaktır. Gözlenenler ne zaman gözlendiklerini bilmedikleri, şüphe duydukları ve bunu kanıtlayamadıkları için bedenleri ve zihinleri üzerinde kendileri denetim kurmak zorunda kalır. "Panopticon" bu anlamda, "disiplinin, mahkûmlar tarafından içselleştirildiği bir mekan olarak anlaşılabilir."[225] "Panoptisizm diye de adlandırılan disiplinci iktidar"[226], bu şekilde içselleştirilen bir gözetleme oluşturur, bedende ve zihinde standartlaşma etkisi yaratır. Sürekli gözetlendiğini düşünen birey kendi

[221] Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, s.230.
[222] Şaylan, a.e., s.261.
[223]Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, s.251-252, "Panopticon", İngiliz Filozof Jeremy Bentham tarafından 1785 yılında tasarlanan bir hapishane modelidir. Mahkumların merkezi gözetleme kulesi tarafından ne zaman gözetlenip gözetlenmediğini bilemeyecekleri tarzda tasarlanmıştır. **"**Halka biçimli bir binadır, ortasında bir avlu ve avlunun ortasında bir kule vardır. Halka hem içeriye hem dışarıya bakan hücrelere bölünmüştür. Bu küçük hücrelerin her birinde, kurumun hedefine uygun olarak, yazı yazmayı öğrenen bir çocuk, çalışan bir işçi, ıslah edilen bir mahkum, deliliği yaşayan bir deli vardır. Merkezi kulede bir gözetmen vardır. Her hücre hem içeriye hem de dışarıya baktığından gözetmenin bakışı tüm hücreyi kat edebilir; hiçbir karanlık nokta yoktur ve sonuç olarak, bireyin yaptığı her şey bir gözetmenin bakışına açıktır; bu gözetmen kendisinin her şeyi görebileceği, buna karşılık kimsenin kendisini göremeyeceği şekilde panjurlar, yarı açık bölme pencereleri arasından gözlemde bulunur. Bentham' a göre, bu küçük ve harikulade mimari kurnazlığı bir dizi kurum kullanabilir. "Panopticon*",* aslında, bir toplum ve bir iktidar türünün ütopyasıdır." **Detaylı bilgi için bkz**. Foucault, **Büyük Kapatılma, Seçme Yazılar 4,** s.224.
[224] Sarup, a.e., s.104.
[225] Keskin, **"Sunuş: Büyük Kapatılma",** s.18.
[226] Sarup, a.e., s.104.

davranışlarını kontrol eder, bedenini ve zihnini normlara göre belirlemeye başlar. Bireyin sürekli olarak gözetlendiğini düşünmesi, iktidarı içselleştirerek kendi içine kaydetmesini sağlar. Disiplin, baskı yerine norm üreterek, yani baskı kuran dışsal bir yapı olmaksızın, kendini disipline eden, denetleyen öznelerin üretilmesiyle iktidarını kalıcılaştırır. Örneğin klasik iktidar biçiminde hukuk kurumunun koyduğu yasalarla birey disipline edilirken, disiplin iktidarında yasalar olmaksızın belli davranış kalıpları oluşturularak birey disipline edilir.[227]

Bentham'ın "Panopticon*"* ütopyası ile George Orwell'in ***1984*** adlı romanı arasında bir paralellik kurulduğunda, bir tele-makine ya da aygıt aracılığıyla "insanların zihinleri üzerinde zihinle iktidar uygulandığı"[228] görülür. Foucault, "panopticon" aygıtını şöyle tarif eder: "Bireyler üzerinde bir iktidar uygulayan ve iktidar uyguladıkça, hem gözetleme hem de gözetledikleri üzerinde, onlar hakkında bir bilgi imkanına sahip olan biri -müdür, atölye şefi, doktor, psikiyatr, hapishane müdürü- tarafından bireylerin sürekli gözetimi."[229] Her anında gözetlendiğini düşünen birey, normal olanla olmayan, doğru olanla olmayan, yapılması gerekenle gerekmeyen gibi normlarla kendini gözetler. İnsanlar zihinlerini ve bedenlerini normlara uygun disipline ederek aslında kendi öznelliklerini, kendi gerçekliklerini inşa ederler. İnsanların kendi ürettiği gerçeklere inanması, "yani kendileri üzerinden tanımlanmış deneyim biçimlerini kendilerine dair gerçeklikler olarak görmesi, bu deneyimlerin öznesi olmayı kabullenmeleri anlamına gelir."[230] "Normların içselleştirilerek, iktidarın özne alanında yeniden üretilmesini hedefleyen okul, kışla, hapishane, hastane gibi kurumlar", son derece ekonomik, verimli ve etkili bir şekilde toplumu disiplin altına alır ve "ideal birey tahayyüllerini karşılayacak uysal özneyi üretir."[231] Başka bir ifadeyle, disiplin teknikleri "kendi öznelliklerinden sorumlu özneler yaratır."[232]

---

[227] Zeynep Gambetti, "Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi"**, Cogito Dergisi** Sayı:70-71, 2012, s.29.
[228]Foucault, **Hapishanenin Doğuşu,** s.259.
[229] Foucault, **Büyük Kapatılma, Seçme Yazılar 4, a.e.,** s.225.
[230] Keskin, **"Sunuş: Büyük Kapatılma"**, s.15.
[231]Zeynep Gambetti, a.e., s.26.
[232] Sarup, a.e., s.114.

12 Eylül 1980 askeri darbesi, baskı ve şiddetle kurduğu klasik hukuk iktidarıyla birlikte siyasi partileri, dernekleri, sendikaları yasaklamış, basına sansür getirmiş, sakıncalı gördüğü kitapları yok etmiş, görüşlerine uygun olmayan akademisyenleri görevden almıştır. Depolitizasyonun en üst seviyede uygulandığı bu dönemde yazılı ve görsel basın darbecilerin denetimine girmiş ve darbe düzeninin çıkarını gözetecek şekilde yayın yapılması sağlanmıştır. Özellikle darbecilerin halk katındaki meşruiyetini sarsacak haberler yasaklanmıştır. ***1984*** romanında olduğu gibi darbecilerin felsefeleri adeta "yalnızca yaşananların geçerliliğinin değil, gözler önündeki gerçekliklerin varlığının da üstü kapalı olarak yadsınmasını" sağlamaktır.[233] Devletin ideolojik ve baskı aygıtlarıyla toplumsal gerçekliği ve bireyi inşa eden bütün yapılara müdahale edilerek yeni düzenin normal-anormal, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi normları belirlenmiştir. Bu normlar aracılığıyla "panopticon" aygıtını zihnine yerleştiren toplum artık bir başkasına gerek duymadan kendini disipline etmiş ve böylece darbe düzeninin hedeflediği uysal öznelere dönüşmüştür.

Althusser'in, toplumsal gerçeklik içinde ilişkilerin bütününü hiçbir zaman göremeyen bireylerin kendilerini özne olarak görmesi ve Foucault'nun gözetleyen tarafından gözetlenen birçok öznenin varlığından söz etmesi, bu iki düşünürü öznenin görülmeyen daha büyük Özne ya da ilişkiler tarafından belirlendiğini kabul etmeleri noktasında buluşturur.[234] Althusser'in "ideoloji ancak somut özneler için vardır ve ideolojinin hedefi de ancak özne sayesinde, özne kategorisinin işleyişi sayesinde imkân kazanır"[235] ifadesinde somutlaştırdığı ideolojinin -bu maddi güçler ya da üst-yapının ideolojisidir- özneyi belirlemedeki rolü, ideoloji ve yöntem konusunda farklı yaklaşımlara sahip olsa da Foucault'nun söylemler aracılığıyla iktidar mekanizmasının özne inşa etmesi düşüncesiyle benzeşir. Ancak bu benzeşim

[233] Orwel, a.e., s.106.

[234] "Foucault'nun "Panopticon*"* tasarımının kimi yönlerden Althusser'in ideoloji açıklamasına benzediği söylenebilir.Alhusser'de mutlak özneyle olan ilişkilerinde ancak ikincil konumda bulunabilen pek çok küçük özne söz konusudur. Benzer bir biçimde Foucault'da da "gözaltında" tutulan ve üstlerinden "bakışın" eksik olmadığı pek çok dağınık birey (mahkum) söz konusudur. Daire biçimindeki binanın hücrelerinde tutulan mahkumlar merkezi kuleden ne zaman gözetlendiklerini bir türlü bilemediklerinden, her zaman gözetleniyor oldukları düşüncesiyle davranmak zorunda kalırlar." **Detaylı bilgi için bkz.** Sarup, s.115.

[235] Althusser, a.e., s.99.

sadece öznenin dışsal bir mekanizma tarafından belirlenmesi konusundadır, öznelerin bu sürece özgür belirleyenler olarak katılmaları bağlamında temelde farklılaşırlar.

"Her tür ideoloji somut bireylere, somut özneler olarak seslenir" önermesi Althusser'in, ideolojiyi, "özne merkezli ve insan biçimli" olarak gördüğünü ve bireylerin bu çağırılmaya her koşulda özne olarak cevap vermesi de ideolojinin işlevinin somut özneler üretmek için var olduğunu gösterir. [236] İdeoloji aracılığıyla toplum tarafından çağırılan özneler, kendilerinin çağrıldığını bilir, kendilerini özel hisseder ve bu çağrıyı yanıtsız bırakmaz. Özne çağırılan kişinin kendi olduğunu bilir yani tanır; bu öznenin kuruluşunun önemli anıdır, tanımaya önsel olan bir bilme varsayılır. Bu anlamda, henüz "özne olmayan bir şeyin onu özne olarak kuracak tanımayı destekleyecek yeteneklere sahip olması zorunludur."[237] Örneğin bir ailede doğacak çocuk o aile içinde beklenen bir nesnedir ve yeni kimliğinin olacağı ve onun yerini kimsenin alamayacağı bellidir. Aile biçimi içinde özne olarak belirlenmiş bulunmaktadır. Bu şekilde adlandırma yoluyla, toplum, "nesnelere özellik" ve "özne olarak belirli bir somutluk" kazandırır.[238] İdeoloji özneleri, "örneğin "Yüce Türk Milleti", "Müslüman", "şehit" diye adlandırarak çağırır"; özneler böylece, yerleştirildikleri toplumsal gerçekliğin içinde, vatanı savunma, ibadet etme, kutsallaştırma gibi ritüellerle eylemlerini gerçekleştirerek, kendi öznel konumlarının farkına varırlar."[239] İdeolojinin adlandırdığı özneler bundan sonra toplumsal pratiği adlandırma yoluyla kavrayacak ve her nesnenin özne haline gelmesiyle ideolojinin sürekliliği sağlanacaktır. Bütün bunların doğal, apaçık ve aşikâr süreçler olarak görülmesi adlandırma/çağırılma mekanizmasının özetidir.

---

[236] Eaglaton,a.e., s.191.

[237] Paul Q. Hirst, "Althusser ve İdeoloji Teorisi", **İdeoloji Üzerine Yazılar,** Der.-Çev: Can Şahan İstanbul, Pales Yayınları, 2014, s.259.

[238] "Althusser'in çalışmalarında önemli bir yer tutan "çağırma" ya da "adlandırma" başlı başına bir süreci ifade etmektedir. Çağırma ile toplum nesnelere özellik kazandırmaktadır. İletişim terimleriyle söyleyecek olursak bu yolla eylemsiz özneler daha doğrusu "şeyler" söylemle karşı karşıya gelmektedir. Bu özellik ideolojik ortam içinde nesneleri, şeyleri özne olarak belirli bir yere oturtmakta, somutlaştırmaktadır. Çağırma ile bireyin ideolojik olarak adı konmuş olmaktadır. Yani ideolojik etki ve oluşum çağırma ile başlayıp daha sonra da yeni çağırmaların etkisiyle bir toplumsal bileşke olarak sürüp gidecektir." Detaylı bilgi için bkz. Metin Kazancı, "Althusser, İdeoloji Ve İdeolojiyle İlgili Son Söz", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı:24 Cilt:0, 2006, s.79 .

[239] Sancar, a.e., s.52.

"İdeolojinin dışında gibi görülen şeylerin aslında ideolojinin içinde geçiyor olması", ideolojinin ideolojik karakterinin, pratikte ideoloji tarafından "yadsınmasının"[240] bir sonucudur. İdeolojinin bireyleri özne olarak adlandırması ve çağırması öznelerin kendilerini ideolojinin dışında ve özerk görmesine neden olur. Böylelikle özneler kendilerini toplumsal gerçekliğinin bağımsız üreticileri gibi görüp, kendi bakış açılarına, değer yargılarına sahip olduklarını ve hiçbir hegemonik söylemden etkilenmediklerini sanır. Toplumsal gerçekliği bir kez bu şekilde algılayan ve içselleştiren özneler, artık zorunlu denetimlere gerek duymaksızın "Althusser'in deyimiyle tamamen kendiliğinden"[241] deneyime katıldığını düşünür. İdeolojinin bireyleri somut özneler haline getirmesinin sebebi, kendi varlığını gizleyerek öznelerin özgür oldukları yanılsaması içinde içselleştirdikleri egemen gerçeklikleri, kendi öznellikleri biçiminde dışa vurmasını istemesidir. Buradaki somut özneyle kastedilen, "daha üstün bir otoriteye boyun eğen ve dolayısıyla da boyun eğişini kabul etmek dışında hiçbir özgürlüğü olmayan, tabi bir varlık"[242] olan öznedir ve esasında pasiftir. İdeolojinin özneleri bireysel özne yanılsaması içinde kurması, onun söylemsel yönünü açığa çıkarır ve "bundan böyle şeylerin nasıl olduğu değil de şeylerin nasıl anlamlandırıldığı"[243] önem kazanır. İşte ideoloji aracılığıyla toplumun özneleri çağırması ve öznelerin de bu çağırılmayı tanıyarak cevap vermesindeki pasif statü, özgürlüğün özne üretiminin ön koşulu olmasından kaynaklanan direnme odaklarını barındırdığını ve söylemler aracılığıyla bireyin hem iktidara hem de kendine özne olarak üretildiğini savunan Foucault için söz konusu olamaz. Kısaca iktidarın söylem aracılığıyla özgür özne inşa etmesi noktasında ayrılırlar.

Görüldüğü üzere, özne özgür ya da pasif olsun, toplumsal gerçekliğin inşasında bireyin dışa vurduğu gerçeklerin aslında egemen güçlerin etkisinde üretildiği, iktidarın gerçeği üretme anlamında bireyi özne olarak kurması sebebiyle bu gerçeklerin öznellik kazandığı, dolayısıyla bireyin içselleştirdiği gerçeklerin

[240] Althusser, a.e., s.104.
[241] Eaglaton, a.e., s.196.
[242] David Mclellan, **İdeoloji,** Çev: Barış Yıldırı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s.35.
[243] Hall, **"İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü"**, s.85.

esasında bir iktidar kurgusu olduğu ve baskıdan bağımsız üretilmediği açığa çıkmış olur.

1.2.2. KİMLİK İNŞASI

Kimlik, bizim kim olduğumuzu tanımlayan ve bizi başkalarından ayıran bir kavramdır. Başkalarından farklılıklarımız kadar başkalarıyla aynılıklarımızı da işaretleyen bu kavram temel olarak "belirli bir isim tarafından tayin edilmeyi ve bu tanımlamayı kabul etmeyi, kendine biçilen rolleri içselleştirmeyi"[244]gerektirir. Örneğin ***Odysseia*** destanında Odysseus, Tepegöz'ü kör etmeden önce kendini "kimse" diye tanıtarak kimliğini tanımlayacak sıfatlardan azat olur. Odysseus tutsaklıktan kurtulmak için böyle bir hileye başvurmuştur.[245] Çünkü başkaları tarafından tanımlanamaz olmak bir yerde var olmamakla, kendi gösterenine yerleşmemekle aynı anlamdadır. Bu bakımdan "anlam ve tecrübenin kaynağı"[246] olan kimlik kavramı asıl olarak bu anlamlarla nasıl özdeşleştiğimizle, onları nasıl içselleştirdiğimizle ve temsil ettiğimizle ilişkilidir.

Kimlik özellikle 1960'lardan sonra psikoloji, sosyoloji, antropoloji, felsefe, siyaset gibi farklı disiplinlerin ilgi alanına girmiş ve ucu açık şekilde bolca tanımı yapılmıştır. Dolayısıyla kimlikle ilgili tek ve uzlaşılan bir tanıma ulaşmak zordur. Bu çalışma kapsamında kimliğin, bireysel açıdan olduğu kadar toplumsal açıdan da inşa edildiğini ileri süren tanımlamalar yol gösterici olacaktır. İnsanlar belli bir benlik bilincine, öznelliğe ve kendilerine özgü bireysel kimliklere sahip oldukları gibi "dinsel", "ulusal", "etnik" gibi çeşitli toplumsal kimliklere de sahiptir. Zygmunt Bauman, kendisiyle yapılan söyleşilerden derlenen ***Kimlik*** adlı kitabında, Prag'taki Charles Üniversitesi tarafından kendisine verilen fahri doktora ödülünü aldığı sırada kimliğiyle ilgili yaşadığı durumu şu şekilde anlatır:

---

[244] Paul Gleason, "Kimliği Tanımlamak: Semantik Bir Tarih", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed.- Çev: Fırat Mollaer, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014, s.34.
[245] Homeros, **Odysseia**, Çev: Azra Erhat- A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları, 2013.
[246] Manuel Castell, **Erformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 2 Kimliğin Gücü,** Çev: Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.12.

> Prag'taki Charles Üniversitesi'nin eski bir geleneğine göre, fahri doktora alan kişinin ödül töreni boyunca ait olduğu ülkenin ulusal marşı çalınır. Benim bu şekilde onurlandırılma sıram geldiğinde, İngiliz ulusal marşı ile Polonya ulusal marşı arasında bir tercih yapmam istendi ve ben bir cevap bulmakta zorlandım.[247]

Bauman doğduğu ülke olan Polonya vatandaşlığından çıkarılmıştı. O, hocalık yaşamına uzun süredir İngiltere'de devam etmekteydi ama orada bir yabancı, bir mülteciydi. Bu durumda ödül alırken ona hangi marş çalınsın diye sorulduğunda kendini nasıl tanımlayacağını, doğduğu ama vatandaşlığından çıkarıldığı dolayısıyla hakkı olmadığı ülkenin ulusal marşını mı yoksa kendisini tercih eden ülke olan İngiltere'nin ulusal marşını mı çaldıracağını, kendisini nereye ait hissettiğini bilememişti. Yaşadığı bu ikilem kimlik denen kavramın, doğuştan getirilen aidiyet ve mensubiyetle ilgili olduğu kadar sonradan edinilen ya da icat edilen, yaşamla şekillenen, tercihe dayalı yanını ortaya koyar. Ayrıca onun yaşadığı bu durum kimliğin kuruluşunun mevcut iktidarlar tarafından gerçekleştirilen bir edim olduğunu da açığa çıkarır. Bu yönüyle kimlik mevcut olanın dışında değil, mevcut olan ve makbul olan aracılığıyla inşa edilir. Onun Polonya'nın bir ötekisi olma örneğinde olduğu gibi.

Kimliği toplumsal bir yapı olarak gören ve onu kültürle ilişkilendiren Jan Assmann, her şeyden önce kimliği "kişinin kendisi hakkında bilinçsizce oluşan algısının bilince çıkması"[248] olarak tanımlar. Assmann'a göre bireyin bilincinde kurulan ve onu diğerlerinden ayıran bireysel kimlik olgusunun, "belli bir kültür ve dönemin dili, kavramlar dünyası, değerleri ve normları tarafından özel olarak belirlenen ve onlardan etkilenen bilinçle"[249] yani ortak kimlikle ilişkisi vardır. Bu bağlamda "doğuştan gelen bir kimlik olmadığını" düşünen Nuri Bilgin de benzer bir yaklaşımla, tüm kimliklerin "dış müdahalelere açık" sosyal-kültürel ve tarihsel bir inşa süreci içerisinde üretildiğini ifade eder.[250] Örneğin Amin Maalouf ***Ölümcül Kimlikler*** adlı denemesinde cinsiyetimize bile sosyal çevremizin yön verdiğini söylemektedir:

---

[247] Bauman, **Kimlik,** s.17.
[248] Jan Assmann, a.e., s.139.
[249] a.e., s.141.
[250] Bilgin, **Kimlik İnşası,** s.43.

> Kimlik öyle bir çırpıda verilmez, yaşam boyunca oluşur ve değişir. Pek çok kitapta bunlar söylenmiş ve uzun uzun açıklanmıştır ama bir kez daha altını çizmenin zararı yok: doğarken içimizde var olan kimlik öğelerimiz pek fazla değil - bazı fiziksel özellikler, cinsiyet, renk... Hatta orada bile her şey doğuştan gelmiyor. Cinsiyetimizi belirleyen elbette sosyal çevremiz değil ama bu aidiyetin yönünü belirleyen gene de o; Kabil'de kız doğmakla Oslo'da kız doğmak aynı anlamı taşımıyor, kadınlık aynı biçimde yaşanmıyor, ne de kimliğin başka hiçbir öğesi... [251]

Kimliğin doğuştan değil sonradan icat edildiğini ifade eden Zygmunt Bauman da kimliğin "hayatın apaçık gerçeği sayılabilecek bir deneyiminden türemediğine", "modern insanın yaşam dünyasına zorla sokulduğuna" ve "kurgu" olduğuna vurgu yapar.[252] Ayrıca kimlik sorununun "kopmaz bağlarla birlikte yaşanan hayat ve kader cemaatlerinde" ortaya çıkmadığını ve onun tamamen "fikirler yoluyla bir araya gelmiş cemaatlere maruz kalınca" sorun oluşturduğunun da altını çizer.[253] Bir başka tanımda Etienne Balibar, her ne kadar farklılıklar üzerinden "bireysel" bir kimlik inşası söz konusu olsa da "tarihsel olanın dışında bireysel hiçbir kimliğin" olmadığını ve bu kimliğin "toplumsal değerler, kolektif semboller ve davranış *kuralları* zemininde" inşa edildiğini belirtir.[254] Nihayetinde kimlik "bizim gibi olanlarla aynılıklarımızı ve bizim gibi olmayanlarla farklılıklarımızı işaretleyen"[255] bir belirteçtir. Kimlik inşası bu anlamda, önce diğerlerinden farklılaşarak bireye özgü olmayı sonra da diğerleriyle aidiyet ve mensubiyet ilişkisi bakımından aynılaşmayı ve özdeşleşmeyi içeren paradoksal bir süreç olarak görülür.[256] Bu ifadelerden yola

---

[251] Amin Maalouf, **Ölümcül Kimlikler,** Çev: Aysel Bora, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.10.
[252] Bauman, **Kimlik** , s.30.
[253] a.e., s.30.
[254] Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, **Irk Ulus Sınıf - Belirsiz Kimlikler,** Çev: Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s.119.
[255] Kath Woodward. "Questions of İdenty", **Questioning İdentity: Gender, Class, Ethnicity**, Ed.Kath Woodward, London, Open University, 2004, s.7.
[256] "Kimlik kavramı, hem varoluşun borçlu olduğu, hem de varlığı sürekli sakatlayan iki ana paradoksun kıskacındadır. Bu paradokslardan birincisi kavramın adından ve bu adın nominal-tarihsel arka planından kaynaklanmaktadır. Batı dillerinde Latinceden *idem* (aynı) kökünden türetilen *identit-identity* kelimesi bir özdeşliği, aynılığı ifade etmektedir. Türkçe'deki kimlik ise, kim, yani kimlerdensin sorusundan üremiş zorunlu bir mensubiyet işaretidir. Demek ki kavram ana işareti ve yönelişi itibariyle tercih küresi içinde yer almayan bir mensubiyeti, bir aidiyeti, bir çoklukla aynılaşmayı göstermektedir. Bu açıdan bir ayrışma değil, bir aynılaşma göstergesidir. Ve işte paradoks tam buradadır, kimlik bireysel bir talep olmak zorundadır, çünkü bireyi tarif etmeyen, onun mensubiyetini de tanımlayamaz. İkinci paradoks daha az vahim değildir. Her özdeşlik alanı öyle olmayana, öyle tasarlanmayana, yani ötekine nazaran konumlandırılmak ve oluşturulmak zorundadır. Oysa bu negatif bir inşadır. Yani ne olunduğu değil, ne olunmadığı üzerine oturtulan, plansız, programsız, tutarsız, ancak tarihsel ve ekonomik olabilen, toplumsallığı her zaman yapay kalmaya,

çıkarak özetle, bir sosyal yapı içine doğan ve bu sosyal yapıyla etkileşim halinde olan bireyin düşüncelerinin, ahlâki değerlerinin, kurallarının, isteklerinin ve arzularının, kendisinin doğuştan getirdiği, değişmez kurallarla belirlenmiş, sabit ya da ilahi bir kaynağa dayalı olarak değil, içine doğduğu toplumun sosyal yapısıyla, kültürüyle, onun oluşturduğu gerçeklikle diyalektik bir ilişki içerisinde inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Kimlik kavramının farklı disiplinlerin ilgi alanına girmesi yeni olmakla birlikte aslında bu kavram Antik Yunan'a kadar götürülür. Örneğin ***Kral Oidipus*** oyununu "kimlik sorunu" üzerine inşa edilmiş bir oyun olarak görenler mevcuttur. Anthony D. Smith, bu oyunun itici gücünü Oidipus'un "kim olduğunu bilmenin peşinde koşmasının"[257] oluşturduğunu söyler. Oidipus bütün oyun boyunca kim olduğunu bilmeye ve kimliğini bulmaya çalışır:

> Ne koparsa kopsun. Kökenim ne denli aşağı olursa olsun
> onu öğrenmeye çalışacağım.
> Bu hanım, benim aşağı tabakadan gelmiş olmamı
> ayıp sayıyor kendisi için. Ben Talihin çocuğuyum
> bundan yüksünmüyorum. Kimden doğmuşsam o benim
> annemdir.
> Ve aylar, nasibimi onlar küçültür büyütür.
> Soyağacım neyse ondan yüz çevirmem.
> Doğuşumun gizini aramaktan vazgeçemem.[258]

Oidipus kendini ararken toplumsal anlamda birçok role girer çıkar. Tam kendini bulduğunda aslında onun kendi olmadığını görür. Ne başarılı bir kral kimliğine sahiptir, ne normal bir eş ve bir baba, ne de bir kurtarıcı kimliğine. Aslında babasını öldüren bir katil, bir yabancı, bir köledir. Kökenindeki giz ortaya çıkmadan önceki kimlikleri o dönemin bilindik rolleri ve kolektif kimliklerini temsil eder, fakat gizin ifşasıyla beraber bu kimlikler tepetaklak olur. Oidipus'un bütün bu rollere ve

---

kurgulanmaya muhtaç sakat bir mimaridir." **Detaylı bilgi için bkz**. Mehmet Ali Kılıçbay, "Kimlikler Okyanusu", **Kimlikler,** Doğu-Batı Dergisi Yıl:6, Sayı:23, 2012, s.161-162.

[257] Anthony D. Smith. **Milli Kimlik**, Çev: Bahadır Sina Şener, İstanbul İletişim Yayınları, 1994, s.16.

[258] Sophokles, **Kral Oidipus,** Çev: Güngör Dilmen, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2002, s.66.

kimliklere girip çıkması aslında kimlik denen olgunun "yok edilebilir toplumsal sınıflamalara dayandığını" ve "değiştirilebilir" olduğunu gösterir.[259]

Kimlik kavramı çoğu durumlarda özne ve benlikle aynı anlamda kullanılsa da, esasında birbirinin eş anlamlısı değillerdir. Benlik, "insan zihninin sosyal tecrübelerle biçimlendirdiği"[260] bütünlüklü bir yapıyken, kimlik bu bütünlüğün meydan geldiği parçalardan oluşur. Birey bir benliğe sahiptir ama bu benliğin topluma sunumu sırasında birçok kimlik ortaya çıkar. Anne kimliği, memur kimliği, eş kimliği gibi. Özne kavramı ise, daha çok bireyin "fail" olmasıyla ilgiliyken, kimlik, "bireyin fail olma durumuyla toplum arasındaki etkileşim olasılıklarını ya da sınırlamaları ifade etmek"[261] için kullanılır. Kimlikleri çoklu, farklı ve parçalı yapılar şeklinde gören Hall'e göre, kimlik, "söylem pratiklerinin birey için inşa ettiği öznellik konumlarına geçici olarak bağlanan"[262] noktalardan doğar. Kimliklerin, bir bakıma öznenin almak zorunda kaldığı konumlar olarak görülmesi öznenin bu konumlara başarılı bir şekilde eklemlenmesinin ve dikilebilmesinin sonucudur. Bu çalışmada kimlik, doğuştan olmayan, toplumla ve kültürle etkileşim halinde, baskın ve egemen kurumların inşa ettiği bir kavram olarak ele alınacak olsa da, kimliğin yalnızca birey onu içselleştirdiğinde, kendi anlamlarını bu içselleştirme etrafında örgütlediğinde oluştuğunu da belirtmek gerekir.

Toplum kimliği belirleyen ana unsurdur. Sembolik evren gibi kimliğe anlam verecek yapıları içinde barındıran toplum aynı zamanda bu yapılar sayesinde kimliği meşrulaştırır, zira "kimlik bir dünya içine yerleştirilmezse anlamsız olur."[263] Sembolik evren, toplumun inançlarından, değerlerinden, bilgi stokundan, törelerinden, alışkanlıklarından meydana geldiği için bunların yokluğunda kişi kendisini kendisine hatırlatacak, ona ayna olacak dünyanın dışına düşeceğinden anlam krizine maruz kalır. Sembolik evren elle tutulan bir gerçeklik değildir ama imge ya da hayali olarak bir sosyal yapıdır ve gerçeğin kendisidir. Burada söz konusu olan yansımadır; kendimizle ilişkimiz her zaman dolaylıdır, nasıl fiziksel

[259] Smith, a.e., s.17.
[260] Sibel Fügan Varol, **Temsil, İdeoloji, Kimlik,** İstanbul, Varlık Yayınları, 2016, s.148.
[261] a.e., s.148.
[262] Stuart Hall, "Who Needs 'Identity?", **Questions of Cultural Identity**, Ed. Stuart Hall and Paul Du Gay, London, Sage Publication, 1996, s.6.
[263] Berger ve Luckmann, a.e., s.251.

olarak kendimizi görmek için bir aynaya ihtiyaç duyuyorsak, öz benliğimizi görmek için de başkalarına ihtiyaç duyarız, başkaları bize ayna tutar. Başkaları olmadan kendilik-imgemize sahip olamayacağımızı Peter L. Berger şu örnekle ifade eder:

> Bir gecede özgür bir vatandaştan mahkûma dönüşen bir kişi kendini evvelce kafasında var olan kendilik algısına yönelik kitlesel bir saldırıya maruz kalıyor olarak görecektir. Bu evvelki algısına bağlı kalmayı umutsuz bir şekilde sürdürmeye çalışacak fakat kendi bilinci içinde bu evvelki kimliğinin onaylayacak yakın çevre içindeki başkalarının yokluğunda bunu sürdürmenin artık neredeyse imkânsız hale gelmiş olduğunu anlayacaktır. Akıl almaz bir hızla bir mahkûm olarak hareket ettiğinin farkına varacak ve olan biten her şeyi bir mahkûmdan beklenildiği gibi hissetmeye başlayacaktır.[264]

Assmann'ın belirttiği gibi "kimlik aynı zamanda başkalarına ilişkin bir bilinç olan öz bilinçtir,"[265] yani birey için başkaları tarafından yapılandırılan ve oluşturulan imgenin, bireyin bilincinde su yüzüne çıkmasıdır. "Gerçeklik eğer onu yaşayanlar tarafından bilinçli bir şekilde "sosyal kurgu" olarak kavranmış olsaydı" veya birey kendini toplum ve kültür tarafından kurgulanmış bir varlık olarak görseydi "gerçek" olmazdı.[266] Bireyin kendini kurgu olarak değerlendirmesi, toplumsal gerçekliğin ve öznel gerçekliğin meşruiyet zeminini kaybetmesine dolayısıyla anomiye, yabancılaşmaya yol açarak bireyi anlamsızlaştırır. Kurgusal varlığıyla kendini gerçekmiş gibi sunan bu yaklaşım, "mevcut toplum gerçekliğinin üstüne, normallik ya da unutma peçesini yayan bireylerin kültüre ve topluma doğal bağımlılığından kaynaklanmaktadır."[267] Kimlik inşası için kültüre ve topluma duyulan ihtiyaç, aynı zamanda mevcut toplumsal gerçekliğin üzerine inşa edildiği geçmişe ve geleneğe kısaca kimlik inşasında hem belirleyen hem belirlenen olan kolektif belleğe ihtiyacı gösterir.

Kurgusallık üzerinden gerçekliğe ulaşmak, aidiyet ve mensubiyetle özdeşleştirilen ulus-kimlik kavramı için de söz konusudur. Ulus, ulus devletlerin icat ettiği, onların "kurduğu cemaattir" ve "kurgusal etnikliktir."[268] Bir başka deyişle uluslar "hayali cemaatler"dir; bir ulus ya da cemaatin içinde yaşayan insanlar

[264] Peter L. Berger, **Sosyolojiye Çağrı,** Çev: Erkan Koca. İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s.126.
[265] Assmann, a.e., s.144.
[266] a.e., s.146.
[267] a.e., s.146.
[268] Balibar, Wallerstein, a.e., s.121.

birbirlerini hiç görmedikleri, tanımadıkları ve tanışmayacak oldukları halde birbirlerinin zihinlerinde yaşamaya devam ederler.[269] Bireyin zihninde diğerlerinin "gerçeklik" kazanması, bireyin toplumla aynı olma isteğinin yanında daha önce ele aldığımız gibi bizzat kimliğini istikrarlı bir şekilde devam ettirmesi için kendini kendine tasdik etme ihtiyacından doğar. Bu açıdan "hayali cemaatler", bireyi kuvvetli bir homojenlik fikriyle grupla özdeşleştiren, diğerlerinin yokluklarıyla varlıklarını gerçek kılan bir imgedir ve bir tahayyülden ibarettir. Etienne Balibar, ulusların kurgusallıkla üretildiğini şöyle açıklamaktadır:

> Ulusal oluşumlar söz konusu olduğunda, gerçek olanda kayıtlı olan tahayyül, "halk" tahayyülüdür. Bu, kendisini daha baştan devlet kurumunun içinde bulan, diğer devletler karşısında bu devleti "kendisinin" diye kabul eden ve özellikle de siyasal mücadeleleri onun ufkunda gören, örneğin toplumsal devrim ve reform özlemlerini, kendi ulusal "devletinin" dönüşüm projeleri şeklinde formüle eden bir cemaatin tahayyülüdür.[270]

Öte yandan Balibar, ulus-devletin tasarımladığı ulusun kurgusal etnikliğe dönüşmesini "toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça, içerdikleri, paylaştıkları ya da hükmettikleri topluluklar da etnikleşir ya da sanki kendiliğinden bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip olan, bireyleri ve toplumsal koşulları aşan doğal bir cemaat oluşturumuşçasına geçmişte ya da gelecekte temsil edilir hale gelir"[271] şeklinde ifade ederek doğuştan gelen bir etnikliğin olmadığına ve bu etnikliğin yine devletin ulusallaşma politikalarının bir ürünü olarak üretildiğine vurgu yapar. Devlet bu anlamda "özdeşleştirme ve kategorize etme" konusunda en önemli faillerden birisidir ve "yalnızca meşru gücü değil aynı zamanda sembolik gücü de tekeline almaya" çalışır.[272] Kimlik inşası söz konusu olduğunda devlet "isimlendirme, özdeşleştirme, kategorize etme, neyin ne olduğunun, kimin kim olduğunu belirleme gücünü" de elinde bulunduran "en önemli belirteçtir."[273]

---

[269] Benedict Anderson, **Hayali Cemaatlar**, Çev: İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s.20.
[270] Balibar ve Wallerstein, a.e., s.118.
[271] a.e, s.121.
[272] Roger Brubaker ve Frederick Cooper. "Kimliğin Ötesine Geçmek", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed. Fırat Mollaer, Çev: Kübra Kelebekoğlu, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014, s.429.
[273] a.e., s.429-430.

Ulusallaşan devletlerin sürekli olarak ulusun hizmetindeymiş gibi görülmesine olanak sağlayan kurgusal etnikliği nesnel gerçekliğin bir parçası kılan şey, özellikle ortak dil, ortak kültür ve kolektif bellektir. Dilde ve kültürde ortaklık, kullanılan kelimeleri, simgeleri, tarihi, coğrafi sınırları, adetleri, töreleri, gelenekleri içerdiği gibi bireylerin bunları "doğal" ve "gerçek" diye kabul etmelerini ve kendilerine dikilen "ulus-kimlik" kıyafetini giydiklerinde kolektiviteye çağırılanın kendisi olduklarını bilmelerini de gerektirir. Bireyin çağırılanın kendisi olduğunu bilmesi ve kimliğiyle özdeşleşmesi, aidiyet fikrinin bireyin "olması gereken ile olan arasındaki uçurumu kapatması"[274] ve "gerçeği" kurgu olan seviyesine çekmeyi tetiklemesiyle sağlanır. Bu bağlamda ulus-devletin kendine uygun ulus-kimliği üretmek ve aidiyet hissi oluşturmak için gerekli olan "değerler sistemini, sembolleri ve kültürü; bireysel özdeşleşme ve içselleştirme pratiklerini içerdiği" ve "bireyleri yurttaşlaştırma görevini üzerine alarak onları ulus-bireylere dönüştürdüğü"[275] söylenebilir.

Ulus-kimlik tıpkı kolektif kimlik gibi kolektif bellekten hareketle inşa edilir. Çünkü her grup kimliğinin "tutarlı bir geçmiş imajına"[276] ihtiyacı vardır. Ulus-kimliği pozitif yönde yüceltmek için geçmiş araçsallaştırılır; "geçmişin zamanda ve mekanda işaretlenmesiyle"[277] bu sağlanır, bir nevi geçmiş seçme ve ayıklama işlemine tabi tutulur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kendine aidiyet duygusu oluşturma maksadıyla yurttaşlarının tarihini Orta Asya'daki Türk kökenlerine dayandırarak geçmişin belli bir zamanını işaretlemesini buna örnek gösterebiliriz.

Topluma egemen olan güçlerin özellikle belirleyici rol üstlendiği, hegemonyasını kurduğu alan toplumsal kimliklerdir ve "bu kimlikler bireysel değil kolektiftir ve yalnızca özel değil aynı zamanda kamusaldır."[278] Bunlar dinsel, etnik, sınıfsal, kültürel, mesleki ya da cinsel kimliklerle örneklendirilebilir. Toplumsal

---

[274] Bauman, **Kimlik ,** s.30.
[275] Fethi Açıkel, "Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi*",* **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 Milliyetçilik,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.120.
[276] Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, Ankara, Bağlam Yayınları, 2013, s.75.
[277] a.e., s.83.
[278] Craig Calhoun, "Kimlik ve Tanınma Politikaları", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed. Fırat Mollaer**,** Çev: Fatma Büşra Helvacıoğlu, Özlem İlyas Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014, s.164.

kimlik bireylerin "kendilerini bu dünyada nasıl konumlandırdığını ve yönlendirdiğini temsil ettiği"[279] gibi her türlü siyasi çıkar ve meşruiyet için iktidar tarafından da örgütlenmeye uygun kimliklerdir. Toplumsal kimlik, iktidarın eylem alanlarından biridir ve bu alan pragmatik olarak iktidar tarafından "insanları kendilerini, çıkarlarını ve açmazlarını belirli bir şekilde anlamlandırmaya yöneltmek; belirli insanları (belirli amaçlar doğrultusunda) onlarla "özdeş" (identical) olduklarına, ötekilerden farklı olduklarına ikna etmek ve belirli hatlar doğrultusunda örgütlenip kolektif hareket etmeyi gerekçelendirmek amacıyla kullanılır."[280] Kimliğin toplumsal inşasına iktidar ilişkilerinin damga vurduğunu iddia eden Manuel Castell, bu kimlikleri üçe ayırır.

> Meşrulaştırıcı kimlik, direniş kimliği, proje kimliği. Meşrulaştırıcı kimliği, toplumun egemen kurumları tarafından, toplumsal aktörler karşısında egemenliklerini genişletmek ve akılcılaştırmak için inşa edilir… Direniş kimliği, hakim olanın, başat olanın mantığı tarafından değersiz görülen ve/veya damgalanan konumlarda/koşullarda bulunan aktörler tarafından geliştirilir… Proje kimliği, toplumsal aktörlerin, kendilerine sunulan kültürel malzeme temelinde toplumdaki konumlarını yeniden tanımlayan yeni bir kimlik inşa etmeleri, bunu yaparken bütün bir toplumsal yapıyı değiştirmeyi amaçlamalarıdır.[281]

Bu kimlikleri belli bir tarihsel döneme uyarlarsak, örneğin 12 Eylül sonrasını ele aldığımızda Cumhuriyet'in ulus-kimliğinin karşısında konumlanan "muhafazakâr" kimliğin 12 Eylül rejimi ve 12 Eylül kurumları tarafından meşrulaştırıcı kimlik olarak kurgulandığını, solda konumlanan kimliklerin ya da toplumun ötekisini oluşturan kimliklerin bir yerde iktidarın "onlara yakıştırdığı kimlikleri reddetmeyi, azaltmayı ya da yerinden etmeyi içerdiğini"[282] ve iktidar karşıtı direniş kimliğini oluşturduğunu, sosyo-kültürel alanda ise daha çok özne olarak konumlanan tüketici kimliğin proje kimlik olarak sunulduğunu görebiliriz. Meşrulaştırıcı kimlik olarak "muhafazakâr" kimliğin iktidarın hegemonya kurduğu alanlarda, Gramsci'nin kavramsallaştırdığı gibi, bir yandan devletin dinamiklerini oluşturan okul, cami, parti, dernek vb. ve bir yandan da kitle iletişim araçları ve medya aygıtının ürettiği

[279] Bhikhu Parekh, "Kimliğin Mantığı", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed. Fırat Mollaer, Çev: Suat Aksoy, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014, s.62.
[280] Brubaker ve Cooper, a.e., s.410.
[281] Manuel Castell, a.e., s.12.
[282] Craig Calhoun, a.e., s.164.

toplumsal rıza aracılığıyla oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Darbe iktidarının, Türk-İslam Sentezine uygun "muhafazakâr" kimliği kurgularken ve akılcılaştırırken, bu kimliğin üretilmesine olanak sağlayan bir dizi kurum ve örgütlenmelere açıktan ya da örtülü bir şekilde destek verdiği aşikârdır.

Toplumsal gerçekliğin inşasında kimlik olgusu, topluma egemen olan güçlerin kendilerini meşrulaştırmak, egemenliklerini akılcılaştırmak ve mevcudiyetlerine aidiyet hissi sağlamak maksadıyla geçmişten günümüze başat olarak faaliyet gösterdiği bir alandır. Bu bağlamda 1980'li yıllardan sonra uluslararası sistemde yaşanan değişiklikler, postmodernizm ve küreselleşmenin etkisiyle beraber devletin merkezinde yer alan ulus-kimliklerin çözülmesi sonucu ortaya çıkan ve kendini ifade etme zemini bulan kimliklerin, siyasi iktidarların hegemonik ilişkilerle kurguladıkları ya da dönüştürdükleri kimlikler olduğu görülebilir.

1.3. "GÜÇ" İLİŞKİLERİNİN KURGULANIŞI

1.3.1. İDEOLOJİNİN İNŞASI

Toplumsal gerçekliğin inşasında "güç" kavramı, anlamı inşa eden, norm ve değerleri üreten, nesnelleşme sağlayan "toplumsal güç" kavramına işaret eder. Bu kavram fiziksel güçten ziyade "zenginlik, bir gruba üyelik, statü, eğitim, bilgi"[283] gibi toplumda edinilen konumların en üst seviyesini elinde bulundurmak anlamına gelir. Bu konumlara sahip olmanın toplumda "olumlu bir değer olarak kabul görmesi", bu değerlerin toplumsal olanı belirleme ve bu yolla toplumda diğerlerine karşı üstünlük kurma gücünün olduğunu gösterir.[284] Bu güç fiziksel anlamdaki güç değildir; fiziksel güçle kurulan üstünlük uzun süreli olamayacağı için bu konumların verdiği "toplumsal gücü" kullanarak üstünlüğü ele geçiren kişi ya da grupların bunu kalıcılaştırmak, doğallaştırmak ve meşrulaştırmak için kendi değer sistematiğine uygun toplumsal gerçekliği inşa etmesi gerekir. Bu anlamda "ideoloji", anlamı, değerleri, normları, özneyi kurma işlevleriyle güç ilişkilerinin kurgulanmasına gereken desteği verir.

[283] Kantarcıoğlu, a.e., s.90.
[284] a.e., s.90.

"İdeoloji" kavramının tanımı sosyal bilimlerde bolca yapılmış olmasına rağmen bu tanımlar oldukça muğlak ve kaygan, üzerinde uzlaşılamayan, ciddi anlaşmazlıklar doğuran tanımlar olmuştur. "Sistematik fikir yapısı ve anlatısı"[285], "bir inançlar ve değerler sistemi"[286] ya da "toplumsal yaşamla ilgili düşünce, anlamlar ve sembolik temsiller"[287] gibi genel ve kapsayıcı tanımların yanı sıra bu kavram "nesnel olmayan bir fikir ürünü"[288] olarak olumsuz çağrışımlara da sahiptir. Mclellan'ın da ifade ettiği gibi, örneğin herkes "birbirini ideolojik fikirlere sahip olmakla suçlar", fakat hiç kimse "kendi fikirlerinin ideolojik olduğunu" akla getirmez.[289] Çünkü bu kaygan zeminde ideolojik fikirlerle nesnel gerçekliğin kurgulanamayacağından endişe duyulur. Bizatihi ideolojik fikirlerin kötü çağrışımları arasında çarpıtılmış, gizemlileştirilmiş, maskelenmiş, yansıtılmış düşünceler vardır. Bütün görüşleri ideolojik olarak kabul etmek ve kendimizi bunun dışında tutmak "kavramın kapsamını genişleterek içini boşaltma tehlikesiyle" ve tıpkı "Giritli Epimenides'in Giritli olan herkesin yalancı olduğunu söylemesi gibi bir mantıksal saçmalıkla" bizi baş başa bırakır.[290]

"İdeoloji" kelime olarak ilk defa 1797'de Aydınlanma düşünürlerinden Fransız Destutt de Tracy tarafından "herkese doğru düşünme imkânlarını sağlamak için kullanılacak fikir"[291] anlamında kullanılmıştır. "Doğuştan gelen düşünceler kavramını reddeden" Tracy, "dinsel ve metafizik önyargılardan bağımsız bir biçimde", bütün düşüncelerin kökeninde evrensel insan ihtiyaçları ve arzularının olduğunu ve düşüncelerin fiziksel duyulara dayandığını açıklar.[292] Fikirlerin kökeni bilindiğinde insanın ihtiyaçları da bilinecek, toplumla doğa uyumlu hale getirilecek ve böylelikle "mutlu, adil, rasyonel ve ileri düşünceli bir toplumun temeli oluşturulacaktır".[293] Tracy'e göre ideoloji bu anlamda düşüncelerin rasyonel yöntemlerle araştırılmasıdır ve toplumun pozitif yönde ilerlemesini sağlayan fikirler

[285] Şerif Mardin**, İdeoloji**. İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s.13.
[286] Kantarcıoğlu, a.e., s.87.
[287] Sancar, a.e., s.8.
[288] Mardin,a.e., s.20.
[289] Mclellan, a.e.,s.1.
[290] a.e., s.2.
[291] Mardin,, a.e., s.22.
[292] Mclellan, a.e., s.8.
[293] Varol, a.e., s.109.

bilimidir. Tracy'nin bu ilerici ve olumlu anlamdaki ideoloji tanımından kısa bir süre sonra siyasi gelişmelerin de etkisiyle Napoleon Bonapart ideoloji kavramına negatif anlam yüklemiştir. Napoleon, önceleri "düşünürlerin üzerinde büyük bir etkiye sahip olan aydın orta sınıfların desteğini kazanmak için desteklediği"[294] dini ve metafiziği reddeden ideologları, sonrasında "siyasi otoritenin temellerini sarsan ve insanları teselli buldukları kurgulardan acımasızca yoksun bırakan, tehlikeli insanlardan oluşan grup olarak"[295] görmüştür. İktidarının dini kurumlar tarafından desteklenip imparatorluğa dönüşmesi, onun liberal ve cumhuriyetçi olan ideologları dışlamasında etkili olmuştur. Napoleon, ideologların düşüncelerinin aşırı rasyonalizmden dolayı irrasyonel hale geldiğini düşünmüş, bu düşünceleri pratik gerçeklikten uzak, soyut, bağlantısız fikirler olarak eleştirmiştir.[296]

Napoleon'dan sonra ideoloji kavramına olumsuz anlam yükleyen, açıkça ideoloji tanımı yapmamış olsa da ideoloji tanımının ana hatlarını belirleyen Alman düşünür Karl Marx olmuştur. "İdeologların düşünsel yanılsamaları açığa çıkaracak bir bilim dalı olarak tasarladıkları ideoloji kelimesi Marx'la beraber tersine çevrilerek ideologların ortadan kaldırmayı hedefledikleri yanılsamaları adlandırmak"[297] için kullanılmaya başlanmıştır. Onun ideoloji kavramsallaştırmasında yanlış bilinç, yanılsama ve egemen düşünceye denk düşen anlamlar vardır. İdeologların rasyonel zihinsel süreçlerle toplumun nesnel bilgisine ulaşılabileceği görüşüne karşın Marx ve Engels rasyonalist yöntemlerin sosyal bilimlere uygulanamayacağına, toplumun farklı dinamikleri ve "çelişkilerle dolu" olduğuna dolayısıyla toplumun "doğru" ya da "nesnel" bilgisine ulaşmaktan ziyade o "bilginin nasıl üretildiğine dikkat çekmiştir."[298] Marx'a göre insanın ideolojik olarak çarpıtılmış fikirlere sahip olması insan bilincinin gerçeği ters yüz etmesiyle ilgilidir; dolayısıyla fikirlerin rasyonel yöntemlerle akla uygun hale getirilmesi "nesnel"

[294] Yücel Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", **İstanbul Üniversitesi, Sosyoloji Dergisi**, 3.Dizi, 23.Sayı, 2011, 183-206, s.181.
[295] Eaglaton, a.e., s.99.
[296] a.e., s.103.
[297] Nur Betül Çelik, **İdeolojinin Soy Kütüğü 1: Marx ve İdeoloji**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2005, s.32.
[298] Mclellan,a.e., s.10.

gerçekliği üretemez, bu ancak "maddi koşulların değiştirilmesiyle"[299] mümkün olabilir. Marx, hakikatin kaynağı olarak bilimi görürken yanlışlığın kaynağı olarak ideolojiyi görür; bu anlamda ideoloji gerçeği olduğu gibi yansıtmayan, gizemlileştiren, çarpıtan bir kavramdır, -her ne kadar o bu ifadeyi kullanmamış olsa da- o bir "yanlış bilinç"tir.[300] Geçmişten günümüze ideolojinin serüveni Marx'ın izinde olanlar, onu aşanlar, ona karşı olanlar, ideolojinin sonunu getirenler bağlamında birçok perspektiften devam etmektedir. Fakat kuşkusuz Marx'ın ideoloji kuramına katkısı, düşünceyi ve bilinci belirleyenin insan değil, insanı belirleyenin toplumsal koşullar olduğunu düşünmesidir.

Bu çalışma kapsamında her tür düşünce ve anlamı ideolojik olarak nitelendirmekten ziyade düşünsel bir harita oluşturmak ve pratik bir gereklilik için ideolojiyi özellikle toplumsal anlam ve değer üretimini denetim altında tutan fikirler olarak ele almak ve toplumsal gerçekliği ve bireyi inşa etme aşamasında ideolojinin toplumsal pratiği anlamlandırma işlevine ve bu işlevin toplumun egemen güçleri tarafından nasıl kullanıldığına bakmak önem arz etmektedir. Elbette ideolojik fikirlere sahip olmak ve onunla toplumu dizayn etmek sadece egemen gruplara özgü değildir, fakat toplumsalı bir mücadele alanı olarak gördüğümüzde gücü elinde bulunduranın toplumsal gerçekliği inşa etmeye muktedir olduğunu söyleyebiliriz. İdeolojinin her şeyden önce "toplumsal olanı kuran siyasal bir pratik"[301] olarak değerlendirilmesi, onun devlet ya da siyasal iktidar biçimleriyle olan ilişkisini gösterir. Güç ilişkilerinin kurgulanışı, bu anlamda egemen güçlerin çıkarlarını gözeten, onu meşrulaştıran, yanılsamalı, gerçeği maskeleyen olumsuz manadaki ideoloji kavramıyla örtüşür. Olumsuz ideoloji kavramsallaştırması bağlamında, maddi üretim araçlarını kontrol eden egemen güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda toplumsal bilinci kurgulamalarını Karl Marx, ***Alman İdeolojisi*** (1845) adlı kitabında şu şekilde açıklamaktadır:

> (…) Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen

[299] Çelik, a.s., s.32.
[300] "Yanlış Bilinç" Friedrich Engels'e ait bir kavramdır. Engels, ideolojiye olumsuz statü verir ve "ideolojiyi gerçeklikten kopuk düşünceye ve cehalete eşitler." **Detaylı bilgi için bkz**. Mclellan, s.26.
[301] Çelik, a.e., s.20.

> zihinsel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadır ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de bu egemen sınıfa bağımlıdır.[302]

Maddi üretim gücünü elinde bulunduran egemen güçlerin çıkarları ile toplumsal gerçekliği kurgulayan düşünceler arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur.[303] Maddi üretim gücünü elinde bulunduran sınıfın toplumda egemen güç olduğu kabul edildiğinde -Marx bunu sınıf temelli ele almış olsa da- bunun politik alandaki karşılığını da siyasal iktidarın oluşturduğunu varsaymak gerekir. Maddi üretim dolayımıyla zihinsel üretimi denetleyen egemen gücün veya siyasal iktidarın ideolojik aygıtlarla ideoloji üreterek toplumsal gerçekliği kurguladığını söyleyebiliriz. Gücü elinde bulunduran iktidarların, tıpkı ***1984*** adlı romanda partinin icat ettiği "yenisöylem" sözlüğüyle medyayı, gazeteleri, dergileri, filmleri, sporu, sanatı vb. kendi lehine olacak şekilde yeniden düzenleyerek bireylerin düşünce dünyalarını denetlemesi örneğinde olduğu gibi kendilerini meşrulaştıracak ve idame ettirecek bir düşünce biçimi inşa ettiklerini görürüz. Toplumsal düzenin iktidarın çıkarını gözetecek tarzda yeniden kurgulanmasını sağlayan bu düşünce biçimi temelde "hâkim maddi ilişkiler"in bir sonucu ve "üretim ilişkilerinin bir parçası"dır.[304] Dolayısıyla egemen güçlerin ürettiği egemen ideolojiler "iktidarı kötüye kullanma biçimlerinin haklı çıkarılabildiği, meşrulaştırılabildiği, göz yumulabildiği ya da kabul görülebildiği ilkeleri sağlar."[305] Bu anlamda ideolojiyi "anlamın tahakküm ilişkilerini inşa ve muhafaza etme biçimleri"[306]olarak analiz etmek, egemen güçlerin ondan nasıl yararlandığını ve onun vasıtasıyla toplumsal hayatı nasıl mobilize ettiğini de açığa çıkaracaktır.

"İdeoloji" kavramını çeşitli perspektiflerden ele alan Terry Eaglaton "kendi çıkarlarını gözeten toplumsal güçlerin, bir bütün olarak toplumsal iktidarın yeniden üretilmesinde merkezi önem taşıyan meseleler uğruna çatıştığı ve çarpıştığı

---

[302] Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi,** Çev: Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1999, s.50-51.
[303] Sancar, a.e., s.15.
[304] Michele Barrett, **Marx'tan Foucault'a İdeoloji,** Çev: Ahmet Fethi, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2004, s.23.
[305] Teuan Van Dijk, "Söylem Ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım", Çev: Nurcan Ateş, **Söylem ve İdeoloji,** Ed. Barış Çoban- Zeynep Özarslan, Çev: Nurcan Ateş, İstanbul, Su Yayınları, 2003, s.48.
[306] Thompson, a.e., s.73.

söylemsel alan" ve yine "egemen gücün çıkarlarının meşrulaştırıldığı ve desteklendiği alan"[307] biçimindeki tanımlamalarında ideoloji ile iktidar arasındaki ilişkiye vurgu yapar. İdeolojinin iktidar dolayımı ile oluşan toplumsal düşünce tarzındaki bu tanımlamaları onun "toplumsal iktidar ilişkilerinin temelindeki maddi toplumsal pratiklerle ilgili"[308] olduğunu gösterir. Berger ve Luckmann "belirli bir gerçeklik tanımı somut bir iktidar çıkarına eklemlenmeye başladığında bunu ideoloji olarak adlandırmak mümkün olur"[309] ifadesinde iktidarla ideoloji arasındaki ilişkiye değinerek gerçeğin inşa sürecinde ideolojinin iktidarın çıkarlarından yana konum aldığını gösterir. Onlara göre ideolojinin ayırt edici özelliği, aynı kuşatıcı evrenin "somut çıkarlara bağlı olarak farklı yorumlanması"[310] ve yine çıkarlara uygun olarak teorik unsurlara sahip olmasıdır.

> Örneğin; yoksullaşmış bir köylü grubu, kendilerini mali bakımdan köleleştirmiş bir kentli tüccar grubuna karşı mücadeleye giriştiğinde, kır hayatının erdemlerini öven, para ekonomisini ve yürüttüğü kredi sistemini ahlaksızlıkla suçlayan ve genel olarak kent hayatının lüks düşkünlüğünü kötüleyen dinsel bir doktrin etrafında birleşebilir. Böylesi bir doktrinin köylülere sağladığı ideolojik "kazanım" aşikârdır.[311]

Somut çıkarları gözeten fikirlere eş tutulan ideolojinin egemen ideoloji haline gelmesi, toplumsal maddi pratiklerin üretildiği alanın denetimini ele geçiren toplumun egemen güçlerinin ya da siyasal iktidarın onu kendi meşruiyetlerini kurmaya ve sürdürmeye gerekçe oluşturmak maksadıyla kullandığına işaret eder. İdeolojinin anlam üretimine etkisi düşünüldüğünde Marx'ın "insanın bilincini sosyal yaşamı belirler" önermesinde olduğu gibi, ideolojiyi sadece insanın öznel gerçekliğini belirleyen beynimizin içindeki fikirlere indirgemeyen, aksine onu, sosyal çevresiyle bir bütün olan insanın davranışlarını, inançlarını, değerlerini, normlarını, zevklerini ve alışkanlıklarını kısaca yaşam pratiklerini belirleyen bir temsiller sistemi olarak görmeyi zorunlu kılar. İnsanı toplumsallaştıran bu temsiller sistemini Şerif Mardin "toplum haritası" olarak nitelendirir.

---

[307] Eaglaton, a.e., s.53-54.
[308] Sancar, a.e., s.9.
[309] Berger ve Luckmann, a.e., s.178.
[310] a.e., s.179.
[311] a.e., s.179.

> İnsanların toplumsal yaşamlarını belirleyen temel öğelerden biri, bu insanların içinde yaşadıkları toplumu algılama şekilleridir: Her insan kendi toplumu içindeki diğer kişilerle ve özellikle yakın olduğu gruplarla bir "toplum haritası" paylaşır. Bu toplum içindeki insanlar böyle bir temel "harita'dan hareket ettikleri için anlaşabilirler ve içinde yaşadıkları toplumun gereklerini yerine getirirler.[312]

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, ideolojiyi belli bir grubun dünyayı anlamlandıran görüşleri ya da fikir kümeleri olarak görmekten ziyade toplumsal pratiklerin temelini oluşturan yapı olarak görmek gerekir. Karl Manheim'e göre de ideoloji, hâkim grupların düşüncesinin toplumsal gerçeklik kazanmış halidir, pratikte var olan durumu temsil eder ve egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eder.[313]Dolayısıyla ideoloji, "süre giden toplumsal süreçlerdir"[314] ve "yaşanmışın ya da tecrübe edilmişin alanıyla bağlantılıdır."[315] Bu anlamda "toplum haritaları" egemen ideolojiler tarafından pratiğe yansıtılan, dolaylı olarak düzenlenen, kolektif bellekle ilişkili, bilinç inşa etme işleviyle donatılmış bir başvuru merkezidir.

Egemen güçler kendi çıkarlarına uygun fikirleri dolaşıma sokarken şaşmaz biçimde bu fikirleri benimsiyor olmaları gerekmez. Önemli olan dolaşımda olan fikirlerin mevcut iktidarın somut çıkarlarına uygun olup olmadığıdır. "İdeolojinin karakterini" egemen güçlerle olan "genetik ilişkisi" değil, özellikle "egemen sınıfın menfaatleri ile olan ilişkisi" belirler.[316] Yani çıkar ilişkilerinin olduğu yerde ideolojik boyutun olduğu akla gelmelidir. Yine farklı bir deyişle "egemen ideoloji, işlevsel olan ideolojidir."[317] Egemen ideolojiyi güçlü kılan şey de aslında onun bu

---

[312] Mardin, a.e., s.17.

[313]Karl Manheim, ideolojinin gerçek olmayan düşünceleri temsil ettiğini ve toplumsal pratiği belirlediğini savunurken onun karşısında yer alan, doğru olduğunu iddia eden pratiğe dökülmemiş düşünceleri de "ütopya" olarak nitelendirir. "İdeoloji" kavramı; politik çatışmadan kaynaklanan bir keşfi, yani hakim grupların düşüncelerindeki bir duruma çıkarlarıyla yoğun biçimde bağlanarak iktidar bilinçlerini zayıflatacak belli gerçekleri doğal olarak daha fazla görememelerini yansıtır. "İdeoloji" sözcüğünde, belli koşullarda, belli grupların, kolektif bilinçdışı olanın, toplumun gerçek durumunu, hem kendilerinden hem de diğerlerinden gizlediği ve böylece toplumu istikrarlı hale getirdiği kavrayışı örtük olarak bulunmaktadır. **Detaylı bilgi için bkz.** Manheim, a.e., s.67.

[314] Göran Therborn**, İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı,** Çev: İrfan Cüre, Ankara, Dipnot Yayınları, 2008, s.95.

[315]Trevor Purvis ve Alan Hunt, a.e., s.16.

[316] Jorge Larrain, **Marxism and Ideology,** London, The Macmillan Press, 1983, s.25.

[317]İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar, **Öteki Kuram**, Ankara, Erk Yayınları, 2010, s.245. "İdeolojiler toplumda dolaşımda olan kontrol ve mücadele ile ilgili fikir kümeleridir. Egemen ideoloji, "yönetici sınıfın inandığı" fikirler kümesi değildir; bir kısmı yönetici sınıfın inandığı olabilir ve diğer bir kısmı cehaletin-bilgiçlik taslaması içine giren ve yönetici sınıfın bir kısmının inandığı ve bir kısmının da gülünç, ama kendi çıkarları için işlevsel bulduğu olabilir. Dikkat edilirse, egemen

işlevselliğidir; içerisindeki "farklı alt grupların gerçek istek ve arzularını dikkate alması" ve onların ideolojisini içinde eritip onları "kendine mal etmesi" ve bu yolla bilinçlere nüfuz etmesidir.[318] "Egemen güçlerin çıkarlarıyla yönetilenlerin çıkarlarını bağdaştıracak", "yönetilenlerin onayını ideolojik düzeyde alacak" yapıların oluşumu, egemen gücün kendini sürdürmesinin bir zorunluluğu olarak kabul edilir.[319] İdeolojinin ekonomik, politik ve ideolojik açıdan egemen güçlere sunduğu "topluma müdahale hakkıyla"[320] birlikte egemen güç toplumdan onay alarak meşrulaşır ve toplumu kontrol altına alır. Bu anlamda siyasal iktidarın ideolojisinin toplumda kabul görmesi başka deyişle eylemlerine ve fikirlerine meşruiyet üretmesi için başvurduğu stratejileri Terry Eaglaton şöyle sıralamaktadır:

> …kendine yakın inanç ve değerlerin *tutunmasını sağlayarak*, bu tür inançları doğrulukları kendinden menkul ve görünüşte kaçınılmaz kılacak şekilde *doğallaştırarak ve evrenselleştirerek*, kendisine meydan okumaya kalkışan fikirleri *karalayarak*, rakip düşünce biçimlerini, muhtemelen açığa vurulmayan ama sistemli bir mantıkla *dışlayarak* ve toplumsal gerçekliği kendine uygun yollarla *çapraşıklaştırarak* meşrulaştırabilir.[321]

Kısaca egemen güçlerin kendi varlıklarına meşruiyet üretmek, kendi görüşlerini hâkim kılmak adına başvurduğu bu stratejilerle, ideolojik olan, toplumun kendi sağduyusuymuş gibi gösterilir ve bireyin inşa ettiği toplumsal gerçeklik kendiliğinden oluşan bir yapı gibi sunularak iktidar ve ideoloji arasındaki ilişki gizlenir. İktidar ilişkilerini gizlemenin bir aracı olarak ideoloji, iktidarın meşruiyetini "itiraz edilemeyen ve sorgulanamayan bir boyuta" taşıyarak onun "dogmatik inançlara, köklü ve zorunlu kabullere, mutlak gerçekliklere ve değişmez ilkelere yükseltilmesini" sağlar.[322] Egemen güçler ideolojiden aldıkları destekle toplumun onayını alır ve kendilerini idame ettirecek ideolojilerle toplumsal gerçekliği kurgular. Bu durumda siyasal iktidarın ideolojisinin "toplumsal ve siyasal alanda meşruiyet

---

ideoloji, her iki anlamda da, yönetici sınıfın çıkarına uygun olan, amaçlarına hizmet eden, yöneticisi sınıfın yönetmesi için işlevsel olan fikirler kümesidir." s.245.

[318] Eaglaton, a.e., s.71.

[319] Sancar, a.e., s.29.

[320] Halis Çetin, "Devlet, İdeoloji Ve Eğitim", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi** Aralık Cilt:25, No:2, 2001, s.202.

[321] Eaglaton, a.e., s.23.

[322] Halis Çetin, **Devlet, İdeoloji Ve Eğitim,** s.202.

kazanan düşüncelere" ve toplumsal pratiğe yansıyan eylemlere "karar verdiğini" söyleyebiliriz.[323]

İdeolojiyi "toplumsal formasyonun belirleyicisi"[324] olarak gören Althusser'e göre iktidarı elinde tutan sınıf devlet aygıtlarını da elinde bulundurarak toplumdan onay alır ve toplumu kontrol altında tutar. Devletin aygıtlarını baskı aygıtları ve ideolojik aygıtlar olarak ikiye ayıran Althusser, bu aygıtlar aracılığıyla iktidarın ekonomik, politik ve ideolojik açıdan kendini üreten koşulları yeniden ürettiğini ileri sürer.[325] Devletin baskı aygıtları olan polis ve ordu gücüyle birey üzerinde doğrudan baskı kurduğunu, devletin ideolojik aygıtı olan aile, okul, kilise, sendika, kitle iletişim araçları, hukuk vb. gibi kurumlarla da bireyi dolaylı yoldan ideolojik olarak tabi kıldığını ifade eder.[326] Siyasal iktidarın ideolojisi ideolojik aygıtlar içerisine gizlenerek "bireylerin en mahrem 'bilinç'lerine ve en özel ya da kamusal 'davranış'larına nüfuz ederek"[327] bireylere "egemen değer ve nosyonları benimsetir ve onları yaşadıkları sistemle uyumlu hale getirir."[328] Örneğin 12 Eylül rejiminin bu amaçla, yeni kurguladığı toplumsal, ekonomik ve siyasal sistem içerisindeki bireyin sistemin gerektirdiği görevleri üstlenmeleri için zorunlu bilinç biçimleriyle donatılmasına araç olarak din kurumunu, eğitim kurumlarını, kitle iletişim araçlarını ideolojik aygıt olarak kullandığını söyleyebiliriz. İdeoloji bu yönüyle bireyin zihninin ürettiği bir tasarım değil "kurumlarda ve bu kurumların pratiklerinde" var olan maddi bir oluşumdur.[329] Althusser ideolojinin "gerçekliğin yanlış anlaşılması olduğunu inkâr etmez" ancak onu Marx'ın *camera obscura* örneğinde olduğu gibi "gerçeği baş aşağı eden yanlış bilincin ürünü olduğu fikrini de kabul etmez."[330]

---

[323] a.e., s.202.
[324] Althusser, a.e., s.79.
[325] a.e., s.42.
[326] a.e., s.58.
[327] Louis Althusser, **Yeniden-Üretim Üzerine**, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, İthaki Yayınları, 2005, s.122.
[328] Metin Kazancı, a.e., s.6.
[329] Althusser, **Yeniden-Üretim Üzerine,** s.121.
[330] Jorge Larrain, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, Çev: Neşe Nur Domaniç, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995, s.92. *Camera obscura* karanlık oda anlamına gelmektedir. Marx'ın *camera obscura* örneğini gerçeğin ters yüz edilmesi anlamına gelen bir ideoloji kavramsallaştırmasında kullanır. "Bilinç hiçbir zaman bilinçli bir varlıktan başka bir şey olamaz ve insanların varlığı, onların gerçek yaşam süreçleridir. İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler tüm ideolojilerinde sanki *camera obscura*daymış gibi baş aşağı çevrilmiş biçimde görünüyorsa, nesnelerin gözün, ağ tabakasında ters durmalarının onların

Toplumda gücü elinde bulunduran gruplar, kolektif bellek, gelenekler, mitler, inançlar, töreler, yazılı ya da sözlü eylem ve sözceler vs. gibi "sembolik görüngü"[331] olarak tarif edilen toplumsal pratikleri, tahakküm ilişkilerini kurma ve sürdürme işleviyle kullandıklarında bunlar ideolojik olarak kabul edilir. İdeoloji bu sembolik biçimlerle anlamın tahakküm ilişkilerini kurar ve sürdürür. Thompson, ideolojinin faaliyet gösterdiği beş işleyiş kipini "meşrulaştırma, taslama, birleştirme, parçalama ve şeyleştirme" olarak belirlemektedir.[332] Bunlardan biri olan, olayın ya da eylemin haklılaştırılması ve gerekçelendirilmesi olarak kabul edilen "meşrulaştırma" kipini ve bir diğeri insanın ürettiği gerçekliğe yabancılaşarak onun nesnel gerçeklik olarak algılanmasındaki rolüyle "şeyleştirme" kipini daha önce ele almıştık. İdeolojinin işleyiş kipleri arasında yer alan "taslama" kipinin genel olarak "tahakküm ilişkilerini gizlemek, örtbas etmek, maskelemek için dikkatleri başka yöne kaydırmak" anlamında kullanıldığı görülür.[333] Örneğin 12 Eylül rejiminin "huzuru ve güveni tesis etme" maksadının arkasına gizlenerek yönetime el koyması ve antidemokratik uygulamalarda bulunması gibi. Bu kip edebiyatta, "yerinden etme", "düzdeğişmece", "mecaz", "hüsnütabirleştirme" gibi tekniklerle kendini gösterir. İdeolojinin bir diğer işleyiş kipi olan "birleştirme" ise farklılıkları ve ayrılıkları birleştirerek simgesel bir bütün haline getirmek ve standart bir çerçeve uygulamak için kullanılır; bu özellikle kolektif kimlik oluştururken kullanılan bir inşa stratejisidir. Mesela 12 Eylül darbesinde Kenan Evren'in "Yüce Türk Milleti", "Aziz Türk Milleti" diyerek halka seslenmesi ya da herkesin aynı olduğunu, bir ideal etrafında birleştiğini ifade etmek için ülke nüfusunun toplam sayısının kullanılması gibi. İşleyiş kiplerinden "parçalama" ise bölme, ayırma, farklılaştırma, ötekileştirme işlevi görür. Bu stratejiyle, egemen güçlerin çıkarlarıyla ve inşa ettiği anlamla ters düşen kişi veya gruplar dışlanarak bütünün dışına atılır. Resmi söylemin dışında kalan, muhalefet eden grupların "hain" ya da "terörist" olmakla nitelendirilmesi buna örnek teşkil eder.

---

dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansıması olması gibi, bu olgu da insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir." **Detaylı bilgi için bkz.** Marx ve Engels, **Alman İdeolojisi**, s.24.

[331] Thompson, a.e., s.73.

[332] a.e., s.77.

[333] a.e., 78 .

Dolayısıyla toplumsal gerçekliğin inşasında egemen olan güçler anlamı inşa edecek sembolik inşa stratejilerini kullanarak güç ilişkilerini kurar ve sürdürür. İdeolojinin ekonomik, siyasal ve kültürel açıdan toplumsal pratiğe yansıtılması ve toplumun da bunu nesnel gerçeklik olarak algılayıp içselleştirmesi son tahlilde toplumun anlamın tahakküm ilişkilerini kuran egemen güçlerin ideolojisini benimsemesinden başka bir şey değildir.

1.3.2. HEGEMONYA İNŞASI

Hegemonya" genellikle siyasi hükümranlık ve tahakküm yerine kullanılan bir kavramdır. Bu kavram hâkim bir sınıfın tabi olan sınıf üzerinde baskı kurması olarak da nitelendirilir. Toplumsal alana hâkim olan güçlerin ekonomik, siyasal ve kültürel alandaki belirleyiciliği neticesinde oluşan toplumsal gerçekliğin tabi olan sınıfın onayıyla gerçekleşmesi bu kavramı ayrıcalıklı kılar. Siyasal iktidarın olduğu her alanda hegemonya vardır ve dolayısıyla iktidar "sadece yasal ya da fiziki baskı ile değil, aynı zamanda dilin, ahlakın, kültürün ve sağduyunun tahakkümüyle"[334] de toplumsal gerçekliği inşa eder. "Hegemonya" Marksist literatürde daha çok "baskı" anlamında kullanılırken, kavramın "baskı ve onayın bir sentezi"[335] yönündeki gelişimi Antonio Gramsci'nin 1927-1935 yılları arasında hapishanede yürüttüğü çalışmaların bir sonucudur. Gramsci hegemonya kavramını "bir yönetici gücün kendi hâkimiyeti için hükmettiği insanların rızasını alma biçimi"[336] anlamında kullanarak onu fikir ve inançlardan oluşan bir bilinç sistemi olan ideolojiden ayırır. İdeoloji baskı ile dayatılabileceği gibi (örneğin ideolojik eğitim veren imam-hatip okullarının kurulması ve yaygınlaştırılması) hegemonya sadece rıza ile kurulur.[337] Bir ölçüde Aldous Huxley'in ***Cesur Yeni Dünya***[338] (1931) adlı distopik romanındaki "soma tabletlerinin" insanların kendi istekleriyle yutulması örneğinde olduğu gibi. Unutturan ve keyif veren bu tabletler, insanlar boş zamanlarında düşünüp hegemonik sistemi sorgulamasınlar diye üretilmiştir. Hegemonya bu anlamda ideolojiden daha

[334] Bulut, a.e., s.197.
[335] Sancar, a.e., s.42.
[336] Eaglaton, a.e.,s.154.
[337] a.e., s.154.
[338] Aldous Huxley, **Cesur Yeni Dünya**, Çev: Ümit Tosun, İstanbul, İthaki Yayınları, 2003.

geniş bir kavramdır, onu kapsar ama ona indirgenemez. Hegemonyayı "kültür" olarak nitelendiren Raymond Williams, hegemonya ve ideolojinin farklılığını şu şekilde ele almaktadır:

> Hegemonya kavramı egemen sınıfın geliştirdiği ve yaydığı eklemlenmiş ve biçimsel anlamları, değerleri ve inançları dışlamaz. Yalnızca bunların bilinçten farklı olduğunu kabul eder, yani bilinci bu değerler ve anlamlara indirgemez. Tersine egemen olma ve boyun eğme ilişkilerini pratik bilinç ve tüm yaşama sürecinin yoğunlaşması olarak ele alır.[339]

Hegemonya bütünlüklü bir sürecin ürünüdür, tahakküm ve tabi olma süreci bir arada yaşanır. Topluma egemen olan güçler bu gücü sürekli kılmak için hükmettikleri sınıfın rızasını alacak şekilde politika geliştirmek zorundadır. Egemen sınıf tahakküm kurarken tabi olan sınıfın isteklerini de sürece katarak bu sınıfın onayını alır. Örneğin siyasal iktidar ideolojik aygıtlarla kendi çıkarları doğrultusunda rıza üretebilir; kendi iktidarını koruyan yargı değişikliğini kitle iletişim araçlarıyla destekleyerek halkın rızasını almaya çalışabilir. Fakat halktan onay alınırken aynı zamanda halkın isteklerinin de göz önüne alınması hegemonyanın varlığına işarettir. Mesela Bertolt Brecht'in ***Cesaret Ana ve Çocukları***[340] (1939) adlı oyununda Cesaret Ana'nın savaşa razı gelmesi, savaş ekonomisi sayesinde ailesinin geçimini sağlaması yüzündendir. Egemen güçlerin ya da siyasi iktidarın rızayı hegemonik sistem içinde üretmesini Tery Eaglaton şu örneklerle anlatır:

> … vergi sistemini desteğine gereksinim duyduğu kesimin yararına olacak şekilde değiştirerek ya da nispi olarak refaha ulaşmış ve dolayısıyla siyasi yönden uyuşuk bir işçi tabakası yaratarak da hedefine ulaşabilir; ya da hegemonya, ekonomik olmaktan çok siyasi bir biçim alabilir: Batılı demokrasilerde parlamenter sistem, halkta kendi kendini yönettiği yanılsamasına yol açtığından, bu tür iktidarın son derece önemli bir biçimidir.[341]

Hegemonyanın kuruluşunun farklı yolları vardır, ideolojik aygıtlarla kurulabileceği gibi yukarıdaki örneklerde olduğu gibi iktisadi ve siyasi açıdan da kurulabilir. Parlamenter sisteme dayalı yönetimlerde olduğu gibi toplum "kendi kaderini kendi

[339] Raymonds Williams, **Marksizm ve Edebiyat**, Çev: Esen Tarım, İstanbul, Adam Yayınları, 1990, s.88.
[340] Bertolt Brecht, **Bütün Oyunları, Cilt 8**, Çev: Ayşe Selen, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.
[341] Eaglaton, a.e., s.154.

tayin ediyormuş" hissiyle sisteme rıza verirken, bir taraftan da aslında "herkesle demokratik eşitliğe sahip olmak" yanılsamasıyla "bir egemen sınıfın olmadığını" da onaylamış olur. [342]

Gramsci'ye göre bir yönetici sınıfın iktidarını sürdürebilmesi için, kendi isteklerini evrenselleştirmesi, tabi olan sınıfların isteklerini kendi isteklerine eklemlemesi veya kendi çıkarlarıyla tabi sınıfların çıkarlarını kısmen de olsa uzlaştırması gerekir. Yönetilenlerin onayını ve desteğini kazanmak, toplum katmanlarında üretilen gerçekliğin ya da ideolojinin yaşam pratiğine yansımasıyla mümkün olur. Yönetici sınıf bu anlamda muhtaç olduğu onay ve desteği, muhalif görüşleri "etkisizleştirme", "dejenere etme", "tarafsızlaştırma", "kendi içine çekme" gibi pasif uzlaşma stratejileriyle sağlayabildiği gibi toplumun aktif katılımıyla birlikte pratik alanda üretilen toplumun çıkarını gözeten "ulusal-popüler" bir iradeyle de sağlayabilir.[343] Siyasi iktidar bu şekildeki bir yol haritasıyla kendi dünya görüşünü toplumun her alanına yayarak toplumda "ahlaki, siyasi ve entelektüel liderlik"[344] kurar. Yönetici sınıfın buradaki amacı "sadece tabi olan sınıfın geçici itaatlerini sağlamak veya oy desteklerini almak değil, onların kalplerini ve zihinlerini kazanmaktır."[345] Gramsci bu noktada hegemonyanın iki yönünden bahseder:

> Bir toplumsal grubun baskınlığı (suprematie), "egemenlik" (domination) olarak ve "entelektüel ve moral yönetim" olarak, kendini iki biçimde gösterir. Bir toplumsal grup, "temizleme" ya da boyun eğdirme amacını güttüğü hasım gruplar üzerinde, gereğinde silahların gücüyle de olsa, egemenliğini (buyurganlığını) uygular, ve kendine yakın ya da bağlaşık grupları yönetir. Bir toplumsal grup, hükümet erkliğini fethetmeden önce de yönetici olabilir ve hatta olmalıdır da (ve erkliğin kendisinin fethi için başlıca koşullardan biri de işte budur); sonra, erkliği kullandığı zaman, ve onu elinde sıkı sıkıya da tutuyorsa, egemen (buyurgan) grup durumuna gelir, ama "yönetici" (dirigeant) grup olmayı da sürdürmelidir.[346]

---

[342] Perry Anderson, **Gramsci, Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji,** Çev: Tarık Günersel, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1988, s.52.

[343] Sancar, a.e., s.42.
[344] Eaglaton, a.e., s.158.
[345] Barrett, a.e., s.81.
[346] Antonio Gramsci, **Hapishane Defterleri,** Çev: Kenan Somer, İstanbul, Onur Yayınları, 1986, s.14-15.

Gramsci'ye göre "hegemonya (yönlendirme) sivil topluma, zor (egemenlik) devlete"[347] aittir. Devlet zora başvurma tekeline sahip olduğu gibi şiddet araçlarına da sahiptir ve yeri geldiğinde zoru kullanabileceğinin bilinmesi siyasal iktidarın sürdürülmesinin bir yoludur, fakat yönetilenlerin zora başvurmadan rızasının sağlanmasıyla da siyasal iktidar bu devamlığı sağlayabilir.

Devletin üstyapısının "sivil toplum" ve "politik toplum" diye iki düzeyde işlediğini düşünen Gramsci, bu iki düzeyin, birinin "egemen grubun tüm toplum üzerinde uyguladığı "hegemonya" işlevine", diğerinin ise "kendini devlette ya da "hukuksal" hükümette dışa vuran "doğrudan egemenlik" ya da buyurma işlevine karşılık düştüğünü" belirtir.[348] Bu anlamda "bir sınıf devlet iktidarını almaz, devlet haline gelir"[349], başka bir ifadeyle bir sınıf iktidara geldiğinde devletin baskı aygıtlarıyla "politik hegemonyaya", halkın onayını elde etmesiyle "sivil hegemonyaya" sahip olur.[350] "Sivil hegemonya" mücadelenin esas alanıdır, bu anlamda egemen olmak isteyen sınıf öncelikle bu alana hâkim olmalıdır. İdeolojiler bu alanda üretildiği, toplumsal gerçeklik bu alanda inşa edildiği için " 'sivil hegemonya' 'politik hegemonya'yı önceler."[351] "Sivil hegemonya" sivil toplumun aktif olduğu aile, okul, kilise, sendika, dernek, sosyal yardım kuruluşları, medya, dini cemaatler vs. gibi devlette ya da özel kurumlarda üretilen ve politik hegemonyaya eklemlenen, yaşamın bütün pratik alanlarını kapsayan hegemonyadır. Mesela Hollywood film endüstrisi Amerikan hegemonyasının aracısı olarak işlev görür. Yine sendikalar aracılığıyla işçilerin iktidardan zam talep etmesi ve iktidarın bu talepler karşısında uzlaşmaya çalışarak aslında kendi hegemonyasını dayatmasını örnek verilebiliriz. Sivil hegemonyanın politik hegemonyaya eklemlendiğini örneğin kadının çalışma hayatına katılması üzerinden de somutlayabiliriz. Ülker Köksal'ın ataerkil sistem içerisindeki kadının yerinin, değerlerinin, rol ve sorumluluklarının öncelikle aile içerisinde üretildiği ve pratik alana yansıtıldığını ele alan ***Ademin***

[347] Anderson, **Gramsci, Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji**, s.41.
[348] Gramsci, a.e., s.318.
[349]Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, Çev: Ahmet Kardam- Doğan Şahiner, İstanbul, Birikim Yayınları, 1992, s.89.
[350] Sancar, a.e., s.41.
[351]Lusin Bağla, "Antonio Gramsci ve Aydınların Rolü Sorunu", İstanbul, **Birikim Yayınları**, Sayı:23, Ocak 1977, s.91.

Kaburga Kemiği[352](1980) adlı oyununda, aile kurumunun, ataerkil düzeni kollamaya, devamlılığını ve meşruiyetini sağlamaya dayalı kadını ikincilleştiren, önemsizleştiren, değersizleştiren bir tahakküm mekanizması inşa ettiği görülür. Oyunun başkahramanı Güzin çalışma hayatında olan ve evine, eşine, çocuklarına karşı ona yüklenen sorumlulukları da yerine getirmekten geri durmayan bir kişidir. Güzin'in toplumdaki yerini inşa eden sivil hegemonya daha sonra toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik olarak Güzin'in çalışma hayatına girmesine hak tanıyan "politik hegemonya"nın çıkarlarına eklemlenir ve bu düzen Güzin'in rızasını alır.

Gramsci'nin hegemonyanın esas alanını "felsefi, edebi, sanatsal, kültürel vs. toplumsal pratiklerin alanı olan sivil toplum" olarak belirlemesi, bu alanın "entelektüel ve moral düzeyde ideolojinin işleme alanı ve ideolojik mücadele pratikleri bağlamında doğrudan hegemonyanın alanını oluşturduğunu" gösterir.[353] Sivil toplum, yönetici sınıfın ideolojisinin üretildiği ve işlediği alan olarak toplumun bütün tabakalarını siyasal iktidara bağlar, dolayısıyla iktidar toplumun bütünü üzerindeki kültürel ve politik egemenliğini bu alanın istekleriyle uzlaşarak ve onları kendi çıkarlarına eklemleyerek sağlar. Bu alanın oluşturulması özellikle sivil toplumun ait olduğu sınıf ya da gruba mensup entelektüeller aracılığı ile "sivil toplum" ile "politik toplum" arasında bir ikna mekanizması kurularak sağlanır. Entelektüeller ait oldukları sınıfının "kolektif bilincini ya da ideolojisini, siyasal, ekonomik ve toplumsal düzlemde dile getirerek"[354] toplumun alt yapısı ile üst yapısı arasında bir nevi "çimento işlevi"[355] görür.

Gramsci entelektüelleri organik entelektüeller ve geleneksel entelektüeller olarak ikiye ayırır. Geleneksel entelektüeller genellikle kendilerini toplumsal sınıflardan bağımsız görme eğiliminde ve sosyo-politik anlamda gündemin dışında olan, tarihsel süreklilikleri olduklarını düşünen ama şimdiyle organik bir bağ kuramayan yazarlar, şairler, filozoflar, öğretmenler, akademisyenler ve din adamlarından vs. oluşur. Örneğin kendi dönemleri içerisinde Tanzimat aydınları bu şekilde değerlendirilebilir. Bunlar, bir zamanlar toplumsal formasyonun içinde

[352] Ülker Köksal, **Adem'in Kaburga Kemiği, Toplu Oyunları 2**, İstanbul, Mitos Boyut Yayınları, 2009**.**
[353] Sancar, a.e., s.32.
[354] Mclellan, a.e., s.32.
[355] Bağla, a.e., s.86.

organik olan ama daha sonra pratik gerçeklikten kopmuş, bu haliyle idealize olmuş fikirlere sahip aydınlardır. Organik aydınlar ise "toplumsal yaşama etkin biçimde katılan ve bu yaşamda zaten içerilmekte olan olumlu siyasal akımların kuramsal ifade kazanmasına yardım eden, örgütleyen, inşa eden, durmaksızın ikna eden kimsedir."[356] Organik aydın, hâkim sınıfın düşüncelerini topluma yayarak toplumu ikna etmeye çalışır. Bu sınıftaki aydın ait olduğu sınıfla organik bağı olan, onların arzu ve isteklerine, onay ve retlerine, fikirlerine tercüman olan, seslerini duyuran bu anlamda toplumsal pratiğin içinden gelen kişidir. Bu aydınlar ait oldukları sınıfların ideolojilerini üreten ideologlar olabileceği gibi yine bu sınıfların üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan teknik adam, iktisatçı, bürokrat, hukukçu, danışman vs. olabilir. Özellikle 12 Eylül darbesinden sonra neo-liberal politikaların etkisiyle üniversitelerde işletme, ekonomi, maliye gibi bölümlerin yaygınlaşmasıyla bu politikaları temsil eden girişimcinin, ekonomistin oluşturulmasını, kısaca kendi organik entelektüelini üretmesini buna örnek gösterebiliriz. Organik entelektüeller, yönetenlerin hegemonyasının yönetilenlere uygulanmasını sağlayan aracı kurum gibidir, farklı bir deyişle "kuram ve pratiği birleştirendir."[357] Yine 1970'lerde kurulan Aydınlar Ocağı buna örnek olarak verilebilir. Bu fikir cemiyetinin ideologluğunu yaptığı "Türk-İslam Sentezi" esasında yönetici sınıfın çıkarlarını gözeten, bu yolla toplumu tahakküm altına almaya çalışan, muhalifleri etkisizleştiren, dejenere eden bir ideoloji olarak özellikle 12 Eylül darbesi sonrası uygun ortam bularak toplumsal gerçeklik üzerinde hegemonya kurmuştur denilebilir.

Sonuç olarak güç ilişkilerinin kurgulanmasının bir aracı olan ideoloji ve hegemonya, siyasal iktidarın kendini mutlaklaştıracak ve meşrulaştıracak şekilde ideolojik aygıtlarla toplumsal gerçeği ve belleği kurgulayarak ve manipüle ederek şekillendirmesine katkı sunar. Toplumdaki olumsuzlukların ve travmaların yok sayılması yine muhalif ve ötekileştirilenlerin görmezden gelinmesi topluma egemen olan güçlerin hegemonik politikalarının bir sonucudur.

[356] Eaglaton, a.e., s.162.
[357] a.e., s.163.

1.4. GERÇEKLİK YİTİMİNİN KURGULANIŞI

1.4.1. GERÇEKLİK YİTİMİNİN İNŞASI

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren postmodernizm, aklı ve bilimi öne çıkaran, eşitlik, özgürlük gibi temel değerlerin altını çizen Aydınlanma anlayışıyla doruk noktasına çıkan modernizmin bu evrensel değerleri yok saydığı, bilgi ve bilime hâkim olarak toplumsal alanda baskı kurduğu, gerçeklikleri evrensel ve nesnel kabul ettiği, düzenleme ve belirleme yaptığı gibi özellikle felsefe ve sanat alanındaki eleştirilerle modern sonrası dönem ya da modernizmin eleştirisi olarak kabul edilir. Aydınlanma düşüncesinin biricik öznesi olan insanın, ne Hiroşima'da ne de Nazi kamplarında yaşananlara engel olamaması, modernizm eleştirilerinin dayanak noktasını oluşturur. Evrensel değerlerin yok sayıldığı, kitlesel ölümlerin yaşandığı, bilimin amaç dışı kullanıldığı yönündeki eleştirilerle bu dönem artık hem bir şeylerin aşıldığı ve değiştiği hem de hümanizmin, tarihin, ideolojinin, temsilin bittiği bir dönemdir.[358] Postmodern düşünce, insan ve toplumun konu olduğu yerde tek bir doğru olamayacağını, anlamın tek bir gerçeklik inşa edemeyeceğini, gerçeğin çoğullaşabileceğini ve yorumla beraber değişebileceğini dolayısıyla bilginin epistemolojik ve ontolojik belirleme yapamayacağını savunur.

Postmodern düşünce biçiminin işaret ettiği şey Bauman'ın deyişiyle "her şeyden önce, dünyanın ortadan kaldırılması imkânsız çoğulluğunun kabulüdür."[359] Çoğullaşan düşünce, aynılığı ve kesinliği hedefleyen tek anlamlılıktan ve belirsizliğin üstesinden gelmeye çalışan düşünceden özgürleşmeyi gerektirir. Postmodernizm hiçbir tarzı egemen olarak kabul etmez, ırkların, kültürlerin, cinslerin, doğruların çeşitliliğine önem verir. Çoğulluk ve çeşitliliğe önem veren bu anlayış sayesinde yerel, etnik ve farklı olan, köşede duran, susturulan, bastırılan, ötekileştirilen görünür olur ve temsil fırsatı bulur. Ayrıca bu dönemde hermeneutics (yorumbilim) üzerine yapılan çalışmalarda "insanın duyuları ile nesneleri algılaması ve anlamlandırmasının birer deneyim" ve "bütün bu deneyimlerin insanın

[358] İlhan Tekeli, "Postmodern Tartışmaları Üzerine Düşünceler", **Posseible Düşünme Dergisi**, Sayı:10, 2017, s.8.
[359] Zygmunt Bauman, **Modernlik Ve Müphemlik**, Çev: İsmail Türkmen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003, s.130-131.

yorumlama kapasitesi içinde kodlanmakta"[360] olduğu savı, nesnel gerçekliğin yadsınmasına ve çoğullaşan öznel anlamların esas alınmasına yol açan düşüncelerden biri olmuştur. Bu anlamda belirsizlik, yerellik, özgürlük, heterojenlik, çoğulluk ve çeşitlilik bu dönemin öne çıkan değerleri arasındadır. Yine bu dönemin öne çıkan felsefecileri arasında modernizmin büyük anlatılarına ve bu anlamda evrensel bilgiye saldıran Jean François Lyotard, modern bilgi ve öznenin kurulumunu inceleyen Michel Foucault, gerçeğin kaybolması ve tüketim üzerine tartışan Jean Baudrillard gibi isimler vardır.

Postmodern düşüncenin ele aldığı konuların başında "gerçeklik" ilkesi gelir. Postmodern düşünürlere göre gerçeklik tümüyle öznel bakış açısından inşa edilir; yaşadığımız dünyayı geçmişle ilişkiyi keserek, arzularımız, isteklerimiz doğrultusunda ve "şimdi, burada ve hemen" oluştururuz. Yaşanan dünyada bir bütünlük olduğu ve insanın gerçekliğini de bu dünyanın oluşturduğunu kabul eden modern düşüncenin yadsınmasıyla birlikte insanın benliğinin de bir bütünlüğü olmadığı, farklılaştığı ve çoklulaştığı ifade edilir. Nesnel doğruların olmadığını, doğruların göreli olduğunu savunan postmodern düşüncede kişinin farklı gerçeklikler üretmesini Walter Truett Anderson şöyle ifade etmektedir:

> Gerçekliğin inşası bir süreçtir. Her ne kadar bazı yapılar, sadece dinamik düşünce akımlarının geçici manifestoları olsa da, hiç bir felsefenin ve bilimin tanımlayamamış ve varlıklarının haritasını çıkaramamış olması nedeniyle direngenlik gösterebilirler. Kavramak gerçek değil, bir gerçeği hesaplama sürecidir. Ve en sonunda bizim yalnızca bir gerçeği değil, birbirinin üstüne binmiş, birbirine iliştirilmiş ve bazen birbiriyle çatışan birçok gerçekliği inşa ettiğimiz ortaya çıkar.[361]

Gerçeklerin öznel yorumlarla birlikte çoğullaşması aynı zamanda oluşan bu gerçekliklerin yapaylıklarını, kurgulandıklarını dolayısıyla yüzer-gezer ve yüzeysel olduklarını da akla getirir. Yeni gerçeklikler merkezileşemez ve dolayısıyla savunulamaz. Nesnel zeminin kaybedilmesiyle birlikte farklı yorumlarla çoğullaşan ve sürekli "oluş" halinde olan bu gerçeklikler öznenin aldığı konumlardan inşa edilir. Örneğin Shakespeare'nin ***Hamlet*** adlı oyununda yan karakter olan Rosencrantz ve

[360] Saylan, a.e., s.230.
[361] Walter Truett Anderson'dan aktaran; Ziyaüddin Serdar, s.40.

Guildenstern, Tom Stoppard'ın 1966 yılında yazdığı ***Rosencrantz ve Guildenstern Öldüler***[362]adlı oyunda merkeze çekilir ve oyun farklı bir gerçeklik üzerine inşa edilir. Anlamın öznel bakımdan çeşitlenmesi bir bakıma postmodernizmin "heterojenliği ve farklılığı özgürleştirici güç olarak"[363] öne çıkarmasının bir göstergesidir. Sarup'a göre öznenin çoğul ve çok biçimli geniş bir özne konumları alanına yayılması, postmodernizmin "baskıcı bütüncüllük ve tümcül bir siyaset yerine çoğulcu ve açık bir demokrasiyi savunmasından"[364] ileri gelir. Fakat bu düşünce biçimine karşıt olan, farklı gerçekliklerin ve kültürlerin gündeme getirilmesinin onları parçalayarak tüketme amacı taşıdığını savunan görüşler de mevcuttur.[365]

Bu dönemde gerçekliğin bir "oluş" halinde sürekli değişen/dönüşen bir fenomen haline gelmesi, insanın dünyayı anlamlandırmak ve kavramak için dışsallaştığı esnada ürettiği gerçekliğin nesnelleşmeden istikrarsızlaşmasına ve devinim halinde olduğu için yitirilmesine neden olur. Deneyimlenmiş, birlikte oluşturulan değer ve inanç sistemini, sembolik evreni ve kolektif belleği referans alamayan gerçeklik, kaçınılmaz olarak parçalanarak, farklılaşarak ve çoğullaşarak öznel konumlara hapsedilir. Milan Kundera ***Yavaşlık*** (1994) adlı romanında gerçekliğin yitirilmesi ve belleğin işlevsizleşmesini unutma ve hız ilişkisi üzerinden şu sözlerle açıklamaktadır:

> Çağımız hız iblisine teslim ediyor kendini ve bu nedenle kendisini kolayca unutuyor. Oysa bu savı tersine çevirip şöyle söylemeyi yeğliyorum: Çağımızda unutma arzusu bir saplantı haline gelmiştir, bu nedenle, bu arzuyu tatmin etmek için hız iblisine teslim olmuştur çağımız; kendini anımsamak istemediğini bize anlatmak için hızını arttırır; çünkü kendinden bıkmıştır;

---

[362] Tom Stoppard, **Toplu Oyunlar 1**, Çev: M.Halit Çalışkan- Şükran Yücel, Ankara, Dost Kitabevi, 2008.

[363] David Harvey, **Postmoderliğin Durumu**, Çev: Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.21.

[364] Sarup, a.e., s.186.

[365] "Tüm çoğulcu olma iddialarına rağmen postmodernizm, tekilciliğe kurt gibi açtır. Yüzeysel çoğulculuğuyla, özüne işlemiş tekilciliğini maskelemektedir. Dili, mantığı ve analitik grameri özünde Avrupamerkezci olup, Öteki'nin utanmaz yamyamıdır. Postmodernizm baskıcı modernitenin kırılmasını ya da süreksizliğinin değil, sömürgeciliğin yatağında biçimlenmiş, modernitenin temellerini oluşturmuş ve artık postmodernizmin içine yerleşmiş Öteki kültürler hakkındaki düşünce ve eylemlerin sürekliliğinin temellendirilmesini betimler. Sömürgecilik Batılı olmayan kültürlerin, Ötekilerin topraklarının fiziksel işgalidir. Modernite zihinsel işgale işaret etmekte iken postmodernizm tüm gerçekliklerini ele geçirmeye yönelmiştir." Detaylı bilgi için bkz: Serdar, **Postmodernizm ve Öteki**, s.36.

> kendinden tiksinmektedir; belleğin küçük titrek alevini söndürmek istemektedir.[366]

Geçmişin olumsuzluklarını, acılarını, travmalarını unutmak ya da bunlarla baş etmek için kişi kendini hıza teslim eder. Unutmanın yoğunluğu hızın derecesiyle doğru orantılıdır. Anımsamak yavaşlığı gerektirirken unutmak hızlılığı gerektirir. Örneğin yolda yürürken bir şey hatırlamak istediğimizde yavaşlarız, bir şeyi unutmak ve hafızamızdan kovmak istediğimizde ise hızımızı artırırız. Unutma arzusu geçmişle baş edebilmekten kaynaklanır. Acı veren geçmişten kurtulmak için kişi unutmak ister, onu yok sayarak yeniden başlamak ister. Bu unutma biçimini Marc Auqe "yeniden başlama" olarak tanımlar ve burada amaç "geçmişi unutarak geleceği yeniden bulmaktır."[367] Bu bağlamda geçmiş mutluluğun değil acının kaynağıdır, unutulması gerekendir. Kendini hıza ve unutmaya teslim eden birey kolektif bellekteki geçmiş imgeleriyle şu an yaşadığı gerçeklik arasında bağ kuramadığı ve yaşam pratiğinde geçmişin bilgisine başvuramadığı için sürekli yeni gerçeklikler oluşturur. Bu süreç gerçeğin çoğullaşmasıyla ve nihayetinde bireyselleşmeyle sonuçlanır. Bu toplumun bireyi, kendi arzularını tatmin etmeye çalışan, "ben"i merkeze alan, travmalarını bastıran, kolektif bellekten, ortak kültürden ve eylemden yoksun olan kişidir. Andy Warhol'un "bir gün herkes on beş dakikalığına meşhur olacak" sözünde olduğu gibi artık herkes kendi gerçekliğinin başrolüdür. Bu anlamda toplumsal gerçeklik öznel gerçekliklerle doludur ve nesnellik parçalanarak kaybedilmiştir. Nitekim gerçekliğin öznel üretimi demek, Bauman'ın deyişiyle "anlam fabrikası" olan toplumun artık nesnel gerçekliğin üretim mekanizması olmaktan çıkması ve gerçekliğin çoğullaşmasıyla birlikte müphemliğin değer kazanması demektir.

Baudrillard, yitirilen nesnel gerçekliğin yerini teknolojik gelişmelerle birlikte görüntüler üzerine kurulu "bütünsel, sanal bir gerçekliğin"[368] aldığını söyler. Sanal gerçeklikte gerçekliği temsil eden imge ya da yanılmasalar yoktur; gerçek gerçeklikten kovulmuştur "sanki şeyler aynalarını yutmuş ve kendilerine karşı saydamlaşmış, tam bir aydınlık içinde, gerçek zamanda, acımasız bir kopya içinde

[366] Milan Kundera, **Yavaşlık** , Çev: Özdemir İnce, İstanbul, Can Yayınları, 1995, s.128-129.
[367] Marc Auqe, **Unutma Biçimleri**, Çev: Mehmet Sert, İstanbul, Om yayınları, 1999, s.173-175.
[368] Baudrillard, **Şeytana Satılan Ruh Ya da Kötülüğün Egemenliği**, s.14.

tümüyle kendi kendilerine mevcut gibidir."[369] Gerçeğin yerini alan görüntüler, modeller aracılığıyla üretilen ve gerçeğin yokluğunu gizleyerek onun yerine geçen, gerçekten daha gerçek olan hiper-gerçekliklerdir. Bunun anlamı artık "gerçekliğin görünmemesidir yani aslında kendi görünüşleri haline gelmiş olduğudur."[370] Körfez Savaşı'nın televizyonlardan naklen yayınlanmasını buna örnek olarak veren Baudrillard "Körfez Savaşı olmadı" derken aslında savaşın görüntüler aracılığıyla üretilen simülakruma dönüştüğünü söyler. Savaş sırasında sivillerin öldürülmesi, çocukların ve kadınların mağdur edilmesi, yaşanılan yerlerin bombalanması gibi savaş gerçeklerini göstermeyip bunun yerine, savaşın sayısız görüntülerini televizyon aracılığıyla saatlerce vererek, bunu bir şova ve seyirlik bir malzemeye dönüştürerek, başka bir ifadeyle "gerçeği sonsuzca küçülterek ya da sonsuzca büyüterek"[371] bir savaş simülakrumu oluşturmak savaş gerçeğinin bilinçlerde algılanmamasına ve gerçekliğinin yitirilmesine yol açmıştır. Ya da ***Truman Show*** (1998) filminde Truman adlı karakterin simülasyon evreninde yaşaması ve yaşantısının bir simülakruma dönüşmesi örneğinde olduğu gibi.

Simülasyon evreninde insanı eyleme iten arzunun dışavurumuna ihtiyaç kalmamıştır, çünkü arzulanan şey sanal dünyada çoktan görüntüye kavuşmuştur.[372] Nitekim Baudrillard bu dönemde gerçekle imgesi arasındaki bağın geri döndürülemez şekilde koparıldığını ve toplumsal gerçekliğin belirleyicisinin de artık "simülasyon" olduğunu ifade etmektedir.

> Bundan böyle gerçekle gerçek kavramı arasında düşsel bir beraberlik kurabilmek mümkün olmayacaktır. Çünkü genetik minyatürleşmeyle ancak simülasyon evreninde karşılaşılmaktadır. Günümüzde gerçek artık minyatürleştirilmiş hücreler, matrisler, bellekler ve komut modelleri tarafından üretilmektedir. Böylelikle gerçeğin sonsuz sayıda yeniden üretimi mümkün olmaktadır. Bundan böyle gerçeğin akılcı bir görünüme sahip olmasına gerek

[369] Jean Baudrillard, **Kusursuz Cinayet**, Çev: Necmettin Sevil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012, s.16.
[370] Nially Lucy, **Postmodern Edebiyat Kuramı**, Çev: Aslıhan Aksoy, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003, s.71.
[371] Hasan Bülent Kahraman, **Postmodernite İle Modernite Arasında Türkiye**, İstanbul, Everest Yayınları, 2002, s.194.
[372] Baudrillard. **Şeytana Satılan Ruh Ya da Kötülüğün Egemenliği**, s.16.

> yoktur, çünkü "gerçek" ideal ya da olumsuz süreçlerle başa çıkabilecek (boy ölçüşebilecek) bir durumda değildir.[373]

Bu evrende göstergeler, semboller, kodlar, imajlar gerçeğin yerini almış, gösterge ve gösterilen arasındaki düşsellik kaybolmuştur. Görüntünün imlediği gerçeklik kaybolduğu için bizzat görünen, gerçeğin kendisi gibi bilince sunulmuştur. Şeyler göründüklerinden başka şeyler değillerdir, anlamın ardı ya da önü yoktur, dolayısıyla bir geçmiş imgesinden ve kolektiflikten yoksun, an'da vuku bulan, sadece kendisini imleyen bir görüntü parçacıklarından ibarettir. Platon'un ünlü mağara metaforunda, gölgelerin mağaradakiler için gerçeğin bir yansıması değil gerçeğin kendisi olarak kabul edilmesi gibi, postmodern düşünce de görüneni gerçeğin kendisi olarak kabul eder.

1.4.2. TÜKETİM VE İMAJIN İNŞASI

Baudrillard, Marx'ın vurguladığı gibi nesnelerin kullanım değerinin ihtiyaçlara göre ortaya çıktığı tezi karşısında "gerçek bir tüketim ve nesneler kuramı gereksinimlerle bunların karşılanması üstüne değil, olsa olsa bir toplumsal yükümlülük ve anlam kuramı üstüne oturabilir"[374] sözüyle nesnelerin bir ihtiyacın karşılığı olarak üretilmediklerini aksine ihtiyaçların tıpkı nesneler gibi üretilmiş olduklarına dikkat çeker. Günümüzde tüketim nesneleri önceden üretilen ihtiyaçların karşılığı olarak üretilirler. Kullanım değerlerini öne çıkararak ve imaj üreten simgesel çağrışımlarla donatılarak göstergeye dönüştürülen nesneler bu haliyle bir gösterge değeri kazanır. Tüketim nesneleri bir ihtiyaç için üretilmekten ziyade göstergelerin içine yerleştirilen imajları satmak üzere üretilirler. Örneğin çok satılan bir kitabın ya da çok izlenen bir sinema filminin ardından kitapta ya da filmde yer alan karakterlerin imajlarının, bir bardak ya da bir kıyafette göstergeye dönüşerek tüketim malzemesi haline gelmesi gibi. Ya da örneğin 1980'lerde kullanılmaya başlayan renkli televizyonun, ait olduğu kişiye zengin, prestij sahibi ve farklı bir kişi olduğu imajı sunması gibi. Nesnenin bir işleve ya da tanımlı bir ihtiyaca sahip

[373]Baudrillard, **Simülasyon ve Simülakr**, s.14.
[374] Jean Baudrillard, **Gösterge Ekonomi Politiği Hakkında Bir Eleştiri**, Çev: Oğuz Adanır-Ali Bilgin, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2008, s.2.

olmasından çok onun arzulanan toplumsal konumlar için ürettiği anlamlara sahip olması daha önemlidir. Bu anlamda tüketim nesnelerinin pazarlarını da oluşturan göstergeler, nesnelerin ya da malların "etrafını bir hale gibi donatmakla ve mallar ancak göstergelerin etkisiyle "mal" olmakla kalmazlar" aynı zamanda "en büyük tüketim bu mallar olmaksızın "mallar"ın göstergelerine yönelik tüketim" işlevi görürler.[375] Bir nesneyi satın almakla o nesnenin vaat ettiği imajı da satın aldığını düşünen tüketici esasında simülasyon evreninde hiper-gerçekliğe dönüşen simülakrumu satın alır. Gerçeklik artık somut olarak nesnelere içkin değil, simülasyon evreninin vaat ettiği imajlara ya da o gerçekliğin yokluğunu gizleyen hiper-gerçekliğe aittir.

Baudrillard tüketim toplumunun "tek nesnel gerçekliğinin tüketim fikri" olduğunu ve bunun da "günlük söylem ve entelektüel söylem tarafından sürekli yinelendiğini" öne sürerek postmodern dönemin toplumsal gerçekliğinin belirleyicisinin tüketim olgusu olduğunu savunur.[376] Tüketim ideolojisi toplumun bilincini ele geçirmiştir; arzuları tatmin etmeye yönelik, kısa vadeli, elde edildiğinde hemen bir yenisini vaat eden, satın alma hevesini canlı tutan sahte ihtiyaçlar üreterek sürekli kendini yeniden üretir. Hazzın doyumunun tamamen karşılanmaması ve doyumun sürekli ertelenmesi tüketimin ana stratejilerinden biridir. Bauman bunu "tatmin vaadi ve umudu, tatmin edileceği vaat edilen ihtiyaçtan önce gelir ve her zaman, mevcut ihtiyaçtan daha yoğun ve çekici olacaktır"[377]şeklinde ifade eder. Bu anlamda tüketimin itici gücünü, tüketicinin sahip olduklarının verdiği hazlar değil, sahip olmadığı, bilmediği arzularının tatmin edildiğinde ulaşacağı hazzı merak duygusu oluşturur. Sudaki imgesine aşık olan *Narcissos* tanrıçası gibi tüketimin ağına düşen birey önce kendi imgesini beğenmeye özendirilerek bilmediği arzularını keşfetmeye, onları merak etmeye teşvik edilir.

Tüketimin toplumsal gerçekliğin belirleyicisi olduğu postmodern dönem, "kullan at" dönemi olarak da tabir edilir. "Kullan at" bir nesnenin kullanım ömrünün kısa olması anlamına geldiği kadar oluşturulan gerçekliklerin, ilişkilerin, değerlerin,

[375] Lefebvre, **Modern Dünyada Gündelik Hayat**, s.104.
[376] Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, s.254.
[377] Bauman, **Küreselleşme/Toplumsalın Sonuçları,** s,86.

hayat tarzlarının, çevrenin, kimliklerin, imajların da kısa ömürlü olması ve kullanılıp atılması anlamına gelir.[378] Tüketimin vakit alması hem tüketim nesnelerini alanların hem de tüketim nesnelerini satanların başının belasıdır.[379] Tüketimde mantık, hazzın anında doyuma ulaşmasının ardından hemen bir yenisinin arzulanması üzerine kuruludur. Nesneleri tüketmek bir "beceri öğrenmeyi" ya da "vakit alan hazırlık çalışmaları yapmayı" gerektirmemelidir; nesnelerle tüketici arasında sıkı bağlar kurulmamalıdır, bir yenisinin piyasada yer alması için kısa zamanda tüketilen, bir anlamda zamandan tasarruf sağlayan nesneler tercih edilmelidir.[380] Dolayısıyla zamanın hızlı aktığı bir tüketim toplumunda öğrenmek değil unutmak, geçmiş değil şimdi, bağlılık değil sadakatsizlik, olanı değil olmayanı arzulamak önemlidir.

Tüketim olgusu, toplumsal değerlerin, inançların, alışkanlıkların, ihtiyaçların değiştirilmesinin bir aracı olarak hem nesne hem de değişen bu gerçekliklerin yerine bizzat kendisini koyan bir öznedir. Bir tüketici hangi kıyafeti giymesi, hangi yiyeceği tüketmesi, hangi filme gitmesi, hangi kitabı okuması, nasıl düşünmesi gerektiğine kendisi karar vermez. Bu kararı verecek olan tüketim nesnelerini üreten ve toplumsal gerçekliğin egemen ideoloji yönünde değiştirilmesini sağlayan mekanizmalardır. Örneğin Adorno, kitle kültürü üreten kültür endüstrisinin bireyin bilincini yönlendirdiğini ve onu nesne konumuna indirgediğini şöyle açıklamaktadır:

> …kültür endüstrisi yöneltilmiş olduğu milyonların bilincini ve bilinçaltını yönlendiriyor olmasına rağmen kitleler birinci değil, ikincil role düşerler ve hesaplanabilir nesneler, makinenin tali parçaları olurlar. Tüketici, kültür endüstrisinin bizi ikna etmeye çalıştığı gibi hükmedici ya da özne değil aksine nesnedir.[381]

Yarattığı ihtiyaçlarla bireyin bilincini tahakküm altına alan tüketim olgusu, bu sürecin belirleyicisi olarak kültür endüstrisinin aracılığıyla egemen ideolojinin istediği kitleyi yaratmaya katkı sunar. Neticede arzuları harekete geçirilen birey, arzusunu tatmin etmek için kültür endüstrisinin ürettiği nesneyi tüketmek isteyecek, bir birey olarak değil ama bir tüketici olarak kıymete binecektir. Bu yönüyle tüketim,

---

[378] Harvey, a.e., s.319.
[379] Bauman, a.e., s.85.
[380] a.e.,s.85.
[381] W.Theodor Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", **Cogito Adorno Özel Sayısı**, Çev: B.O. Doğan, Sayı 36, İstanbul, YKY, 2003, s.76.

tüketici kitlenin arzu ve isteklerini kontrol altına alan güçlü bir baskı ve denetim aracıdır denilebilir.

Televizyon ve reklamlar aracılığıyla üretilen sahte ihtiyaçlar, semboller ve imajlar vasıtasıyla nesneye yüklenir ve bu nesneler elde edildiğinde nesnenin çağrıştırdığı imajın da elde edilebileceği düşünülür. Reklamların yaptığı şey temelde ürünlerin kendilerini satmak kadar bir yaşam biçimi satmak, başka deyişle "o ürünle ilişkilendirilen toplumsal bakımdan arzulanır özne konumlarını satmaktır[382]" Bu konumların imajlar vasıtasıyla elde edilmesi demek, "toplumun bir parçası olan ve birleştirme aracı olan"[383] gösteri içinde kendine bir yer bulmak demektir. İmaj bu manada tam da Ervin Gofmann'ın belirttiği gibi bir hastaya anestezi uygulamak için fazla düşük rütbeli görünen hemşire vitriniyle bu uyguluma için fazla yüksek rütbeli görünen doktorun sergilediği vitrinin farklılığı üzerine kuruludur.[384] Temsil etmek, o kişi olmaktır. Örnekte olduğu gibi uygulayıcı olan kişi işleviyle değil sergilediği vitrinle gösteri dünyası içerisindedir ve yaptığı iş sahip olduğu mesleki vitrine göre değer üretir. Yine günümüzde zenginliğin sembolü olan lüks bir arabaya, bir saate, bir telefona veya maddi olarak değeri yüksek olan herhangi bir şeye sahip olan birinin, bu nesnelerle ilişkilendirilen imajlara veya kimliklere sahip olması ve toplumsal alanda sahip olduklarıyla ya da göstergeleşen imajlarıyla birlikte değerlendirilmesi örneğinde olduğu gibi. Guy Debord'un "görünen şey iyidir, iyi olan şey görünür"[385] sözünde ifade ettiği gibi imajlar sayesinde elde edildiği varsayılan ve göstergeleşen kimlikler olumlanır. Tüketim olgusu bu anlamda arzulanıp da sahip olunamayan kimliklerin yerine geçen imajları satın almanın bir aracı olarak değerlendirilebilir. Önemli olan gerçekte sahip olunmayan fakat sahip olunması arzulanan özne konumlarına sahip olmaktır. Gogol'un ***Ölü Canlar***[386] (1842) romanında Çiçikov'un sahip olmadığı soyluluğa ve itibara ölü köleleri satın

[382] Douglas Kellner, "Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası", **Popüler Kültür, Doğu Batı Dergisi,** ", Çev. Gülcan Seçkin, Sayı:15, 2004, s.214.
[383] Guy Debord, **Gösteri Toplumu,** Çev: Ayşen Ekmekçi- Okşan Taşkent, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006, s.36.
[384] Goffman, a.e., s.39.
[385] Debord, a.e., s.39.
[386] Nikolay Vasilyeviç Gogol, **Ölü Canlar**, Çev: Mazlum Beyhan, İstanbul, İş bankası Yayınları, 2010.

alarak sahip olmak istemesinde olduğu gibi burada da tüketimle birlikte yoksun olunan bir şeyin imajla elde edilme durumu söz konusudur.

Tüketim kültüründe birey tükettikçe ve tükettiğini gösterdikçe kendini var eder, tüketmediği durumda kendini eksik ve değersiz görür. Tüketim toplumunda tüketim imkânından yoksun olma durumunu Bauman şöyle ifade etmektedir:

> Tüketim toplumunda toplumsal aşağılanmaya ve "iç sürgün"e neden olan her şeyden önce, bireyin tüketici olarak yetersizliğidir. Unutulmanın, yoksun bırakılmanın ya da aşağılanmanın, başkalarının girebildiği toplumsal şölenden dışarıya atılmanın üzüntüsüne dönüşen bu yetersizlik, tüketici görevlerini yerine getirememenin güçsüzlüğüdür. Tek çare, onur kırıcı bir durumdan kurtulmanın tek çıkışı, bu tüketici yetersizliğinin üstesinden gelmek gibi gözükmektedir.[387]

Tüketme yetersizliği kendini gerçekleştirememe duygusuyla ilişkilidir. Çünkü tüketim sadece nesnelerin işlevlerine göre tüketilmelerinden ibaret değildir, öncelikle kişinin zihninde gerçekleşen ve bir göstergeye dönüşen kendisiyle kurduğu ilişki biçimidir. Geçmişiyle bağı kopmuş, kendini kendine hatırlatacak kolektif bellekten yoksun, gerçeklik zeminini kaybetmiş bireyin kendini yeniden var etmesi için kendini göstergeleştirmeye ihtiyacı vardır. Kendisi yoktur, gösterdiği kişi kendisi olmuştur çünkü. Tüketimin bu şekilde gösterge-nesneler ve imajlar üzerinden gerçekleştirilmesi "ben"in merkeze alınması ve bireyselleşmeyle sonuçlanır. Dolayısıyla tüketim ideolojisi toplumsal gerçekliği değiştirirken toplumda değer verilen şeyleri de değiştirmiştir. Bireysellik, narsizm, ben odaklılık, tükettikçe var olma, zenginlik, sadakatsizlik, imaj, vs. bu dönemin öne çıkan değerleri olmuştur. Bu yeni kurgu değerler esasında eskiyi unutturmak ve değersizleştirmek, toplumun yeni gerçekliğini oluşturmak ve siyasal, ekonomik ve toplumsal alana hâkim olan güçlerin ideolojisini meşrulaştırmak için bir araçtır. Tüketim bu bağlamda Baudrillard'ın deyişiyle "etkin ve toplumsal bir davranıştır, bir zorlama, bir ahlak ve bir kurumdur… tüketim tam olarak bir toplumsal değerler sistemidir."[388]

[387] Zygmunt Bauman, **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**, Çev: Ümit Ökten, İstanbul, Sarmal Yayınevi, s.60.
[388] Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, s.95.

Özetle, 80'li yıllarda yaşanan postmodern süreç ve tüketim kültürünün etkisiyle anlamın kaynağı ve üreticisi olan kolektif bellek işlevsizleşmiş ve nesnel gerçeklik zemini kaybedilmiş, bunun sonucunda da öznel gerçeklik ön plana çıkarak toplumsal gerçeklik değişmiştir. Kolektif "biz" kimliğinden bireysel "ben" kimliğine geçilen bu dönem aynı zamanda çoğullaşmayla beraber farklı olanın, öteki olanın temsil fırsatı bulduğu bir dönem olmuştur. Dolayısıyla yaşanan bu değişimlerin 12 Eylül iktidarının hedeflediği belleksiz, kimliksiz, bireyciliği öne çıkaran değişimler olduğunu ve bu bağlamda tüketim olgusunun geçmişi ve geçmişin önemli olaylarını gündemden düşürerek darbe iktidarının istediği gibi bireyin kendi arzularına yönelmesini ve kolektif bilinci terk etmesini sağladığını söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

12 EYLÜL VE GERÇEĞİN KURGULANIŞI

2.1. 12 EYLÜL ÖNCESİ VE GELİŞİM SÜRECİ

2.1.1. CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TOPLUMSAL GERÇEKLİK VE BİREY KURGUSUNA GENEL BAKIŞ

12 Eylül 1980 askeri darbesinin siyasi, ekonomik ve toplumsal alanda yaptığı değişikliklerle ulaşmak istediği hedefin, öncelikle söz dinleyen, sorgulamayan, eleştirmeyen, devlete itaatte sınır tanımayan ideal özneler inşa etmek olduğunu söyleyebiliriz. 12 Eylül rejiminin koyduğu bu hedef bilindiği gibi yeni bir inşa modeli değildir, zira bireyin inşasının devletin denetiminde olması devletin ve ona egemen olan güçlerin gelenekten getirdikleri kurucu değerlerden biridir. Keza Cumhuriyet'in ve kurucu kadrolarının, "fikri hür, vicdani hür" birey inşa etmek gibi söylemleri vardır. 12 Eylül'e gelindiğinde ise bu birey, devletin belirlediği makbul kimlik kurgusunun sınırlarını fazlasıyla aşmıştır. Devletin toplumsal gerçeklik üzerinde hegemonya kuramadığı 1960-1980 arası yıllarda, birey, dinamik, örgütlü, sorgulayan, üzerinde denetim kurulamayan ve son derece politik olan bir özneye dönüşmüştür. Uğur Mumcu'nun ***Sakıncalı Piyade*** (1977) adlı tiyatro oyunu, 12 Eylül öncesinin üzerinde hegemonya kurulamayan, sorgulayan ve politik özne olan bireyini ele alan örneklerden biridir.[389]

60'lı yıllardan itibaren ama özellikle 70'li yıllarda kitlelerin ürettiği gerçekliklere ideolojik ve hegemonik açıdan hâkim olamayan devletin egemen güçleri, yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal krizin sorumlusu olarak sınırlarını aştığını düşündüğü bu bireyi görmüş ve ona dur demiştir. Darbenin, geleneksel düşünme kalıplarının dışına çıkan bireye ve toplumun kendi gerçekliğini üretme hareketliliğine karşı yapıldığını savunan Ömer Laçiner 70'li yılların bu bireyini şöyle tarif etmektedir:

[389] Uğur Mumcu, **Sakıncalı Piyade,** İstanbul, Tekin Yayınevi, 1993.

> 12 Eylül darbesi böyle bir siyasal-toplumsal hareketlenmeyi, uzun tarihinde ilk kez üretebilmiş Türkiye toplumunun kendisine karşı yapıldı. O zamana kadar ona kader diye sunulmuş geleneksel toplum kalıplarının veya modernleşme adına empoze edilmiş cenderemsi yapıların içine itilmiş biçimde yaşayagelen Türkiye halkı, onu ite kaka böylesi bir varoluş biçimine, bu edilgenliğe müstehak sayma üzerine kurulmuş bir devlet yapısının ve muktedirler katmanının çizdiği her tür sınırın dışına çıkarak tek tek bireyler, kesimler ve toplum olarak kendisi olmanın, kendi kader ve varoluş biçiminin ne ve nasıl olmasının cevabını bulmayı umut ettiği güçlü bir arayış sürecine atıldı.[390]

Yukarıda da ifade edildiği gibi bu yıllarda birey, Cumhuriyet'in modernleşme hareketinin kendine sunduğu bütün imkânlarından yararlanarak hatta bu hareketin belirleyiciliği ve sınırlılığı karşısında onu aşarak gidebildiği en uç noktaya kadar gitmiş, kendini ve dünyayı değiştirme hevesiyle kitleselleşmiş, egemen güçlerin otoritesinden ve ideolojisinden bağımsız olarak toplumsal gerçeklik inşa etmeye çalışmıştır. Bu gerçeklikler sadece toplumsal gerçeklik düzeyinde inşa edilmemiş aynı zamanda dönemin sanat anlayışlarını hem biçim hem içerik yönünden etkileyerek tiyatro, edebiyat ve sinema sanat dallarında ifade imkânı bulmuştur.

Bireyin hak ve özgürlüklerini devletin denetiminden uzak kendinin talep eder olmasını kendi varlık ve çıkarlarına tehdit olarak gören devletin kurucu kadrolarının ve de egemen güçlerin "beka" söylemiyle kendilerini ve çıkarlarını korumaya almalarının bir gereği olarak 12 Eylül darbesini yapması, esasında, bireyi ve toplumu yeniden devletin denetimine sokma ya da kaybettikleri hegemonyalarını geri kazanma girişimi olarak değerlendirilmelidir. Gerçekliğin kolektif olarak üretilmesi karşısında kendini devletin sahibi gibi gören egemen güçler bu kolektiviteyi yok etmek için muhalif olanları susturmakla ya da kaos ortamından sorumlu tuttuğu kişi, kurum ve kuruluşları yasaklamakla kalmamış, "daha fazla kişiyi ve daha fazla kurumu etkilemek üzere" bu gerçekliklerin ortaya çıkışını sağlayan toplumsal değerleri ve kodları da hedef alarak "kendisini toplumsallaştırmıştır."[391] Bu bakımdan 12 Eylül darbesini geçmişi unutturma, kolektifliği yok etme, var olan gerçekliği bozma ve dahası yeni gerçeklik kurgulama yönüyle ele aldığımızda unutturulmak ve yok edilmek istenen toplumsal

[390] Ömer Laçiner, "Yarın İçin Bir 12 Eylül Öncesi Tarihine Dair Notlar", İstanbul, **Birikim Dergisi**, Sayı:198, 2005, s.24.
[391] Ahmet Çiğdem, *"Yirmi Yılın Hikayesi: Devlet Kapitalizmi ile Türk Usülü Faşizm."*, **Birikim Dergisi**, İstanbul, Aralık 2001- Ocak 2002, Sayı:152/153, s.44.

gerçekliğin oluşum sürecine ve bu gerçekliği oluşturan bireye Batılı normlara uygun birey olma nosyonunu yükleyen Cumhuriyet Dönemi modernleşme anlayışına da kısaca bakmak gerekmektedir. Öyle ki 12 Eylül öncesi bireyin toplumsal gerçeklik üzerindeki ağırlığını belirleyen şey, Cumhuriyet'in "fikri hür, vicdani hür" birey söylemini içselleştirmesiyle yakından ilgilidir. Yalnız, devletin ve bireyin bu söylemden, modernleşme ve ona içkin olan özgürlükten ne anladığı önemlidir.

Cumhuriyet'in modernleşme anlayışında bireyin hangi özelliklere sahip olması gerektiğine bu dönemde yazılan "çağdaş uygarlık düzeyini anlatan" Halit Fahri Ozansoy'un ***On Yılın Destanı***, Aka Gündüz'ün ***Beyaz Kahraman***, Yunus Nüzhet Unat'ın ***Haydi Suna***, Avni Candar'ın ***30 Ağustos***, Saim Yay'ın ***Gelin Alayı***, Tahsin Kalafatoğlu'nun ***Cumhuriyet Çocukları***, Kemal Uluser'in ***Işık***, Vedat Nedim Tör'ün ***Değişen Adam*** adlı oyunlarında rastlamak mümkündür.[392] Bu oyunlarda birey Batı'dan her anlamda üstün, akla önem veren, bilim sevdalısı, devrimleri içselleştirmiş, bağnazlıkla mücadele eden ve bu anlamda geçmişle bağlarını koparan birey olarak kurgulanmıştır. Yeniliğe ve gelişmeye açık olan birey kısaca modernleşmeye ve çağa ayak uydurmuş bireydir. Modernleşme genel anlamda Batı'da Aydınlanma döneminde ortaya çıkan bir toplumsal gerçeklik biçimidir ve bu gerçeklik esas itibariyle Aydınlanma döneminin ürünü, akıl ve bilimi öne çıkaran bireyi ile kapitalizm olgusunun eseridir. Bu anlamda Batı'nın 17. Yüzyıldan itibaren yaşadığı modernleşmeyi "kapitalist gelişmenin toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel, kurumsal ve etik alanlarda yol açtığı değişimin bütünü olarak"[393] da tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı'da kısmi olarak var olan ve bu yanıyla geri kalmışlığa gerekçe oluşturan modernleşme anlayışının, Cumhuriyet Dönemi'nde içerisine tam bağımsızlık ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşma söyleminin de eklenerek topyekün modernleşme anlayışına evrilmesi, Cumhuriyet'in her alanda bir değişim/dönüşüm süreci başlattığının ve daha temelde toplumsal gerçekliğe ve birey inşasına bir bütün olarak yaklaştığının göstergesidir.

[392] Elif Çongur, **Ulusal Kimliği Tiyatro İle Kurmak**, Ankara, İmge Kitabevi, 2017, s.122.
[393] Metin Çulhaoğlu, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3.Cilt, Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.170.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme anlayışında reformlar yeni olanla özdeşleşen Batı'dan aktarıldığı için toplumsal gerçeklikte sadece Batılı giyim-kuşam tarzıyla, ev döşeme stilleriyle, yaşam biçimleriyle sınırlı olan bir değişim meydana gelmiştir ve daha da önemlisi yapılan reformlarla bireyin düşün dünyasında İslam dinine aykırı bir değişim hedeflenmemiştir. Bu anlamda reformlar yüzeysel kalmıştır, toplumsal hayatta modern/gelenek, eski/yeni gibi ikili karşıt bakış oluşmuştur. Bu yüzeysellik dönem romanlarında da ele alınmıştır.

> Tıpkı Lale Devri'nde olduğu gibi, 1860'lardan sonra Batılılığı bir felsefe ve iktisat sistemi olarak görmeyip onu daha çok yüzeysel yönleri, adabı muaşeret usulleri ve Batı'da hâkim olan modalar açısından değerlendirenler ve kullananlar olmuştur. Bu tipler zamanın yazarlarınca devamlı olarak eleştirilmiştir. Ahmet Mithat'in "Felatun Bey"leri, Recaizade'nin "Bihruz"ları, Ömer Seyfettin'in "Efruz"ları Tanzimat (ve hatta 20.yüzyıl) edebiyatının ana karakterlerinden birini oluşturmuşlardır. [394]

Batı'nın kavramları ve pratikleri öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun anlam dünyasını oluşturan İslam'a görelik açısından caiz/caiz değil değerlendirmesine tabi tutulduğundan bu yenilikler "ya sığ seçmeciliklere ya da kendi içinde çelişen bileşimlere"[395] dönüşmekle eleştirilmiştir. Bu bağlamda Felatun Bey karakteri yeni olanın sığ yorumunun bir temsilcisidir. Dönemin genel karakteristiğini oluşturan geçmişin bir ideal olarak belleklerde canlı tutulması esasında ona ulaşmak için modernleşme hareketinin askeri, teknik ve idari alanlara sıkıştırılarak araç olarak kullanıldığını ve henüz bireyin zihniyetinde bir dönüşümü amaçlamadığını gösterir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun 1932 yılında yazdığı ***Yaban***[396] adlı romanı Cumhuriyet Dönemi'nin bireye bakışını anlatan bir diğer örnektir. Romanın başkahramanı olan Ahmet Celal bir askerdir ve savaşta kolunu kaybettikten sonra Anadolu'da bir köye yerleşir. Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği bu yıllarda Ahmet Celal'in bir aydın olarak kendine verdiği görev cahil köylüyü bilinçlendirmek, onu adam etmek, onu kurtarmaktır. Ona göre Anadolu halkı birey değildir ve onlar

[394] Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi, Makaleler 4**, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.15.
[395] Taha Parla, **Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.19.
[396] Yakup Kadri Karaosmaoğlu, **Yaban,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

kendilerini İslam dininden ayrı görmeyen ve bulunduğu topluluk dışında kendini ifade edemeyen cahil sürüsüdür. Aydın/köylü karşıtlığı üzerine kurulu olan bu romanda Ahmet Celal'in halka karşı tepeden inmeci ve toplumsal gerçeklik üzerindeki müdahaleci tavrı topyekün modernleşme anlayışına ait bir tavırdır ve aslında Osmanlı modernleşmesinin "otokrasi ve merkezileşmeye yol açmış ve bu doğrultuda "yeni yönetici sınıf" olarak güçlü bir bürokrasi yaratmış olmasının ürünü olan Jön Türk ideolojisinin"[397] de devamı niteliğindedir. Eski ve yeninin aynı anda var olmasının yarattığı bunalımdan geleneği reddederek kurtulmaya çalışan ve yeni bir anlam dünyası inşa etmeyi amaçlayan Cumhuriyet'in tepeden inmeci bu bakışı bir anlamda "toplumun kendisini anlamlandırmak için başvuracağı yegane referans noktası olarak devleti işaret eder, yani toplumun, kendisini devletin aynasında tanımasını talep eder."[398] Bu çerçevede Cumhuriyet hem topluma Batılı normlara uygun kültürü vermekle hem de ortaya çıkan siyasi ve düşünsel gerçekliğin onay mekanizması olmakla mükelleftir.

Cumhuriyet, makbul birey kimliğinin kökenini İslâm öncesi eski Türk tarihine dayandırarak yeni bir geçmiş icat eder ve böylelikle oluşturmak istediği toplumsal gerçekliğe ve kimliğe meşruiyet zemini oluşturur. Bu dönemde yazılmış ve eski Türk tarihini anlatan Faruk Nafiz Çamlıbel'in ***Akın*** ve ***Özyurt,*** Yaşar Nabi Nayır'ın ***Mete,*** Behçet Kemal Çağlar'ın ***Attila*** ve ***Ergenekon*** adlı oyunlarında, Türklerin üstün bir ırk olduğu, Batı karşısında gurur duyacakları bir geçmişe sahip oldukları, medeniyetin beşiğinden gelmiş, devlete ve millete sadık, çalışkan ve dürüst olmak gibi birçok üstün özelliği kendilerinde barındırdıkları anlatılır. Oyunlarda Türk'lere aitmiş gibi gösterilen meziyetler, Cumhuriyet'in yeniden kurmak istediği bireye ait kimlik kurgularıdır. Cumhuriyet'in kimlik üzerindeki bu ideolojik tavrı, "ötekileştirdiği Osmanlı kimliğini"[399] unutturma ve yeni inşa edeceği ulus kimliğin

[397] Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.132.
[398] Nilgün Toker, Serdar Tekin, "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3.Cilt, Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.87-88.
[399]Kimlik inşası sürecinde Türk kimliğinin ötekilerinden birinin Osmanlı kimliği olduğu belirtilir. İslam dininin Batı medeniyetinin evrenselliğinin dışında addedilmesi İslam'la özdeşleştirilen Osmanlı kimliğinin Türk kimliğinin ötekisi olmasına sebep oluşturur. "Türk millî kimliğinin Öteki-imgesi, Türkiye'nin tarihsel-toplumsal gerçekliğine içseldir. Öteki-imgesinin, tikel Öteki-kimlikleriyle ilgili tasavvurlara da biçim veren somut kalıbı ise "Eski Türkiye"dir, Yani Osmanlıdır; dinî dünya

kökensel ihtiyacını karşılamak için Türklerin Osmanlı İmparatorluğu ve İslamiyet'ten önce yaşadıkları yer olan Orta Asya'ya giderek Türk tarihini oradan başlatma ve bu geçmişi efsaneleştirme paradigması üzerine kuruludur. Bu süreçte "ruhaninin cismani, cemaatin birey, merkezin çevre vs. gibi kavram almaşıklarıyla değiştirilmesi bu sürecin belkemiğini"[400] oluşturur. Dolayısıyla inşa sürecinin "bir yandan Osmanlı üst-kültürünü ret üzerine kurulurken bir yandan da 'çevre'nin kültürünü kullanarak milli kültür inşa etme olasılığına soğuk bakması"[401] bireyin anlam dünyasını üreten ve onu "genelleştirilmiş öteki" olan cemaatten özgürleştirme çabası olarak değerlendirilmelidir.

Topyekün modernleşme anlayışında devlet aygıtı bireyi ve toplumu muasır medeniyetler seviyesine çıkarmak için görevlidir. Mustafa Kemal Atatürk genç Cumhuriyet'in toplumu iktisadi ve siyasal açıdan kurmasının gerektiği kadar bilimsel, sanatsal ve düşünsel açıdan da kurmasına gerek olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

> Bilindiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti, demokrasi temeline dayanan bir devlettir. Demokrasi temelde siyasal içeriklidir, düşünseldir, düşünceye dayanır, bireycidir, eşitlikçidir… Demokrasinin bu ana noktalarına göre, yurttaşın siyasal özgürlüğünü ve çalışmasını sağlamak yurttaşın bilimsel, toplumsal, sanat ve ahlak gibi düşünsel alanlarda gelişmesinin sağlamakla ilgilenmek ve yurttaşın ulusal egemenliğe, usulü çerçevesinde katılma hakkını ve bütün yurttaşların eşit siyasal haklara sahip olmalarını sağlamaktan ibaret olan noktalar, devletin, yurttaşa karşı başlıca görevlerinin sınırını gösteren işaretlerdir.[402]

Çağdaş sanat ve bilimin gereklerine uygun birey yetiştirmek için fakülteler, konservatuarlar, enstitüler inşa edilir. Yine Atatürk'ün, kimlik inşasına araç

---

görüşünün çerçevelediği eski medeniyettir. Millî kimliğin Öteki-imgesi olarak kendi geçmişini, eski kimliği koyması, anı zamanda eski kimliğe dair yeni bir tasavvur oluşturması demektir. Bu yeni "eski kimlik" tasavvurunda Osmanlı, "Türk"ün cevherini baskı altında tutarak rüştünü engelleyen 'heyula' olarak algılanır." **Detaylı bilgi için bkz**. Tanıl Bora, **Türk Sağının Üç Hali**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2003, s.41-42.

[400] Hasan Bülent Kahraman, "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3.Cilt, Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.126.

[401] Ayhan Akman, "Milliyetçilik Kuramında Etnik/sivil Milliyetçilik Karşıtlığı'', **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4. Cilt, Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 86.

[402] Mustafa Kemal Atatürk'ten aktaran; Nuran Tezcan, **Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1997, s.49.

olmasıyla öne çıkan tiyatro sanatında oyunların repertuar seçimine, dramaturgisine ve bu oyunlarda kadına verilen rollere müdahil olduğu da bilinir. Bireyin anlam dünyasını oluşturmak, onu aklın, bilimin ve sanatın gereklerine göre donatmak "yeni rejime uygun vatandaşlar yetiştirme"[403] projesinin bir parçasıdır ve bu sürecin bir bütün olarak görüldüğünün ifadesidir. Fakat egemen ideolojinin belirleyici ve sınırlayıcı tutumu, bireyi devletin çizdiği sınırlar içerisinde, devlete hizmet ve itaat temelinde tanımlayarak Cumhuriyet'in "fikri hür, vicdani hür" birey yetiştirme söylemini gölgede bırakır. Ayşe Kadıoğlu bu şekilde belirlenen bir vatandaşlık kavramının Türkiye'de bireyi önceledeğini, Batı'daki gibi hakları olan bireyin değil vazifeleri olan vatandaşın önce geldiğini ileri sürerek "milletini arayan devlet" olarak Cumhuriyet'in ulus-kimlik inşasının sıkıntılı yanlarına vurgu yapar.[404]

Yeni oluşturulan toplumsal gerçeklik ve anlam dünyasında geçmişin ve geleneğin yeri yoktur. Bu amaçla Latin alfabesine geçiş, saat ve ölçü birimlerindeki değişiklik, şapka kullanımı, medeni kanun, soyadı kanunu gibi devrimler yapılarak eskiyle/Osmanlı'yla özdeşleşen geçmiş belleklerden silinmeye çalışılır. Geçmişin bilgisini ve pratiğini yok sayarak yapılan bu devrimler, kurumsal düzenin başvuru merkezi olan "kolektif belleği zedeleyerek içinde yaşadığı dünya üzerinde etkide bulunma kapasitesi sekteye uğratılmış bir toplumun ortaya çıkmasına"[405] neden olur. Örneğin Necip Fazıl Kısakürek'in bu dönemde yazdığı ***Bir Adam Yaratmak***[406](1937) adlı oyunda, Batılı normlara göre inşa edilmek istenen bireyin, geçmiş zeminini ve anlamı oluşturan kolektif belleğini kaybetmesinden dolayı yaşadığı bunalım ele alınmıştır. Bu şekilde yukarıdan dayatmayla ve geleneği yok sayarak yapılan

[403] Köker, a.e., s.209.
[404] "Türkiye'de vatandaşlık kavramının liberal-bireyci boyutunun eksik kaldığı aşikar. Batı Avrupa vatandaşlık kavramı evrilmeden önce birey kavramıyla tanışmıştı. Türkiye'de ise vatandaşın bireyi önceledeğini ve bir yerde bireyin gelişimin önünde bir engel oluşturduğunu gözlemek mümkün. Türkiye'de vatandaşlar daha henüz bireyselliği içselleştirmeden kendilerini Kemalizm, Sosyalizm ve siyasal İslam gibi büyük toplumsal projelerin savunusunun yaparken buldular. Bu projelerin içine hapsoldukları için de Kemalist, Sosyalist ve İslamcı olmadan önce birey olmanın önemini kavrayamadılar. **Detaylı bilgi için bkz**. Ayşe Kadıoğlu, "Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi",**Vatandaşlığın Dönüşümü**, Haz. Ayşe Kadıoğlu, İstanbul, Metis Yayınları, 2012, s.180
[405] Toker, Tekin, s.90.
[406] Necip Fazıl Kısakürek, **Bir Adam Yaratmak**, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 2008.

devrimlerin, hem toplum hem de uygulayan açısından "ani kimlik değiştirme" gibi "bunalımlara, psikolojik krizlere" yol açtığı görülmüştür.[407]

Bu bağlamda Cumhuriyet modernleşmesinin, Güneş-Dil Teorisi ve Türk Tarih Tezi'yle meşrulaştırdığı ve evrenselleştirdiği bir geçmiş kurgusuna başvurmasındaki amacın, Osmanlı'ya ve İslam'a ait kolektif belleğinden mahrum bıraktığı, cemaatinden özgürleştirdiği bireyin mağduriyetini gidererek onu toplumsallaştırmak, Batı karşısında gururunu okşamak ve yeni kurulan devlete aidiyet oluşturmak olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Cumhuriyet modernleşmesinin kolektif belleğinden mahrum bıraktığı ve Batılı normlara uygun kimliğini değiştirdiği bu "özgür" bireyin 12 Eylül öncesi gelip dayandığı yer, ulus-devlete karşı vazifelerle donatılmış, kimliğine ait olan değerlerin yukarıdan belirlendiği, aidiyet duygusu gelişmiş bir birey kurgusuna çok uzaktır. Birey, nesnel gerçeklik olarak devletin dayattığını değil kendi oluşturduğu gerçeklikleri içselleştirerek devleti hegemonya krizine sürükler ve böylelikle üzerinde tahakküm kurulamayan, disipline edilemeyen örgütlü topluma dönüşerek 12 Eylül'ün gerçekleşme gerekçelerini oluşturur.

2.1.2. 1950-1980 ARASI YILLARDA TOPLUMSAL GERÇEKLİK

Cumhuriyet Dönemi'ndeki tek parti yönetiminin toplum üzerindeki "devletten millete" şeklindeki baskıcı ve gerçekliği belirleyici rolünün 1950'li yıllara gelindiğinde çok partili sisteme geçişle birlikte sonlandığı ve artık "milletten devlete" şeklinde tabandan gelen isteklerin belirleyici olduğu yeni bir söylemle Demokrat Parti'nin iktidarı devraldığı görülür. Örneğin Cumhuriyet'in kurguladığı toplumsal gerçekliğin özü kabul edilebilecek olan Kemalist devrimlerin geniş halk kitlelerine ulaştırılması ve benimsetilmesi amacıyla kurulan, bir nevi merkezdeki egemen gücün taşradaki temsilcisi sayılan Halkevleri, DP tarafından kapatılır ve bu kurumun kapatılmasına gerekçe oluşturan halka yukarıdan gerçeklik dayatmanın yerine artık halkın kendisinin oluşturduğu, geleneğinden getirdiği gerçeklikler öne

[407] Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, Ankara, İmge Yayınları, 2001, s.302.

çıkarılır. DP muhalefette olduğu ve özellikle iktidar olduğu ilk yıllarda halk katında karşılığı olan, geleneğin belirleyici olduğu bu söylem çevresinde konumlanmıştır. Bu söylem edebiyat ve sanat alanında da etkili olmuştur. Cumhuriyet ideolojisinin ulus-kimlik inşa etme misyonuyla hareket ederek bireyin ve toplumun yaşadığı gerçek sorunları gözden kaçıran aydınlar, bu dönemde, artık gözlerini içinde yaşadıkları topluma çevirerek toplumun gerçek sorunlarını dile getirmiştir. Özellikle köy gerçekliğinin ön planda olduğu dönem romanlarında, köyden kente göç, geçim sıkıntısı, ağalık düzeni, töre, kadın sorunları gibi toplumun kendi gerçekliğini barındıran, mevcut düzenden kaynaklanan konular ele alınmıştır.

Cumhuriyet değerlerinin sözcüsü olan "alegorik" kahramanların yerine geçmişin şimdiyi etkilediği, gelenekle bağları olan, tutkuları olan gerçekçi karakterlerin yer aldığı Turgut Özakman'ın ***Ocak*** (1959) adlı oyununda, orta halli bir ailenin yaşadığı geçim sıkıntısı, verdiği hayat mücadelesi bireysel ve toplumsal gerçekler göz önüne alınarak anlatılır.[408] Yazarın bu oyunda toplumda yaşanan geçim sıkıntısına, kuşak çatışmasına, değişen değer yargılarına vurgu yapması, bir yerde Cumhuriyet'in kurguladığı toplumsal gerçekliklerin değişmesinin ve dolayısıyla birey kurgusundan çok toplum kurgusuna yönelen toplumcu gerçekçi bakışın gelişmesinin bir sonucudur. Bu bağlamda tek parti iktidarının dayattığı gerçekliklerden, bürokratik ve baskıcı politikalardan bunalan halkın "milletten devlete" söylemini kullanan DP'yi iktidara taşıması, bir taraftan halka kendi gerçeklikleriyle yüzleşme fırsatını verirken öte taraftan var olan ekonomik ve siyasal yapının ezen-ezilen ilişkisini daha da belirginleştirmesiyle bir sonraki döneme damga vuracak olan toplumcu gerçekçi bakışın gelişmesine dolaylı yoldan katkı sunmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomiye olumsuz yansımaları karşısında tek parti yönetiminin baskıcı tutum alması ve ekonomik olarak güçlenen savaş fırsatçılarına karşı vergi kanunları çıkararak (örn. varlık vergisi) mücadele etmesi, Cumhuriyet Dönemi'nin asker ve sivil bürokrasisi ile kentli burjuvazinin birlikteliğinden oluşan egemen sınıfları tek parti yönetiminden soğutmuştur. Köylü sınıfı içinse bu baskılar iki yönlüdür. Tek parti iktidarı, siyasi açıdan köye "vatandaşlık haklarının tabii bir

[408] Turgut Özakman, **Ocak, Toplu Oyunlar 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2002.

neticesi olan hürriyeti ve hürriyet içinde siyasi teşkilatlanma imkânlarını götürmemiş" ya da "tahsildar olarak" oraya girmiş fakat iktisadi açıdan "refah ve saadet çarelerini getirmemiştir."[409] Dolayısıyla DP'nin iktidar olmasındaki başarı, kötüleşen ekonomiden sorumlu tutulan ve halktan kopuk politikalardan ve baskıcı tutumundan dolayı eleştirilen tek parti yönetiminin karşısında bu "memur sultasını kırarak"[410] halk kitlesinin yanında yer almasının ya da başka deyişle "kasketli" halkı "kravatlı" idarecilerin baskısından kurtarmaya çalışmasının bir sonucudur.[411] "Halkın refahını sağlama göreviyle fonksiyonel bir araç haline gelen" devlet aygıtı artık "halkın efendisi yerine halkın hizmetkârı" olmak zorundadır ve bu kez halk "gerçekten milletin efendisi" konumuna gelmiştir.[412]

Ne var ki DP iktidarının ilk yıllarında bir halk hareketi olarak nitelendirilen bu durum sonraki yıllarda devam etmez; toprak reformunun yapılmaması, grev yasakları, muhalif basının susturulması, sol derneklerin kapatılması, üniversite özerkliğinin kaldırılması gibi anti-demokratik uygulamalar DP iktidarını despotik bir yönetime dönüştürür. Sungur Savran halkın hizmetindeymiş gibi görünen bu durumu şöyle değerlendirir:

> 1946 ruhunun bir demokrasi ruhu değil bir demogoji ruhu olduğu, DP'nin iktidara geçer geçmez, daha 1951'den başlayarak önce emekçi sınıfların siyasal temsilcilerine, daha sonra bütün hasımlarına yönelttiği anti-demokratik baskılarla yeterince ortaya çıkmıştır... DP'nin sınıfsal doğası bir halk hareketi olarak nitelendirilmesine kesinlikle izin vermez. DP/AP geleneği, köylülüğün, burjuvazinin hegemonyası altına girişinin siyasal dolayımıdır… 1950 seçimleri burjuvazinin siyasi güçleri arasında bir nöbet değişimidir.[413]

Toprak ağaları ve ticaret burjuvazisinden oluşan DP kadrolarını bu yönüyle "memleketi kapitalist ve emperyalist bloka teslim eden bir egemen sınıflar koalisyonu"[414] olarak görenler de mevcuttur. Çünkü bu dönemde ilk defa ABD ile

[409] Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara, İmge Yayınları, 2003**,** s.40.
[410] Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1990, s.88.
[411] a.e., s.39.
[412] Kemal Karpat, **Kimlik ve İdeoloji**, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s.114.
[413] Sungur Savran, "1960,1971,1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler", **11.Tez Dergisi**, Haziran 1987, s.136.
[414] Mete Tuncay, "Siyasal Tarih (1950-1960)"**, Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yay. Yön. Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997, s.178.

ekonomik işbirliği sonucu Marshall yardımları gelmiş, ucuz tarım kredileri alınmıştır. Halk hareketi gibi görünen şey esasında bu koalisyonun köylü üzerindeki hegemonyasının siyasal ifadesinden başka bir şey değildir. Yukarıda ifade edildiği gibi demokrasi sözcüğü çok partili siyasal yapının meşruiyet aracı olduğu kadar iktidara gelen partinin ve onu temsil eden zümrenin dolayımında küresel güçlerin toplum üzerindeki hegemonyası için de bir araç olmuştur.

Demokrasi kavramının bu dönemde öne çıkmasında ve siyasal alanın çoğullaşmasıyla birlikte toplumun farklı kesimlerinin söz sahibi olmasında bir bakıma Cumhuriyet Dönemi'nin modernleşme anlayışının meşruiyet zeminini oluşturan muasır medeniyetler seviyesi için örnek aldığı Batı'da, II. Dünya Savaşı sonrası faşizmin yenilmesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

> Çok partili sisteme geçiş kararı Cumhuriyet'in meşruiyet söylemine içkin olan bir çelişkiden güç almıştır. Geçiş kararındaki etkenlerden biri Kemalist meşruiyet söyleminin ana teması olan muasır medeniyet seviyesini işaret ettiği Batı dünyasında liberal-demokratik düzenlerin faşizme karşı zaferi oldu. Bu değişiklik Kemalist kadroların Batı hakkındaki imajını ve ülkenin yörüngesi hakkındaki eğilimlerini belirledi.[415]

Bu anlamda DP iktidarını Kemalist ideolojiden tam anlamıyla bir kopuş olarak değil bu ideolojinin geldiği aşamanın bir devamı gibi görmek gerekir. Kemalist devrimi bir burjuva devrimi olarak nitelendiren Sungur Savran'a göre çok partili sisteme geçiş yılları ve DP iktidarının ilk yılları Cumhuriyet'in "tepeden devriminin eski rejime karşı saldırısının sivri uçlarının törpülendiği dönemdir" ve bu törpüleme bir karşı devrim değil "her burjuva devriminde görülen bir restorasyon, bir normalleşme sürecinin"[416] göstergesidir. Örneğin 1946'da çok partili sisteme geçiş kabul edildikten sonra 1949 yılında CHP yönetiminin halkın desteğini kazanmak için Kemalist ideolojinin katı laiklik yorumlarını yumuşatmaya yönelik olarak Ankara Üniversitesi'nde İlahiyat bölümünü açması ve ilkokullara seçmeli din öğretimi dersini koyması gibi. Nitekim ileride göreceğimiz gibi bu şekilde esnetilmeye başlayan uygulamaların çok daha fazlası "Atatürkçülüğü" resmi ideoloji olarak

415 Özkazanç, a.e., s.175.
416 Savran, a.e., s.135.

benimsediğini söyleyen 12 Eylül komutanlarının yardımıyla nesnel gerçekliğe dönüştürülmüştür.

CHP'nin açtığı bu yoldan, geleneğinden koparılmış ve kültürel devrimleri içselleştirememiş halk kitlelerinin desteğini alarak yürüyen DP iktidarı "laiklik politikalarını gevşeterek", bu yıllarda artan köyden kente göçle birlikte kırsal kesimin "yaşamaya devam eden İslami kültürünü" kente taşımasına ve onu toplumsal gerçeklikte görünür kılmasına olanak vermiştir.[417] Nitekim Tanzimat'tan beri yaşanan, Cumhuriyet'le beraber hız kazanan ve keskin bir unutma refleksiyle kendini gösteren modern-gelenek bağlamındaki kültürel yarığın toplumda daha gür sesle dillendirilmeye başlaması, 50'li yıllarda kendini muhafazakâr olarak tanımlayan bu iktidarın laik devrimi istismar etmesinin bir sonucu olarak görülebilir. Fakat toplumsal gerçekliği, İslami geleneği tekrar canlandırma yönünde dönüştürme politikası (örneğin DP Ankara milletvekili Ömer Bilen'in Pazar günleri Hacı Bayram camiinde verdiği vaazların radyoda yayınlanması gibi)[418] DP iktidarının ilk yıllarında etkili olsa da sonrasında bu girişimler bireylerin ibadet özgürlüğüne indirgenerek öznel gerçekliklerle sınırlanır ve "Türkiye Devleti'nin temel cumhuriyetçi ve modern karakteri üzerinde kalıcı bir zarara yol açmaz."[419] Bu durum daha çok siyasal iktidarın sivil hegemonya inşa etmek için kendi çıkarına eklemlediği halkın isteklerine onay vermesiyle tezahür eden bir durumdur. Örneğin tek parti döneminde Türkçeleştirilen ezan bu dönemde halkın benimsediği bir devrim olmadığı gerekçesiyle tekrar Arapça okunmaya başlanmıştır. Ayrıca Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinde esas alınan Batı yerine, bu dönemde ekonomik kalkınmada payı olan Amerika ile ilişkiler geliştirilmiş ve modernleşme artık "küçük Amerika yaratma" yolunda "kalkınma", "büyüme" ve "refah" gibi ekonomi ve teknoloji kavramlarıyla ifade edilmiştir. Bu bağlamda DP'nin toplumsal gerçekliği

[417] "DP döneminde laiklik politikalarının gevşetilmiş olması, muazzam kentleşme olgusu yüzünden kırsal kesim kültürünün daha da hissedilir hale gelmiş olduğu kentlerin günlük yaşamı içinde, İslamı çok daha belirgin hale getirmişti. Türk aydınları o zaman –ve sonraları- bunu İslam'ın dirilişi olarak algıladılar, ama her ne kadar faaliyet gösteren köktendinci topluluklar varsa da, İslam'ın dirilişi denilen şey aslında yalnızca, halk kitlesinin yaşamaya devam eden geleneksel kültürüydü; eskinin bağımlı sınıfı kendini ifade etme hakkını yeniden ısrarla savunuyordu." Detaylı bilgi için bkz. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.340-341.

[418] Eroğul, a.e., s.80.

[419] Kemal Karpat, **Türk Siyasi Tarihi,** Çev: Ceren Elitez, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s.147.

kurgulamada köklü bir değişikliğe gitmediğini, sadece kamusal alandan dışlanmış halkı da bu alana dahil ederek desteğini aldığını ve Cumhuriyet'in tepeden inmeci topyekün modernleşme anlayışının yerine "yeter söz milletin" söylemiyle tabandan gelen bir modernleşme anlayışını benimseyerek "Türk muhafazakâr modernleşmesini"[420] meydana getirdiğini söyleyebiliriz.

Öte yandan modern ve gelenekçi olanı "iki ayrı kıta, iki ayrı hayat anlayışı, iki ayrı metafizik" olarak nitelendiren muhafazakâr bakışın ve geçmiş ve geleneği hatırlatan "yeter söz milletin" söyleminin bu dönemde toplum tarafından satın alınması, aslında "kültürel yarık" üzerinde bu şekilde yükselen zoraki birlikteliğin sonraki yıllar ve günümüzde dahil olmak üzere zihinlerde hiç bir araya gelmeyeceği/gelemeyeceğini de net olarak gösterir.[421] Yaşam biçiminin üzerinde yükseldiği değerlerin gerçeklikle ilişkisi toplumun kendini o değerlerle ve o gelenekle tanımlayabilmesine bağlıdır. Örneğin Peyami Safa Cumhuriyet Dönemi'nde yazdığı ve Doğu-Batı çatışmasını konu edindiği ***Fatih-i Harbiye*** (1931) adlı romanda Doğu'yu ve Batı'yı temsil eden iki semtin kültürel anlamda zihinlerde buluşmasının mümkün olmadığını anlatır.[422] Bu kültürel yarığın sebebi kendini geleneğinin dışında tanımlayamamak ve modern olanı içselleştirememektir. Kendini "gelenek"le özdeşleştiren ve Türk muhafazakâr modernleşmesini meydana getiren bu toplum kesiminin DP döneminde katı laik değerlerin gevşetilmesiyle kendini ifade edecek bir zemin bulduğu ve geleneğini yaşam biçimlerinde somutlaştırdığı görülebilir.

Siyasal iktidarın halktan onay almak ve iktidarına rıza üretmek için uyguladığı kültürel hegemonya politikaları, bir yandan sembolik evreni yok sayıldığı için geçmişiyle bağlantı kuramayan ve bu anlamda kendi aynasından yoksun bırakılmış bireyini kısmen de olsa kolektif belleğine kavuştururken öte yandan Batı'nın modern yüzüyle ve teknolojisiyle bu dönemde tanışan "muhafazakâr" bireyine Cumhuriyet'in bu kazanımlarını görme fırsatı verir. Örneğin kültür politikalarının bir sonucu olarak ilkokulların sayısı artırılır, okur-yazarlık oranı

[420] Kahraman, a.e., s.136.
[421] Nurdan Gürbilek, **Sessizin Payı**, İstanbul, Metis Yayınları, 2014, s.85.
[422] Peyami Safa, **Fatih-i Harbiye**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2011.

yükselir, ODTÜ, KTÜ, Atatürk Üniversitesi, Ankara Üniversitesi DTCF Tiyatro Enstitüsü, İzmir ve Bursa Devlet Tiyatroları bu dönemde kurulur. Fakat iktidarın özellikle politik hegemonya kurmak için uyguladığı baskılar karşısında modern kurumlarda eğitim alan askeri okullar ve üniversite gençliği suskun kalmaz. Ve bu gençlik, çoğunluğunu köyden kente göç ederek gelenlerin oluşturduğu işçi sınıfıyla beraber, giderek kendi sınıfsal, sosyal ve ekonomik koşullarının da farkına vararak 60'larda ve 70'lerde kitlesel eylemler düzenleyerek toplumsal gerçekliği belirleyen ana aktörlere dönüşür.

DP iktidarıyla beraber demokrasiyle tanışılan 1950-1960 yılları arasında, demokrasinin çoğunluğun oyuna indirgenmesi ve çoğunluğu sağlayan partinin kendini "ulusal egemenliğin temsilcisi" olarak görmesi sonucunda özellikle muhalefet partilerinin ya da karşıt fikirli kişi veya grupların iktidar tarafından "devlete ihanet ve bölücülükle suçlanmasına", dolayısıyla bir baskı ve denetim unsuru haline gelen siyasi iktidarın kendini eleştirilemez ve dokunulmaz statüde görerek anti-demokratik uygulamalara başvurmasına yol açmıştır.[423] DP muhalefette olduğu yıllarda demokratikleşme adına vaat ettiği kuralları ve kurumları iktidar olduğunda gerçekleştirmediği gibi hem toplumsal hem siyasi alanda daha otoriter ve despotik bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Özellikle devlet aygıtının baskı araçlarını kullanarak politik hegemonya kurmak isteyen DP iktidarının 1960 yılında muhalefet organlarında suç tespit etme ve muhalefeti yasa dışı ilan etme maksadıyla kurduğu "Tahkikat Komisyonu", siyasal alandaki anti-demokratik uygulamaların ileri bir örneği olduğu gibi bu iktidarın da sonunu getirmiştir.

27 Mayıs 1960 yılında "kardeş kavgasına meydan vermemek" ve "demokrasiyi içine düştüğü buhrandan" kurtarmak amacıyla askeri darbe yapılmış ve DP iktidarı sonlandırılmıştır.[424] Darbeyi gerçekleştiren subaylar yayınladıkları bildiride, mecliste çoğunluğu sağlayan partinin muhalefete karşı anayasayı hiçe sayan keyfi uygulamalarını gerekçe göstererek toplumda meşruiyet kazanmaya çalışmıştır. Halk genel anlamda darbeye sessiz kalmış hatta bazı kesimler darbeyi olumlu bile karşılamıştır. Darbenin olumlu karşılanmasının nedeni ekonominin

[423] Özkazanç, a.e., s.177.
[424] Zürcher, a.e., s.351.

kötüleşmesine ve enflasyonun artmasına bağlansa da asıl nedenin iktidarın siyasal istikrarsızlığa ve genel huzursuzluğa yol açan uygulamalarının olduğu anlaşılmıştır.

> 1959-60 yıllarında Demokratların baskıcı bir sıkıyönetim yasası çıkarmaları, muhalefeti soruşturmak için tahkikat komisyonu kurmaları ve basın ve toplantı özgürlüğünü kısıtlayan uygulamaları, kentli kamuoyunun partiye karşı tavır almasına sebep oldu.[425]

Bunun yanında 27 Mayıs darbesini "DP tarafından mevkiinden uzaklaştırılan geleneksel yönetici aydın kadronun temel siyasal kurumların dağılması tehlikesinden yararlanarak eski konumunu elde etme çabası"[426] olarak görenler de mevcuttur.

1960 darbesini gerçekleştirenler kendi içindeki ayrılıkları kısa sürede halledip darbenin birincil amacını yerine yetirmek için toplumun tüm kesimini memnun edecek şekilde birey hak ve özgürlüklerini temel alan bir anayasa hazırlanmasını sağlayarak, 1961 yılında yönetimi parlamentoya devreder. 1946 yılında çok partili sisteme geçişle beraber tanışılan demokrasi kavramının DP'nin elinde çoğunluğun haklılığına dönüşmesine tepki olarak hazırlanan 61 Anayasası'nda temel amaç, "Millet Meclisi'ni başka kurumlarla dengelemek suretiyle, DP'nin (ve ondan önce CHP'nin) sahip olduğu türden bir iktidar tekelini engellemekti."[427] Fakat bu dengenin anayasaya koyulan ikinci meclisle sağlanmaya çalışılması bazı eleştirileri de beraberinde getirmiştir.

> 1961 anayasa koyucusunun seçilmiş parlamento çoğunluklarına duyduğu güvensizlik, ürküntü ve seçkinci-vesayetçi zihniyetini de simgelemektedir. 1961 anayasa koyucusu, 1950-1960 dönemi hükümetlerinin, temsili demokrasinin ana dayanağı olan "çoğunluk" ilkesini, bu ilkenin tamamlayıcı parçası olan "azınlık haklarının çiğnenmemesi" ilkesini bozarak, gölgelemiş olmasını yersiz bir biçimde genellemiş; sorumluluğu belli bir siyasal iktidara yakıştıracağına bu temel ilkenin kendisini sorgulamıştır.[428]

61 Anayasası için bir diğer önemli eleştiri de Milli Güvenlik Kurulu'nun kurulmasıyla orduya anayasal statü verilmesidir. Bu kurulla birlikte askerin siyasette

[425] Karpat, **Türk Siyasi Tarihi,** s.113.
[426] Eroğul, a.e., s.173.
[427] Zürcher, a.e., s.357.
[428] Parla, **Türkiye'nin Siyasal Rejimi,** s.26.

bir çeşit "örtülü iktidar olma dönemi" başlamıştır.[429] Askeri bürokrasiyi yürütme erkine ortak etmek bir anlamda "parlamenter meşruiyetin"[430] zayıflatılması demektir. Bu nedenle 1961 Anayasası demokratikleşme yolunda önemli bir dönüm noktası gibi görülse de Milli Güvenlik Kurulu'nu devlet aygıtının içine yerleştirmesiyle "ikame hegemonya aracı olarak darbeciliğin ve askeri rejimlerin olağanlaştırılmasının yolunu açmıştır."[431] Keza 1971 ve 1980 darbesinin gerçekleştirilmesi ve 1982 Anayasası'yla ordunun "cumhurbaşkanlığının yanı sıra devletliliğin mevkiine tamamen yerleşmesi ve siyasal alanın meşruluğunu tamamen tekeline alması"[432], 61 Anayasası'nın Milli Güvenlik Kurulu'na anayasal statü kazandırmasının bir sonucu olarak teşekkül etmiştir.

Devlet aygıtının içine çoğul güç odaklarını yerleştirme çelişkisi dışında 61 Anayasası 1946'da açılan demokratikleşme yolunu genişleten bir anayasadır ve 1960 sonrası toplumsal gerçekliğin sol ideoloji ekseninde belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. 61 Anayasası'nın getirdiği yenilikler arasında Anayasa Mahkemesi, Danıştay, TRT ve üniversite gibi özerk kuruluşlarla, Senato, MGK, Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumlar vardır. Bu kurum ve kuruluşlarla çoğunluğu ele geçiren partinin keyfi uygulamalarına engel olmak, bir denge ve denetleme mekanizması kurmak diğer deyişle bir fren sistemi oluşturmak amaçlanmıştır.[433] 61 Anayasası'yla bireyin hak ve özgürlükleri yasalarla teminat altına alınır, çalışanlara grev hakkı verilir, sendikacılığın önü açılır ve siyasal faaliyetlere özgürlük tanınır. Sağlanan bu özgürlük atmosferiyle yazarlar, aydınlar ve öğrenciler üniversitelerde, derneklerde

[429] Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950den Günümüze),** Ankara, İmge Kitabevi, 2013, s.108. Milli Güvelik Kurulu'nun görev ve yetkilerini belirleyen 1961 Anayasası'nın 11. Maddesinde şu ifadeler yer alır. "Milli Güvenlik Kurulu kanunun gösterdiği bakanlar ve Genel Kurmay Başkanı ve Kuvvet temsilcilerinden kuruludur. Milli Güvenlik Kurulu'na Cumhurbaşkanı başkanlık eder; bulunmadığı zaman bu görevi Başbakan yapar. Milli Güvenlik Kurulu, milli güvenlik ile ilgili konularda karar alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere, gerekli temel görüşlerini Bakanlar Kurulu'na bildirir." Akt.Tevfik Çavdar, s.108-109.

[430] Parla, **Türkiye'nin Siyasal Rejimi,** s.34.

[431] Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yay.Yön: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997, s.201.

[432] Kaliber, a.e., s.116.

[433] "Anayasanın, etkin bir yürütmeden çok, devletin içinde çoğul güç odakları yaratmaya çalıştığı açıktır. Artık devletin iç örgütlenişinde yasamanın üstünlüğü söz konusu değildir. Seçimden gelen milli iradenin üstünlüğünden çok denetlenmesi önemlidir. Dolayısıyla devlet aygıtı içinde vurgu, seçilmişlerden atanmışlara kayar." **Detaylı bilgi için bkz.** Özkazanç, s.185.

bizzat ulaştıkları kaynaklardan sol ideolojiyi okuyarak örgütlenir ve egemen güçlerin toplumsal gerçeklik üzerindeki belirleyici rolünü sekteye uğratır.

> 1960'ların siyaset yaşamı önceki on yıllara göre çok değişikti. Ülke siyasileşmiş ve 1961 Anayasası ideolojik tartışma için yeni bir çerçeve oluşturmuştu. İlk kez olarak, ülkenin geleneksel siyasetine, özellikle dış politika konusunda meydan okuyan bir sol ortaya çıkmıştı. Ülke artık kendini tecrit edilmiş olarak görmüyor ve insanlar, özellikle öğrenciler, küçük kasabalarda bile kolaylıkla bulunabilen yeni solcu Marksist literatürü takip edebiliyor, dünyada neler olup bittiğinden haberdar olabiliyorlardı.[434]

Bizatihi 12 Eylül 1980 darbesiyle var olan toplumsal gerçekliğin itaat eden birey temelinde değiştirilmesinin sebepleri arasında 61 Anayasası'nın bireye sunduğu -göreceli de olsa- hak ve özgürlükleri içselleştiren sol düşüncenin, mevcut siyasal, ekonomik ve sosyal politikaları sorgulamaları sonucu toplumsal gerçekliği etkilemeleri gösterilir.[435] 1968 yılında üniversite gençliğinin anti-Amerikancı görüşlerin etkisiyle Amerikan 6. Filosu'nun limana yanaşmaması için verdiği mücadele buna örnektir. Diğer yandan 61 Anayasası'nın sunduğu özgürlük ortamından yararlanan sadece sol ideoloji değildir; sağ ideoloji de özellikle dini yurt, kuran kursu, güzelleştirme derneği, imam hatip, cami, anıt gibi cemaat temelli örgütlenmelerle gelişimini devam ettirir.

60'lı yılların dinamizmi sadece üniversitelerde değil çalışma yaşamında da büyük dönüşümlere yol açmıştır. Örneğin 50'li yıllar tarım ve ticaret burjuvazisinin güçlü olduğu yıllardır ve bu sınıfların ilk yıllarda ekonomik kalkınmada payları büyüktür. 60'lı yıllar ise sanayi burjuvazisinin güçlü olduğu, hem ekonomide hem ülke yönetiminde söz sahibi olduğu bir dönemdir. 50'li yıllarda bu sınıf "DP'ye tabi bir unsurken" 60'lı yıllarda DP'nin mirasçısı olarak görülen "Adalet Partisi bünyesinde yönetici güçtür."[436] Sanayi burjuvazisi bir taraftan yönetime hâkim olurken bir taraftan da sanayi ekonomisinin ortaya çıkardığı, artan bilinçle ve önderlikle, sosyal ve ekonomik hayatta ağırlığını hissettiren bir işçi sınıfıyla

[434] Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev: Sedat Cem Karadeli, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.158.
[435] Detaylı bilgi için bkz. Ömer Laçiner, "**Yarın İçin Bir 12 Eylül Öncesi Tarihine Dair Notlar**", s.15-26.
[436] Savran, a.e., s.148.

mücadele etmek zorunda kalmıştır. Öyle ki işçi sınıfı 1961 Anayasası'nın sağladığı imkânlarla sermaye sınıfı karşısında haklarını aramış, büyük çapta grevler yapmış ve sendikalaşmıştır. Örneğin DP döneminde kurulan ve hükümet yanlısı olmakla eleştirilen Türk-İş Sendikası'na bağlı bir grup 1967'de ayrılarak devrimci DİSK sendikasını kurmuştur.[437]

Sol ideolojinin etkili olduğu üniversite gençliği ve işçi sendikalarının kapitalizm karşıtlığı, ABD'nin kapitalizmin lideri olarak hedefe oturtulmasına, İkinci Dünya Savaşı sonrası Marshall Planı ve Truman Doktrini'ni, NATO ve Bağdat Paktı'nı kabul eden hükümetlerin dış politikalarının sorgulanmasına dolayısıyla tam bağımsızlık ilkesinden uzaklaşan Kemalist ideolojinin anti-emperyalizm ve bağımsızlık açısından yeniden yorumlanmasına neden olmuştur.[438] 60'lı yılların birikimi 70'lere devredilirken sol ideolojiden gelen bu eleştirilerin yerini bulması neticesinde CHP'nin kendini ortanın solunda konumlandırdığı, buna karşın kendini İslamcı ve milliyetçi diye tanımlayan sağ cephenin ise sol ideoloji tarafından üretilen politikaları "komünizm" yanlısı göstererek hiçleştirmeye çalıştığı görülür. Sağ ideoloji, sol ideolojiden etkilenerek parti programında düzenleme yapan CHP'yi toplumsal huzursuzluğu lehine çevirerek oy fırsatçılığı yapmakla eleştirmiştir. Kemal Karpat'a göre CHP kendini ortanın solunda konumlandırarak sol ideolojinin etkisine girmiş varlıklı aydınların, işçilerin ve diğer kentli sınıfların isteklerine cevap vermek istemiştir hatta bu amaçla öğrenci gösterilerini kışkırtarak hükümeti felce uğratmış ve siyasal manevralarla iktidar partisinin çıkaracağı kanunların önünü kesmiştir. [439] Buradan hareketle 70'li yıllarda artan şiddet olaylarının sebebini, din aracılığıyla kendini meşrulaştırarak devlet aygıtına ve toplumsal alana hâkim olmak isteyen muhafazakâr ve milliyetçi sağ cephenin, sol ideolojinin örgütlediği kitleleri ve CHP'yi "parçalama" stratejisiyle ("Ortanın solu, Moskova'nın yolu" anti-

[437] "Türk-İş'in bölünmesine ve güçlü bir devrimci sendikanın doğmasına taban oluşturan işçi kesimleri, sivil ve askeri bürokrasinin önemli bir kısmı, Öğretmenler Sendikası, liberal meslek kuruluşları (Barolar, Mimar ve Mühendis odaları, Tıp, Ziraat ve Orman Mühendisleri odaları vb.) tümüyle ve seçim yoluyla devrimci yönetimlerin kontrolüne geçtiler." **Detaylı bilgi için bkz.** Taner Timur, **Toplumsal Değişme ve Üniversiteler**, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, s.272.

[438] Ahmad, a.e., s.161.

[439] Detaylı bilgi için bkz. Karpat, **Türk Siyasi Tarihi**, s.168-169.

propagandasında olduğu gibi) resmi söylemin dışına atarak marjinalleştirmeye çalışmasına bağlayabiliriz.

50'li yıllarda DP'nin öncülüğünde Kemalist ideolojinin katı laik kurallarının esnetilmesiyle meşruiyet kazanan muhafazakâr kimlik kurgusu, 60'lı yıllarda yerini 61 Anayasası'nın bireye verdiği hak ve özgürlükler doğrultusunda gelişen sol kimlik kurgusuna bırakmıştır. Kemalizm'i anti-emperyalist ve bağımsızlıkçı olarak yeniden yorumlayan sol kimlik, devlet aygıtının güç ve otoritesinden olabildiğince bağımsız hareket etmeye çalışarak kendi eyleminin öznesi haline gelmiştir. Cumhuriyet'in önceliklerini devlete karşı vazifelerin oluşturduğu birey kurgusundan farklı olarak bu dönemde birey, "fikri hür, vicdani hür" söylemini kendi iradesinin dışında üretilen, topluma egemen olan güçlerin baskısıyla oluşturulmuş gerçeklikleri kabul etmeme şeklinde yorumlamıştır. Bireyin bu tavrı, onun kendi pratiğinin öznesi haline gelmesi, kısaca kendi ürettiği gerçeklikte kendini görmesi demektir. 60'ların sonuna gelindiğinde kitlelerin solda konumlanması, tutucu Kemalist kadroların yanında özellikle sağ kesimi endişelendirmiş, kendi varlıklarına tehdit gördükleri sol kimliği sürekli olarak ötekileştirmişlerdir. Bu noktada milliyetçi sağ kimliğin henüz yeni bir toplumsal düzen arayışı içinde olmadığını ve bununla birlikte mevcut düzene alternatif bir söylem geliştiremediği için bütün enerjisini alternatif toplum düzeni oluşturmaya çalışan sol kimliği yok etmeye harcadığını söyleyebiliriz.

60'lı yılların toplumsal dönüşümünde iktisadi alanda giderek artan kapitalist sanayileşmenin de önemi büyüktür. Tarımda makineleşmenin de etkisiyle işsiz kalan topraksız köylünün, sanayi sektörünün talebi üzerine çalışmak ve para kazanmak için kente gelişi, hem demografik açıdan, hem sınıfsal kimlik açısından kentlerde büyük değişimlere yol açmıştır. Kentlerin altyapısı köyden gelen bu işçi sınıfı için hazır değildir. Neredeyse köy hayatında olduğu gibi maddi olanaklar ölçüsünde eğitim, sağlık, barınma, ulaşım gibi bir takım temel haklara erişme imkânı vardır.

> 1970'in hemen öncesindeki yıllarda yapılan araştırmalar, gecekondu mahallelerinin İstanbul'da toplam nüfusun % 40'ına, Ankara'da ise toplam nüfusun % 60'ına ulaştığını işaret eder. Büyük şehirlerdeki konutların % 61'i

> bir veya iki odalıdır ve bunlara hane başına ortalama 5 kişi düşmektedir. Bu konutların büyük çoğunluğunda ise içme suyu yoktur.[440]

Kentlerin kalabalık göçler karşısında yetersiz kalışı ve kent kültürüne yabancılık, daha iyi şartlarda yaşamak için kente gelen köylüyü, beraberinde getirdiği geleneğiyle, töresiyle kentin kıyısına itmiştir. Bir fabrikada işe giren, kentli bir eve temizliğe giden, bir apartmanda kapıcı olarak görev yapan, ayakkabı boyacısı olan, bir hizmet sektöründe çalışan köylü bu kıyılarda gecekondu semtleri kurarak, giderek varlıklı kentli sınıf ile aralarında daha da derinleşecek olan bir varlık düzeyi ve kültür çatışması içine girmiştir. Hal böyleyken tüketme arzusuyla baş gösteren kapitalizm de gecekondu sakinlerine özendikleri, zenginlikle, kültürle, rahatlıkla ve konforla özdeşleşen kentli yaşam hayalleri kurdurmaya başlamıştır.

> 50'lerin sonuyla birlikte Türkiye kapitalizmi, bağımlı olduğu uluslararası kapitalist sistemin de etkileriyle, içerde yeni politikalar uygulama, dışarıda ise sistemle yeni bir eklemlenme biçimini deneme durumundadır. 50'lerin gözde hedefi olan "küçük Amerika"nın yerini 60'larda "büyük Türkiye"nin alması, bu dönüşümün çarpıcı bir ifadesi sayılabilir.[441]

Daha önce ithal edilen her türlü malın yurt içinde üretilmesiyle toplumun tüketim alışkanlıkları değişmiştir. Yurtdışına çalışmaya giden işçiler farklı yaşam biçimleriyle karşılaştıkları gibi yeni tüketim malzemeleriyle de karşılaşmışlardır. Özellikle beyaz eşya ürünleri ve hazır giyim ürünleri toplumun rağbet gösterdiği tüketim malları arasına girmiştir. Örneğin *Anadol* adı verilen ilk yerli araba bu yıllarda üretilmiştir. Ayrıca küçük siyasi partilerin seçmenlere ulaşmasında bu dönemde hemen hemen her eve giren radyoların önemli payı vardır.[442] 70'li yıllarda yükselişe geçecek olan arabesk kültürün zeminini de yine bu yıllarda etkili olan kapitalist sanayileşmenin neden olduğu tüketerek kimlik sahibi olma düşüncesi, geleneksel değerlerle çatışma, kimlik arayışları gibi ekonomik ve kültürel gerçeklikler oluşturur.

---

[440] Yerasimos Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, 1977, s.393.
[441] Metin Çulhaoğlu, "60'lı Yıllar: "Küçük Amerika"dan Büyük Türkiye"ye Kısa Süren Balayı", **Toplum ve Hekim Dergisi**, Sayı:60, Cilt:9, Nisan 1994, s.42.
[442] Detaylı bilgi için bkz. Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s.173-174.

Kültürel gerçekliklere baktığımızda ise; bu dönemde Şehir Tiyatrolarının sahne sayısını artırdığını, Kenter Tiyatrosu, Çevre Tiyatrosu, Dostlar Tiyatrosu, Ankara Sanat Tiyatrosu, Devekuşu Kabare Tiyatrosu, Halk Oyuncuları, Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu gibi belli başlı özel tiyatroların kurulduğunu görürüz. Bunun yanında yine bu dönemde sol ideolojinin toplumcu gerçekçiliğin altyapısını kurması sonucu özellikle sinema ve tiyatro sanatı toplumcu gerçekçi eserler vermeye başlamıştır. Örneğin Ankara Sanat Tiyatrosu bu görüşlerin pratiğe dönüştürüldüğü alan gibidir. ***Keşanlı Ali Destanı, Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım, Asiye Nasıl Kurtulur, Sarıpınar 1914, Ayak Bacak Fabrikası, Bozuk Düzen*** adlı oyunlar dönemin toplumcu gerçekçi bakış açısıyla yazılan oyunlarından bazılarıdır. Örneğin Sermet Çağan 1963 yılında yazdığı ve sömürü düzenini ele aldığı ***Ayak Bacak Fabrikası*** adlı oyunda, topluma egemen güçlerin halkı hangi yöntemlerle ve kimler aracılığıyla sömürdüğünü göstererek gerçekçi bir toplum portresi çizmiştir. Ertem Görenç'in ***Otobüs Yolcuları***, Metin Erksan'ın ***Susuz Yaz***, Ömer Lütfü Akad'ın ***Kızılırmak Karakoyun***, Halit Refiğ'in yönettiği ***Gurbet Kuşları*** adlı filmleri toplumcu gerçekçi bakışı yansıtan filmlere örnek gösterilebilir. Metin Erksan'ın 1962 yılında Fakir Baykurt'un ***Yılanların Öcü*** adlı köy gerçeklerini işlediği romanından uyarladığı film bunlardan biridir. Irazca karakterinin evinin önüne ev yapmak isteyen köylüye engel olmasını konu edinen bu film esasında mücadelenin iktidar karşısında boyun eğmeyerek ve hakka sahip çıkarak kazanılacağını gösterir. Başta dönemin ruhunu yansıtan toplumcu gerçekçilik olmak üzere her türlü düşünce ve ideolojik bakışın geliştirilmesinde 61 Anayasası'nın aydına, yazara, sanatçıya sunmuş olduğu temel hak ve özgürlükleri unutmamak gerekir. Genel anlamda toprak reformunun yapılamamasında dolayı köylünün ağalık düzeni karşısında ezilmesi, köydeki feodal yapının ürettiği sorunlar, töreler, göç, sosyo-kültürel farklılıklar, kentleşme, gecekondu problemi, kadının çalışma hayatına girmesi, sınıf çatışması, yoksulluk, işçi sorunları, Almanya'ya giden gurbetçilerin sorunları bu dönemde işlenen çeşitli konular arasındadır.

Yine bu dönemde Türk tiyatrosunun en özgün örnekleri arasında sayılan ve daha çok eleştirel gerçekçi bakış açısıyla yazılmış olan Haldun Taner'in ***Keşanlı Ali Destanı*** (1962) adlı oyunu, toplumun iki farklı kesimi arasında yaşanan çatışmadan

yola çıkarak dönemin çarpık toplumsal gerçekliğini gözler önüne serer. Oyun, köyden kente göçenlerin meydana getirdiği gecekondu kültürü ile Cumhuriyet'in oluşturmaya çalıştığı kentli burjuva kültürü arasında yaşanan çatışmayı ele alır. Fakat çatışmanın temelinde sadece bireyin kendisi yoktur, bizatihi bireyin ürettiği ama ona yabancılaştığı gerçeklikler vardır. Sineklidağ düzeni denilen şey bilhassa egemen güçlerin hegemonyası altında yaşayan bireyin kendi ürettiği gerçeklikte kendini görememesi, bu gerçekliği değiştirilemez ve sorgulanamaz görmesi ve nihayetinde onu olduğu gibi kabul etmesidir. Oyundaki kabadayıların düzenin önceden kurulduğunu söyleyen ve bunu onaylayan sözlerinden bu çarpık gerçekliklerde kendilerini göremediklerini ve onları sorgulamadan içselleştirdiklerini anlarız.

Bize derler kondu ağası pöh
Oysa herkeslerden önce gelmişiz
Para sarfetmişiz, torik işletmişiz
Hazinenin arsasını parselleyip satmışız.

Beşer onar dam kondurup
Ona buna kiralamışız
N'olmuş yani bu ne gürültü
Her yerde bu değil mi işin kanunu
(…)
Arada bir kahvelerde mano toplamışız pöh.
Toplarız toplarız
Haraç alan bir biz miyiz dünyada
Şunun şurasında geçinip gideriz

N'olmuş yani ne bu gürültü
Her yerde bu değil mi işin kanunu[443]

Hegemonik unsurların gölgesinde üretilen ve üreticisine yabancılaşan sınıfsal ve ekonomik gerçeklikler iki kültür arasındaki çatışmayı besleyen ana damardır. Kimlik çatışması, yoksulluk, mafya, suç, şiddet, cinayet bu gerçekliklerin bir parçasıdır.

[443] Haldun Taner, **Keşanlı Ali Destanı**, İstanbul, YKY, 2015, s.25-26.

Ekonomik gerçekliğin değiştiği ve köyden kente göçün hızlandığı bu dönemde, daha iyi şartlarda yaşama hayaliyle köyden kente göçen Sineklidağ sakinleri kente adapte olamamış, kentin köyle benzerlik taşıyan, olanakları sınırlı köşelerinde geleneklerini devam ettirmeye çalışmış ve dolayısıyla iki kültür arasında kalmanın meydana getirdiği ekonomik, sosyal ve kültürel zorluklarla boğuşmak zorunda kalmıştır.

> Kentte yaşamayı seçen bu kişiler, ne köylü kalabilmiş, ne de kentli olabilmişler, kent yaşamı içinde adeta kimliksizleşmişlerdir. Böylesi bir kimlik çatışmasının yanında (toprakla uğraşmak dışında bir iş bilmemekten dolayı) yaşanan ekonomik sıkıntılara, kent yaşamı içinde meydana gelen sosyal ve kültürel dış çatışmalar da eklenmiştir. Bu kent dışı kentli sınıf ayakta kalabilmek için gettolaşmaya, başlarını sokabilmek için bir gecede kaçak derme çatma konutlar yapmaya, bireyleşemedikleri için hemşehrilik bilinci, takımdaşlık, ülküdaşlık gibi çeşitli toplu yaşama alanları oluşturmaya, dolayısıyla kendilerine özgü bir kent yaşamı kurmaya başlamışlardır.[444]

Yazarın varlıklı ve yoksul sınıflar arasında yaşanan çatışmaya kültürel kimlikler üzerinden yaklaşması, esasında onun bu çatışmayı Cumhuriyet'in kurguladığı modern bireyle, reddedilen ama bir yandan da kökü eskiye dayanan, geçmişiyle ilişkili, toplumun hali hazırdaki geleneksel bireyi arasında yaşanan bir çatışma olarak görmesiyle ilgilidir. Sınıf çatışmasının ortaya çıkmasına sebep olan koşullar bir nevi modern bireyle geleneksel bireyin çatışması sonucu yani Cumhuriyet'in modernleşme projesinin ürünü olan koşullardır. Yazar bu karşıtlığı kurarak bireyin ait olduğu toplumun özelliklerini yansıttığına, toplumdaki olumsuzlukların, bozuklukların ve aksaklıkların esas kaynağının toplumda gerçekliği ve anlamı üreten mekanizmalarda aranması gerektiğine ve dolayısıyla kolektif belleğin bireyin inşasında belirleyici olduğuna dikkat çeker.

Kısaca 1960–1970 dönemi arası dönem toplumsal, siyasal ve ekonomik açıdan hızlı değişimlerin yaşandığı dinamik bir dönemdir. Askeri darbe olmuş, sanayileşme hızlanmış, köyden kente göç artmış, kentin nüfus yapısı değişmiş, tüketim mallarıyla tanışılmış, işçi sınıfı yükselmiş, 61 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlük ortamıyla ideolojik zeminlerini kuran siyasi görüşler parti kurmuş ve en önemlisi 12 Eylül'ün gerçekleşmesine neden olacak, her türlü dayatmaya ve itaate

[444] Yavuz Pekman, **Çağdaş Tiyatromuzda Geleneksellik**, İstanbul, Mitos Boyut Yayınları, 2002, s.128-129.

karşı olan sosyal sınıflar ve kimlikler ait oldukları topluluklardan ve cemaatlerinden özgürleşerek bu dönemde öznelik konumlarının ve sınıflarının farkına varmaya başlamıştır. 70'li yıllar öznelik konumlarının farkına varmış olan bu sınıfların yılları olacaktır.

70'li yıllarda öğrenci, aydın, sanatçı, işçi, sendikacı kimlikleriyle politik özgür özne olan 68 kuşağının 12 Mart sonrası şiddet ve işkenceyle sindirilmeye ve yok edilmeye çalışılmasını Füruzan, ***47'liler*** (1974) adlı romanında üniversite öğrencisi devrimci bir kadının yaşadıkları üzerinden anlatır. 70'li yıllarda sol düşüncenin uğradığı şiddetin bir panoraması gibidir roman. Mevcut toplumsal gerçekliğin esasında Cumhuriyet modernleşmesinin kendini otorite kabul eden bakışının bir ürünü olduğunu ve var olan siyasi, ekonomi ve kültürel politikalarla, gelenekle, kültürle, aileyle bu gerçekliklerin meşrulaştırıldığını görürüz. Alternatif gerçeklikleri ve alternatif dünya düzenini savunanların cezalandırıldığı mevcut sistemde sağ muhafazakâr ideoloji tarafından milliyetçilik, ülkücülük, dincilik haklılaştırılır ve marjinal sayılan sol düşünce üzerinde tahakküm unsuru olarak kullanılır. Romanın başkahramanı Emine devletin polisinin kendisine uyguladığı işkenceyi ailesine anlattığında ailesi bile bunu reddeder, çünkü Cumhuriyet'in benimsettiği değerlerin içerisinde devlet kutsallaştırılmıştır ve bu işkence kutsanan devletin yapacağı bir iş değildir. Çetin Altan'ın ***Büyük Gözaltı*** (1972), Erdal Öz'ün ***Yaralısın*** (1974), Sevgi Soysal'ın ***Şafak*** (1975), Melih Cevdet Anday'ın ***İsa'nın Güncesi*** (1974) adlı romanları da yine devletin sisteme muhalif olanlara baskı aygıtlarıyla şiddet uygulamasını ele alan bu dönemin eserleridir. Egemen güçlerin nesnelleştirdiği gerçeklikleri benimsemeyip kendi öznel gerçekliklerini oluşturan bireye şiddet uygulamak, bir anlamda 61 Anayasası'nın sağladığı özgürlük ortamıyla Marksist ideolojiyi benimseyerek solda konumlanan bireyin Cumhuriyet'in "fikri hür, vicdani hür" söyleminin sınırlarını zorladığını ve bunun sonucunda 12 Mart'ın bir gereklilik olarak ortaya çıktığını düşündürmüştür.

61 Anayasası'nın temel hak ve özgürlükleri koruma altına alması ve sendikalaşmanın önünü açmasıyla birlikte özellikle sol ideolojinin örgütlediği kitlelerin ekonomik, toplumsal, siyasal alanda dinamik unsur olması karşısında

siyasal iktidarın bir çözüm üretememesi, zayıf kalması ve var olan kurumların işlevsizleşmesi 12 Mart 1971 tarihinde askerin yeniden devreye girmesiyle sonuçlanmıştır. Dünya ölçeğinde yaşanan gençlik hareketlerinin de etkisiyle 68 yılında başlayan kitlesel öğrenci eylemleri 70'lere gelindiğinde silahlı şiddete dönüşerek siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıları paralize etmiştir. Kapitalizmle özdeşleşen ABD'nin görevlileri protesto edilmiş, 6. Filo denize dökülmüş, Taksim'de kanlı pazar yaşanmış, banka soygunları yaşanmış, üniversiteler işgal edilmiş, faşist militanlar tarafından üniversite hocalarının evleri bombalanmış, fabrikalar greve gitmiştir. İktidarda bulunan Adalet Partisi, kapitalist sanayileşmenin neden olduğu sosyo-ekonomik problemleri çözmekte ve toplumdaki huzursuzluğu denetim altına almakta yetersiz kalmıştır. Bu bakımdan bir önceki darbede hükümeti denetleme yetkisini meşrulaştırmış olan askeri-bürokrasi sınıfının 12 Mart'ta hükümete muhtıra vererek siyaseti yönlendirmesi, "kapitalist sanayileşmenin siyaset sınıfı ve askeri bürokrasi arasında bölüşülememesinden kaynaklanan bir müdahale"[445] gibi değerlendirilmelidir. Kapitalist sanayileşmeyle birlikte belirli bir sınıf bilinci oluşmuş, burjuva ve işçi sınıfı arasındaki sınırlar keskinleşmiştir. 60'lı yılların sonuna doğru iktidarda bulunan hükümet ne giderek artan şiddet eylemlerine engel olabilmiş, ne de ekonomik bunalıma çare üretebilmiştir.

> 1970'lere yaklaşılırken, Başbakan Süleyman Demirel'in başında bulunduğu Adalet Partisi (AP) Hükümeti, Johnson Mektubu sonucu toplumda yükselen ABD-karşıtı tepkiler, TİP'in Meclise girmesi ve DİSK, Dev-Sol gibi yapıların güçlenmesi gibi nedenlerle artan sol faaliyetlerden ordunun duyduğu rahatsızlık, DP'lilerin siyasî haklarının iadesine ordu içerisinden gelen tepkiler, sokaklarda ve üniversitelerde şiddet olaylarının görülmeye başlaması gibi nedenlerle, iç politikada büyük baskı altındadır.[446]

Toplumsal alandaki bu hareketlilik ve çatışmalı ortam siyasal iktidarın ekonomik ve toplumsal alana hâkim olamamasına, kısaca kamu düzeninin bozulmasına neden olmuştur.

---

[445] Çiğdem, **"Yirmi Yılın Hikayesi: Devlet Kapitalizmi ile Türk Usülü Faşizm.",** s.44.
[446] Barış Ertem, "12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)", **Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Yıl:8, Cilt:8, Sayı:14, Nisan 2018, s.657.

1970'de sanayi burjuvazisi lehine alınan ekonomik kararlar pahalılığa engel olamadığı gibi sorunları daha da derinleştirmiştir. Örneğin sendikal faaliyetlerin kısıtlanacağı yasa tasarısını protesto etmek amacıyla DİSK'in öncülüğünde 1970'de düzenlenen ve 15-16 Haziran Olayları olarak bilinen büyük işçi grevinde ölenler olmuş, çok sayıda kişi gözaltına alınmış ve sıkıyönetim ilan edilmiştir. Türk-İş Sendikası bu grevi desteklemediği gibi işçileri suçlayarak hükümetin yanında saf tutmuştur. Böylece siyasal iktidara destek veren sağ milliyetçi görüşün gerektiğinde solda konumlanan kitleleri hedef gösterip etkisizleştirmek için iktidardan destek aldığı görülmüştür. Dolayısıyla kamusal düzenin bozulmasında ve toplumsal krizin tetiklenmesinde solda örgütlenen militanlar kadar sağ milliyetçi görüşün örgütlediği militanların da rolünün büyük olduğunu söyleyebiliriz.[447]

12 Mart 1971 askeri muhtırası, ülke yönetimine fiilen el koymayan ama radyodan verdiği muhtırayla siyaseti yönlendiren, yeni bir anayasa yapmayan ama değişiklik yaptığı bazı yasalarla 61 Anayasası'nın tanıdığı özgürlük alanlarına sınırlama getiren, bir nevi rövanş niteliğiyle bir önceki darbeden farklılaşır. Yapılan yasa değişikliklerinin önemli olanlarını Hikmet Özdemir şöyle özetlemektedir:

> Temel hakların kullanılmasına yeni sınırlamalar getirilmiş, bu amaçla genel bir yasak eklenmiştir. Gözaltında tutma süresi önce 7 sonra 15 güne çıkarılmıştır. Memurların sendikalara üye olmaları yasaklanmıştır. Hükümete kanun gücünde kararname çıkartma yetkisi tanınmıştır. TRT'nin özerkliği kaldırılmıştır. Üye seçiminde hükümetin etkin olduğu Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulması öngörülmüştür.[448]

Muhtıra sonucunda daha önce AP hükümetinin muhalefet ettiği 61 Anayasası'nın kanun maddelerinin AP'nin çıkarını gözetir şekilde değiştirilmesi, Demirel'in muhtırayı eleştirip istifa etmesine rağmen bu muhtıranın kazananı olarak AP'yi işaret etmektedir. 17 Mayıs 1971'de İstanbul'da İsrail Başkonsolosu'nun kaçırılması bahane edilerek askeri makamlarca AP Hükümeti'ne muhalefet eden aydın, yazar, sanatçı, profesör, öğrenci ve işçilerin tutuklanması ve yargılanması buna örnektir.

[447] "MHP adını alan Alpaslan Türkeş'in partisi, gençleri kamplarda eğitiyor, demokrat-ilerici gençlerin üzerine saldırtıyordu. Dündar Taşer, Rıfat Baykal gibi eski Milli Birlikçiler, komando adı verilen, ülkücü gençleri tam bir savaşçı gibi yetiştiriyorlardı." **Detaylı bilgi için bkz.** Çavdar, s.187
[448] Özdemir, **"Siyasal Tarih (1960-1980)"**, s.232.

Örneğin Yaşar Kemal ve Fakir Baykurt tutuklananlar arasındadır. Esasında tutuklama ve işkence yoluyla sol düşüncenin sindirilerek politikadan uzaklaştırılması hedeflenmiştir. Diğer taraftan CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün muhtıraya sessiz kalması hatta muhtıra sonrası geçiş hükümetine bakan vermesi CHP'de eleştirilere yol açmış ve partideki bu gerilim 1972'teki CHP Kurultayı'nda muhtırayı eleştiren Bülent Ecevit'in genel başkan seçilmesiyle sonuçlanmıştır.

Nitekim 12 Mart Muhtırası'yla 60 sonrası siyasal rejimin geriletilmesinin esas hedefi Savran'a göre, "61 Anayasası'ndan kaynaklanan sosyal uyanışı durdurmak" başka deyişle toplumsal taleplerin kaynağını oluşturan ve dönemin hegemonik söylemini belirleyen "sınıf mücadelesinin yükselişini durdurmak"tır.[449] Bu bağlamda parlamentodaki partilerin kişi hak ve özgürlüklerine kısıtlama getiren muhtırayı olumlu karşılaması, bir nevi "bir önceki darbenin yol açtığı toplumsal taleplerin sınırlandırılması"[450] olarak görülen 12 Mart'ın, onlara toplumsal gerçeklik üzerinde kaybettikleri hegemonyayı geri kazanma fırsatını sağlamasıyla açıklanabilir. Fakat anayasada yapılan birkaç değişiklik ve kitlelere verilen gözdağının (Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idamı gibi) dışında pek bir şey yapamayan muhtıranın bu başarısızlığını belirleyen şeyse, "politize olan işçi sınıfı ve öğrencilerin artan eylemlilikleri" ile sahneye yeniden çıkması ve toplumsal alandaki "hegemonya bunalımını derinleştirmesidir."[451] Sonuçta 12 Mart'ın hegemonya kurma çabaları sonuç vermemiş ve sol daha güçlü bir şekilde geri dönmüştür.[452]

12 Eylül'ün gerçekleşmesine zemin oluşturması bakımından, 70'li yılların siyasal gerçeklikleri oldukça önemlidir. 1973-1980 arasının istikrarsız, sancılı ve karmaşık siyasi ortamını ve bu ortamın belirlediği koşullar çerçevesinde oluşan

---

[449] Savran, a.e., s.149.
[450] Özkazanç, a.e., s.186.
[451] Pınar Kaya Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** 66/01, 2011, s.76
[452] "12 Mart cuntası kendi gücü oranında olabildiğince kanlı ve şiddetli olmaya çalıştı. Bütün gücünü, halk kitlelerinin içinde etki alanını her geçen gün arttıran solu yok etmek için kullandı. 12 Mart cuntasının kanla, şiddetle ve idam sehpasıyla sağlamaya çalıştığı zafer girişimleri, her seferinde kendi güçsüzlüğünün birer göstergesi haline geldi. Devrimciler cuntaya karşı savaşımlarda önemli kayıplar verdi. Örgütler ciddi güç kaybına uğradı ve hatta dağıldılar ama savaşarak yenildiler ve cuntanın çirkin ve kanlı yüzünü de açığa çıkardılar. Bu yıllarda yaşanan ne zulüm, ne yenilgi, halkın değiştirme ve güzel günlere olan inancını akamete uğratmadı hatta daha da güçlendirdi. **Detaylı bilgi için bkz.** Yaşar Kanbur, "12 Eylül'ü Unutmak İçin Onunla Yüzleşmeyi Göze Almalıyız", İstanbul, **Birikim Dergisi**, Sayı:198, 2005 s.56.

şiddet olaylarını şöyle özetleyebiliriz: 12 Mart 1971'de hükümete verilen muhtıranın ardından 1973'te yapılan seçimlerle birlikte demokrasiye dönülür ve uzun görüşmelerden sonra seçimden birinci parti olarak çıkan CHP ile MSP'nin (Milli Selamet Partisi) ortaklığında koalisyon hükümeti kurulur. Genel istek mecliste çoğunluğa sahip CHP ve AP'nin bu koalisyonu kurmasıdır fakat Demirel yakın zamanda patlak verecek ekonomik sıkıntılara ortak olmak istemediğinden ve hatta Ecevit'in ekonomi politiğini eleştirerek onu iktidardan düşürmeyi planladığından "halk bana muhalefet görevini verdi" diyerek koalisyon kurmaya yanaşmaz. Mecliste birbirine en uzak ideolojiye sahip partiler, CHP ve MSP, "temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan bir demokrasi, ekonomik kalkınmanın toplumsal adaletle birlikte gerçekleştirilmesi, madenler ve petrol gibi ulusal kaynakların devletin denetiminde olması, küçük işletmelerin korunması"[453] gibi konularda ortak düşüncede oldukları için koalisyon hükümeti kurmakta anlaşırlar. Fakat bu hükümetin ömrü uzun sürmez. 1974 yılında düzenlenen Kıbrıs Barış Harekatı'ndaki Ecevit'in vatansever tavrı onu halk katında bir gecede kahraman yapar. Onun bu popülaritesinden rahatsız olan ortağı Erbakan, mecliste birçok konuda muhalefet partileriyle birlikte hareket ederek koalisyonun altını oymaya başlayınca buna daha fazla dayanamayan Ecevit popülaritesine de güvenerek hükümetten istifa eder. Bu istifanın ardından Ecevit'in kamuoyunda kazandığı prestij dolayısıyla ezici çoğunlukla seçimi kazanacağını düşünen sağ partiler, erken genel seçim kararı aldırmaz. Uzun süreli bir siyasal kriz sonunda 1975 yılında Demirel meclisteki diğer sağ partilerle (MHP, Selamet, Güven Partisi) bir koalisyon kurar. Bu sürenin uzaması özellikle AP'ne sağ partileri bir bayrak altında toplayarak sağ seçmene birlik mesajı verme ve CHP'nin iktidara gelmesini engelleme fırsatı sunar.[454] Bu koalisyon sayesinde sağ partiler devlet kadrolarına militanlarını yerleştirerek toplumsal krizlerin tetiklenmesinde rol oynamıştır. Ayrıca CHP mitingleri sürekli saldırıya uğramış ve şiddet olayları iyiden iyiye tırmanmıştır.[455]

---

[453] Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s.204-205.

[454] **Detaylı bilgi için bkz**. Özdemir, "**Siyasal Tarih (1960-1980)",** s.241.

[455] "1975'te kurulan Birinci Milliyetçi Cephe hükümetinin ortaklarından MHP ve MSP aldığı bakanlıklar vasıtasıyla kamu hizmeti veren bu kadrolara kendi ideolojileriyle donatılmış radikal kişileri doldurmuştur. "Özellikle o dönemde "komando" diye adlandırılan ülkücü gençlik örgütünün

1976 yılındaki senato seçimlerinde CHP ve AP oylarını artırır, küçük partilerin oy oranları düşer ama yine de genel seçimden kaçınarak iki yıl boyunca koalisyonu yürütürler. 1977 yılında seçimlere bir ay kalan Taksim'deki 1 Mayıs gösterilerinde çıkan olaylar sebebiyle çok sayıda kişi ölür. CHP sandıktan birinci parti çıkar ama mecliste onu tek başına iktidara taşıyacak oya sahip olamaz. Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamayınca hükümeti kurma görevi yine Demirel'e verilir. Demirel meclisteki diğer sağ partilerle ikinci koalisyon hükümetini kurar. Bu hükümet de uzun süreli olmaz, 1977 yılındaki yerel seçimlerin ardından hükümetten istifalar olunca Demirel meclisten güvenoyu alamaz. 1978 yılında Ecevit, *de facto* bir CHP-AP koalisyonu kurar; artık Ecevit'in niyeti radikal önlemlerden ziyade son derece artmış olan şiddet olaylarını azaltmak, barış ve birliği sağlamaktır. Ecevit'in aldığı önlemler yeterli gelmez, siyasal ve toplumsal kutuplaşmadan dolayı her gün onlarca insan öldürülmeye devam eder. 1978 yılında Maraş'ta Alevilere dönük büyük bir katliamın yapılması, Ecevit'in karşı olduğu halde 13 ilde olağanüstü hal ilan etmesine neden olur. Bu olabildiğince "yumuşak" bir sıkıyönetim kararıdır. Şiddet olaylarının bir türlü bastırılamayışı, Ecevit'in duruma yeterince el koyamamakla suçlanmasına sebep olur. Bu arada üniversite hocalarından ve basın mensuplarından da suikast sonucu hayatını kaybedenler vardır. 1979 yılındaki senato seçimlerinde "barış ve birliği" sağlayamayan Ecevit'in oyları belirgin bir şekilde düşünce Ecevit istifa eder. Bu seçimde hem senatoda hem milletvekili seçimlerinde oylarını yükselten parti AP olur. İş dünyasının baskısına rağmen AP-CHP koalisyonu bir türlü gerçekleşmez. Demirel'in kurduğu azınlık hükümeti meclisteki sağ partiler tarafından desteklenerek güvenoyu alır ve bu hükümet şiddet eylemleri eşliğinde 12 Eylül 1980'e kadar iktidarda kalır.

üniversitelere yönelik kanlı saldırıları arttı. Her gün bu saldırılarda ölen ve yaralananların sayısı çoğalıyordu. Faşizm adım adım soluğunu duyuruyor, tırmanıyordu. Basının bu çatışmaları verirken kullandığı, "sağ-sol mücadelesi" betimlemesini kabul etmeyen MSP'li Adalet Bakanı İsmail Hakkı Müftüoğlu, "Türkiye'de sağ-sol çatışması mevcut değildir. Yapılan mücadele Türk devletine ve milletine musallat olan ve onu kirli emelleri uğruna yıkmaya çalışan vatan hainleriyle milletin varlığını korumaya azimli memleket severlerin mücadelesidir" (2 Aralık 1975) diyordu. Yükselen faşist terörün ve onun mimarı ülkücü gençliğin en büyük destekçisi Başbakan Süleyman Demirel'di. Demirel'in o dönemdeki, bugün bile anımsanan konuşmalarından dikkati çekenlerini burada yinelemekte fayda vardır. "Bana sağcılar cinayet işliyor dedirtemezsiniz." **Detaylı bilgi için bkz.** Çavdar, a.e., s.243.

Siyasal istikrarsızlığın ve şiddetin hakim olduğu bu dönemde, politik, sınıfsal ve kültürel aktörlerin kendi özgür edimsellikleri içerisinde gerçeklik üretmelerini, Foucault'nun öznenin inşası için "kölelik, insan zincirlenmiş olduğunda değil, hareket edebileceği ve hatta kaçabileceği zaman bir iktidar ilişkisidir"[456] ifadesiyle birlikte değerlendirebiliriz. 70'lerin toplumsal gerçekliğini üreten aktörler, 61 Anayasası'nın sağladığı özgürlük ortamıyla "özne" olma fırsatından yararlanarak kendi gerçekliklerini üretmiş ve sonrasında 12 Eylül'ün kendi ideolojisine uygun olarak kurumlaştırdığı bu gerçekliklerin denetimine girmiştir. Bu gerçeklikler özgürlüğü ve direnmeyi aynı anda barındırarak iktidarın özne üzerinde uygulayacağı değerlerin, kuralların, normların sınırlarını belirlemiştir. Yani bir nevi 12 Eylül, bireyin bu yıllarda inşa etmesine imkân tanınan gerçekliklerinin üzerinde iktidar olmuştur denilebilir. Sendikaların kapatılması, sinema ve tiyatroya sansür gelmesi, YÖK kurumunun kurulması klasik yasakçı iktidar kadar gerçeklik üretmesine fırsat tanınan öznenin de ürünüdür. Çünkü kapatılan sendikanın hak taleplerini ya da sansür getirilen sinema filminin bakış açısını özgür özneler üretmiştir. Dolayısıyla öznelerin kendilerini dışsallaştırdıklarında ortaya çıkardığı öznel gerçeklikler, sonradan mevcut egemen yapıların kendilerini tabi tutacağı nesnel gerçekliklere imkân tanımıştır. Egemen yapılar, hiyerarşi kurarak, normları belirleyerek, farklılık yaratarak, sınıflandırarak, karşılaştırarak, kurumlaşarak nesnel gerçekliği üretmiştir. Sağcı-solcu, dost-düşman, burjuva-proletarya, zengin-fakir vs. gibi.

Siyasi ve ekonomik çatışmaların öznesi olan sınıfsal kimlikler ve bu sınıfları yaratan düzen dönemin sanat eserlerinin ana izleğidir. Vasıf Öngören 1977 yılında yazdığı ***Zengin Mutfağı*** adlı oyunda bir zengin köşkün mutfağında geçen olayları konu edinirken, arka plana 15-16 Haziran İşçi Olaylarını koyarak sınıf farklılığını güncel olanla birlikte ele alır.[457] Dönemin ekonomik gerçekliklerini belirleyen sanayi burjuvazisi aynı zamanda sınıf farkını yaratan gerçeklikleri de üretmiştir. Oyun, sermaye-emek çatışmasında yerini bilmeyen, farkında olmadan egemen sınıfın gerçekliklerini içselleştirmiş, sınıf bilincine erişememiş olan aşçı Lütfü'ye mevcut düzenin onun düzeni olmadığını göstermek üzerine kuruludur.

[456] Foucault, **Özne ve İktidar, Seçme Yazılar2,** s.75.
[457] Vasıf Öngören, **Zengin Mutfağı, Bütün Oyunları,** İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1998.

Bu yıllarda verilen eserler güncel politik gerçekliklere sessiz değildir, bozuk düzene karşıdır ve değişimden yanadır. Bir önceki dönemin toplumcu bakış açısı yine revaçtadır ve toplumda eşitsizliği yaratan mevcut politikalar eleştirilmiştir. ***Zengin Mutfağı*** gibi toplumsal çelişkilerin yansıtıldığı, emek sömürüsünün, toplumsal sınıfların, sermaye-emek ilişkisinin anlatıldığı başka oyunlar da vardır; İsmet Küntay'ın ***403.Kilometre*** (1973), Bilgesu Erenus'un ***El Kapısı*** (1973), Haşmet Zeybek'in ***Alpagut Olayı*** (1974), Vasıf Öngören'in ***Oyun Nasıl Oynanmalı*** (1974) adlı oyunları, bu eserlerden bazılarıdır. Güncel politik unsurlara sahnede bolca yer verildiğinden sansür ve yasaklar yine bu dönemin gerçekleri olarak karşımıza çıkmıştır. Aynı görüşe sahip oyuncuların ya da yazarların kurduğu tiyatro gruplarıyla birlikte sahne ve seyirci sayısı çoğalmış, fakat bu gruplar uzun ömürlü olamadığından 70'li yılların ikinci yarısından itibaren hem sahne sayısı hem seyirci sayısında gerileme olmuştur. 70'lerin sonuna doğru ise terör olaylarının da artmasıyla birlikte toplum, giderek her eve giren televizyonu tercih ederek tiyatro salonlarından çekilmiştir.

70'li yılların çok çalkantılı ve çatışmalı geçen siyasal yaşamı hegemonik krizi derinleştirmiştir. 1973-1980 yılları arasında kurulan hükümetlerin istikrarı yakalayamamasının nedeni olarak, hem ideolojik farklılık hem de ekonomi politiklerindeki farklılıklar üzerine inşa edilen koalisyonların zayıf olması gösterilebilir. 70'li yılların bir önceki dönemden devraldığı en büyük problem kuşkusuz siyasal şiddet ve ekonomik bunalımdır. Dönemin zayıf koalisyon hükümetleri bu iki probleme de etkili çözüm bulmakta yeterli değildir. Buna çözüm üretecek olan meclisin iki büyük partisinin bir araya gelip koalisyon hükümeti kuramaması topluma ağır bedeller ödetmiştir.

> İki büyük parti, AP ve CHP, 1973'te demokrasiye yeniden geçildikten sonra işbirliğini beceremedikleri ve böylece aşırı uçtaki küçük gruplara ölçüsüz nüfuz sağladıkları için, siyasal sistem giderek felç olmuştu. Büyük partilerin kutuplaşması kısmen ideolojik etkenlerden (bu partiler artık, örneğin 1950'lerin CHP ve DP'sine göre, çok daha "ideolojik"tiler) ve kısmen de liderler arasındaki kişisel çekişmeler yüzündendi.[458]

[458] Zürcher, a.e., s.382.

73'ten sonra, derin kutuplaşmayla birlikte silahlı eylemlere dönüşen sağ-sol çatışması, sanayi burjuvazisinin hegemonik mücadelesinin ekonomi politikalarına yansımasıyla siyasal alanda da karşılık bulur. Ekonomiye yön veren, sanayi burjuvazisinin istekleridir çünkü. Örneğin köylüler, küçük esnaf ve yükselmeye çalışan sınıfın üzerinde AP dolayımıyla sanayi burjuvazisi hegemonya kurmuştur. AP'nin bu kesimleri "büyük sermayenin güdümüne sokması" işsizliğe bir çözüm sağlasa da köyden kente göç hareketini artırmasıyla "küçük ve geleneksel üretim yapılarının çözülmesine" yol açmıştır.[459] Sanayi kapitalizminin parçaladığı bu yapılar sanayi burjuvazisinin ihtiyaç duyduğu iş gücünü karşılamış fakat daha sonra sermaye sınıfının aleyhine dönecek olan bir işçi sınıfının oluşmasına neden olmuştur. AP çözülen bu yapılara egemen olmaya, özellikle din ve milliyetçiliği kullanarak onları sağ cephede birleştirmeye çalışır. Sağ ideolojide birleşen kitle, sol ideolojinin temsilcilerinin faşizmle bastırılması konusunda hareketlendirilir ve üstelik bunun için ekonomik gücün isteklerine göre toplumsal gerçekliği kurgulayan siyasal alandan da destek görür. Siyasal alanın sağ-sol çatışmasındaki belirleyiciliğini Savran şöyle ifade etmektedir:

> AP bütün mülk sahibi sınıfların küçük köylüler çoğunluğu üzerindeki hegemonyasını sağ güçlerin birliğinde ararken, CHP sanayi burjuvazisine işçi sınıfı ve öteki emekçilerin desteğinde, çıkarları sanayi kapitalizminin gelişmesiyle çelişen mülk sahibi sınıfları geriletme alternatifini sunuyordu.[460]

Burjuvaziye göre 61 Anayasası'nın, demokrasiden, işçi haklarından, sendikal haklardan ve kişi özgürlüğünden yana olan düzenlemeleri kapitalizmin gelişmesi için engeldir. Gelinen noktada, 12 Mart'ın, sermaye birikiminin lehine olacak kalıcı çözümleri üretemediği ve kitle muhalefetinin önünü kesemediği de görülmüştür. Öyle ki 12 Mart'tan sonra işçi sınıfı daha da güçlü bir şekilde sermaye sınıfının karşısına çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan siyasal krizin temelinde ekonomik yapıda yaşanan bu kriz vardır. Kapitalistleşme sürecinde ekonomik gücün önünde engel olarak görülen "işçi ve emekçi katmanların mücadeleciliğinin"[461] var olan siyasal rejimle bastırılamaması, sanayi burjuvazisinin birikiminin mevcut koşullarla

[459] Özkazanç, a.e., s.189.
[460] Savran, a.e., s.151.
[461] a.e., s.151.

yapılamayacağına ve uygun zeminin ancak devletin baskı aygıtlarıyla sağlanacağına işaret eder.

> Hem 24 Ocak, hem de 12 Eylül Türkiye'de sermaye birikiminin vardığı somut evrede ve bu evrenin somut tıkanıklıkları karşısında, sermayenin önündeki engelleri aşmak için yaptığı atılımın birer ürünüdür. [462]

Ne var ki, 77- 78 yıllarına varıldığında işçi hareketinin sermayeye dönük güçlü muhalif duruşu sekteye uğrar ve işçilerin kapitalistleşme sürecindeki belirleyiciliği kaybolur. Bu yıllarda şiddet olayları iyice tırmanmıştır; işçi grevleri ve öğrenci eylemleri dışında mahalleler üzerinde hâkim olmaya çalışan gruplar, kurtarılmış bölgeler, suikastlar, mezhepsel çatışmalar, kitlesel şiddet olayları toplumu iç savaşın eşiğine getirmiştir. İç savaş eşiğine gelmiş bir toplumun darbeyle sindirilmesi aynı zamanda devlete egemen olan siyasal ve ekonomik güçlere işçi hareketini pasifize etme ve sermaye birikiminin önünü açma fırsatını verecektir. Bunun en somut örneği 12 Eylül sonrası "Disk'i ile, sosyalist partileri ve hareketleri ile, toplu sözleşme ve grev hakları ile işçi hareketinin mücadele kapasitesi ortadan kaldırma"[463] niyetiyle yapılan düzenlemelerde görülebilir.

İşçi hareketinin de içinde bulunduğu sosyalist hareketin yenilgisinde "toplumun sol siyasal düşünceyle olan ilişkisini zayıflatması"[464] ve bilinçleri şeyleştirerek toplumsal gerçekliğe yabancılaştırması bakımından "faşizmin" etkisi olmakla birlikte bu hareketin esas yenilgisi solun çok parçalılığında ve solu birleştirmek için ciddi adımların atılmamasında aranmalıdır. Benzer deyişle devletin baskıcı politikalarının başarıya ulaşmasında, fraksiyonlara bölünen sosyalist düşüncenin bir çatı altında buluşamaması etkili olmuştur.[465] Böylelikle 12 Eylül'ün hemen öncesinde sosyalist hareket devrim düşünü gerçekleştirememenin ve toplumsal gerçekliği değiştirememenin çaresizliği içinde içine kapanmış, darbeye hazırlıksız yakalanmış, direnememiş ve darbenin yıkıcı etkisini daha fazla

[462] a.e.,s.153.
[463] a.e.,s.153.
[464] Tolga Binbay, "Kalanlar: Türkiye Solunun 12 Eylül Yası", İstanbul, **Birikim Dergisi**, Sayı:198, 2005, s.81.
[465] Özçelik, a.e., s.77.

hissetmiştir. Dolayısıyla 12 Eylül solun yenilgisinden çok 12 Eylül öncesi zaten yenilmiş olan soldan sebeplenmiş bir darbedir de denilebilir.

80 öncesi toplumda yaşanan derin kutuplaşmanın siyasal rejimi krize sürüklemesinin nedenleri arasında "61 Anayasası'nın devlet aygıtı içine yerleştirdiği çoğul güç odaklarının"[466] varlığı gösterilir. Bu Anayasa'nın toplumsal gerçekliği yeniden kurgulamak için bazı özerk kurumlar (Danıştay, Anayasa Mahkemesi gibi) kurması, devlet aygıtı ve bunu uygulayan idari sınıf arasında çatışmaya neden olmuştur. Gerek siyasi partiler, gerek işçi sınıfı, gerekse devlet memurlarının memnun olmadıkları kararları yargıya taşıması sistemin tıkanmasına, bu kurumlar dolayımında devlet aygıtının işlevsizleşmesine yol açmıştır. Bu çatışmanın sebebi yeni gerçeklik kurgulamakta "bazı konularda aşırıya kaçan" bizatihi Anayasa'nın kendisidir.[467] Devlet aygıtının işletilememesinden kaynaklanan sorunlar bir taraftan siyasal iktidarın birey üzerinde hegemonya kuramamasına yol açmakta diğer taraftan da düzen karşıtı bireylerin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. 61 Anayasası'nın çatışmalara yol açan bu uygulamalarla bireye sağladığı özgürlük ortamının kaldırılması, genel kabulle 12 Mart'ta kötü bir provası yapılan 82 Anayasası'yla gerçekleşecektir.

Bu yılların kimlik kurgusunda toplumun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik durumu belirleyici öğelerden biridir. Sanayileşmenin köyden kente göçü hızlandırmasıyla şehirlerde gecekondulaşma artmış, buna bağlı olarak "köylüler şehirlileştikleri" kadar "şehirler de köylüleşmiş" ve "ara tür" olarak adlandırılan arabesk kültürü gündeme gelmiştir. Kente entegre olamamış ama bir taraftan da her gün gecekondudan kalkarak fabrikaya ya da kente çalışmaya gidenlerin oluşturdukları eklektik bir kültürdür bu. Örneğin 60'ların ikinci yarısından itibaren Türk sinemasının önemli mekânlarından ve köyden kente göçün ilk durağı olan Haydarpaşa tren garı, geldiği şehre yabancı olan köylünün bakış açısından gösterilir. Halit Refiğ'in ***Gurbet Kuşları*** (1964) adlı filminde bunu görebiliriz. İstanbul'a dışarıdan bir bakıştır bu; garın büyüklüğü köyden gelen kişi için ürkütücülüğü, savunmasızlığı, ayakta kalmanın zorluğunu temsil eder. Toplumcu gerçekçi bakışın

[466] Özkazanç, a.e., s.194.
[467] a.e., s.194.

egemen olduğu bu yıllarda kişi bir topluluk içinde dayanışma ruhuyla ayakta kalma mücadelesi verir, kişisel hırslar değil topluluğun istekleri ön plandadır. 80'lerde ise topluluk filmleri yerini bireysel isteklerin ön planda olduğu, İstanbul'un artık korkutmadığı hatta İstanbul'a kafa tutan bir tavrın hâkim olduğu filmlere bırakır. Nurdan Gürbilek filmlerde ele alınan bu kimlik değişimini Orhan Gencebay ve İbrahim Tatlıses'in şarkıları üzerinden anlatır. Orhan Gencebay şarkıları her ne kadar yer yer isyan ve başkaldırı özellikleri taşısa da taşralının kent karşısında onurlu yenikliğini, mağrurluğunu, vazgeçişini, tevekkülünü temsil ederken İbrahim Tatlıses şarkıları bu kentte pay sahibi olduğunu düşünen, kentin kışkırttığı istekleri bir an önce doyurmayı talep eden taşralının kenti -İstanbul'u- ele geçirişini temsil eder.[468] "İstemem namertten bir yudum çare ile Ben de İsterem" şarkılarının arasındaki fark, kent karşısındaki taşralının iki farklı konumuna işaret eder.[469]

Filmlerde ya da şarkılarda olsun İstanbul'a dair az çok bir sembolik evrenin oluştuğu bellidir. Artık dışarıdan gelen için korkutucu, gelenlerin kendilerini yabancı hissedeceği, ayakta kalması zor bir yeri temsil etmez. Bu anlamda İstanbul iyi kötü bir yurt, bir ev olmuştur. Şehre gelen köylü bilgeliğiyle, arzularıyla, fırsatçılığıyla, sistemi çözmüş haliyle gelmiştir ve bu anlamda şehirler içindekilerle beraber köylüleşmiştir. Dolayısıyla bu dönemde sosyo-kültürel-ekonomik hareketlilik içeren kentleşme olgusunun feodal ve geleneksel yapılarda çözülmelere yol açtığı, göçle birlikte dini, ideolojik ve kültürel çatışmaların merkeze taşındığı ve arabesk kimlik gibi yeni kimlikler oluşturarak kimlik kurgularını çoğullaştırdığı görülür.

60 sonrası yeni anayasal düzenle birlikte sol düşünce ve sendikaların önünün açılması çeşitli düşünce akımlarının rahatça tartışılabilmesini sağladığı için 70'li yılların modernleşme olgusunda bu düşünce akımlarının öne çıkardığı kapitalizm, sosyalizm, devrim, emek sömürüsü, sınıf mücadelesi gibi kavramlar belirleyici rol oynamıştır. Bu dönemin kitle hareketinin, yukarıdan gelen bir dayatmayı kabul

[468] Nurdan Gürbilek, Orhan Gencebay'ın 70'lerde temsil ettiği kimliği "bir sentezin, bir ara konumun, bir aracı konumun ifadesi" olarak ölçülü, kurulmuş bir kimlik ve vicdanın sesi gibi görür. İbrahim Tatlıses ise "artık mazlumu temsil etmez, çünkü mazlumun bu dünyada kılık değiştirebileceğinin, parayla buluşabileceğinin, kendisinden esirgenmiş imkânlar dünyasına kavuşabileceğinin timsalidir." "Yabancı topraklarda kendine güvenmeyi öğrenmiş, yabancılara kafa tutmayı öğrenmiştir." Nurdan Gürbilek, **Vitrinde Yaşamak**, , İstanbul, Metis Yayınları, 2001, s.92-101.
[469] Nurdan Gürbilek, **Kötü Çocuk Türk**, İstanbul, Metis Yayınları, 2001, s.18.

etmeyerek kendi ürettikleri ve öznesi oldukları eylemlerinin "modernleştirici unsurları" fazlasıyla taşıması, toplumdaki derin kutuplaşmanın işlevsizleştirdiği devlet aygıtının ve devletin egemen güçlerinin "konumlarını meşrulaştırdıkları modernleştirici misyonu"[470] ellerinden alarak hem konumlarının hem de misyonlarının geçersizleşmesini sağlamıştır. Ayrıca bu misyonun terk edilmesinde böylesi bir "modernleştirici unsurun" Cumhuriyet'in kolektif bellekten silmeye çalıştığı geleneksel kimliğin devlet için artık tehdit oluşturmadığını göstermesi bakımından da etkisi büyüktür. 60'lı yılların toplumundaki sol kimlik kurgusu Kemalizm'in çizdiği sınırları zorlamakla birlikte esas itibariyle 70'li yılların ortalarından sonra, "yasaların ve özel olarak Atatürkçülüğün çizdiği çerçevenin dışına taşmış, onu kağıt üzerinde bırakmış bir siyasal mücadele zemininde"[471] ilerlemiştir. Alev Özkazanç Kemalist söylemin resmi söylemden çıkmasını siyasal alanın onu farklı yorumlamasıyla ilişkilendirerek şöyle ifade etmektedir:

> 60'larda resmi ve popüler ideoloji hala Kemalizm idi. Dönemin özelliği Kemalizm'in hem sağ ve hem de sol yorumların yapılması oldu. Özellikle sosyalist sol ve faşist sağın yorumları resmi Kemalist söylemi çözdü. Sol Kemalizm'i anti-emperyalist bağımsızlıkçı ve planlı bir kalkınma projesi olarak yorumladı… Ancak dönemin sonuna yaklaşıldığında sol çoktan ideolojik, örgütsel ve eylem tarzları anlamında Kemalizm'in yörüngesinden çıkmıştı. Faşizm ise Kemalizm'i milliyetçi, antikomünist bir program olarak aldı… Milliyetçi hareket, sol harekete karşı bir milli refleks olarak ortaya çıktı. Milliyetçilik, anti-komünizm, Anti-Batıcılık, Batı ve Batı ürünü olan komünizmin tüm yoz değerlerine karşı Türklük ülküsünün yüceltmek olarak yorumlandı. Türk milletinin önündeki engelleri, onun düşmanlarını, onu yok etmeye çalışanları yok etmek asıl amaçtı. Asıl tehdit olarak görülen komünistler Türk değil, Türklük düşmanı olarak kodlandılar. Sünni Türklük ile Alevilik ve Kürtlüğün sağ sol ayrımına oturtulmasıyla birlikte Alevi ve Kürtler de Türklük düşmanı oldular.[472]

Buradan hareketle 70'li yılların sonunda üzerinde uzlaşılacak bir Kemalizm ideolojisi kalmadığı için merkezden kopan parçaların kendi ideolojilerine uygun toplumsal gerçekliği oluşturacak bir siyasal zemine ulaştığını söyleyebiliriz. Bu anlamda 60-80 yılları arasındaki hegemonya mücadelesinin sadece toplum ve

[470] Laçiner, "**Yarın İçin Bir 12 Eylül Öncesi Tarihine Dair Notlar**"., s.24.
[471] Ömer Laçiner, "1960 Sonrası Kemalizm", **Yüzyıl Biterken: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:13**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.776.
[472] Özkazanç, a.e., s.191-192.

topluma egemen olan güçler arasında değil aynı zamanda resmi söylem ve ondan ayrılarak alternatif gerçeklik oluşturan ideolojiler arasında olduğunu da eklemek gerekir.

Bu yıllarda toplumsal ve siyasal alanda verilen mücadele şu şekilde özetlenebilir. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi modernleşmesi en genel tabiriyle birey karşısında devletin ve devlete egemen güçlerin kutsallaştırılmasıdır. Bu anlayış biçimi devlete karşı görev ve sorumlulukları olan bireyin devlete hizmetle kabul gördüğü, hak ve özgürlüklerini ancak devletin öngördüğü ölçüde kullanabildiği bir temelde ilerler. Zira, sırça köşk gibi, devlet kutsallaştıkça ona hizmet etmek görev olurken, ona dokunmak, onu eleştirmek, onu yıkmak zorlaşacaktır. Dolayısıyla toplumsal gerçeklik inşa etmek güç ilişkilerinden bağımsız değildir; kutsallaştırılan bu gücü ele geçirenler varlıklarına toplum katında meşruiyet üreterek toplumsal gerçekliği değiştirmeye muktedir olur. Devleti ele geçirmek isteyen her görüş devlet aygıtının muhafaza edilmesi gerektiği kabulünden yola çıkarak devletin kötülerden, hainlerden, dış düşmanlardan ve teröristlerden korunması gerektiğini düşünür. Bu kabul çok partili hayata geçildikten sonra 1950-1980 arası dönemde de değişmez, her ideolojik görüş devleti kendine göre gayrimeşru ilan ettiği ötekinden korumaya çalışır. Devlete hâkim olma çabası devlet otoritesinin iyice ortadan kalktığı 1975-1980 arasındaki çatışmalarda doruk noktasına ulaşır. Nitekim 12 Eylül'de ordunun "devletin muhafaza edilmesi" gibi gelenekten gelen bir meşruiyete yaslanarak "beka" gerekçesiyle yönetimi ele geçirdiğinde toplum tarafından kurtarıcı gibi karşılanması, ordunun gücü simgelemesi ve kutsal görülen devletin bekçisi göreviyle donatılmasıyla yakından ilgilidir. Bu anlamda 12 Eylül'ün toplum katında kabul görmesinin nedeni sadece topluma uygulanan baskı ve şiddet de değil, devleti kutsallaştıran ve otoriteyi içselleştiren toplumun kendisinde aranmalıdır.

2.1.3. 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ

12 Eylül 1980 öncesi siyasal, ekonomik ve toplumsal durum hiç de iç açıcı değildir. Terör toplumu esir almıştır, her gün onlarca kişi ölmektedir ve hükümet

bunu engellemek için hiçbir şey yapmamaktadır. Ülkenin ekonomik gerçeklikleri göz önüne alındığında sermaye sınıfının çıkarlarının arkasında olduğu serbest piyasa ekonomisine geçiş olarak bilinen 24 Ocak Kararları'nın böylesi bir ortamda hayata geçirilmesi pek mümkün gözükmemektedir. Zira 12 Eylül darbesinin ardından yapılan ilk açıklamalarda "ülkemizin ekonomik durumunu düzenlemek ve daha iyiye götürmek maksadıyla yürürlüğe konulan ekonomik program ile yapılan anlaşmaların ve protokollerin uygulanmasına devam edilecektir"[473] denmesi darbenin kimlerin çıkarını gözetecek şekilde yapıldığının bir işaretidir. Diğer bir ifadeyle dönemin mevcut hükümetlerinin, sermaye sınıfının toplumun diğer sınıflarına karşı hegemonya kurma isteğine cevap vermekte yetersiz kalması, bu sınıfın devletin baskı aygıtlarıyla işbirliği yaparak kendi çıkarlarına uygun ortam yaratmasını kaçınılmaz kılmıştır da denebilir. Darbe ve sermaye sınıfı arasındaki bu ilişkiyi Nurdan Gürbilek şöyle ifade etmiştir:

> Toplumsal muhalefetin başka türlü bastırılamadığı, işçi sendikalarını başka türlü etkisizleştirilemediği, Türkiye tarihinde görülmedik ölçüde kitleselleşen sol muhalefet başka türlü susturulamadığı, her türlü yasal ve yasadışı muhalefetten arındırılmış bir toplumsal sahnede "ekonomik istikrar" başka türlü sağlanamadığı için ve kapitalizmin ekonomik-siyasi tıkanmışlığı olağan yöntemlerle giderilemediği için darbe gerçekleştirilmiştir.[474]

Elbette ki bu darbenin gerçekleştirilmesinde darbe öncesi toplumsal ve siyasal yapıların nesnel gerçeklikleri paralize etmesi ve düzeni işlemez hale getirmesi başlıca unsurdur fakat bunların arkasındaki gizlenmiş itici gücün sermaye sınıfının istekleri olduğu da bir gerçektir.

Darbenin görünürdeki en önemli nedeni ülkeyi esir alan anarşi olayları, devletin bekasının tehlikeye girmesi ve can güvenliğinin kalmamasıdır. Bu amaçla Türk Silahlı Kuvvetleri 12 Eylül 1980 tarihinde gece saat 04:30'da radyodan yapılan bildiriyle ülke yönetimine el koyar. Darbenin başındaki isim Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, darbenin amacını "ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani

[473] Mehmet Semih Gemalmaz, "12 Eylül Rejimi", **Yüzyıl Biterken: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:14**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.975.
[474] Gürbilek, **Vitrinde Yaşamak**, s.29.

olan sebepleri ortadan kaldırmaktır"[475] sözleriyle açıklamıştır. Emir-komuta zinciri içinde gerçekleşen bu darbe, ne askerlerin kendi aralarında ne de toplumda herhangi bir tepkiyle karşılaşmıştır. Darbe öncesi komutanlar özellikle "anarşinin göstereceği büyük tepkiden, hatta kanlı bir iç savaş olasılığından korkmuşlardı" fakat sonuç hiç de bekledikleri gibi olmamıştır.[476] Direniş olmadan, kan dökülmeden kabul gören, karşıtları tarafından sessizce karşılanan bir darbeydi bu. Darbecilerin kurtarıcı gibi karşılanmasının nedenleri arasında anarşi ortamı, siyasetteki istikrarsızlık, tüketim mallarının kıtlığı ve bu müdahalenin olabildiğince geç gelmesinin önemi büyüktür. Kemal Karpat'a göre bu nedenlerin başında devletin ortaya çıkarak terör gruplarına had bildirmesi gelir.

> Ordu, hem solcu hem de sağcı teröristler ve yıkıcılar için toplu bir insan avı başlattı. Birkaç gün içinde birkaç bin kişi gözaltına alındı. Terör eylemlerine karıştıklarından kuşkulanılan ve üç ila dört büyük gruptan oluşan sağcı örgütlerin üyelerinin büyük bir kısmı tutuklandı. Genellikle sağcı gruplardan daha küçük boyutlardaki solcu örgütler, çeşitli Marksist politik etiketler taşıyan yasadışı gizli gruplara bölünmüşlerdi. Bu grupların pek çok üyesi de tutuklandı. Böylece terörist saldırılar büyük ölçüde azaltılmış oldu ve daha da önemlisi, devlet otoritesi, halkın güvenini geri kazandı.[477]

Ülkenin kötü gidişatı, anarşi ortamı ve siyasi istikrarsızlık için Kenan Evren daha evvel yazdığı bir mektupla hükümeti uyarmıştı fakat "bizim müdahalemizin en son çare olduğu, başka hiçbir çare kalmadığı iyice anlaşılmalıdır" sözüyle mektubun verilmesi ve sonuçlarının beklenmesinde diretmesi esasında onun kendilerine olan ihtiyacı artırmak ve darbe sonrası yapılacaklar konusunda rıza üretmek istediğini gösterir.[478] Toplumsal kutuplaşmadan dolayı her gün onlarca kişinin öldüğü bir ortamda can güvenliğini tesis eden bir ordu, halk için baş tacıdır. Öyle ki ilk günlerde halk terörle ilişkilendirdiği birçok kişiyi ihbar etmekten çekinmemiştir.

12 Eylül sabahı beş generalden oluşan Milli Güvenlik Konseyi ülkenin kanun ve nizamını sağlamak üzere yönetimi ele almıştı. Onlara göre ülkenin bu durumundan siyasiler sorumluydu ve "demokrasiyi onların elinden kurtarmak,

---

[475] **12 Eylül 1980 Tarih ve 17103 Sayılı Resmi Gazetede Yayınlanan Milli Güvenlik Konseyinin Bir Numaralı Bildirisi.**
[476] Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Saat:04:00**, İstanbul , Karacan Yayınları, 1984, s.294
[477] Karpat, **Türk Siyasi Tarihi**, s.227.
[478] Kenan Evren'den aktaran; Cüneyt Arcayürek, **Demokrasi Dönemecinde Üç Adam**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s.49.

siyaset alanını temizlemek gerekiyordu."[479] Bu amaçla ilk olarak sıkıyönetim ilan edilmiş, bütün siyasi faaliyetler durdurulmuş, milletvekillerinin dokunulmazlıkları kaldırılmış, yurtdışına çıkış yasağı konulmuş, siyasi liderler zorunlu ikametgâhlarına gönderilmişlerdi. Belediye başkanları görevden alınarak bu görevlere atanmış kişiler getirilmişti. Birkaç derneğin dışındaki bütün derneklerin, DİSK ve MİSK gibi işçi sendikalarının faaliyetleri durdurulmuş, grev ve lokavtlar yasaklanmıştı. Kapatılan derneklerin arasında polis dernekleri de vardı. Terörle mücadelede etkin olamamanın bir sebebi de sağ ve sol diye bölünerek emniyet kuvvetleri içerisinde çatışma yaratan polis derneklerinin varlığıydı.

Kenan Evren'in başkanlık ettiği MGK bütün yetkileri elinde toplamıştı. MGK hızlıca kanun yapmaya girişerek darbe öncesi hükümetlerin çıkaramadığı yasaları bu dönemde kısa sürede çıkarmıştı. Sıkıyönetim mahkemeleri kurulmuş ve bu mahkemelerde görev yapacak yargı mensupları seçilmişti. Bu mahkemeler belli ki bireyin haklarını değil devletin haklarını öne çıkaracak hükümler verecekti. Darbe bildirisinde Kenan Evren "ağızlarından düşürmedikleri hukuk devleti kavramı, bir kısım anayasal kuruluşlarca, devletin parçalanması pahasına da olsa yalnız kişilerin müdafaası olarak yorumlanmış, devletin ve milletin savunulması ise sahipsiz kalmıştır"[480] diyerek devletin nizamının sağlanmasına öncelik verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Devleti kanunlarla güçlendirerek bireyin karşısına çıkarmak daha baştan mahkeme kararlarının devletin yararını gözetecek şekilde olacağının bir işaretidir. Yine Evren "Kanun ve nizam hâkimiyetini sağlamada tecrübeli ve yetenekli kişilerden oluşan mahkemelerin süratle ve doğru kararlar verebilmelerini ve bunları korkusuzca uygulayabilmelerini sağlayacak yasal ve idari tedbirler alınacaktır"[481] sözüyle de sıkıyönetim mahkemelerine atanan hâkimlerin devletin lehine karar vermeleri gerektiğini ima etmiştir. Mahkemelerden çıkan kararların bağımsızlığını gölgeye düşürecek çok şey vardır. Bir kere savcıların sicil amiri bile Sıkıyönetim komutanlarıdır. Redd-i hakim talebinde bulunmanın yolları kısıtlanmıştır. Sanık olmadan yapılan duruşmalar vardır. Devletin değil de bireyin

[479] Zürcher, a.e., s.406.
[480] **12 Eylül 1980 Tarih ve 17103 Sayılı Resmi Gazetede Yayınlanan Milli Güvenlik Konseyinin Bir Numaralı Bildirisi.**
[481] Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları - Cilt 1**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990, s. 554 .

hakkını gözeterek karar veren, hukuk devletinin gereklerini yerine getiren hâkimler ya sürülmüş ya da emeklilikleri istenerek görevden uzaklaştırılmıştır.

Sıkıyönetim komutanları aracılığıyla eğitim, ticaret odaları, sendikalar, dernekler, basın kontrol altına alınmıştı. MGK'ne ya da uygulamalarına yönelik haber yapmak yasaklanmıştı. Hatta sıkıyönetim komutanlıklarının koyduğu yasakların eleştirilmesi, tartışılması bile kanunlarla yasaklanmıştı.[482] Özellikle basına sıkı bir sansür uygulanıyordu, sıkıyönetim komutanlarının denetiminden geçmeden gazeteler ya da dergiler basılamıyordu. Atatürkçü kimliğiyle bilinen Cumhuriyet gazetesi bile bu dönemde kapatılan gazeteler arasındaydı. 12 Eylül rejimi sırasında kapatılmaktan nasibini almayan neredeyse hiçbir dergi ya da gazete yoktu.[483] MGK

[482]5 Ağustos 1982 tarih ve 17773 sayılı Resmi Gazetede neşredilen **MGK 70** ve 24 Nisan 1983 tarih ve 18027 sayılı Resmi Gazete'de neşredilen **MGK 76 No'lu** bildirilerde MGK ve Sıkıyönetim Komutanlıklarının aldığı kararları ve koydukları yasakları eleştirmek yasaklanmıştır..

[483] "Demokrat Gazetesi 12.09.1980'de süresiz kapatıldı.
Aydınlık Gazetesi 12.09.1980'de süresiz kapatıldı.
Hergün Gazetesi 12. 09.1980'de süresiz kapatıldı.
Bursa'nın Sesi Gazetesi 25.09.1980'de 10 gün süreyle kapatıldı.
Cumhuriyet Gazetesi 11.01.1981'de Güneydoğu'da 5 gün süreyle yasaklandı.
Yankı Dergisi 20.01.1981'de toplatıldı.
Modern Gazete 20.02.1981'de iki sayısı toplatıldı.
Cumhuriyet Gazetesi 03.04.1981'de Ankara, Kastamonu ve Çankırı illerinde iki gün yasaklandı.
Arayış Dergisi 08.04.1981'de Bülent Ecevit'in yazısı nedeniyle toplatıldı.
Milli Gazete 11.04.1981'de Ankara'da 15 gün yasaklandı.
Milli Gazete 18.04.1981'de Ankara'da yasaklandı.
Yeni Sözcü Dergisi 06.05.1981'de kapatıldı.
Modern Gazete 25.04.1981'de Adana'da yasaklandı.
Yıldız Magazin 24.05.1981'de Adana'da yasaklandı.
Türkiye'de Yarın Gazetesi 31.05.1981'de Konya'da kapatıldı.
Evren Dostluk Sanat Dergisi 16.06.1981'de İzmir'de kapatıldı.
Sesimiz Düşün Dergisi 16.06.1981'de İzmir'de kapatıldı.
Gırgır Mizah Dergisi 17.07.1981'de 4 hafta süreyle yasaklandı.
Tercüman Gazetesi 23.10.1981'de yayını 7 gün yasaklandı.
Yeni Nesil Dergisi 06.01.1982'de 6. Kolordu ve Sıkıyönetim Bölgesine girişi yasaklandı.
Maya Dergisi 17.02.1982'de İstanbul'da toplatıldı.
Arayış Dergisi 03..03.1982'de süresiz kapatıldı.
Gemlik Körfez Gazetesi 05.08.1982'de süresiz kapatıldı.
Günaydın Gazetesi 08.12.1982'de yayını süresiz yasaklandı, 09.12.1982'de izin verildi.
Türkiye Gazetesi 08.12.1982'de İstanbul'da basımı, dağıtımı, bulundurulması ve taşınması yasaklandı.
Hürriyet Gazetesi 12.12.1982'de Donanma ve Sıkıyönetim Komutanlığı'nca bölgeye girişi durduruldu.
Cumhuriyet Gazetesi 24.01.1983'te 1. Ordu ve Sıkıyönetim Bölgesinde basımı, yayımı, dağıtımı, bulundurulması ve taşınması yasaklandı. Yasak 24 gün sürdü.
Milli Gazete 24.01.1983'te yayını süresiz yasaklandı. 37 gün sonra izin verildi.
Tercüman Gazetesi 11.08.1983'te yayımı süresiz yasaklandı. 22 gün sonra izin verildi.
Milliyet Gazetesi 01.08.1983'te basımı, yayımı, dağıtımı süresiz yasaklandı. 10 gün sonra yeniden izin verildi.

basına yasak ve sansür uygulayarak, karar ve tasarruflarının eleştirilmesini engellemiş, sadece varlıklarını meşrulaştırıcı ve haklılaştırıcı tarzda yayın yapılmasına kısaca toplumsal gerçekliği kendi çıkarlarına uygun manipüle eden yayınlara izin vermiştir. Böylelikle 12 Eylül öncesinin emek ve sömürü kavramlarını gündeme getiren sol ideolojiyi, medya ve basın organlarını kontrol altına alarak gözden düşürmeye, değersizleştirmeye ve bellek dışına atmaya çalışmıştır.

Darbecilerin en temel hedefleri arasında eğitim sistemini tektipleştirmek, üniversitelerin mali ve idari özerkliklerini kaldırarak onları merkezileştirmek ve denetim altına almak vardır. Bu amaçla Yüksek Öğretim Kurumu kurularak üniversiteler denetime alınmıştır ve 1402 Sayılı yasayla üniversiteden sol görüşlü öğretim elemanlarını uzaklaştırarak yerine Türk-İslam Sentezi ideolojisini benimseyen öğretim elemanları yerleştirilmiştir. Ülkenin kaos ortamına sürüklenmesinde payı olduğu düşünülen muhalif üniversite elemanları ya fişlenmiş ya işten çıkarılmış ya da tutuklanarak üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Böylece MGK'nin istediği gibi hem üniversitelerin denetimi ele geçirilmiş hem de tektip öğrenci yetiştirmenin yolu açılmıştır.[484]

Bütün bunların yanında 12 Eylül denince akla gelen ilk şey devletin baskı aygıtlarıyla yaptığı işkence olgusudur. Bu işkencelerden sağcısı, solcusu, öğretim görevlisi, aydını, sanatçısı, öğrencisi, işçisi, sendikacısı, dernek üyesi, örgüt üyesi hatta milletvekilleri bile nasibini almıştır. Bir örgütle, bir siyasi görüşle, bir sendikayla, bir grupla ilişkilendirilen kişiler baskınlarla gözaltına alınıyor, sorgulanmak üzere karakol ya da emniyet amirliklerine götürülüp savcı olmadan kolluk kuvvetlerinin yaptığı işkencelerle ifadeleri alınıyordu. Bazen de gözaltına

---

Nokta Dergisi 23.08.1983'te yasaklandı, 3 gün sonra izin verildi.
Muğla İlk Adımlar Gazetesi 15.09.1983'te yayını durduruldu, 2.12.1983'te izin verildi.
Milli Gazete 18.10.1983'te süresiz yasaklandı. 20 gün sonra izin verildi.
Günaydın Gazetesi 30.10.1983'te yayını durduruldu. 8.11.1983'te izin verildi.
Hürriyet Gazetesi 01.12.1983'te yayını durduruldu. 7.12.1983'te izin verildi." Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Sucu, **12 Eylül Yasakları**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2010, s.153-155

[484] "12 Eylül öncesi, görevden almalarda ilgiliye başka yerde iş veren ya da açık maaş ödeyen devlet gitmiş; onun yerine, insanları ömür boyu üniversitelerinden ya da kamu görevinden yoksun bırakan, aç susuz yaşamaya mahkûm etmeye kararlı faşist bir yönetim gelmişti. 12 Eylül'ün beş kişilik cuntası ve onun eseri YÖK bu düzenlemelerin ve uygulamaların suçlusu ve sorumlusuydu… YÖK düzenine uymamakta direnenler, sakıncalı olması istenenler, üniversite ve YÖK tarafından Sıkıyönetim Komutanlıkları'na bildirildi. Sonra da bu bilgiye dayanarak oradan gelen bir talimatla bu kişilerin görevlerine son verildi. Gelsin sarı zarflar… Al gülüm ver gülüm!.." Detaylı bilgi için bkz. Haldun ÖZEN, **Entelektüelin Dramı**, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s.60-61.

almak için gidilen ev baskınlarında çıkan çatışmada ya da kaçmaya teşebbüs gerekçesiyle öldürülenler oluyordu. Sıkıyönetim Komutanları yaptıklarından sorumlu olmayacaklarını bilmenin rahatlığıyla bütün temel insan haklarını ihlal ederek gözaltında ya da hapishanede keyfi bir şekilde işkence uyguluyorlardı. Sıkıyönetim mahkemelerinin amacı düzen karşıtı olanları yargılamaktı, dolayısıyla işkence yapanları yargılamak gibi bir şey yoktu. İşkenceci askerlerin yargılanması ya geçiştiriliyordu ya da hafif cezalarla kurtarılıyorlardı.

Darbenin ilk günlerinde gözaltı süresi 30 güne daha sonra 90 güne kadar uzatılmış hatta "teslim ol" çağrısına itaat etmeyenlere karşı silah kullanmaya müsamaha tanıyan kanunlar çıkarılmıştı.[485] Sorgulamak ya da ıslah etmek bir yana işkence adeta intikam almaya dönüşmüştü. İşkenceden hayatını kaybedenler bile vardı. Mesela yayıncı İlhami Erdost Mamak-Askeri Cezaevi'nde dövülerek öldürülmüştü.[486] Bu şekilde işkenceyle öldürülenler ya da çatışmalarda ölenler, idam cezasıyla öldürülenler, faili meçhul cinayetler veya açlık grevlerinde ölenler bu dönemin sıradanlaşmış -faillerinin cezasızlıkla ya da küçük cezalarla kurtarıldığı- ölümleridir. Çünkü MGK hukuku yeniden inşa ederken vatandaşını değil kendini korumayı amaçlamıştır. Özellikle Mamak, Diyarbakır ve Metris Cezaevleri işkenceyle simgeleşmiş cezaevleridir. Bu cezaevlerindeki tutuklulara fiziksel ve ruhsal olarak altından kalkamayacakları kadar ağır işkenceler uygulanmıştır.[487] İşkence uygulayan kişilerin amacı, kendilerine düşman olarak tanıtılmış bu kişileri kişiliğinden ve kimliğinden yoksun bırakarak düzene itaat ettirmek, baskıyla sindirmek ve gerekirse yok etmektir.

---

[485] "21 Eylül 1980 tarih ve 17112 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan kanunla askerler sıkıyönetim komutanlarına 12 Eylül öncesinde istenilen yetkileri tanımışlar ve ihtiyaç hasıl oldukça yeni değişikliklere gitmekten kaçınmamışlardır. Sıkıyönetim Kanunu'nda yapılan ilk değişiklikler, gözaltı süresini önce 30 daha sonra 90 güne çıkaran; sıkıyönetim komutanlarının kamu düzeni açısından çalışmaları zararlı görülen kamu görevlilerini işten çıkarabilmelerini mümkün kılan ve teslim ol emrine itaat edilmemesi halinde silah kullanma yetkilerini artırmaya matuf değişikliklerdi. Daha sonra yapılan değişikliklerle de hem Türk Ceza Kanunu hem de Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda, 12 Eylül öncesinde yapılması istenilen değişiklikler yapılmıştır." Detaylı bilgi için bkz. Taner Demirel, "12 Eylül'e Doğru Ordu ve Demokrasi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,** Cilt. 56, Sayı. 4, 2001, s.6.

[486] **Detaylı bilgi için bkz.** Uğur Mumcu, **12 Eylül Adaleti**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1994, s.60.

[487] 12 Eylül iddianamesinde tanıklar işkence yöntemlerini detaylı bir şekilde anlatmıştır. İşkencelerin nasıl uygulanacağına dair katalog bile vardır. "Elektrik, falaka, Filistin askısı, cinsel saldırı, tehdit, kaba dayak (darp), tazyikli soğuk su, buz üzerinde yürütme, ıslak elbiselerle bırakma, lağıma sokma, havalandırmaya çıkarmama, aç ve susuz bırakmadır." Detaylı bilgi için bkz. Öznur Sevdiren, **Türkiye'nin Cezasızlık Mevzuatı**, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, İstanbul, 2015, s.95

> 12 Eylülcüler, en kısa sürede bedeli ne olursa olsun en kısa yoldan sonuç almak istiyordu. Siyasî tutukluların emir komuta zincirine tâbi olduğunu ilan etmekle ilk adım atıldı. Bundan böyle siyasî tutuklular 13/1 denilen askerî tutuklu talimnamesine uyacaklar ve *tutuklu personel* diye adlandırılacaklardı. *Tutuklu Personel* konum olarak, emir komutanın en alt kademesinde olan erin bile altındaydı. Sonraki yıllar, disiplinsiz, dağınık, kuralları bilmeyen, yabancı ideolojilerin esiri olmuş, beyni yıkanmış, yürümeyi bile beceremeyen *tutuklu personel*in eğitimi (!) ile geçti. Tretman adını verdikleri askerî eğitimin başarılı olduğu cezaevlerinde tutuklular askerlerden bile düzenli yürüyor, askerî marşları hançerelerini yırtarcasına söylüyordu"[488]

Tutuklu kişiler herhangi bir suçla ilişkilendirildikleri için değil sanki askeri düzeni öğrenmek için tutuklanmışlardı. Bütün mesele itaat eksikliği gibiydi. Bir ideolojinin savunuculuğunu yapmaları ya da kendi gerçekliklerini belirlemeleri otorite eksikliğinden ve özgürlük meselesini yanlış kavramalarından kaynaklanmıştı. Böyle düşünen devlet için öncelik itaat etmeyi öğretmekti ve bunun için hiçbir yöntemden kaçınılmamalıydı, devlet bütün gücünü kişi üzerinde göstermeliydi dolayısıyla askeri sistem içerisine sokulan *tutuklu personel* için bütün insan hakları ve hukuki güvenceler yok sayılabilirdi.

12 Eylül sonrası işkence uygulanan kişilerin yaşadıklarını tam olarak anlatamaması ve edebiyat metinlerinin bunları bir anlatıya dönüştürememesiyle ilgili olarak, Marc Nichanian'ın ***Edebiyat ve Felaket*** adlı eserinde ele aldığı "şiddet", "dil", "öyküleme" ilişkisi bu konuda oldukça zihin açıcı fikirler sunar. Bu ilişkiyi kuran aslında diktatörlükle yönetilen Şili, Arjantin gibi Güney Amerika ülkelerindeki işkenceleri iyi analiz etmiş olan Brezilyalı yazar Adelar İvelbar'dır. Nichanian, onun kurduğu bu ilişkiyi bize şöyle tercüme etmiştir: "Hayatta kalmak, inkar etmektir."[489] Bu cümle bize çok şey anlatır. İşkence uygulayan kişi karşısındaki kişinin anlatı kurma aracı olan diline zarar verdiği için işkence gören kişi bunu anlatamaz. Dil bütünlüğünü kaybetmiştir bir kere. İşkenceye tanıklık eden dil bozulduğu için kişinin yaşadıklarını anlatması ancak yeni kurulan bir dille gerçekleşebilir. Terapi eyleminde yeni bir anlatı dili vaat edilmesi yaşananların mevcut dille anlatılamamasından kaynaklanır. Fakat yeni dilin anlatacağı şey gerçeğin kendisi değildir. Şöyle ki;

[488] Ertuğrul Mavioğlu, **Asılmayıp Beslenenler- Bir 12 Eylül Hesaplaşması**, İstanbul, İthaki Yayınları, 2006, s.22.
[489] Marc Nichanian, **Edebiyat ve Felaket**, Çev: Ayşe Gül Altınay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.32.

öyküleme vaadi tanık ortada kalmadığı için verilir ve tanık ortada olmadığına göre aslında anlatılan şey gerçek değil onun varsayılan halidir ve tam da bu sebeple olaya ihanettir.

> İşkence ediminin en korkunç yanı insanlara verilen acı değildir; hatta işkenceden sonra hayatta kalanın içselleştireceği suçluluk duygusuyla ruhunun yok edilmesi bile değildir. İşkencenin en korkunç yanı, tanığın ortadan kaldırılmasıdır. İşkencecinin nihai isteği, tanığı işkence ediminin dışına atmak, işkencenin nihai hedefi tanığı öldürmek olduğu içindir ki işkence, kurbana insanlığını tamamen kaybettirir, sonsuza dek onu insanlığın dışına atar.[490]

Mağdur hayata devam edebilmek için anlatması gerektiğinde anlattığı şey artık yaşadığı o şey değildir, doğası değişmiştir. Çünkü tanığı ortada olmayan bir olay için sanki olayın bir tanığı varmış gibi yapmak, tanığı olmadığı halde tanıkmış gibi anlatmak yaşanan olaya ihanettir. Kişi kendisiyle barışmak ve hayatta kalmak için tanığı öldürmeye yönelik olan bu edimi yani işkenceyi reddeder. Mağdurun yaşadığı işkenceyi inkâr ederek yaşamaya devam etmesi anlatarak olaya ihanet etmek istememesiyle ilgilidir. Nitekim tanık olmadıkları olayı anlatmak, bilgi ve belge sunmak yaşanan işkenceyle ilgili bir şey söylemeyecektir.

12 Eylül rejiminin var olan toplumsal gerçekliği değiştirme adına yaptıklarını ifade etmeye rakamlar yetersiz kalır. Darbeyle birlikte birey hak ve özgürlüklerini güvence altına alan anayasa rafa kaldırıldığı için, birey devlet gücünün karşısında savunmasız kalmıştır. 12 Eylül'ün geride bıraktığı acı tablo şu şekildedir:

> 12 Eylül Darbesinde, 650.000 kişi gözaltına alındı. 1 milyon 683 bin kişi fişlendi. Açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılandı.7 bin kişi için idam cezası istendi. 517 kişiye idam cezası verildi. Haklarında idam cezası verilenlerden 50'si asıldı. 71 bin kişi TCK'nin 141, 142 ve 163. maddelerinden yargılandı. 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmak suçundan yargılandı. 388 bin kişiye pasaport verilmedi. 30 bin kişi sakıncalı olduğu için işten atıldı. 14 bin kişi yurttaşlıktan çıkarıldı. 30 bin kişi siyasi mülteci olarak yurtdışına gitti. 300 kişi kuşkulu bir şekilde öldü. 171 kişinin işkenceden öldüğü belgelendi. 937 film sakıncalı bulunduğu için yasaklandı. 23 bin 677 derneğin faaliyeti durduruldu. 3 bin 854 öğretmen, üniversitede görevli 120 öğretim üyesi ve 47 hâkimin işine son verildi. 400 gazeteci için toplam 4 bin yıl hapis cezası istendi. Gazetecilere 3 bin 315 yıl 6 ay hapis cezası verildi.

[490] a.e., s.31.

> Gazeteler 300 gün yayın yapamadı. 39 ton gazete ve dergi imha edildi. Cezaevlerinde toplam 299 kişi yaşamını yitirdi.[491]

Bütün bu uygulamaların nedeni toplumsal gerçekliği belirleme yetkisini kendinde gören devlet aygıtının kendisini üyelerine hatırlatma girişimidir. Dönemin bireyi toplumun egemen güçlerinin hegemonya kurmasına fırsat vermeyerek kamu düzenini bozmuştu ve devlet aygıtının otoritesini tartışmaya açmıştı. Devletin baskı aygıtları aracılığıyla kaybedilen otorite yeniden tesis edilmeliydi. Murat Belge bunu şu şekilde izah etmektedir:

> 12 Eylül temelde yurttaşa devletini hatırlatmak, bu yoldan haddini bildirmek girişimiydi. Yurttaşlar sınıf, mezhep, inanç ve etnik köken farklarının fazlasıyla etkisine girmişler, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ideal uyruklarına yakışan renksiz, kokusuz, köşesiz, uysal yaratıklar olmaktan çıkma belirtileri göstermeye başlamışlardı. Bu duruma derhal son vermek gerekiyordu.[492]

12 Eylül rejimi 1980-1983 yılları arasında, bir anlamda 1961 Anayasası'nın haddinden fazla özgürlüklerle donattığı yurttaşı karşısında devleti ve devletin yapılarını koruma altına alma gayretiyle devlet aygıtını ve otoritesini bir daha kolay kolay zedelenemeyecek derecede yapılandırmaya girişmiştir. Daha önceki askeri darbeler muhalif bir zümrenin ya da kurumların üzerinde baskı ve sindirme unsuru oluşturuyorken, 12 Eylül doğrudan toplumu muhatap alan pratiği ve "devletini vatandaşına karşı koruyan anayasasıyla"[493] tarihe geçmiştir. Bir daha ayaklar baş, başlar ayak olamayacaktır. Bir şey yapılacaksa bunu ancak devlet yapacaktır.

12 Eylül'ün hazırladığı 1982 Anayasası ile özellikle bireyin temel hak ve özgürlüklerine kısıtlama getirilmiş, örgütlerde, derneklerde, kurumlarda, vakıflarda, toplantılarda, gösterilerde, yürüyüşlerde, grevlerde bir araya gelmek yasaklanmış ve siyasi partiler yasası ve seçim yasasıyla bireyin siyasi partilerle temsil bağı koparılmıştır. Kolektiviteyi parçalayan bu yasaklarla bir araya gelmekten ve birbiriyle konuşmaktan kaçınan insanların devletin belirlediği gerçekliğin dışında bir

---

[491] **TBMM, Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu**- I. Cilt, Kasım, 2012, Sayfa xiv- xv.

[492] Murat Belge, **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, s.43.

[493] a.e., s.23.

gerçeklik oluşturması engellenmiştir. Bireyi devlet karşısında aciz ve savunmasız bırakan yasaklar, gücün, otoritenin ve yönetenlerin lehine olacak ve yaptıklarından sorumluluk almayacak şekilde bu anayasayla birlikte hukuki çerçeveye kavuşmuş ve meşrulaştırılmıştır. Son kertede 12 Eylül kurumlarının, 82 Anayasası'nın, MGK'nin, Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin, YÖK'ün bütün amacının 12 Eylül öncesini belirleyen özgür iradeyi yok ederek devletin denetiminde üretilecek gerçeklikleri içselleştirecek tek tip özneler inşa etmek olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. 12 EYLÜL'ÜN KURGULADIĞI GERÇEKLER

2.2.1. DEVRİMCİ ÖZNEDEN UYSAL ÖZNEYE

12 Eylül, her şeyden önce "devletin modernleştirici misyonunu" umursamadan toplumsal gerçekliği belirlemek ve kendi iktidarını kurmak isteyenlere karşı devletin ortaya çıkarak hadlerini bildirmesidir. Devlet otoritesini hiçe sayan politize olmuş sağ-sol örgütler, kurumlar, üniversiteler, dernekler, sendikalar asıl suçlu olan kesimdi ve bir daha yoldan çıkmamak, düzeni bozmamak, devlete ve yasalara baş kaldırmamak için cezalandırılmaları gerekiyordu. Darbecilere göre bu terör ortamından halk sorumlu değildi; o kandırılan ve mağdur edilendi. Nitekim Kenan Evren 12 Eylül 1980 tarihinde "Yüce Türk Milleti" diye başladığı konuşmasına "Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek, sistemli bir şekilde ve haince, ilkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları, idare sistemi, yargı organları, iç güvenlik teşkilatı, işçi kuruluşları, siyasi partiler ve nihayet yurdumuzun en masum köşelerindeki yurttaşlarımız dahi saldırı ve baskı altında tutularak bölünme ve iç harbin eşiğine getirilmişlerdir."[494] şeklinde devam ederek bu çatışmalı ortamın faillerini ve kurbanlarını belirlemiştir. Faillerin düşüncelerinin sapıklık ve hainlik olarak adlandırılması ve aynı zamanda sapıklığın hastalıkla değil de hainlikle yan yana getirilerek suç üretme çerçevesinden ele alınması faillerin cezalandırılmaları ve var olan gerçeklik dışına itilerek hiçleştirilmeleri anlamını da beraberinde getirir. "Yüce Türk Milleti" gibi bir

[494] **12 Eylül 1980 Tarih ve 17103 Sayılı Resmi Gazetede Yayınlanan Milli Güvenlik Konseyinin Bir Numaralı Bildirisi**.

söylemle halkı birleştirmek, onu homojen bir varlık gibi görmek ve yüceltmek ise 12 Eylül'ün makbul bir kimlik çerçevesi çizdiğine ve darbenin ondan alınan yetkiyle yapıldığına işaret eder. Ayrıca 12 Eylül öncesi yaşanan süreçten halkın sorumlu tutulmaması, hatta onun "mağdur" olarak görülmesi (ki halkın buna itirazı yoktur) bir yerde halkın 12 Eylül uygulamalarına karşı neden suskun kaldığının cevaplarından biridir de. Halk kendini 12 Eylül'den sorumlu tutmadığı gibi 12 Eylül'ün yaptığı zulümden de sorumlu tutmaz. Kanıksanmış bir pasiflik konumudur onunkisi. Sorumluluk almak ne özne olamayan halkın, ne de emir-komuta zincirine itaat eden 12 Eylül'ün uygulayıcılarının işidir.

Baba-oğul ilişkisi 12 Eylül'ü anlatmak için sık başvurulan metaforlardan birisidir. Devletle özdeşleşen babanın söz geçiremediği haşarı oğlunu işkence ederek yola getirmeye çalışması gibi. Franz Kafka ***Babama Mektup*** (1919) adlı kitabında bir erkek çocuğu olarak babasının işkencesine maruz kalmasının ruhunda bıraktığı acıyı şöyle anlatır:

> Bir gece hep su diye mızmızlanıp durmuştum, susamışlığımdan değil hani; sanırım sizi kızdırmak, biraz kendim eğlenebilmek için yapmıştım bunu. Birkaç kaç kez gözümü iyice korkuttun, ama baktın ki korkutmalar para etmiyor, beni alıp balkona çıkardın, kapıyı üzerime kilitleyerek orada kısa bir süre gecelikle dikilmeye zorladın. Bunu doğru bir davranış sayılmayacağını söylemek istemiyorum, belki o zaman gece uykunuzu haram etmekten alı koymak için gerçekten başka yol yoktu; niyetim, beni eğitmede başvurduğun çarelerle bunların üzerimdeki etkisini belirtmektir yalnız. Söz konusu olaydan gerçi uslanmıştım, ama bu, içimde bir yıkıma yol açmıştı. Anlamsız su isteyişlerimin benim için taşıdığı doğallıkla yataktan alınıp dışarı çıkarılmamdaki olağanüstü korkunçluk arasında yaradılışım gereği asla doğru dürüst bir ilişki kuramıyordum. Yıllar sonrası bile dev bir adamın yani babamın, gözümde en güçlü bu otoritenin adeta nedensiz çıkagelerek beni gece vakti yataktan alıp balkona götürebileceği düşüncesinin, yani babam karşısında böylesine bir hiç olduğum gibi kahredici duygunun altında ezilip durdum hep.[495]

Babanın küçük bir yaramazlık karşılığında çocuğuna verdiği ceza çocuğa fazlasıyla ağır gelmiştir. Çocuğun gözünde devle özdeşleşen öyle büyük bir gücün, böyle küçük bir yaramazlık karşısında kullanımı fazladır. Yoksa çocuğa göre babanın otoritesi ve gücü meşrudur zaten. Bu ceza onu yola getirmiştir belki ama yalnız ve

[495] Franz Kafka, **Babama Mektup**, Çev: Kamuran Şipal, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002, s.16.

savunmasız bir halde balkona kilitlenmek karşısında çocuk kendini değersiz ve ezik hissetmiş, adeta hiçleşmiştir. Öte yandan babanın güç kullanmakta özgür oluşu dahası bu gücün meşruluğu da, "tipleştirmeler" vasıtasıyla normları içselleştiren çocuğun uysal bir özneye dönüşmesinde etkin olmuştur. 12 Eylül'de de toplum meşru gücün temsilcisi olan askerin yönetime el koymasını normal karşılar; hatta onları kahraman görür. Halkın kurtarıcı gibi gördüğü Kenan Evren bir konuşmasında "nushla uslanmayanın etmeli tekdir, tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir"[496] gibi sembolik evrendeki bir atasözüne başvurarak kullandığı gücün meşru olduğuna vurgu yapar. Tıpkı babasının sözünü dinlemeyip balmumu kanatlarıyla güneşe yaklaştığı için kanatları eriyerek ölen *İkarus* mitinde olduğu gibi. Baba sözü dinlememenin cezası vardır çünkü. Meşrulaştırılmış güç kullanımı iktidarı elinde bulunduran güçlere aittir, dolayısıyla 12 Eylül öncesinin terör ortamına son vermek 12 Eylül'ün yaptığı zulmü hem haklılaştırmış ve hem de meşrulaştırmıştır.

Toplum 12 Eylül'ün gerçek yüzüyle karşılaştığında, üzerine kilitlenen kapı hiç açılmadığında hem bedensel hem ruhsal travmaya uğramıştır. Koruyan baba gitmiş yerine kapıyı kilitleyen, eve almayan bir baba gelmiştir. Bedensel şiddete maruz kalmasının yanında evden kovularak norm dışı ilan edilmesi onun kendine yabancılaşmasına ruhsal açıdan içe kapanmasına dolayısıyla hiçleşmesine neden olmuştur. Kolektif belleğinden sürülen kişi kendini kendine hatırlatacak aynadan yoksun bırakılmıştır. Gücü olduğu kadar adaleti ve hamiliği temsil eden baba imgesi de bozularak artık acıyla, korkuyla, işkenceyle, itaatle özdeşleşen bir imgeye dönüşmüştür.

12 Eylül'ün zulmüne uğrayanların evcilleşmesi onların eve dönüşünden daha vahimdir. Onları onlar yapan öznel konumlarından, kendiliklerinden, gerçeklik evrenlerinden kovularak hiçleştirilmişlerdir ama daha da önemlisi artık işgal ettikleri muhalif, özgür, sorgulayan konumlarından, olmadıklarına hatta karşıt olduklarına dönüşerek eve girebilmişlerdir ancak. Mesele tam da budur; karşıtına dönüşerek eve girmek, yani evcilleşmek. Nitekim "huzur ve güveni tesis etmek" amacıyla yapılsa

[496] Kenan Evren'in 31 Ekim 1982 yılında 1982 Anayasası'yla ilgili Adana'da düzenlenen mitingde söylediği bir söz. Akt. Ferruh Dinçkal**, Yorumsuz 12 Eylül Belgeleri**, s.111, http://www.cfg.org.au/e-kitap/Yorumsuz12EylulBelgeleri.asp, 01 Kasım 2021.

da aslında hiç de öyle olmayan, evden kovulan halkın eve dönebilmek ve kabul görebilmek için kendini disipline etmek zorunda kaldığı bir darbedir bu.

12 Eylül'ün baskı ve şiddet ortamında kapsamlı ve titiz çalışmayla inşa ettiği toplumsal gerçekliğin özünde bireyin sapık diye nitelenen ideolojilerin ağına bir daha düşmemesi, devlet otoritesine karşı gelmemesi ve yoldan çıkmaması için denetim mekanizmalarını içine yerleştirerek disipline edilmesi vardır. Böylelikle devlet kendi ideolojisine uygun, herkesin bir örnek olduğu, sorunsuz, üzerinde kolaylıkla tahakküm uygulayacağı, otoriteye boyun eğen, itaat eden özneler inşa edecektir. Bu yeni birey tipinin devletin denetimine ya da gözetimine ihtiyacı yoktur, o içine yerleştirdiği denetleme mekanizmalarıyla kendini denetleyecektir. Foucault'nun işaret ettiği gibi hapishaneler, mahkemeler, okullar, disiplinci iktidar stratejileri ve teknikleriyle bireyin bedensel ve zihinsel süreçlerinin kontrol edildiği, bireyin normalleştirildiği kurumlardır. Örneğin 12 Eylül'ün üniversiteler üzerindeki baskı aracı olan YÖK'ün o dönemki başkanı İhsan Doğramacı'nın "sabah saat dokuzda zil çaldığı zaman hangi üniversitede olursa olsun bütün iktisat fakültelerinde pazartesi günün hangi dersin okutulduğunu, hangi konuların ne biçimde işlendiğini bilmeliyim"[497] sözünden de anlaşılacağı üzere eğitim kurumlarında okutulacak derslerin tek tip olmasının istendiği gibi öğretim görevlilerinin ve öğrencilerin de egemen gücün isteğine göre sıradanlaştırılmak istendiği ortadadır. Sıradan ve uysal birey yetiştirme projesinin uygulayıcısı olan YÖK sayesinde "zaten pek çok eksiği olan eğitim ve yüksek öğretim alanlarında ciddi bir derinlik kaybı, yüzeyselleşme, bilgisel niteliksizleşme"[498] meydana gelmiştir.

Bireyin ehlileştirilerek ve sıradanlaştırılarak düzenin istediği kişiye dönüşmesine, Erdal Öz'ün ***Yaralısın***[499] (1974) adlı romanında 12 Mart sonrası gözaltına alınan, mahkemeye çıkarılan ve hapishaneye gönderilen Nuri karakteri üzerinden bakılabilir. Nuri için önce suç üretilir ve işkenceden geçirilerek bu suçu üstlenmesi sağlanır. Ardından hapishanede diğer tutuklular gibi gözetlenerek, kontrol edilerek, sınıflandırılarak uysallaştırılır. Daha sonra ise kendi kimliğine

[497]İhsan Doğramacı'dan aktaran; Emre Kongar, **12 Eylül Kültürü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, s.211.
[498] Murat Belge, "Yeni İnsan Yeni Kültür", **Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt:13,** İstanbul, İletişim Yayınları, s.830.
[499] Erdal Öz, **Yaralısın**, İstanbul, Can Yayınları, 2019.

yabancılaştırılarak, sistemin istediği gibi pürüzsüz, sıradan ve değersiz, otoriteyi içselleştiren, tektipleştirilmiş bir Nuri olması sağlanır. Nuri'leşme sürecinde olduğu gibi 12 Eylül'ün bireyi de, 12 Eylül'ün belirlediği doğruluk söylemlerini yani rejim için neyin iyi neyin kötü, neyin doğru neyin yanlış, neyin sakıncalı neyin sakıncasız, kimin makbul kimin hain olduğunu, bu kurumların içlerine yerleştirdiği gözetleme ve kontrol mekanizmaları aracılığıyla öğrenerek ve içselleştirerek rejimin istediği uysal öznelere dönüşür. Eugene Ionesco'nun ***Gergedanlar***[500](1959) adlı oyununda direnmenin bir anlamının olmaması gibi veya düzenin eninde sonunda herkesi gergedan sürüsüne dahil etmesi gibi bir durumdur bu.

12 Eylül yönetime el koyduğunda ilk yaptığı iş baskı aygıtlarına başvurarak yeni inşa edeceği toplumsal gerçeklik için temizlik yapmak olur. 12 Eylül öncesi dönemi ve suçla ilişkilendirdiği kişileri gayri meşru ilan eder, ötekileştirir ve kolektif bellek dışına sürer. Siyasi partileri, öğretim üyelerini, pek çok sanatçı, aydın, yazar ve öğrenciyi, sendikaları, dernekleri, örgütleri anarşi ortamından ve kaostan sorumlu tutarak ya işinden eder, ya fişler, ya tutuklar, ya işkence eder ya da idam eder. Yeni toplumsal gerçeklikte "insan haklarına dayalı"dan "insan haklarına saygılı" olan bir devlet anlayışına geçiş söz konusudur.[501] Yeni kurulacak düzende olmaması gereken kişi ve kurumlardır bunlar. Örneğin darbe sonrası 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununa dayanarak sol ideolojiyi benimsemiş öğretim üyeleri üniversitelerden uzaklaştırılır ve bunların yerine Türk-İslam Sentezi'ni benimsemiş öğretim görevlileri getirilerek yeni toplumsal gerçeklik kurumlaştırılır. Kral XVI. Louis'in başının halkın gözünün önünde uçurulmasının bir devrin kapanmasını sembolize etmesi gibi 12 Eylül'ün anti-demokratik uygulamaları da 61 Anayasası'nın kişilere verdiği hak ve özgürlüklerin bittiğini yani düzenin değiştiğini sembolize eder.

12 Eylül'ün suçlu ilan ettiği kişilere yaklaşımını, dönemin simge isimlerinden Erdal Eren'in idam edilmesi üzerine Kenan Evren'in meşhur "asmayalım da besleyelim mi" sözü iyi özetler. Gözaltı süreci, mahkemeler, hapishaneler suç üretim mekanizmaları gibi işlev görür. Mesela Erdal Eren'in idam edilebilmesi için

[500] Eugene Ionesco, **Gergedanlar**, **Toplu Oyunları 4**, Çev: Hasan Anamur, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.
[501]Nevzat Helvacı, "12 Eylül Dönemi Ve Sonrası İnsan Hakları Sorunları", **Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt:13,** İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.721.

sıkıyönetim mahkemesinde yaşı büyütülür. Yaşın büyütülmesinde iki amaç vardır. Birincisi idamı yasalara uydurmak, ikincisi ise halkın bu idamı kabul etmesi için onu mantığa büründürmektir. Böylelikle halk idam olayıyla duygu bağını koparacak, ona yabancılaşacak ve onu korku nesnesine dönüştürecektir. Rejimin suçlanan kişilere ya da kurumlara verdiği cezalar esasında toplumun bilinçaltına korku salarak kendilerine çeki düzen vermelerini sağlamak ve iktidarlarını büyüterek toplumun içine kaydetmek içindir. Ayrıca 12 Eylül rejimi, anti-demokratik uygulamalardan ve alınan kararlardan sorumlu olmamak adına örneğin "teröristler öldürüldü" ya da "mahkeme tarafından ceza verildi" gibi edilgenleştirme stratejisiyle kendilerini aradan çıkararak bu kararların ya da eylemlerin sorumluluğunu kurumlara ya da anayasaya yükleyerek üzerlerinden atarlar.

12 Eylül rejimi somut cezaların yanında emredici, yargılayıcı, suçlayıcı ve yasaklayıcı bir dil kullanarak da iktidarını büyütür. İktidarın emir vermeyle büyüdüğünü Elias Canetti şöyle ifadelendirir:

> Emir verenlerin iktidarı her zaman büyür. Ne kadar önemsiz olursa olsun, her emir bu iktidara bir şey ekler; genellikle emir yalnızca emri veren kişiye yarar sağladığı için değil, emirlerin tam da doğası gereği -yani etkilediği alanın bütünündeki kesin açıklık ve kabul gerektirmesi- iktidarı her biçimde artırıp güvence altına alır. İktidar, emirleri büyülü bir ok yağmuru gibi boşaltır; bu emirlere hedef olanlar kendilerini teslim etmek zorundadırlar. Emir onları yaralar, iktidar makamına teslim olmaya çağırır ve yol gösterir.[502]

12 Eylül'ün emredici dili, kişi hak ve özgürlüklerine, basına, siyasi partilere, sendikalara, derneklere getirilen yasaklarla kendini gösterir. Yasak koymak kendi içinde cezayı da taşıdığı için yasak koyucuya güç katarak onu her şeye muktedir kılar. Yasak alanının genişliği iktidarın nüfuz alanını büyütür. Örneğin bir milyondan fazla kişi fişlenerek adeta açık cezaevindeki gibi gözetim ve denetim altına alınmıştır. Ya da basına uygulanan sansürle gerçeklik rejimin istediği şekilde kurgulanarak bütün toplumun düşüncesi denetlenmiştir. 12 Eylül'ün hemen ardından gazetelerde darbeyi meşrulaştırmayı amaçlayan teröristlerin yakalanması ile ilgili haberlerin dışında toplumu ilgilendiren herhangi bir olay yok gibidir. Mehmet Sucu ***12 Eylül Yasakları*** adlı kitabında bu dönemde basına uygulanan sansürü anlatır:

[502] Canetti, **Kitle ve İktidar**, s.307-308.

> Bu dönemde gazetelerde yayın yasaklarının veya yumuşak deyimiyle "basın kısıtlamaları"nın çalışanlar tarafından okunabilmesi için panolar yapıldı. Gazeteci arkadaşlarımız, sabah gazeteleri okumadan önce, bu panolar önünde toplanıp o gün neleri yazabileceklerini izliyorlardı. Bu çok gerekli bir uygulamaydı. Çünkü ne zaman hangi haberin yasaklanacağı sadece yasaklayanın bilebileceği bir şeydi.[503]

Basına kısıtlamalar konusunda herhangi bir kısıtlama yoktur. Siyasi içerikli olmasına gerek olmaksızın örneğin uçak düşmesi, Arap turistler, devlet başkanlarının ziyaretleri gibi haberlerin de yasaklandığı görülür. Bu dönemde birçok gazete yasakları ihlal ettiği gerekçesiyle süreli ya da süresiz olarak kapatılmış, gazeteciler tutuklanmıştır. Yasaklar sadece yazılı basını için değil zamanın tek görsel yayın kuruluşu olan TRT kurumu için de geçerlidir. 14 Eylül 1980 günü MGK tarafından TRT kurumuna gönderilen yasak listesinde şunlar yazılıdır:

> Aleyhimize olmayan dış haberler verilebilir. Anarşiye ait haberler verilmeyecektir. Herkesi ilgilendirmeyen küçük yangın ve trafik kazası gibi haberler verilmeyecektir. Milli Güvenlik Konseyi ve sıkıyönetime karşı haberler verilmeyecektir. Aksi belirtilmedikçe MGK bildirileri günde üç defa, sıkıyönetim bildirileri de iki defa yayınlanacaktır. 12 Eylül Müdahalesiyle ilgili halkla röportajlar yapılacak. Daha ziyade orta yaşlılarla konuşulacaktır. Röportaj yayına girmeden önce tasvip alınacaktır.[504]

Yine bu dönemde evlere, işyerlerine, arşivlere girilerek rejimin "sakıncalı" gördüğü gazete, dergi, kitap, film ne varsa toplanarak imha edilmiştir. 1982 Anayasası'nın referandumunda anayasaya evet oyu için beyaz, hayır oyu için mavi renkli zarfı belirlenmesiyle birlikte gazetelerde mavi renkle ilgili yazılar, maviyi çağrıştıracak ne varsa yasaklanmıştır. Var olan gerçekliğe sansür uygulayarak onu görünmez kılmak bir taraftan bireyin bu gerçekliğe yabancılaşmasına yol açarken diğer taraftan resmi söylemin kurgulayıp ona sunduğu gerçekliği kanıksamasına yol açar. Uygulanan bu sansür tıpkı ***1984*** romanındaki bellek deliği gibi işlev görür; partinin onaylamadığı ne varsa bellek deliğine atılır, yerine partinin kurguladığı gerçeklik koyulur. Bunun sonucunda birey resmi söylemin neyi isteyip neyi reddettiğine kurgulanmış gerçeklik üzerinden ulaşarak oto-sansür mekanizması

[503] Mehmet Sucu, a.e., s.43.
[504] Mehmet Ali Birand, Hikmet Bila, Rıdvan Akar, **12 Eylül Türkiye'nin Miladı**, İstanbul, Doğan Kitap, 2010, s.165.

geliştirir ve iktidarın dilini içine kaydeder. Burada topluma verilen mesaj açıktır. Gerçeklik rejimin denetimindedir; 12 Eylül'ün çizdiği sınırların dışına çıkanlar, karşı gelenler, sorgulayanlar, kısaca kendini rejime teslim etmeyenler cezalandırılacaktır.

12 Eylül aynı zamanda kültür sanat yaşamına da ağır darbe vurmuştur. Pek çok sanatçı 1402 sayılı yasaya dayanarak işlerinden uzaklaştırılmış, bazıları tutuklanmış, bazıları yurt dışına kaçmıştır. Özellikle toplumcu gerçekçi tiyatro oyunları ve sinema filmleri yasaklanmış, politik tiyatrolar kapatılmıştır. Örneğin darbenin sinemaya bakışında sembol isim olan Yılmaz Güney'in tüm filmleri toplatılıp yakılmış, kendisi vatandaşlıktan çıkarılmıştır. Kemal Tahir'in aynı adlı (1965) romanından uyarlanan Halit Refiğ'in TRT için çektiği ***Yorgun Savaşçı*** adlı dizi bile sansüre takılmış ya da herhangi bir Brecht oyunu 1990'a kadar tiyatrolarda oynanamamıştır. Birçok eser sansüre takıldığı için sanat ortamı yeni ve nitelikli ürün verememiştir. Fakat bu dönemde farklı bir şey daha olmuş, ilk defa özel tiyatrolar devletten maddi destek almış ve bu desteğin karşılığında da Kenan Evren oyunlara davet edilmiştir. Nitekim daha sonra anlaşılmıştır ki bu destek devletin ideolojisine uygun oyunlar sahnelendiğinde, devlete itaat edildiğinde verilecektir.

12 Eylül depolitizasyona başvurarak toplumu susturur ve toplumun siyasetle temsil ilişkisini keserek kendini tek adres gösterir. Örneğin 1983 tarihli Siyasi Partiler Yasası'nda siyasi parti üyeliklerine sınırlamalar getirilmiştir.

> Öğretim elemanları dahil tüm kamu görevlileri, öğrenciler, özel yasayla kurulmuş banka ve teşekküllerin yönetici, denetçi ve memurları, yasayla gelir sağlayan kamuya yararlı derneklerin merkez kurullarında görev yapanlar, kamu hizmetlerinden yasaklılar, TCK'daki bazı suçları işlemiş olanlar, örneğin siyasal ve ideolojik amaçla duvarlara yazı yazmaktan mahkum olanlar, vb. partilere üye olamazlar.[505]

Siyasetle toplum arasındaki ilişkiyi sınırlandırmaktaki amaç resmi söylemin dışında bir söylemin üretilmesini engellemek ve çözüm yollarını tıkayarak toplum üzerinde hegemonya kurmaktır. Toplumun tüm bu şiddete, baskıya, sansüre dayalı sindirilmeye ve susturulmaya rıza göstermesi, devlete egemen gücün toplumun "can ve mal güvenliğini" teminat altına almasıyla ve "devletin bekası" gerekçesiyle

[505] Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995)", **Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980–2003,** Yay. Yön: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınları, 2004, s.102.

sağlanır. 12 Eylül bu şekilde kendine ihtiyacı artırıp hem toplumdan onay almış hem de istediği dikensiz gül bahçesini yaratmıştır. Toplumla bir araya gelemeyen birey söylem üretemediğinden devletin gücü ve otoritesi karşısında aciz kalmış, yaşadığı durumu sorgulayamamış ve içine kapanmıştır. Dahası siyasal ve toplumsal alanda uygulanan depolitizasyon sonucunda sendika, vakıf, dernek gibi kurumlarla ya da siyasi partilerle ilişkisini kesen, dayanışma ruhunu kaybeden, yalnızlaşan birey tam da 12 Eylül'ün istediği gibi politikaya soğuyarak apolitikleşmiştir. Rejim ancak bu şekilde kendini üreten mekanizmaları yeniden üretebilecektir. Dönemin gazetelerinde siyasi, ekonomik ve toplumsal içerikli haberler yerine özel hayat kabul edilen aile içi şiddet haberleri ya da magazin haberlerinin, TRT ekranında ise bol bol eğlence programı ve yabancı dizilerin yer alması bundan dolayıdır. Siyasetten uzak oluşturulan gerçekliğin öznesi haline getirilen birey, kendini bu gerçeklikte yaşar kılmaya ve göstermeye itilmiştir. Şunu kolaylıkla ifade edebiliriz ki; anti-demokratik uygulamalar esasında devletin uysal özne inşa etme sürecinin bir aracıdır.

Althusser'in ifade ettiği gibi devletin ideolojik aygıtlarından din ve eğitim kurumları egemen gücün ideolojisine uygun özne inşa etmenin araçlarındandır. 12 Eylül, değiştirdiği gerçekliklerin içselleştirilmesi ve iktidarını sürdürme maksadıyla devletin ideolojik aygıtlarından olan din ve eğitim kurumlarını araçsallaştırarak sorgulamadan itaat eden özne ihtiyacını karşılamak istemiştir. 12 Eylül öncesi toplumsal, siyasal ve ekonomik gerçekliği kontrol edemeyen ve toplum üzerinde hegemonya kuramayan devlet, bunun sorumlusu olarak büyük oranda sol ideolojik fikirleri benimseyen kişileri görür. Devlet için tehlikeli olabilecek ideolojik fikirlere sahip olanların bu düşüncelerden arındırılması, devlete ve millete bağlılıkları için sağaltılmaları gerekir.

> 1980 sonrasında gerek askeri, gerek siyasi liderler, kapitalizmle beraber global yaşam tarzına geçiş aşamasında olan toplumda sosyal disiplin ve siyasi istikrarı kurmada İslam'dan medet ummuşlardı.[506]

Din kurumu istenen desteği verecektir; darbe ve sonrasının anti-demokratik uygulamalarına halk katında rıza üretecek, başka deyişle "toplumsal muhalefete

[506] Ümit Cizre, **Muktedirlerin Siyaseti**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.138.

karşı bir kalkan ve toplumsal uyanışın önünü kesmek için bir hakikat olarak"[507] değerlendirilecektir. Dini inançlar korku üreterek kişileri kötülüklerden uzak tutmanın ve ıslah etmenin bir aracı olarak kullanıldığı gibi iktidarlara kitlesel destek sağlamak için de kullanılır. Dolayısıyla darbe sonrası din kurumu, kutsal dünyaya dayandırdığı referanslarla kişileri rehabilite ederek hem devletin istediği uysal özne ihtiyacını karşılayacak hem de toplumsal gerçeklik içerisinde kendi görünürlüğünü ve işlevini meşrulaştıracaktır. Bu amaçla ilk ve ortaöğretime zorunlu din dersleri konulur ve dinin uysallaştırıcı ve ehlileştirici söylemleri aracılığıyla itaatin içselleştirilmesi sağlanır. Kenan Evren söylemlerinde özellikle dini motiflere yer vererek toplumu ıslah edecek adresi gösterir. Ayrıca yine darbe sonrası eğitim müfredatına konulan milli güvenlik dersleri aracılığıyla asker, ordu, devlet övülerek varlıkları kutsallaştırılır ve mutlaklaştırılır.

Devletin baskı ve ideolojik aygıtlarının uysallaştırma sürecindeki payları büyüktür ama özellikle Foucault'nun "özne" ve "iktidar" kavramsallaştırmasında olduğu gibi "özgür özne" olarak bireyin baskı ve iknaya gerek olmaksızın bedensel ve zihinsel süreçlerinin kontrol altına alınabilmesi için onun üretmesi mümkün olan eylem alanları üzerinde iktidar kurmanın da önemi büyüktür. Dolaylı yoldan kurulan iktidar biçimleri, bireylerin fark etmeden içselleştirdikleri normları ve değerleri içerir. İktidarın bireyin bedensel ve zihinsel süreçlerini kontrol altına alabilmesi, iktidarın özelliklerini, değerlerini, arzularını, niyetlerini, normlarını bilen bir özneyle mümkündür ancak. Özne bu bilgiye zorlama olmadan toplumdaki normları, değerleri, eylemleri gözlemleyerek de ulaşabilir. Bu gözlem ona hem kendini özgür hissedeceği alanların hem de iktidara direnme odaklarının bilgisini verir. İktidar özne üzerinde kışkırtma, teşvik etme, sınırlama gibi eylemler kümesi olarak kendini gösterir. Foucault'a göre öznenin denetim altına alınması, disipline edilmesi bu iktidar biçimiyle mümkündür ve öznenin mümkün olan eylem alanlarını üretmesi için özgür olması iktidar alanını da genişletecektir. Nurdan Gürbilek'in 80'lerin kültürel olgularından biri olarak "söz patlaması"[508] diye tanımladığı şey bu anlamda Foucault'nun disiplinci iktidar kavramına hizmet eder. "Söz patlaması", 12 Eylül'ün

[507] Aydın Çubukçu, "12 Eylül'ün Kültür Politikaları ve Sonuçları", **Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt:13**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.840.
[508] Bkz. Nurdan Gürbilek, **Vitrinde Yaşamak**, s.21.

bir yerden susturduğunu bir yerden özgürleştirerek, bir yerden bastırdığını öteki yerden açığa çıkararak, daha önce söylenmemiş, baskılanmış, unutturulmuş, gözden kaçmış ne varsa ortaya çıkmasına imkân tanıyarak söz aracılığıyla disiplinin inşa edilmesini sağlar.

Bu dönem klasik yasakçı iktidar biçiminin baskı ve şiddet aracılığıyla toplumu ıslah etmeye çalıştığı bir dönemdir ama bir yandan da toplumu kültürel alanlarda çoğullaştırarak, özgürleştirerek, onu eyleme teşvik ederek ortaya çıkanın adlandırılmasını, sınıflandırılmasını ve denetlenmesini sağlayan üretken bir dönemdir. Resmi söylemlerle muhalif olan susturulurken özel alanda üretilen söylemlerle kıyıda köşede kalmış, dile gelmemiş, ayıplanmış olan konuşturularak bir kamusal dil oluşturulur. Dile dökülen şey söz aracılığıyla düzene sokulur, zararsızlaşır ve ehlileşir. Düşüncenin söze dökülmesi bir anlamda onu pusuya yattığı yerden çıkarmak, tehlikeden arındırmak, bilgisine ulaşmak ve tanımlamaktır. Söze teşvik ederek, kışkırtarak normalleştirilme ve disipline etme söz konusudur. Bu dönemde farklı olanı konuşmaya teşvik etmek ve özgür bırakmak "bütünsel ideolojiler içinde hapis kalmış kültürel kimliklerin serbest kalmasını", kendilerini ifade etmeye imkân bulmasını, Kürtlerin, kadınların, eşcinsellerin kendi söylemlerini oluşturmasını *s*ağlamıştır."[509] Örneğin 80'li yılların başında çekilen ***Gırgıriye*** (1981) adlı birkaç bölümlük filmde, kenara itilmiş, merkezden uzak, suçla ilişkilendirilmiş, toplumsal olarak aşağı statüde görülen, ötekileştirilmiş olan Çingenelerin öznelik konumuna yerleştirilerek gündeme getirilmesi tesadüf değildir.

12 Eylül'ün başlıca hedefini ve bütün despotik uygulamalarının dürtüsünü, devletin denetiminden çıkan gündelik gerçekliğin tekrar devletin kontrolüne alınması ve egemen ideolojinin topluma yerleştirilmesi oluşturur. Toplumsal gerçeklik 12 Eylül öncesinin gündelik gerçekliğinde hegemonya kuran sınıfların iradelerine bırakılmayacak kadar önemli pratikler içerir. Toplum tarafından üretilen değil de toplumun iradesi dışında, devletin seçkin sınıflarının çıkarlarına hizmet edecek şekilde üretilen gerçeklikler hegemonik olabilir ancak. 12 Eylül'ün anti-demokratik uygulamalarına baktığımızda ve devletin birey karşısında güçlendirildiğini gördüğümüzde ortaya çıkan sonuç budur. Bu uygulamaların özünde bireyi ıslah

[509] Gürbilek, **Vitrinde Yaşamak**, s.102.

etmek ve devlete itaat ettirmek vardır. Devletin gücünü ve otoritesini hiçe sayarak öznel gerçeklik oluşturan bireyin içine "panopticon" aygıtı gibi gözetleyici ve denetleyici bir 12 Eylül aygıtı yerleştirerek onun öznel gerçekliğini disipline etmek gerekmiştir. Öznel gerçekliğini disipline eden birey dışsallaşması esnasında ortaya çıkan gerçekliğini uysallaştırarak artık devletin arzuladığı kıvama gelir. Diyalektik bir süreç olan toplumsal gerçeklik inşasına bu şekilde müdahil olan devletin egemen güçleri, kendi kurguladıkları gerçekliklerin birey tarafından içselleştirilmesi sırasında devletin baskı ve ideolojik aygıtları aracılığıyla hem devletin otoritesi ve gücünü hem de bunu sürdürecek mekanizmaları yeniden üreteceklerdir.

2.2.2. MUHAFAZAKÂR VE APOLİTİK KİMLİK PEŞİNDE

12 Eylül, devletin zor aygıtlarını kullanarak siyasal, ekonomik ve toplumsal gerçekliği değiştirmeyi bir ölçüde başarmıştı ama yeni düzeni benimseyecek itaatkâr ve apolitik bir kimlik inşası için toplumsal ve kültürel alanın ideolojik açıdan dönüştürülmesi gerekliydi. Bunun için darbecilerin aradığı taze kan Aydınlar Ocağı tarafından savunulan Türk-İslam Sentezi'nin "milli kültür" düşüncesinin bütünleştirici etkisinde bulunmuştu. Bu sentezin kimlik kurgusu İslami yönü ağır basan milliyetçi bir kimlikti ve 1970'lerde özellikle komünizm karşıtı bir ideoloji olarak teorize edilmişti. Bu bağlamda Türk-İslam Sentezi'nin "hak aramayan, başkaldırmayan, itaatkâr bir Türkiye'nin kurulmasına"[510] öncülük ettiğini söyleyebiliriz.

12 Eylül'ün mimarları yaptıkları darbeyle komünizm tehlikesini savuşturmuştu fakat örgütlü toplumun devletin hegemonyasını yıkma potansiyeline sahip olduğunu gördüklerinden kurdukları yeni otoriter düzene aidiyet oluşturacak ve devlete itaati benimseyecek bir kimlik oluşturma peşine düştüler. Üstelik bunu da "Atatürkçülük" ideolojisi adı altında yaptılar. Çünkü Atatürkçülük devletin kurucu ideolojisidir ve bu ideoloji altında yapılan ve yapılacak olanlar kamusal kabulü olan şeylerdir. 12 Eylül'ün, rejimin çimentosu sayılan Atatürkçülük'e başvurma nedenleri arasında Türk-İslam Sentezi'ne meşruiyet kazandırma isteği vardır.

[510] Belge, **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, s.293.

> (…) kaba kuvvet yoluyla iktidara el koyan Türk Silah Kuvvetleri, bu eylemlerine bir de ideolojik kılıf uydurdular. Atatürkçülük ya da Kemalizm, iktidara el koyan ordunun, kullandığı kaba kuvvete biçtiği elbisenin adı oldu. Bu arada gerçek Atatürkçülük ya da Kemalizm ile bu yeni ideolojinin uzak yakın bir ilgisi olmadığı için, gerçek Atatürkçüler, bu yaklaşıma itiraz ettiler ve örneğin Türkiye'de Atatürkçülüğün önemli isimlerinden olan Nadir Nadi, 1980 askeri cuntasına karşı *Ben Atatürkçü Değilim* diye kitap bile yazdı.[511]

12 Eylül bütün söylemlerinde ve yaptığı anayasada Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı olduğunu, Atatürkçülüğü resmi ideoloji olarak benimsediğini duyurmasına rağmen 12 Eylül Atatürkçülüğü pek çok yönden eleştirilmiştir. Ulus-kimlik inşasının önemli sacayaklarından birini oluşturan laiklik ilkesini hiçe sayan uygulamalara müsamaha gösteren, milli eğitime din dersleri koyan, din ve vicdan özgürlüğü adına belli inançları gözeten, kamusal alana dini unsurları taşımaya göz yuman bir Atatürkçülük anlayışıydı bu.

Kemalist kimlik kurgusuna göre "modern ve güçlü bir devlet olabilmek için" etnik açıdan homojen bir ulus-devlet etrafında birleşilmeli, siyasal ve toplumsal parçalanmanın önüne geçmek için de "toplumsal çoğulculuk ve çeşitlilik" dışlanmalıydı.[512] Keza "Kemalist milliyetçilik aynı anda hem "anti-emperyalist" hem de "Batıcı"ydı."[513] Batı emperyalizmi, bir arada durarak ama bir yandan da Batı'nın medeniyet seviyesine gelerek aşılabilirdi ancak. Oysa 1980'lere gelindiğinde devleti ve toplumu muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmak adına çıkılan yol "ekonomik gerilik ve toplumsal çalkantıyla sonuçlanmış gibi görünüyordu"; dahası bu çalkantı kimliklerin tutunduğu "hayali cemaatin" sarsılmasıyla ve "laik ile Müslüman'ın, Türk ile Kürt'ün, akıl ile inancın, kırsal ile kentselin, kısacası eski ile yeninin birbiriyle çekişerek ve çoğu zaman birbirini pekiştirerek iç içe yaşamasıyla" gerçekleşmişti.[514] 12 Eylül öncesinde zaten devletin etrafında birleşilecek, aidiyet hissedilecek ve uzlaşılacak bir Kemalist kimlik kurgusu kalmamıştı ve bu sonuç devletin ortaya çıkarak 12 Eylül'ü gerçekleştirme sebeplerinden birini oluşturmuştu.

---

[511] Emre Kongar, **12 Eylül Kültürü,** s.210.
[512] Cizre, a.e., s.132.
[513] Haldun Gülalp, **Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003, s, 32.
[514] Reşat Kasaba, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Ed. Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.13.

Bu süreçte uzlaşılacak bir kimlik kurgusunun kalmaması, "Atatürkçülüğün Türklük ve İslamlığa ilişkin eklemleyici mantığının çözülerek hegemonik olmaktan çıkmaya başlamasıyla" yakından ilgiliydi.[515] Nitekim gelinen noktada 1980 öncesi toplumsal parçalanmaya ve devletin krize sürüklenmesine neden olan ideolojik kutuplaşmaların sonlandırılması için toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlayacak bir ideolojiye ihtiyaç vardı. Diğer yandan 12 Eylül rejimi, geleneği ve dini öğeyi dışlayarak oluşturulan bir kimliğin yerine bu öğelerin içeri alınmasıyla oluşturulacak yeni kimliğin iktidarlarını akılcılaştıracağını ve böylelikle devamlılıklarını sağlayacaklarını düşünüyordu. Dolayısıyla kimlik kurgusunun muhafazakâr bir zemine oturtularak milli kültür ve dini içeri alacak şekilde yeniden yorumlanması devletin bekası tehdit altında olduğunda birleştirici unsur sayılan Kemalizm'in daha sağda konumlanmasının bir gereğidir.

Cumhuriyet'in toplumsal gerçeklik inşası için yönünü çağdaş Batı'ya çevirirken "Batı medeniyeti ve Batı kültürü"[516] arasında bir ayrım yapmaması, -ki özellikle bazı kültür devrimleri içselleştirilememişti- halkın kendi kültürüne yabancılaşmasıyla ve kültürel yozlaşmayla sonuçlanmıştır. 12 Eylül, Atatürkçülüğü resmi ideoloji olarak seçerken "kültür ve uygarlık arasındaki bu belirgin ayrıma" dikkat çekmiş, Atatürk'ün de bilhassa milli kültür ve medeniyetin ayrılığına işaret ettiğini vurgulamıştır.[517] Kemalizm'in medeniyet ve kültür ayrımı gözetmeden yaptığı devrimlerle kültürüne yabancılaşan, periferiye kaçan, dışlanan, ötekileştirilen unsurlar, Türk-İslam Sentezi'nin vurguladığı "milli kültür" öncülüğünde merkeze çekilerek toplumun birlik ve beraberliği sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin bu dönemde, reddedilen ve bellekten çıkarılan Osmanlı tarihi ve İslam kültürünü konu edinen ***Kösem Sultan, Cem Sultan, Kılıç ve Ney, Genç Osman, Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe, Yunus Emre, Mevlana*** gibi tiyatro oyunlarının yazılması ötekileştirilen unsurların merkeze çekilmesiyle ilgili bir göstergedir. Müslüman Türk kimliğini korumanın yolu "milli kültür" vasıtasıyla mümkün olacaktı; bu kültürün ağır basan, öne çıkan yönünü İslami değerler oluşturuyordu. 12 Eylül için "milli kültür" oluşturma aynı zamanda devletin etrafında bir araya gelmenin, devleti

[515] Çiler Dursun, **Türk-İslam Sentezi İdeolojisi ve Öznesi,** s.78.
[516] a.e., s.75.
[517] a.e., s.75.

muhafaza etmenin, tıpkı Cumhuriyet ideolojisinde olduğu gibi "milli entegrasyon ve birlik adına devletin ideallerini bireyin haklarının önüne geçirmenin"[518], kısacası beka kaygısını gidermenin de bir yoludur.

Cumhuriyet sonrası dini ve geleneği dışlayarak oluşturulan kimliğin toplumsal birliği sağlamakta ve devlete sadakat göstermede yetersiz kaldığı görüldüğünden itaatkâr bir kimlik inşası için devlet eliyle toplumu dinselleştirme yoluna gidilir. Kenan Evren bunu şöyle gerekçelendirmektedir:

> Dini eğitim çocuklara aileleri tarafından verilemez. Aslında aile bu eğitimi vermeye çalışsa bile, yanlış eksik veya kendi bakış açısından öğretebilir; dolayısıyla bu uygunsuzdur… Artık din, çocuklarımıza devlet tarafından devlet okullarında öğretilecek. Şimdi biz laikliği çiğniyor muyuz, yoksa ona hizmet mi ediyoruz? Tabi ki hizmet ediyoruz…[519]

Türk-İslam Sentezi'nin "milli kültür" düşüncesinin rehberlik ettiği bu yolda hem 12 Eylül'ün baskıcı ve otoriter iktidarı meşrulaşacak, ebedileşecek, akılcılaşacak hem de devletine ve milletine bağlı bir kimlik inşa edilecektir. Organik aydınlar aracılığı ile bu ideolojiye rıza üretilmeye çalışılır. Devletin ideolojik aygıtlarından olan din ve eğitim kurumları bu amaçla harekete geçirilerek örneğin imam-hatip okulları yaygınlaştırılarak, Kur'an kursları açılarak, ilk ve ortaöğretimde din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri zorunlu hale getirilerek, ders içeriklerine müdahale edilerek, dinsel telkinlerde bulunarak 80 sonrasının "muhafazakâr" ve apolitik kimlikleri inşa edilir.

> Bir bütün olarak 80'lerde eğitimin dört temel açıdan sentezcilerin müdahale alanı olduğunun görüyoruz. İlkin müfredata ve eğitime yansıyan bir İslamileşme-milliyetçileşme söz konusudur. Sadece Anayasayla tüm orta öğretim öğrencileri için zorunlu kılınan din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde değil, tüm derslerin içeriğinde, öğretmen-öğrenci, müdür-öğretmen gibi insan ilişiklerinde sentezcilerin otoriter dünya görüşleri belirleyici oldu. Milliyetçi-muhafazakâr-militer-cinsiyetçi temalar müfredatı belirlerken, ezbere dayalı sorgulamadan itaati emreden, otoriter eğitim tarzı yeni itaatkâr bireyi yaratmayı hedefliyordu. İkinci olarak, bunlar Atatürkçülük resmi söylemi altında gerçekleşmiş olmasıdır. Üçüncüsü, tüm bu dönüşümü mümkün kılan olgusu, sakıncalı personelin tasfiye edilip, senteze yakın personelin kadrolaşmasıyla birlikte yaşanan yoğun bir siyasileşme oldu… Son olarak, tüm eğitim kurumlarında hem yasa ve yönetmeliklerinde düzenlenen, hem de

[518] Cizre, a.e., s.133.
[519] Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, Cilt 4, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991, s.309.

> fiili durumlarla belirlenen insan ilişkilerinin son derece otoriter ve hiyerarşik bir görünüm almış olduğunu söylemeliyiz.[520]

Topluma dinselleştirme yoluyla kimlik kazandırmak sadece eğitim kurumlarında değil Diyanet İşleri Başkanlığı, Türk Dil Kurumu ve TRT aracılığıyla da sürdürülmüştür. Örneğin gündelik hayatta kullanılan bazı öz Türkçe kelimeler yasaklanmış, muhafazakâr ve milliyetçi ideolojinin dili TRT'de yayınlanan haberlere, aile ve kadınlara yönelik programlara yansıtılmış, spor ve eğitim programları gibi gençleri siyasetten uzaklaştıran programlar tercih edilmiştir.[521] Böylelikle toplumsal gerçekliği belirlemede hegemonik olan yetmişli yılların dinamik sol kimliklerinin yerine seksenli yıllar devlet aygıtının her türlü yola başvurarak toplumsal gerçekliği değiştirdiği ve "muhafazakâr" ve apolitik kimlik inşa ettiği bir döneme dönüşmüştür.

Althusser'in, ideolojinin işlevini "özne merkezli ve insan biçimli"[522] olarak belirlemesinde olduğu gibi sentezci ideoloji de özne üreterek sürekliliğini sağlar. 12 Eylül'ün sentezci ideolojisinin, bireyi "Yüce Türk Milleti", "Aziz Türk Milleti", "Müslüman", "şehit" diye adlandırarak çağırması, onu "milli şuura sahip olması gereken"[523] bir özne olarak kurmasıyla ilgilidir. Öznelerin kendilerine uygun görülen konumlara gelip yerleşmeleri milli kültürlerini bildikleri taktirde gerçekleşecektir. Kısaca sentezci ideoloji hem bu konumları üreten hem de bu konumlara yerleşen özneler vasıtasıyla yeniden üretilendir. Toplumsal gerçeklik içerisinde kimliğe ayna olacak, kimliği tasdik edecek psiko-sosyal ve kültürel çevrenin sentezci ideolojiye uygun düzenlenmesi, bireyin bir süre sonra kendine hazırlanan kimlikleri içselleştirmesiyle sonuçlanacaktır.

12 Eylül rejiminin, anti-demokratik uygulamalardan sorumlu olmamak ve iktidarlarına meşruiyet üretmek amacıyla hazırladığı 82 Anayasası'na halktan onay almasının ardından, 1983 yılında seçim yapılır ve demokrasiye dönülür. 12 Eylül öncesi partilerin genel başkanları yasaklı oldukları için seçime katılamaz ve 24 Ocak Kararları'nın mimarı, neo-liberal ekonomi politikalarının öncüsü, Amerika'nın ve

[520] Özkazanç, a.e., s.253.
[521] a.e., s.254.
[522] Eaglaton, a.e., s.191.
[523] Dursun, **Türk-İslam Sentezi İdeolojisi ve Öznesi**, s.77.

NATO'nun birlikte çalışmak istediği muhafazakâr bir lider olan Turgut Özal tek başına iktidar olur. 12 Eylül'ün topluma muhafazakâr ve apolitik kimlik kazandırma politikası Türk-İslam Sentezini benimsemiş Özal tarafından devam ettirilir. Devlet kadrolarına ideolojik görüşüne uygun bürokratları atar, özellikle milli eğitim kadrolarını Türk-İslam Sentezcilerle doldurur. Siyasal alana muhafazakâr kimliğiyle çıkan Özal, bu kimliği hiç çekinmeden sergileyerek hem askerin hoş karşıladığı bir kimliği olduğunu hem de inançlı, dini bütün biri gibi gözükerek kendinden önceki siyasetçilerden farklı olduğunu ve aslında devleti tehlikeye düşürecek ideolojilere sahip olmadığını da göstermiş olur.

Özal'ın iktidar olduğu yılların 1980 döneminin kimlik inşasına etkisi 12 Eylül rejiminin doğrudan yapmaya çalıştığından daha fazladır. Dört farklı eğilimin (liberalizm, sosyal demokrasi, milliyetçilik ve İslamcılık) bileşimi olarak sahneye çıkan ve kendinden öncekilerin yapmadığını yapmakla övünen Özal'ın "muhafazakâr modernlik" diye pazarladığı bu şey esasında "modern kapitalizmle muhafazakâr bir kültürel kimliğin bileşimiydi".[524] Özal seçimle iktidara gelen bir başbakan olsa da apolitik toplum işine geliyordu, onun önceliği demokrasi değil ekonomiydi. Feroz Ahmad'ın tespitiyle "Özal ekonomiyle uğraşıyordu; yasa ve düzenin korunmasını sıkıyönetime bırakmıştı… Siyaset ile ekonomi arasında bir simetri vardı, çünkü Özal'ın ekonomik politikası Eylül 1980'den önce kabul etmiş olduğu gibi, bir demokratik ortam içinde gerçekleştirilemezdi".[525] 24 Ocak Kararları'nı uygulamakta sıkıntı yaşamamak, bir direnişle karşılaşmamak için 12 Eylül gerekli temizliği yapmıştı ve ülke serbest piyasa ekonomisine geçerek dış sermayeye açılmıştı. Mc Donald's, Pizza Hut, Burger King gibi yemek kültürünü değiştiren uluslararası fast-food şirketleri bu yıllarda ülkemize girmiştir. Toplumsal gerçekliğin değişiminde artık neo-liberal ekonomi politikaları söz sahibidir.

> 1980'lerle beraber özel sektörün atağa geçmesi, zenginliğin başlı başına bir değer olarak Türk toplumunda yerini alması aslında 1950'lerden beri başlayan ekonomi politikalarının bir sonucuydu ve 80'lerle beraber bu süreç son

[524] Gülalp, **Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri** , s.80.
[525] Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, s.244-245.

> noktasına ulaştı ve Türk toplumunun kültürel kodunda önemli bir değişim yarattı.[526]

Neo-liberal politikalar sonucu devletin ekonomik, siyasal ve kültürel gerçekliği belirleme işlevinin azalması, postmodernizmin, küreselleşmenin ve dünya kapitalizmine eklemlenme çabalarının da etkisiyle özellikle ekonomi alanı o günlerde yıldızı parlatılan liberalizmin hegemonyasına teslim edilir. Korkut Boratav'ın tanımıyla liberalizmin benimsendiği bu yıllar "devlet politikaları aracılığıyla sınıf dengelerinin emek aleyhine, sermaye lehine döndüğü ve bu nedenle sermaye için yüksek kârlı olan yıllardır."[527] "Ulusalcı-devletçi kalkınmacılığın ideolojik hegemonyasının sonlandığı" bu dönemde "küresel piyasanın üstünlüğü ve bireysel girişimcilik" yükselen değerler arasına girer ve buna paralel olarak da ekonomik, siyasal ve toplumsal alan üzerindeki ulus-devlet etkisi kalkarak çeşitlilik ve çoğulculuk öne çıkar, özelleştirmeler artar, piyasacılık mutlaklaştırılır, pazarlama stratejileri, medya, reklam sektörü, imaj kullanımı önem kazanır."[528] Fakat diğer yandan devletin ekonomi üzerinde etkisinin azalması, bu alanın bir koyup üç elde etme mantığıyla çalışan piyasa aktörlerince doldurulmasıyla ve bunun sonucunda sosyal güvenlik politikalarının dışında kalan kitlelerin işsizlik ve yoksullukla boğuşmasıyla sonuçlanır. Örneğin emekli olunca kısa yoldan zengin olma hayaliyle tüm parasını faize yatıran fakat sonunda her şeyini kaybederek "bankerzede" olan dürüst bir devlet memurunun yaşadıklarını anlatan Zeki Ökten'in yönetmenliğini yaptığı ***Faize Hücum*** (1982) adlı film, dönemin çarpık ekonomi politikalarının bir özeti gibidir. Bu film emekli bir memur üzerinden emeğin değersizleşmesini ve toplumu çöküntüye uğratan ekonomi politikalarını görünür kılarak, bu politikaları kendi çıkarına göre kurgulayan dönemin egemen güçlerini eleştirir.

Bu yılları belirleyen şey eskisi gibi "yoksunluk değil", kişiler arasındaki gelir durumunun iyice açılmasıyla ortaya çıkan "zengin ve yoksul olma halidir."[529] Yine

---

[526] Demet Lüküslü, **Türkiye'de Gençlik Miti**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.124.
[527] Korkut Boratav, **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, İstanbul, İmge Yayınları, 2016, s.48.
[528] Haldun Gülalp,"Türkiye'de Modernleşme ve İslamcı Siyaset", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Ed. Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.47.
[529] Ayfer Tunç, "Yoksunluktan Yoksulluğa", **Alacakaranlık Yılları**, İstanbul, **Birikim Dergisi**, 2002 Sayı:152/153, Aralık 2001- Ocak 2002, s.51.

örneğin sağ-sol, sosyalist-faşist, emekçi-burjuva gibi karşıtlıklar üzerinden tanımlanan ideolojik ve politik kimlikler artık yerini "cool", "yuppie", "entel" "maganda", "tiki" gibi döneme adını veren "ben çağıyla" ilgili ve imaj üzerine kurulu tekil kimliklere bırakır. Kimliği tanımlayan kavramlar değişmiştir çünkü; iş bitirici, piyasacı, tahsilatçı, banker, fırsatçı, köşe dönmeci, borsacı, rantçı gibi parayla ilişkili, parayla elde edilen yeni kimlikler ortaya çıkmıştır. Önemli olan toplumsal çerçeveden sıyrılmış, kolektif belleği terk etmiş bireyin "büyük düşünmesi, büyük kazanması" ve kolayca "köşeyi dönmesidir", kısacası dönemin meşhur sözcüğüyle "yırtmasıdır".[530] Mina Urgan ***Bir Dinozorun Anıları*** (1997) adlı anı-biyografi kitabında Cumhuriyet'in kurguladığı, kendinin de ait olduğu kimlikle 80 döneminin kimlik kurgularını şöyle karşılaştırmaktadır:

> Bizler, kendimizi her açıdan en iyi şekilde eğitip, hem çevremize yararlı olmak hem de huzur içinde yaşamak isterdik. Onlar ise, ellerinden geldiği kadar çok para kazanmak istiyorlar. Çünkü bizlerin her şeyden önemli saymadığımız para, onların tek güvencesi. Bir insanın, insanca yaşayabilecek kadar para kazanması şarttır elbette. Ama Özal veletleri, çok çok para, gerektiğinden fazla para istiyorlar. (İkide birde "Özal veletleri" diyorum. Çünkü bu berbat zihniyet, Turgut Özal'ın o çirkin "vizyon"larından kaynaklandı. Rahmetli, 12 Eylül darbecilerinden çok daha fazla kötülük etti bu memlekete. Çünkü darbeciler gibi işkence yoluyla bedenlere hasar vermekle yetinmedi, kafalara hasar verdi.[531]

12 Eylül rejimi ve sonrasında onun destek verdiği Özal'ın popülist politikaları bireyi toplumsal bilinçten ayırarak yalnızlaşmasına, bencilleşmesine, geçmişinden kopmasına ve yabancılaşmasına, eski değerlerin de gözden düşerek aşağılanmasına neden olur. Baskılarla birlikte kolektif bilinçten kopan bireyin, liberalizmin sunduğu fırsatlarla kendi hayatını merkeze koyarak "ben"ini öne çıkarması sağlanır. Piyasa onun tek başınalığına göre düzenlenmiştir, örneğin yoga, jogging, aerobik, walkman, video gibi tek kişilik spor, müzik, eğlence aktiviteleri ortalığı doldurmuştur. Sol kimliğin öne çıkardığı dayanışma, dürüstlük, emek, üretim, işçi hakları gibi kavramlar gözden düşmüş hatta bunlardan bahsedenler iş bilmemezlikle suçlanmıştır. Memurun gelir düzeyinin düşük olması karşısında söylenen "benim memurum işini

[530] Can Kozanoğlu, **Cilalı İmaj Devri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s.15.
[531] Mina Urgan, **Bir Dinozorun Anıları,** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.10-11.

bilir" sözü o günlerin eseridir mesela. Eski ve yeni değerler için Mina Urgan'la benzer serzenişte bulunan Erdal Atabek yaşanan durumu şu sözlerle ifade eder:

> (…) biz, bu değerleri öğrendik, özgüven, çalışkanlık, aktiflik, sorumluluk karakterimizin özellikleri olarak tanımlandı. Ne ölçüde başardık, ne ölçüde bu değerleri temsil edebildik, bilemeyiz. Ama, bu değerlere bugün bakınca, "eskidi bunlar, şimdi yeni değerler var" denebilir mi? Özellikle 80'ler sonrasının sorumsuz, dogmalara saplanmış, pasif bağımlı, bencil, kendi çıkarlarına bakan, köşe dönmeci, fırsatçı, çıkarcı insanlarının simgelediği değerler mi "yeni değerler?" Bu özellikler değer sistemi değil, dünya çapındaki soygunculuğu meşru kılmaya çalışan bir bozulmuş kişilik profilidir.[532]

Bu düzenin yeni değerlerini ekonomi politikalarının vaat ettiği zenginlik hayalleri meşrulaştırır. İngilizce bilmek, markalı ürünler giymek, cafe-barlara gitmek, Bodrum'a tatile gitmek, faize para yatırmak, borsa oynamak bu yılların zengin kimliğine sahip olma kriterlerindendir. Çalışarak kazanmak değil de işini bilerek, fırsatları iyi değerlendirerek para kazanmak söz konusudur. Bu kimliklerin topluma tanıtılmasında ya da piyasaya sürülmesinde 1990'lı yılların başında kurulan özel televizyonların ve radyo kanallarının da payı azımsanmayacak kadar büyüktür.

1980'li yılların ikinci yarısından sonra kitle iletişim araçları üzerindeki devlet denetiminin kalkmasıyla birlikte kurulan özel televizyon ve radyo kanallarında kullanılan dil, o güne kadar devlet kanallarında kullanılan resmi dilden oldukça farklıdır. Yasaklanan, "bastırılan", susturulan dil başka bir yerden "geri dönerek" farklı kimliklerin kendini iştahla ifade ettiği bir dile dönüşmüştür.[533] Özel kanallar devletin şimdiye kadar görmediği, göstermediği, baskıladığı, yasak koyduğu özellikle özel hayat ve mahrem alana ait, ayıp ya da yasak sayılan şeyleri ekrana taşıyarak, onlara mikrofon tutarak bir anlamda içinde yaşanılan etnik, dini, cinsiyete ait kimliklerin kendini dışa vurmasını sağlamıştır.

> 1980'leri önceki baskı dönemlerinden ayıran, bu baskının karşıtıyla birlikte, kültürel alanda bir özgürlük vaadiyle birlikte varolmasıydı… 80'li yıllar bir yandan bu toplumda yaşanmış en sert baskı dönemiydi, devlet şiddetinin kendisini en çıplak biçimde hissettirdiği dönemdi, ama bir yandan da bir kültürel çoğullaşmayı, bugüne kadar bütünsel ideolojiler içinde hapis kalmış kültürel

[532] Erdal Atabek, **Modern Dünyada Değer Kayması ve Gençlik**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2003, s.28-29.
[533] "Bastırılanın geri dönüşü" kavramı için bkz. Gürbilek, **Vitrinde Yaşamak**, s.102-109.

> kimliklerin serbest kalmasını da beraberinde getirdi. Gelişim dinamikleri ne kadar farklı olursa olsun, Kürtlerin, kadınların, eşcinsellerin kendi söylemlerini oluşturmaları, kamuoyunda kendi adlarıyla varolmaları kendi popüler dillerini aramaları ancak bu dönemde mümkün olabildi.[534]

Mesela 12 Eylül bir yandan Bülent Ersoy'a sahne yasağı getirirken, diğer yandan Özal'ın vaat ettiği özgürlüklerle eşcinseller kamusal alanda görünürlük elde ederek kimlik kazanır. Devletin kitle iletişim araçları üzerindeki baskıyı azaltması, devletin bir anlamda ulus-kimliğin çökmesiyle birlikte kamusal alana çıkmış olan yeni kimlikleri özgürleştirerek onlar üzerinde bu şekilde hegemonya kurmak istemesiyle de ilişkilendirilebilir. Ayrıca bu dönemde kurulan özel radyo ve televizyonların ideolojik olarak kültürel değer oluşturmak, dünya görüşü şekillendirmek ve dolayısıyla yeni kimliklerin inşa edilmesine yardımcı olmak gibi işlevler üstlendiği de eklemek gerekir.

1990'ların kimlik inşasına siyaset açısından baktığımızda ise bir önceki dönemin devamı olduğu görülür. Özal iktidarının yaşandığı 1980'lerin ardından daha geniş tabanlı bir katılımla, çoğulcu parlamenter rejimin iktidarda olduğu 1990'ların ilk yarısında kimlik kurgularına katı milliyetçilik ve İslamcı kimlik ideolojileri hâkimdir. Tanıl Bora 1980'leri ordunun baskısı altında yaşanmış "resmi otoriter bir rejim" olarak görürken, 1990'larda demokrasi ve çoğulculuk adı altında yaşanan şeyi "sivil faşizm" gibi adlandırır.[535] Örneğin o dönemde resmi politika rıza üretimi için milliyetçi ideolojileri destekleyerek derin devlet-polis-mafya işbirliğiyle fail-i meçhul cinayetlerin işlenmesine göz yummuştur. Dolayısıyla 90'lar kötülüğün örgütlü oluşu ve sıradanlığıyla 80'lerden daha kötüdür ve kişi hak ve özgürlüklerinin geri alınmasını talep eden muhalif kimlikler için tam bir hayal kırıklığıdır. Çünkü 1991 seçimlerinden önce "1982 Anayasasının değiştirilmesini ve temel hak ve hürriyetlerin eksiksiz tanınmasını bir mutabakat olarak benimsemiş" gibi görünen "sosyal demokrat ve liberal sağ muhalefetin" topluma nefes aldıracak bu politik hedeflerini iktidara geldiklerinde unutması ve hatırlama menzilinden çıkarması söz

[534] a.e., s.102.
[535] Tanıl Bora, "Son Yirmi Yılı Ayrıştırmak İçin Notlar", İstanbul**,** **Birikim Dergisi**, Sayı:152-153, 2001-2002, s.58.

konusudur.[536] Nihayetinde 1990'larda her ne kadar farklı kimliklerin görünürlük kazanmasına fırsat tanınmış olsa da resmi ideoloji milliyetçi ve İslamcı kimliklerin yanında yer almıştır. Hatta farklı kimliklerin görünürlük kazanması ve söz patlaması yaşanmasının muhalif sol kimliklerin sesini "güçsüzleştirmek ve bastırmak" için olduğu bile söylenmiştir.[537]

2.2.3. TÜKETEREK MODERNLEŞME

1980 sonrası dönemin en belirleyici özelliği, o dönem dünyada esen globalleşme/küreselleşme rüzgârlarının -Soğuk Savaş'ın bitmesinin de etkisiyle- devlet ve siyaset politikaları öncülüğünde ülkeye girerek toplumun tüketime alıştırılmasıdır. 12 Eylül'ün ardından bir devlet politikası olarak toplumu tüketime yönlendirmek, onu politik gündemden uzak tutmak ya da yaşanan travmayı bu yolla kontrol altına alma adına tercih edilmiş olabilir ama uygulanan ekonomi modeliyle topluma yeni değerlerin, yeni alışkanlıkların kazandırılması uzun vadede bunun toplumsal gerçekliği değiştirme amacıyla yapılmış olduğunu gösterir. Tüketim birçok şeyi değiştirmiş, birçok şeyi de geçersizleştirmiştir. Bastırılan kimlikler açığa çıkarak etrafında birleşilen, aidiyet hissedilen bir önceki kimlikleri tedavülden kaldırmış, yeni kimlikleri piyasaya sürmüştür. Dış sermayeyi içeriye buyur eden neo-liberal ekonomi politikaları ve dünyayı etkisi altına alan yükselen "ideoloji" postmodernizm aracılığıyla dış değerler de içeriye alınarak, gerçek kimliğin yerine geçen, hareketli, akışkan, kısa süreli aidiyetlere dayalı ve istenildiğinde değiştirilen imajlardan oluşan bir tüketim toplumu yaratılmıştır. Can Kozanoğlu 80'li yıllarda yaşanan bu değişimi şöyle tarif etmiştir:

> Değişim, tüketim, çeşitlenme ve benzeşme… 80'lerden 90'lara gündelik hayatın seyrini bu dört kavram belirledi. Ekonomik yapının, ideolojik damarların, toplumsal değerlerin, kimlik arayışlarının, yaygın özlemlerin, insan ilişkilerinin, statü sembollerinin birbirine bağlı olarak yaşadıkları hızlı ve sürekli değişim, tüketimi iki anlamıyla ön plana çıkardı. Tüketmek, olabildiğince tüketmek, tüketim düzeyi ve tüketim biçimleri üzerinden kimlik-statü edinmeye çalışmak, hayatı yönlendiren dinamiklerden biri olurken; birçok kavram, eğilim, anlayış, söz ve düşünce de hızla tüketildi. Değişimin

[536] a.e., s.59.
[537] a.e., s.59.

> temposu, iki anlamıyla tüketimin temposu ve hem muğlak hem mutlak yeniye yönelik arayışlar bir araya gelince, hayatın içinde yoğun bir çeşitlenme ortaya çıktı.[538]

Seksenli yıllarda ekonomik sistemin toplumsal değerlerde değişim yaratmasıyla ortaya çıkan bu toplum "yeni üretim güçlerinin ortaya çıkması ve verimlilik taşıyan ekonomik bir sistemin tekelci yeniden yapılanmasıyla orantılı yeni ve özgül bir toplumsallaşma tarzı"[539] şeklinde de açıklanabilir. Artık ekonomi çok uluslu şirketler, finans piyasası, rant piyasası, borsa, reklam, medya gibi yeni yapılanmalarla toplumsal gerçekliği belirler. Tüketimi merkeze koyan bu sistem topluma yeni alışkanlıklar, yeni değerler kazandırırken düne dair ne varsa demodeleştirmiştir. Dönemin yükselen değerleri Can Kozanoğlu'nun da dediği gibi "değişim, tüketim, çeşitlenme ve benzeşme"dir. Tüketirsen varsın, tüketirsen unutursun, tüketirsen istediğin kişi olursun, tüketirsen başarılısın, tüketirsen güzelsin, tüketirsen makbulsün vs. gibi.

12 Eylül rejiminden sonra 1983-1989 yılları arası iktidarda kalan ve ardından 1993 yılına kadar da Cumhurbaşkanı olarak görev yapan Özal'ın uyguladığı ekonomi politikalarıyla oluşmasına katkı sunduğu tüketim toplumunun değeri öncelikle her türlü metayı satın alma aracı olan para olmuştur; paraya sahip olmak demek her türlü yaşam konforuna sahip olmak ve statü sahibi olmak demektir. Paranın öncelik kazandığı bu yıllarda toplumsal gerçeklik "daha zengin bir yaşam ve böyle bir yaşam için daha çok tüketimin temel kavramı olarak belirdiği bir sistem niteliği ile ortaya çıkmıştır."[540] Amerika'ya gitmek, İngilizce öğrenmek, işletme ya da ekonomi okumak, müteahhit olmak, BMW, Mercedes marka otomobile binmek, Marlboro sigarası içmek, Levi's kot pantolon giymek, Nescafe tüketmek, yüksek güvenlikli sitelerde oturmak, süpermarkete gitmek, kredi kartına sahip olmak gibi hayalleri süsleyen zengin yaşamın olması gereken özellikleridir. Özal bile kendi özel yaşantısıyla örneğin okul mezuniyetinde oğluna araba alarak, topluma, zengin yaşamın nasıl olması gerektiği konusunda bir model sunar. Zenginlik hayallerine

[538] Can Kozanoğlu, "80'lerde Gündelik Hayat", **Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt:13**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.596.
[539] Yavuz Odabaşı, **Tüketim Kültürü, Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma**, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2006, s.37.
[540] Kongar, **12 Eylül Kültürü**, s.291.

ulaşmak için parayı kazanmaktır önemli olan, paranın nasıl kazanıldığının bir önemi yoktur.

> 80'li yıllar dünya tarihinde sanırım ilk kez para kazanmaktan utanmayan insan tipini ortaya çıkardı. Kazanç için yırtıcılık da bir erdem olarak görüldü. Yırtıcı yöntemler kullanarak para kazanan kişinin başarısı övüldü, yüceltildi, iş adamlığı zekice yürütülen bir takım soyut işlemler olarak görüldü. Geleneksel burjuvanın eğitim yapma, istihdam yaratma gibi kamusal iyilik savunmaları geçersizleşti, gereksizleşti.[541]

Toplum tüketime alıştırılırsa uygulanan ekonomik sistem kendini sürdürebilirdi ancak. Tüketim arttıkça vitrinler yeni ürünlerle dolacak, böylece sermaye sahibi kazanmış olacaktı. Öte yandan vitrinlerin dolu olması toplumun refah seviyesinin yükselmesi anlamına geliyordu. Özal'ın getirdiği bolluğu öven, bundan faydalanmak isteyen, tükettikçe modern olduğunu düşünen organik aydınlar gazeteler ve televizyonlar aracılığıyla tüketimi sürekli övdüler, onu haz alınacak, desteklenmeye değer olgu olarak gördüler.

> Köşe yazarları yıllarca tasarruf etme ve yerli malı kullanma telkinleriyle büyüyen ve mahrumiyeti hayat tarzlarının bir parçası haline getiren insanlara sürekli para harcamayı, seyahat etmeyi, lüks ürünler satın almayı tavsiye ettiler. Para harcamanın ayıp olmadığı, aksine modern ve kentli insanların doğal bir hali olduğu söylenerek "tüketici olmak" bir meziyet gibi sunuldu.[542]

1980'lere kadar toplumun önceliği tüketim olmamıştır, toplum mütevazı yaşam şartları içerisinde, zenginle fakir arasındaki uçurumun fazla olmadığı, hatta gösterişin ayıp karşılandığı, aşağı yukarı toplumun büyük bir kesiminin birbirine yakın bir gelir gider tablosuna sahip olduğu bir gündelik gerçeklik içerisinde yaşamıştır. Darbe sonrası 24 Ocak Kararları'nın uygulanmaya başlamasıyla ve özellikle Özal'ın iktidarda kaldığı yıllarda gündelik gerçeklikteki bu durum tüketim lehine hızla değişmiş ve toplum tükettikçe unutmaya odaklı bir toplum haline getirmiştir. Boratav'ın ifadesiyle Özal'lı yıllar "halk sınıflarına dönük olarak yoz bir popülizmin uygulandığı yıllardır. Bu yaklaşımını özellikle kentli yoksul kitlelere yönelik ana hedefi, bu kitlelerin saflarında sınıf bilincinden yoksun sermayenin

[541] Murat Belge, "Toplumsal Değişme ve Arabesk", İstanbul, **Birikim Dergisi**, Sayı:17, 1990, s.13-14 .
[542] Rıfat N.Bali, **Tarz'ı Hayattan Life Style'a**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.339-340.

(ANAP'ın) programına ve ideolojisine teslim olabilecek kalabalık gruplar yaratmak olmuştur."[543] 80'li yılların sonlarına doğru popülist politikaların çökmesiyle kitleler yoksulluk altında ezilmiş olsa da ithal ürünlerin iç piyasayı doldurmasıyla tüketim mallarında meydana gelen bolluk bu popülizmin etkilerini pekiştirmiştir. Orta ve alt gelir gruplarına yönelik yapılan bir araştırmada buzdolabı, çamaşır makinesi, fırın, televizyon gibi dayanıklı tüketim mallarının ediniminde önemli bir artış olduğu görülmüştür. İthal ürünlerle "vitrinlerin renklendiği, bollaştığı ve bir zenginliği işaret ettiği bu dönemde bir bolluk duygusu yaratılmış ve ekonomik zihniyet değişmeye başlamıştır."[544] Hatta 1980 öncesi zenginliğini göstermeyen, sergilemeyen varlıklı kişiler, 12 Eylül sonrasında toplumsal gerçekliğin değişmesiyle ve "Özal'ın topluma yerleştirdiği zengin olmanın değerli ve iyi bir şey olduğu ve ona ulaşmak için her türlü aracın kullanılabileceği anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte cesaret kazanmış ve servetlerini fütursuzca teşhir etmişlerdir."[545]

1980'lerden 2000'li yıllara uzanan bu süreçte vitrinler, gazeteler, televizyonlar, radyolar, filmler, reklamlar, şarkılar aracılığıyla toplum, dönemin "zengin" ve "başarılı" imajlarını tüketmeye çağrılmıştır. 1980 öncesi kimliğinin belirleyiciliğinden, aidiyetinden koparılan birey, yaratılan bu imaj kimliklerle şimdiye adapte olmaya ve şimdiyi tüketmeye çalışmıştır. Piyasalaşma ve metalaşma bireyin gündelik yaşam gerçekliğini ele geçirmiştir. 1980 öncesinde vitrinlerde bulunmayan, karaborsadan ya da kaçakçılardan temin edilen yabancı sigara, alkol, kahve, şarküteri, giyim-kuşam ürünleri gibi markalaşmış lüks tüketim ürünleri bu dönemde artık vitrinlerde yer alarak toplumun hayallerini süslemeye başlamıştır. Yeteri kadar paraya sahip olamayan kitleler de istedikleri ama sahip olamadıkları zengin kimliklere bu tüketim ürünlerini satın alarak ya da onları vitrinlerde seyrederek ulaşabileceklerini sanmıştır. Örneğin bu dönemde açılan *Galleria* adlı alışveriş merkezi tıpkı seyirlik bir mekân gibi seyrederek tüketim arzusunu kışkırtma ve hazza ulaşma amacına hizmet eden ilk alışveriş merkezi olma özelliği taşır. Seyredilen metalar kullanım değerlerinin dışında vaat ettikleriyle de bireyin

[543] Korkut Boratav, "İktisat Tarihi" 1981-2002, **Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980–2003,** Yay. Yön: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınları, 2004, s.193.
[544] a.e., s.193.
[545] Bali, a.e., s.307.

ihtiyacını karşılar. Birey izledikçe o nesnenin çağrıştırdığı kişi olmak isteyecek, istedikçe de tüketecektir. Küçük marketlerin ve bakkalların yerini ürün çeşitliliğiyle öne çıkan ve tüketim arzusunu kışkırtma amacıyla açılan süpermarketler almıştır. Örneğin bu dönemde yazılan Ferhan Şensoy'un ***Kahraman Market Süpermarkete Karşı***[546] (1980) adlı tiyatro oyunu, süpermarketlerin tüketim alışkanlıklarını değiştirmesi ve eskinin sistem dışına atılmasına bir örnek oluşturur.

Tüketim hevesini artıracak, piyasanın istediği müşteriyi harekete geçirecek olan reklam sektörü bu yıllarda piyasanın ihtiyacına cevap vermek üzere "uluslararası teknik ve stratejilerin transferi, dernekleri, yan sektörleri ve çalışanlarıyla"[547] büyüyerek kurumsallaşır. 1990'lı yıllarda özel medya sektörünün de kurulmasıyla birlikte reklam piyasasının önemi artar. Reklam piyasasının misyonu 1980'li yıllarda nasıl para kazanılacağını öğretmek iken, 1990'lı yıllarda kazanılan bu paranın reklamlar vasıtasıyla nasıl harcanacağını göstermektir. Reklam piyasası, yasakçı zihniyetin sözcüsü "TRT kurumunun yayınlamadığı "en"li, "yalnızca"lı, "çok"lu reklamlara yer vermek", "süre sınırlamasını kaldırmak", "canlı yayınlara reklam girmek", "şiveli ve argo sözcükler" kullanmak gibi çarpıcılığın ön planda olduğu rekabetçi tekniklerle piyasayı hareketlendirir.[548] Tüketmek için neye ihtiyacı olduğuna karar veren toplum değildir, bu noktada reklam dünyası devreye girerek hangi ürünlerin tüketilmesi gerektiğini ve bu ürünleri tüketerek neye sahip olunacağını gösterir. Örneğin gazeteler bile pazarlama şirketi gibidir; kupon biriktirme suretiyle okuyucuya bisiklet, beyaz eşya, her türlü mutfak eşyası, kitap, ansiklopedi vs. ürünler dağıtır. Toplumun tüketime alıştırılma teknikleridir bunlar. Burada aslında sahip olunamayan bir şeyin, kimliğin ya da statünün tüketim yoluyla elde edebileceği duygusu pazarlanır.

Bu dönemin postmodern tüketicisi bir anlamda, "düşler dünyasında kendi oluşturduğu ya da kendisine sunulan fantezileri, tüketim yoluyla gerçekleştirme yolunu tercih eder."[549] Seksenli yıllarda "toplumun sesinin bile bir imaj" olduğunu

---

[546] Ferhan Şensoy, **Kahraman Market Süpermarkete Karşı 1980**. https://docplayer.biz.tr/148884212-Kahraman-bakkal-super-markete-karsi.html, 13 Kasım 2021

[547] Gaye Boralıoğlu, "80'lerden 90'lara Reklamcılık", **Yüzyıl Biterken, Cumhuriyet Ansiklopedisi, Cilt:14,** İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.1092.

[548] a.e., s.1092.

[549] Yavuz Odabaşı, **Postmodern Pazarlama**, İstanbul, Kapital Medya A.Ş., 2009, s.129.

düşünen Can Kozanoğlu'na göre, toplum imaj bombardımanı altındadır; çünkü dönem "cilalı imaj devri"dir.[550]

> Sonuçta tepeden imajlar yağarken, gerçekle imajın birbirine karıştığı yıllar yaşandı. Değişim gerçek, ilan edilen sonuçlar birer imaj… Aşkın, refahın, liderlerin, zaferlerin, her şeyin ama her şeyin imajı üretildi, tüketime sunuldu…[551]

İmajların gerçeğin yerine geçerek yoksunluğu gidermesi ve gerçeğine gerek kalmadan tatmin sağlamasıyla her alanda üretilen imaj kimlikler tüketime sunulur. Ülkede, para ve zenginlikle ilgili somut değerler başta olmak üzere seksen öncesi eksiklik hissedilen ne varsa bu dönemde imajlar vasıtasıyla giderilmeye çalışılır. Örneğin erkekleri hedef kitle seçerek bağımsızlığı ve sağlamlığı temsil eden bir kovboy imajı üzerinden pazarlanan dünyaca ünlü Marlboro sigarası reklamında olduğu gibi, dönemin siyasetçilerinin, şarkıcılarının, işadamlarının, futbolcularının gerçek halleriyle değil imajların toplamı olarak toplumun önüne çıkarıldığı görülmüştür. "Parlak" siyasetçi, "dinamik" işadamı, "yıldız" sanatçı olmak gibi. Artık dönem yoksun olunan şeylerin postmodern pazarlama teknikleriyle topluma sunulduğu ve imajlar üzerinden toplumun doyurulduğu dönemdir.

> Postmodern bir imaj kültüründe bireyler kimliklerini tam da bu figürlerden alırlar, böylece reklamlar tüketim talebini yönlendirmenin yanı sıra, önemli ancak gözden kaçırılan bir toplumsallaşma mekanizması haline gelmektedir.[552]

Nasıl ki birey çocukluktan başlayarak ona kendi kimliğini hatırlatacak ya da onu kendini onaylatacak bir aileye, bir çevreye ihtiyaç duyuyorsa yaşamının sonraki aşamasında da kimliğini içselleştirme ve toplumsallaşma açısından buna ihtiyaç duyar. Bireyin toplumda üstlendiği her rol, her kimlik, her statü yine toplum tarafından onay alınırsa geçerlidir. Dolayısıyla reklamlar bireyin tüketeceği ürünleri, o ürünlerin barındırdığı sembolleri, imajları pazarlarken bir taraftan da bireyin toplumsallaşmasını sağlayan sembolik evrenin oluşmasına katkı sunar.

---

[550] Kozanoğlu, **Cilalı İmaj Devri**, s.8.
[551] a.e., s.8.
[552] Kellner, a.e., s.206.

> Ürün sembolizmi, toplumsal düzeyde 'kültür üretim sistemi' tarafından üretilmekte ve bireylerin deneyimleri düzeyinde yeniden üretilerek tüketilmektedir. 'Görüntü kültürü üretim ve tüketim yöntemleri' diyetler, markalar, imajlar, yıldızlar, şöhretler yaratmayı büyük bir başarı ile gerçekleştirir. Örneğin, markalar artık görünsün ve herkes tarafından fark edilsin diye gömlek yakalarında, mont ve paltoların arkasında, pantolonların arka ve ön ceplerinin kenarlarında yer almaya başlamıştır… Kısaca, ürünlerin hem sosyal anlamları hem de özel, bireysel anlamları için tüketildikleri söylenebilir. Yaygın olarak kullanılan "var olmak görünmektir" sözü bu durumu açıklayabilecek en güzel söz olarak gösterilebilir.[553]

İmaj sahibi olmak için o imaja ait göstergeleri taşıdığını yani tükettiğini göstermek önemlidir. Tükettiğini gösterdikçe, o markanın logosunu üzerinde taşıdıkça kimlik sahibi olacaktır çünkü. Belgrad ormanında sabah koşusu yaparak zengin ve başarılı "yuppie", Levi's marka kot pantolon giyerek Batılı modern birey olacaktır. Kimliğin meşrulaştırılması onun göstergeye dönüşmesiyle mümkündür. Dönemin toplumsal gerçekliğinde "gerçeğin" ya da anlamın ölçütü, gerçeğin yerine imajının gösterilmesi üzerine kuruludur. Yani "görünmek" bir şeyi gerçek kabul etmenin ön koşuludur ve bunun için de kendisinin değil modelinin olması yeterlidir.

Görüntünün gerçek kabul edilmesi -ki bunda televizyonun yaygınlaşmasının etkisi büyüktür- gerçeği de çoğaltmıştır. Görüntü nesnel kabul edilen gerçeği öldürdüğü için görüntüye dayalı yeni öznel gerçeklikler doldurmuştur her yanı. Tıpkı Baudrillard'ın "hipergerçek" tanımında olduğu gibi, sembolik evrendeki nesnel gerçekliğe gönderme yapan, anlamı üreten ilkeler kaybolmuştur ve artık insanlar gerçek diye "gerçeğin yerine geçen simülakrlar" içinde yaşamaktadır. Simülasyon dünyasında gerçeğin modelleri vardır, kendisi yoktur. Örneğin 90'lı yıllarda pop müziğin yükseldiği dönemde şarkıcılar, sesten önce yaratılan imajları üstlerine giyinerek sahneye çıkmıştır. 80'li yıllarda bunun karşılığı Küçük Emrah ya da Küçük Ceylan gibi arabesk kimlik imajlarıdır. Görüntüyle kimlik kazanılan bu dönemi Nurdan Gürbilek "vitrinde yaşamak" olarak nitelendirmiştir.

> 80 sonrasında Türkiye'yi bir sis kapladı, birçok şey görünmez oldu. Sisin örttüğü insanlardı, ilişkilerdi, nesnelerdi. Sis dağıldığında, her şeyin net birer görüntü haline geldiğini fark ettik. Bakılanla kurulan ilişki aslen bir seyir ilişkisine, sözün kendisi bir vitrine dönüştü. Birçok şeyin gösterildiği için ve

[553] Odabaşı, **Postmodern Pazarlama**, s.132.

göründüğü kadarıyla varolduğu, sergilendiği için ve seyredildiği kadarıyla değer kazandığı bir toplum çıktı ortaya. Epeydir vitrinde yaşıyoruz hepimiz.[554]

Kişiler vitrinlerine ne koyuyorsa o olmuşlardı. Vitrinin arkası zaten unutulması gereken, herkesten saklanan, bastırılmış travmalarla, korkularla dolu geçmiş yıllardı ve kimsenin de vitrinin arkasıyla ilgilendiği yoktu. Gösterilen gerçeği öldürmüş, imaj ya da ambalaj gerçeğin kendisi kabul edilmişti bir kere. Vitrindekine değer vermek bir süre sonra özel hayatları da kamusal alana taşıyarak ne var ne yok her şeyin gösterime girmesine neden olmuştur. Dolayısıyla yetmişli yılların kimlik kurgularının bu dönemde gündemden düşmesi biraz da seksenli yıllarda özel hayatların kamuda görünürlük kazanarak kimlik kurgularını çoğaltması ve çeşitlendirmesiyle ilgilidir. Ayrıca seksen öncesi toplumsal değerlerin bir objeye, bir slogana, nostaljik bir figüre dönüştürülerek tüketim nesnesi haline getirilmesi ve gündelik gerçeklikten çıkarılması da söz konusudur. Kısacası 12 Eylül'ün ortam temizliği yaptığı 1980 döneminde toplumsal gerçekliğin ana unsuru olan ekonomi politikalarıyla, her şeyin değerinin parayla ölçüldüğü, geçmişin değersizleştiği, belleğin silindiği, gerçeğin kaybolduğu, imajın değer kazandığı bir sistem inşa edilmiştir. Bunun yanında gelişen teknolojiyle, postmodernizmin çeşitliliği, çoğulluğu, yerelliği, yeni ve farklı olanı dolaşıma sokmasıyla birlikte dünyanın öznel gerçekliklerin etkisi altına girmesi, bir anlamda 12 Eylül'ün kurguladığı gerçeklerin uzun süre ayakta kalmasını kolaylaştırmıştır diyebiliriz.

2.2.4. KOLEKTİF BELLEKTEN BİREYSEL BELLEĞE

12 Eylül'ün meşruiyeti, ekonomik, toplumsal ve siyasal ortamın istikrarsızlığı ve artan şiddet olaylarına dayandırılırken bunun suçlusu olarak da büyük oranda sol ideolojiye sahip sendikalar, işçiler, öğrenciler, öğretim görevlileri, gazeteciler, aydınlar ve sanatçılar olarak görülmüştür. Mevcut anayasanın verdiği hak ve özgürlükleri kullanan -80'lere doğru çeşitli fraksiyonlara bölünmüş olsa da- örgütlü sol ideolojinin toplumsal gerçeklik üzerinde hegemonik olması ve özellikle sol sendikaların ve işçilerin neo-liberal ekonomi politikalarına karşı duruşu devletin

[554] Nurdan Gürbilek, **Vitrinde Yaşamak**, s.29.

varlığına ve otoritesine tehdit olarak değerlendirilmiştir. Devletin mevcudiyetine tehdit olarak gördüğü ve baskı aygıtlarıyla ortaya çıkarak yok etmek istediği şeyin başında işte bu sol ideolojinin kolektif bilinci gelir. 12 Eylül sonrası kurgulanan yeni toplumsal gerçeklikte bu kolektif bilincin yeri yoktur, öyle ki üç kişinin bir araya gelmesi bile örgüt kurma suçu kapsamında yasaklanmıştır.

Devlet elindeki meşru gücü, 12 Eylül öncesine bir daha geri dönülmeyecek, yani devletin varlığı ve meşruiyeti bir daha tehlikeye düşmeyecek şekilde kullanmış, suçlu gördüğü kişileri ve örgütleri cezalandırarak ya da kurumları kapatarak 80 öncesinin kolektif belleğinde özellikle sol ideolojiyi hatırlatan ne varsa silmeye girişmiştir. Toplum, darbenin ilk günlerinde askerin yönetime el koymasını, şiddet ortamına son verilmesi ve ekonomik istikrar açısından olumlu karşılasa da, ilerleyen günlerde uygulanan devlet şiddeti karşısında toplumun en azından önemli bir kesimi itiraz etmek istese de korkudan ve de ideolojik farklılaşmalardan dolayı sesini çıkaramamıştır. Beklenen sosyalist devrimin bir türlü gerçekleşmemesi ve artan şiddet olayları zaten sol ideolojinin darbe öncesinde kendi içerisinde parçalanmasına ve solun kendine yabancılaşmasına yol açtığı gibi darbe sonrasında da iyice içine kapanmış olan solun hazırlıksız yakalanması dolayısıyla darbenin etkilerini daha da travmatik yaşamasına sebep olmuştur.

12 Eylül'ün doğrudan hedefleri arasında toplumsal şiddetin faillerini bir an önce tespit etmek ve onları etkisizleştirip sistem dışına atmak vardır. Devlet bu amaçla baskı aygıtlarıyla hızlı bir şekilde kontrolü ele geçirmiş ve taviz vermeden etkin kararlar almıştır. Sıkıyönetim Mahkemeleri, YÖK yasası, Siyasi Partiler Yasası, 1402 Sayılı Sıkıyönetim Yasası, derneklerin, vakıfların, gazetelerin kapatılması, sinema filmlerinin yasaklanması gibi bireyin özgürlüklerini kısıtlayan, dayanışmayı yok eden, yeri geldiğinde yaşam hakkını elinden alan yasalarla toplum üzerinde kaybettiği hegemonyayı yeniden sağlamaya çalışmıştır. Anti-demokratik olan bu uygulamaların temel amacı kolektif bellekteki toplumsal gerçekliği unutturmak, bu gerçekliğin aktörlerini "hiçleştirme" yoluyla norm dışı göstermek, ötekileştirmek ve marjinalleştirmektir. Televizyonda, radyoda, gazetede bu kişiler "terörist", "vatan haini", "dış mihrak" gibi olumsuz kelimelerle yan yana getirilerek toplum katında suçlu gösterilmiştir.

Devletin, şiddet, baskı ve sansür yoluyla geçmişi silmesi ve yeni toplumsal gerçeklik inşasına doğrudan müdahalesi söz konusudur. Bir de örneğin YÖK yasası gibi üniversiteleri ve öğretim üyelerini sıradanlaştıran yasalarla aydın kesimin düşünme biçimini değiştirmeye yönelik dolaylı müdahaleleri vardır. Aydın kesime tek seçenek bırakılmıştır. Düşman belirlenen tarafa geçmeyecek ve düşünme biçimini değiştirecektir. Tanık olsa bile görmeyecek, susacak, topluma önderlik konumundan vazgeçecektir.

> 12 Eylül, entelektüeli sıradan bir vatandaş konumuna sokarak şiddetten muaf tuttu ve entelektüel de bu konumu benimsedi. 12 Eylül'ün toplumu homojen bir bütünlüğe sokarak kontrol etme amacıyla korku aracılığıyla bağsızlaştırma, sıradanlaştırma ve böylece aynılaştırma harekâtının en önemli sonuçlarından biridir bu entelektüelin sıradan insanlaştırılması… Entelektüel için bunun anlamı aklının eleştirel işleyişinden vazgeçmektir… Tıpkı nasıl bir toplum yeni bir sıfır noktası ve neredeyse boş hafızayla yeni bir süreci yaşamaya başladı, entelektüeller de geçmişsiz, idealsiz ve doğal olarak kendi öznel ilgileri dışında her türlü ilgiye kayıtsız bir yeni nitelikle görünür olmaya başladılar.[555]

12 Eylül'ün baskı aygıtlarıyla inşa etmeye çalıştığı toplumsal gerçeklik karşısında entelektüellerin susması, sinmesi, duyarsız kalması, kendilerine dönmesi, bireyselleşmesi ve bu halleriyle sıradanlaşmak zorunda kalması içlerine yerleştirdikleri "panopticon" aygıtının düşünme biçimlerini değiştirmesiyle ilgilidir. Düşünme biçimini değiştiren entelektüeller toplumsal konulardan uzaklaşarak kendi öznelliklerini keşfetmiş ve bencilleşmiştir. Kısaca devletin belirlediği düşman saflarında gözükme korkusuyla eleştiren, sorgulayan konumlarından vazgeçmiş ve topluma karşı olan sorumluluklarına yabancılaşmışlardır.

> 12 Eylül, entelektüel açısından, bireyselliğin, öznelliğin yükselmesinin miladıdır… Kendisine olup biteni "resmi" dilin dışında anlatılan her dilin, yazılan her metnin toplumsal hafızaya etkide bulunacağını göz önüne alırsak, eğer toplum entelektüel yargının ortaya konulduğu bir sözü duyabilmiş olsaydı, bugün bu kadar unutmuş olmazdı. Dahası, sadece hatırlamak değil önemli olan, bir yargıyla karşılaşmak toplumu tek biçimli, tek hakikatli bir kütle haline dönüşmekten alıkoyabilirdi. Entelektüellerin topluma olan biteni anlatmaları bu bakımdan önemlidir. Eğer bu anlatı olmazsa, bazen olan olmamış hale bile gelebilir ve bu olmamış gibilik, unutmadan daha ağır bir

[555] Nilgün Toker, "12 Eylül'den Bugüne Entelektüel Seyir", İstanbul, **Birikim Dergisi**, S:198, Ekim 2005, s.52.

> sonuca yol açar: Gerçeklik duygusunu kaybetmek ya da kurgulanmış olanı gerçek zannetmek. Entelektüel işte tam da bu gerçeği görünür kılma ödeviyle var olmalıydı ve bu ödev yerine getirilmediğinde toplum, en yüksek sesle buyuranın kurgusunu gerçek olarak kabul ettiğinde aslında toplum olma vasfını yitirmeye başlar.[556]

Dolayısıyla 12 Eylül sonrası toplumun, devletin düşman ilan ettiklerine sahip çıkmamasının, sırtını dönmesinin, uygulanan şiddeti hak görmesinin, hatta balkona kilitlenen kendi çocuğuna yabancılaşmasının bir nedeni de entelektüelin topluma karşı görevini yerine getirmemesi, onun bilincini harekete geçirememesi, geçmişle şimdi arasında olan şeyi ona tercüme etmemesidir. Bu bağlamda toplumun kendi iradesi dışında üretilen ve devlet tarafından kurgulanan yeni gerçeklikleri "nesnel" gerçek olarak kabul etmesi gerçeğin şeyleşmesiyle ilgili olduğu kadar bu gerçeklikler karşısında en azından entelektüellerin üreteceği alternatif gerçekliklerin olmamasıyla da yakından ilgili olduğu söylenebilir.

Fakat 12 Eylül'ün muhalif olana gösterdiği şiddet karşısında toplumu esir alan korku duygusunun, topluma ışık tutacak entelektüeli ya da yazarı da esir alarak, onun 12 Eylül'de olan biteni topluma anlatmak yerine geçmişi unutup kendine dönmesinde, bireyselleşmesinde ya da bambaşka şeyleri konu edinmesinde rolü büyüktür. Bizatihi korku nesnesine dönüşen geçmişi yok saymak, korkuyla baş edebilmenin kolay ve en çok tercih edilen yoludur. Elias Canetti bunu şöyle açıklamaktadır:

> Somut olandan kaçmak, düşünce tarihinin en gizemli olaylarından biridir. Önce en uzakta olana yönelmek, en yakında bulunan ve insanın sürekli karşılaştığı ne varsa, tümünü görmezlikten gelmek yolunda belirgin bir eğilim vardır. Ani atılımlar ve uzaklara yapılan keşif gezilerinin serüvenci, gözü pek görünümü, bunların gerçek nedenleri konusunda yanılgılara yol açar. Oysa burada çoğu kez söz konusu olan, en yakınımızdakinden üstesinden gelemeyeceğimiz için kaçmamızdır. Yakınımızda olanın tehlikelerini hissedince, bilmediğimiz başka tehlikeleri bunlara yeğleriz [557]

Korkunun zihinlerini ele geçirdiği, bilinçlerini şeyleştirdiği entelektüeller ya da kendini şiddetin dışında tutan sıradan halk, gözlerinin önünde yaşananlara kayıtsız kalmış, tanık olmamak için kendilerinden bile kaçmıştır. Kaçarak, yok sayarak,

[556] a.e., s.53-54.
[557] Elias Canetti, **Sözcüklerin Bilinci**, Çev. Ahmet Cemal, İstanbul, Payel Yayınları, 2001, s.31.

eylemsiz kalarak, sorumluluk almayarak ve kendilerini inkâr ederek olanları normalleştiren toplum, kendisi zulme maruz kalmamak için yaşanan bu zulme onay vermek zorunda kalmıştır.

Doğal olarak yaşanan travmayla baş edebilmek ve hayata devam edebilmek için toplum unutmayı seçmiştir. Marc Auqe'ın belirttiği gibi;

> Unutma bizi şimdiki zamana getirir; ancak bu onun bütün zamanlarda çekimlenmesine bir engel oluşturmaz: yeniden başlamayı yaşamak için gelecek zamanda; şu anı yaşamak için şimdiki zamanda; geri dönüşü yaşamak için dili geçmiş zamanda çekimlenir. Şimdiki zamanda kalmak için unutmak, ölmemek için unutmak, sadık kalmak için unutmak gerekir.[558]

İnsan unutarak hayata devam edebilir çünkü. Nietzsche "neredeyse hiç anımsamadan yaşamak hatta mutlu yaşamak mümkündür, ama unutmadan yaşamak kesinlikle mümkün değildir"[559] der. Hatırlamadan yaşanabilir ancak unutmadan yaşanamaz. Geçmişin hayaletleriyle baş edebilmek için bellek unutmayı tercih eder. Veya anılara seçme ayıklama işlemi uygulayarak onları ya şimdide kullanır ya da bilinçaltına iterek onları bastırır. Fakat toplumun bellekten kovduğu şey esasında bastırılarak travmatik belleğe kaydolmuştur ve benzer travmalarda farklı biçimlere bürünerek geri döner. Auqe bunu, geçmişi yok sayarak geleceğin yeniden bulunduğu ve "yeniden başlama" adını verdiği unutma biçiminde şöyle açıklar:

> Bu durumda yeni bir zaman bilincinin ortaya çıktığı anda silinen ya da unutulan şey, hem kendisine bir sır açıklanan kişinin artık o olmaktan çıktığı şeydir, hem de onun henüz olmadığı şeydir, yani bir özne olarak onda mevcut bulunan kendisi ve bir başkası'dır.[560]

12 Eylül döneminde devletin geçmişi silmek için giriştiği bilinçli eylemler toplum için korku nesnesine dönüşmüş ve toplum kendi geçmişini bellekten kovmuştur. Şiddeti yaşayanlar, devlete düşman ilan edilenler yaşadıkları ruhsal ve bedensel travmaları bastırarak yaşama devam edebilmişlerdir. Bastırılanların ne zaman geri döneceği ise belirsizdir, bu süreç bilincin denetiminde değildir.

---

[558] Auqe, a.e., s.281.

[559] Friedrich Nietzsche, **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası Zamana Aykırı Bakışlar 2**, Çev: Mustafa Tüzel, İstanbul, İthaki Yayınları, 2006, s.13.

[560] a.e., s.175.

> Travmatik olayların bellek izleri, sözün, simgeselin sınırlarını aşar. Travmanın yol açtığı duyusal ve duygusal ayaklanma, ete, başka bir deyişle bedensel belleğe kaydedilir. Katlanılmaz görüntüler, sesler, dokunmalar, kokular gibi duyusal imgeler ve şiddetli duyguların mekânıdır "travmatik bellek". Bilinç, bellekle kurduğu olağan "davet-icabet" ilişkisini "travmatik bellek"le sürdüremez. Travmatik bellek izleri, bilince çağrılmadan girerler.[561]

Örneğin 12 Eylül'de tutuklanan bir devrimcinin hapisten çıktığında yaşadığı mahalleye, ailesinin yanına geri dönmesini anlatan Şerif Gören'in yönetmenliğini yaptığı ***Sen Türkülerini Söyle*** (1986) adlı filmde, başkarakter Hayri'nin hapse girmeden önce bıraktığı toplumla ve hapisten çıktıktan sonraki bulduğu toplum arasındaki değişimlere, çatışmalara, yabancılaşmalara ver verilir. Hayri hapisten çıktığında kimseyi yanında göremez. O hapishaneyi unutmak istese de travmatik belleği Hayri'yi rahat bırakmaz, sık sık hapiste yaşadığı işkenceleri hatırlar. Hayri isteyerek geçmişi bugüne çağırmaz, travmatik bellek istemsizce harekete geçer. Hayri'nin hapse girmeden önce içselleştirdiği gerçeklerle şu an yaşadığı gündelik gerçeklikler çatışır. Kolektif belleğinde yer alan anlam üreten imgeler şimdide geçersizleşmiştir ve belki de travmatik belleğini sık sık harekete geçiren de bu uyumsuzluktur. Odysseus'un eve döndüğünde kendisine ayna olacak, ona kendini hatırlatacak imgelerden yoksun olması gibi, Hayri de yeni gerçeklik içinde kendini bulamadığı için kimliğine yabancılaşmıştır.

1980 sonrası dönemde geçmişin gözden düşmesini, demodeleşmesini, belleğin kaybolmasını, anlamsızlaşmasını ve unutmanın hızlanmasını aynı zamanda dönemi etkisi altına alan tüketim kültürüyle, teknolojik gelişmelerle ve de iktidarın uyguladığı ekonomi politikalarıyla birlikte değerlendirmek gerekir. Dönemin tüketim temelli ekonomi politikaları bireyin "ben"ini merkeze alarak onun arzularını kışkırtır, sürekli ondan kendisini diğerlerinden farklılaştırmasını ve biricikleştirmesini ister. Kültür endüstrisiyle, kitle iletişim araçlarıyla ve reklamlarla birey tüketim kültürünün denetimine alınır. Tüketim kültürü birey için ihtiyaç üreterek ona tüketmesi gerektiğini dayatır. Fakat bunun sonu yoktur, şimdi satın alınanlar bir öncekini hızla

[561] Cem Kaptanoğlu, "Toplumsal Yas:Travmatik Hakikatle Yüzleşmek, Hesaplaşmak Ve Belki Bağışlamak", **Türkiye'de Sürmekte Olan Toplumsal Travma İle Başetmede İlk Adımlar**, Ankara, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları Sayı:77, 2012, s.121.

demodeleştirir. Paul Connerton modernitenin bir parçası olarak gördüğü tüketimin bu zamansallığının unutkanlığa yol açtığını belirtir.

> Ürünlerin hızla satılmasını sağlayan, onların nasıl bir sıralamayla tüketileceğini belirleyen sistem hem çocukları, hem yetişkinleri etkiler: çocukları etkiler, çünkü onlar da demodelik kavramını erkenden öğrenmiştir; yetişkinleri etkiler, çünkü moda olan bir şey aynı hızla demode olur ve bu değişim hızı yetişkinleri kısıtlar. Tüketim mallarının ömrünün kısalması ironik bir kültürel değişime neden olur. İnsanların ortalama ömrü uzarken, ürünlerin, nesnelerin ve binaların ortalama ömrü kısalır; insanlar daha uzun bir ömrün keyfini çıkarırken, nesneler her zamankinden daha kısa süre kullanılabilir hale gelir. Bu durum hem kişisel anılar, hem alışkanlık belleği açısından kültürel bir unutkanlığa yol açar.[562]

Tüketim ürünlerinin kısa ömürlü olması, bizatihi kullan at mantığında üretilmeleri bir taraftan onlara olan talebi artırdığı gibi diğer yandan onlarla bağ kurulamamasına yol açar. Tüketimin mantığı hazzı kısa sürede doyurarak merak öğesiyle hemen bir sonraki hazza odaklanma üzerine kurulu olduğu için, doyurulan şey alışkanlığa dönüşmeden anında gözden düşer. Ayrıca kapitalist üretim tarzının emek sürecini unutturmasıyla birey tüketim nesnesinin tahakkümüne girerek bilinci şeyleşir. Gerçek ihtiyaçla sonradan üretilmiş ihtiyaçların ayırdına varamaz. İhtiyaçların somut olarak bir şeyi karşılıyor olması önemli değildir, bir nevi birey kendine de yabancılaşır. Örneğin Adidas gibi markalı bir tüketim nesnesi kullanım değeri için değil daha çok ona yüklenen anlamın bireye verdiği haz için tüketilir.

Bireyin nesneye yüklenen anlama ulaşabilmesi ancak bireyselleşmesiyle, kendini keşfetmesiyle hatta Adorno'nun dediği gibi kendinin "nesneleşmesiyle" mümkün olacaktır. Bu anlamda 80 sonrası serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte ithal malların piyasaya girmesi sonucu oluşan marka tutkunluğu, bireyin farklı olma isteğine hizmet eden, kendini diğerlerinden ve ortak değer sisteminden ayıran, yine eskiyi demodeleştirip yeniye talep oluşturan bir düzen inşa etmiştir denilebilir. Murat Belge bireyin merkeze koyulduğu bu döneme Batı'nın "me age" adını verdiğini söyler.

> Batı'da içinde bulunduğumuz bu döneme bir ad takıldı bile: "Ben Çağı" (Me Age), olanları açıklamakta yeterli bir ad olduğu söylenebilir. Bireyin kendini

[562] Paul Connerton, **Modernite Nasıl Unutturur,** Çev: Kübra Kelebekoğlu, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2014, s.136.

> hayatın merkezine koyması, kendi en temel ve vazgeçilmez öncül olarak algılaması ve bütün olaylara, bütün tarihi ve toplumsal düzeylere bu noktadan bakması olarak özetleyebiliriz bu yeni eğilimi.[563]

Birey kendini merkeze koydukça hazlarını keşfedecek, keşfettiği hazlarını doyurmaya çalıştıkça da toplumsal bağlarından kopacak ve duyarsızlaşacaktır. Doyurulmamış hazlara cinsellik de dâhildir. Medya sektörü bu konuyla ilgili merak ve ilgi uyandıracak yayınlara yer vererek bireyi cinselliğini keşfetmeye davet etmiştir. Bu dönemde özel televizyonlar geceleri aerobik ve arkadaşlık programları yayınlar, dergiler ise cinsellikle ilgili bilgilerle doludur. Kişisel yaşam, sağlık, spor, sanat, eğlence sektörleri de bireyselliğe hizmet edecek şekilde kurgulanarak bireyin hazlarına öncelik tanımasını ve bencilleşmesini sağlamıştır. Tek kişilik stand-up gösterileri bile bu zamanda popüler olmuştur. Kolektif bilinci dışlayan "ben çağı" bireyi tek başına değerli kılmıştır.

Bir taraftan 12 Eylül öncesini unutmak için uygulanan anti-demokratik uygulamalar bir taraftan bunu unutabilmek için tüketime yönelmek bireyi, kendine, çevresine ve yaşadığı zamana yabancılaştırmıştır. Mesela 80 öncesinin sıkı devrimcileri dönemin reklam piyasasının önde gelen aktörlerine çoktan dönüşmüştür bile. Kendi mutluluğu için yaşayan, hazlarına odaklanan, konformizme önem veren, sadece kendini düşünen bencil bireyler ile yine bu bireyler tarafından ortak kültür ve kolektif bellekten yoksun üretilen, Bauman'ın deyişiyle "anlam fabrikası" olan toplumdan kopuk müphem gerçeklikler inşa edilmiştir. Ayfer Tunç 80 sonrası tüketim toplumunun inşa ettiği birey tipini şöyle tarif etmektedir:

> Öyle bir tüketici toplum modelinin içindeydik ki, bu değişimi "bencil birey" olarak yaşıyorduk, oysa bunu sağlıklı karşıtı "üretebilen sorumlu birey" olarak tüketmek olmalıydı. Ama sorumlu birey olmak siyasi modayı zorlayacak talepleri dile getirmek anlamına gelecektir. Sorumlu bireyler toplumun taleplerinin dile getiriler, hayat kalitesinin yükseltilmesini toplum adına talep ederler, siyasi yapıda yer almak, örgütlenmek, siyasi erki denetlemek isterler. Oysa 12 Eylül'le birlikte başlayan maceranın yürütücüleri sorumlu bireylere değil, bencil ben'lere ihtiyaç duyuyorlardı.[564]

[563] Belge, **Yeni Kültür, Yeni İnsan**, s.827.
[564] Tunç, a.e., s.51.

12 Eylül hedeflediği gibi, geçmişinden kopuk, apolitik, uysal, bencil birey modelini baskı yoluyla olduğu kadar uyguladığı ekonomi politikalarının ve teknolojik gelişmelerin değiştirdiği toplumsal gerçeklikler aracılığıyla da üretmiştir diyebiliriz. Göreceli de olsa demokrasiye geçildikten sonra oluşan birey tipleriyle 80 öncesinin sorumluluk üstlenen, politik, dayanışmaya önem veren, toplumsal sorunlara duyarlı birey tipleri arasında benzerlik yoktur. Kısacası toplum 12 Eylül'ün yarattığı travmayla baş edebilmek için tüketime odaklanmış ve unutmayı tercih etmiştir. Ayrıca teknolojik gelişmelerle, medya sektörüyle, tüketimle, hızlılıkla imge bombardımanına boğulan toplum, belleğine yüklenen aşırı bilgiyi kaldıramamış ve yakın geçmişini unutması hızlanmıştır. Yeni kurgulanan gerçeklikte kolektif belleğin imgelerinin yer almayışı, bireyin bu yeni yaşam pratiğini geçmiş değerlerle ve ortak deneyimlenmiş bilgi stokuyla karşılaştıramamasına ve nihayetinde geçmişsiz, belleksiz, deneyimlenmemiş, değişen öznel gerçeklikler içerisinde kendini var etmesine neden olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren gerçeğin kurgulanışına baktığımızda genel anlamda bu sürecin devletin baskı ve ideolojik aygıtlarına sahip olan güç tarafından yönetildiğini ve hegemonik unsur olma bağlamında yine bu gücü elinde bulunduran sınıfla aralarında doğrusal ilişki bulunan ve maddi üretim dolayımıyla zihinsel üretimi denetleyen egemen sınıf tarafından kolektif bellek, gelenekler, töreler, inançlar, değerler gibi anlam üreten toplumsal pratikler üzerinde tahakküm kurulmaya ve sürdürülmeye çalışıldığını söyleyebiliriz. Maddi üretim sürecine içkin olan şeyleşmiş bilinçle üretilen gerçekliği kendi menfaatlerine uygun bir biçimde manipüle eden bu güçler, Cumhuriyet Dönemi'nde devletin kurucu ve yönetici kadroları, DP döneminde toprak ağaları ve ticaret burjuvazisi, 60'lı ve 70'li yıllarda sanayi burjuvazisi, 80'li yıllardan sonra ise neo-liberalizmi benimseyen ekonomik ve politik güçler olmuştur.

Ekonomik ve siyasal koşulları belirleyen bu güçler doğal olarak sosyal gerçekliği de belirleyecektir. DP döneminde başlayan köyden kente göç olgusuyla beraber feodal ilişkilerde meydana gelen çözülme, kültürel değerlerin değişimi, işsizlik, yoksulluk gibi sosyal gerçeklikleri beraberinde getirmiştir. 60'lı yıllarda sanayileşmeyle birlikte kent nüfusunun artması ve kentlerin altyapı olanaklarının

yetersiz olması sonucu gecekondu semtlerinin ve kültürünün ortaya çıkması yine ekonomik gerçekliklerin sosyal gerçeklikleri belirlemesinin bir başka örneği olarak karşımıza çıkmıştır. Ortaya çıkan bu gerçeklikler egemen güçlerin kurduğu sistemi tehdit ettiğinde ya da düzene alternatif gerçeklikler üretildiğinde onları norm dışı göstermek ve hiçleştirmek için devletin baskı ve ideolojik aygıtlarına sahip olan güç devreye girmiştir. Dolayısıyla devletin baskı aygıtları aracılığıyla yapmış olduğu 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül darbelerini Cumhuriyet'in kurucu ideolojisinden sapmaların aslına uygun olacak şekilde düzeltilerek yola sokulduğu, mevcut ekonomik sistemin yürümesi için sivrilen mekanizmaların törpülendiği ya da devleti güçlendirmek için kurumsal takviyelerin yapıldığı müdahaleler olarak görmek daha uygundur.

Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren günümüze kadar verilen mücadele en özet tabiriyle toplumsal gerçeklik üzerinde hegemonya kurma mücadelesidir. Cumhuriyet Dönemi'nde ideolojik aygıtlara sahip olan devletin kurucu kadroları egemen ideolojiyi yaygınlaştıracak ve benimsetecek kurumları inşa ederek birey ve toplum üzerinde hegemonya kurmuştur. Egemen ideoloji Osmanlı'yı ve geleneği hatırlatacak ne varsa reddettiği için, birey kolektif belleğinden mahrum kalmış, kendine ayna olacak gerçeklik evreni yıkılmış ve kendine yabancılaşmıştır. Birey kendine sunulan yeni gerçeklik içerisinde kendini yeniden tanımlamaya, Cumhuriyet ideolojisiyle donatılmış yeni kimliğini giymeye çalışmıştır. Bu inşa sürecine kendi varlıklarına ve çıkarlarına rıza üreterek katkıda bulunan egemen ideoloji ve kurucu kadroların yanı sıra kendi ürettiği gerçekliğe yabancılaşan ve egemen ideolojiyi içselleştirerek onu yeniden üreten birey de katkı sunmuştur. Cumhuriyet ideolojini benimseyen bürokratlar, askerler, aydınlar, yazarlar yeni gerçekliğin kurumsallaşmasında ve meşrulaşmasında önemli rol oynamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde verilen eserlere baktığımızda sanatın genel anlamda egemen ideolojiyi benimsetme ve onu yaygınlaştırma amacıyla kullanıldığını görürüz. Bu dönemde aydınlar yeni düzenin gerçekliklerini eleştirmedikleri gibi bu gerçeklikleri üreten egemen ideolojinin içselleştirilmesi için gönüllü birer nefer olmuşlardır.

Egemen ideolojinin kurguladığı gerçeklik dışında başka gerçekliklerin de var olabileceği ve esasında kutsanan ve değiştirilemez görülen gerçeklikleri bireyin

kendisinin ürettiği dolayısıyla değişebilir oldukları ancak baskıcı tek parti iktidarının sonlanmasının ardından iktidara gelen DP dönemiyle birlikte anlaşılır olmuştur. Bu dönemin yazarlarının köy gerçeklerine eğilmesi ve ağalık düzeninin yarattığı çatışmaları, yoksulluğu, ahlaki yozlaşmaları, törelerin ve geleneklerin yol açtığı sorunları, ataerkil yapı içerisinde kadının ezilmesi gibi sorunları görünür kılması, mevcut düzenin yarattığı sorunların egemen gücün baskısı ortadan kalktığında görüldüğü ve bunların değişebilir olduklarına işaret eder. Egemen ideoloji tarafından maskelenen bu gerçeklikler toplumun gerçek sorunlarıdır. Gelenekten yana olan tavrı ve popülist demokrasi söylemleriyle iktidara gelen DP ve onunla işbirliği içerisinde olan maddi egemen güç bir taraftan kendi menfaatlerine uygun ekonomik ve toplumsal gerçeklikleri inşa ederken diğer taraftan dini araçsallaştırarak toplumdan onay almaya çalışmıştır. Bunun yanında muhalefetin ürettiği alternatif gerçekliklere baskı uygulayarak toplumsal pratikleri kriminalize etmiştir. Bu tavır her egemen güç ya da ideolojinin iktidarını sürdürmek için takındığı bilindik bir tavırdır. Burada bütün mesele gerçekliğin inşa sürecine hâkim olan gücün etkinliğinin kırılmasıdır, çünkü gücü eline geçiren yapı her kim olursa olsun kendi ideolojisine uygun hegemonya kurmak istemiştir. Bu yıllar için egemen ideolojinin gücünün kırılması da ancak 27 Mayıs darbesinin ardından toplumun bütün kesimlerini kapsayacak şekilde hazırlanan ve kişi hak ve özgürlüklerini yasalarla koruma altına alan 61 Anayasası ile gerçekleşmiştir.

60'lı yılların toplumsal gerçekliğini belirleyen özneler arasında ekonomik kalkınma politikaları ve gelişen sanayi kapitalizmi sonucunda etkinliği artan işçi sınıfı ve yaptıkları eylemlerle siyasal ve ekonomik gerçeklikleri paralize eden üniversite gençliği yer alır. 61 Anayasası'nın yarattığı özgürlük ortamından faydalanan işçiler sendika kurarak kendi gerçekliklerini kurumsallaştırmış ve meşrulaştırmıştır. Örgütlenen işçiler patrona karşı ayaklanmış, haklarını aramış, iş yavaşlatmış, grev yapmış, hatta fabrikaları bile ele geçirmişlerdir. Keza öğrenciler, öğretim görevlileri, aydınlar, yazarlar da fikir dernekleri kurarak burada tabi olacakları normları, sınıflandırmaları, adlandırmaları üretmiş, kendi gerçekliklerinin kurumsal altyapısını oluşturmuştur. Dönemin edebiyat, sinema ve tiyatro sanatı bu gerçekliklerin içselleşmesine katkı sunan kurumlar olmuş ve egemen güçlerin

maskelediği sorunları ele aldıkları gibi bu sorunları yaratan koşulları da sorgulamaya özen göstermişlerdir. Ele aldıkları sorunlar arasında işçi sorunları, Almanya'ya giden gurbetçilerin sorunları, gecekondu sorunları, kültürel çatışmalar, emek-sömürü ilişkisinin yarattığı sorunlar, kadının çalışma yaşamına girmesiyle ilgili sorunlar gibi egemen ekonomi politikalarının yarattığı toplumsal sorunlar vardır. Yazarlar bu sorunları üreten ekonomik, sosyal ve siyasal gerçeklikleri sorgulayarak hâkim güç ve ideolojilerden bağımsız bir toplumsal gerçeklik üretilebileceğinin altını çizmiştir. Siyasal ve maddi egemen güç, 61 Anayasası'nın sağladığı yasal meşruiyetten dolayı işçiler, muhalifler, yazarlar, aydınlar ve öğrencilerin düşünce dünyaları üzerinde yeterince denetim kuramamış, gerçeklik üretim sürecine hâkim olma anlamında zorluk yaşamıştır. Bu bağlamda 12 Mart darbesi üzerinde siyasal ve maddi egemen gücün hegemonya kuramadığı bu sınıflara karşı devletin baskı aygıtları aracılığıyla bir gözdağı verme girişimi olarak kabul edilir.

70'li yıllarda bu gözdağı verme girişiminin bir işe yaramadığı, ait oldukları sınıfın bilinciyle hareket eden işçi sınıfının ve öğrencilerin artan eylemlilikleriyle geri dönmesinden anlaşılır. Toplumsal gerçeklik üzerinde kaybettiği hâkimiyeti bir türlü toparlayamayan siyasal güç, iktidarının devamlılığı için kendine yakın bulduğu gerçeklik kurgularının rızasını almaya çalışmış, öte yandan kendine tehdit olarak gördüğü diğer gerçeklikleri düşmanlaştırmıştır. Toplumun sağ-sol diye bölünmesinde, gerilmesinde, kutuplaşmasında ve şiddet olaylarında siyasal iktidarın kurumsallaşmamış ve meşrulaşmamış gerçeklikleri iktidarına ortak etmesinin etkisi vardır. Toplumdan onay almayan ya da sınırlı kabulü olan gerçeklikler toplumsal çatışmanın tetikleyicileridir. Gündelik yaşamdaki çatışmalı ortamın artmasıyla birlikte siyasal yaşam da istikrarsızlaşmış ve toplumsal gerçeklik üzerinde etkin olamayan, şiddet olaylarını önleyemeyen, ne siyasal yaşamda, ne sosyal yaşamda, ne iktisadi yaşamda hegemonya kuramayan siyasal iktidarların bu istikrarsızlığı yüzünden devlet baskı aygıtlarıyla ortaya çıkarak toplumu teslim almıştır.

Dönemin sanat yaşamı istikrarsızlığın ve şiddetin yol açtığı güncel sorunları eserlerine taşıyarak politik bir tutum almıştır. Ekonomik ve sosyal değişimler sonucu ortaya çıkan göç ve gecekondu sorunları yine gündemdedir, gelir dağılımdaki eşitsizlik, işçi sorunları, aile kurumunun sorunları, kültürel çatışmalar ve bireyin

yabancılaşması gündemin diğer önemli konularıdır. Kolektif bilinç, dayanışma, emek ve örgütlü toplum öne çıkan değerlerdir. Mevcut koşulların yarattığı sınıfsal statüleri eleştiren sanat kurumu, altta kalmış, ezilmiş sınıflardan yana söylem üreterek bu kimliklerin oluşmasında ana faktörün siyasal ve ekonomik çıkarlar olduğunu dile getirmiştir. Toplumun büyük kesiminin politikleşmesi, ekonomik kararların uygulanamaması, devlet kurumlarının işlevsizleşmesi ve 70'li yılların sonuna doğru 1 Mayıs 1977, Maraş Katliamı ve Çorum Olayları gibi kitlesel şiddet olaylarının yaşanması karşısında siyaset kurumunun acizliği devlette ve toplumda yaşanan hegemonya krizini derinleştirmiştir. Bu krizi gidermek, devlet kurumlarını ve toplumu hizaya çekmek 12 Eylül'e düşmüştür.

12 Eylül öncesi, Cumhuriyet ideolojisinin "fikri hür, vicdani hür" birey inşa etme söyleminin gelip dayandığı yer, gücünü örgütlü toplumdan alan, dayanışma ruhuna önem veren, baskıya boyun eğmeyen, sınıf bilinciyle hareket eden, dünya gerçeklerinden haberdar, emperyalizme ve ekonomi politikalarına karşı söylem üreten ve kendi ürettiği gerçekliğin yasalarına tabi olan kitlelerdir. Bu kitleler varken toplum üzerinde hegemonya kurmak ya da maddi egemen gücün politikalarını hayata geçirmek zordur. 12 Eylül'de kendi varlığını ve otoritesini hatırlatmak üzere ortaya çıkan devletin birincil amacı, işbirliği içerisinde olduğu maddi egemen gücün ekonomi politikalarına karşı olan bu kitleleri susturmak ve toplumsal alanı neo-liberal ekonomi politikaların ihtiyaçlarına göre yeniden kurgulamaktır. 12 Eylül rejimi öncelikle ideolojik söylem ve otoriter düzene karşı kurgulanan alternatif gerçeklik söylemlerini ve bunları üreten örgütleri, partileri, yayım kuruluşlarını, kurumları, vakıfları, dernekleri yasaklamakla işe başlamıştır. Mevcut toplumsal gerçekliğin üretildiği bütün yapılarla hesaplaşarak yeni kurulacak düzenin önündeki engelleri ortadan kaldırmıştır. Devletin otoritesinin hiçe sayılmasından, şiddet ortamından, istikrarsızlıktan ve kaostan sorumlu tuttuğu kişi, örgüt ya da kitlelere karşı çok sert tutum almış, devletin baskı ve özellikle din ve eğitim gibi ideolojik aygıtları aracılığıyla onları kendi bilinçlerini denetleyecek ve yeni düzenin gerçeklerini içselleştirecek uysal ve apolitik özne konumuna getirmiştir.

Yeni düzenin gerçekleri, neo-liberal ekonomi politikalarının gereklerine göre, tüketim olgusuna göre, benmerkezciliğe göre, imaja göre, uysal öznelere göre,

muhafazakâr kimliğe göre ya da hâkim ideolojinin diline tercüme ederek içinde erittiği öteki kimliklere göre yeniden kurgulanmıştır. Kısaca toplumsal pratiği üretecek kitlelerin bir araya gelmesi baskı, şiddet ve yasaklarla engellenerek egemen ideolojinin yerleştirilmesi ve benimsenmesi için uygun zemin yaratılmıştır. Eski düzenin gerçeklik söylemlerini üreten bireyi ise değersizleştirilerek ve etkisizleştirilerek sistemin dışına atılmıştır.

Uygulanan baskı, şiddet ve sansür koşulları altında sanat kurumu da 12 Eylül öncesinin dinamik, üretken, toplumsal konulara duyarlı ve politik konumunu kaybederek biçime ağırlık veren, zamanı ve zemini farklılaştıran, gerçeği imgeye indirgeyen, metafor üreten dolaylı anlatım yollarını seçmiştir. Toplumsal alandan geri çekilerek içine kapanan aydın kesim daha çok bireysel hazlara ve benmerkezciliğe odaklanarak popüler kültürü benimseyen, toplumsal konulara duyarsızlaşmış, düzene yenik düşmüş, kendine yabancılaşmış ve evlere sığdırılmış birey yaşamlarını gündeme getirmiştir. Yine de 90'lara doğru yasaklarla, serbest piyasa ekonomisi ve postmodernizm olgusuyla dizayn edilen gündelik gerçeklik ortamında, 12 Eylül'ün birey kurgusunu, güç ilişkileri kurgusunu ve gerçeklik yitimi kurgusunu ele alan ve bu gerçeklik kurgularına karşı söylem üreten eserlerin verilmeye başlandığı görülmüştür.

Son olarak toplumsal gerçeklik inşasının tek belirleyeni olmayı ve bu sürecin temel öğesi olan bireyin zihnini denetim altına alarak onu devlete itaat eden özne konumuna getirmeyi hedefleyen 12 Eylül, amacını gerçekleştirmek için toplumun fiziksel ya da zihinsel olarak bir araya geldiği, katıldığı, söyleştiği, ürettiği, düşündüğü, eğitildiği bütün mekanizmalara girerek onu en ufak parçalarına bölmüş, böylelikle toplumu bir daha bir araya gelerek gerçeklik üretemeyecek ve devletin kurduğu hegemonyayı sarsamayacak duruma getirmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
"BELLEK" VE "KURGULANMIŞ GERÇEKLİĞİN" OYUNLARDA KULLANIMI (1980-2000)

3.1. 12 EYLÜL VE TİYATRO

Bu araştırmada tiyatro yazını için mercek altına alınacak olan 1980-2000 yılları arasındaki genel söylem, 12 Eylül darbesinin ülkemizde kültür-sanat, sinema ve edebiyat alanında olduğu gibi tiyatro yazınında da duraklamaya neden olduğudur. Öyle ki duraklamayla beraber tiyatro yazını iyice içe kapanmış, politik olandan uzak durmak için toplumsal olanı görmezden gelmiştir. Dahası 12 Eylül'ün karanlık gölgesi uzun yıllar bu alanları terk etmemiş, baskı, sansür ve şiddetten dolayı ne 80 öncesinin kitlelerinin oluşturduğu toplumsal gerçekliklerin ne de darbe rejiminin arkasına gizlediği gerçekliklerin eserlere doğrudan yansıması mümkün olabilmiştir. Sınırlı da olsa bu ancak metaforlarla, soyutlamalarla, farklı anlatım biçimleriyle dolaylı yollardan yapılabilmiştir. Genel olarak bu dönemde toplumsal konulara değinmeyen, çatışmanın kaynağını bireyin iç çelişkilerinde gören oyunlar ön plandadır. Depolitizasyonun etkisiyle öznel konulara yönelmek zorunda bırakılan yazarların bu tavrı neticesinde 12 Eylül'ün tam manasıyla ne olduğu ve toplumsal alanı nasıl etkilediği konusunda topluma bir şey söylenememiştir.

12 Eylül'ün anlatılamamasını, onun ne olduğunun "gerçekten anlaşılamamasına"[565] hatta onunla "yüzleşmek anlamında gerçek bir toplumsal irade oluşmamasına"[566] bağlayan görüşler de mevcuttur. Bugünden geriye doğru baktığımızda, darbenin anti-demokratik uygulamalar eşliğinde anarşi ortamına son vermesinin, toplumu hizaya getirmesinin ya da sol kimliği yok etmesinin amacının, yeni toplumsal gerçeklikte muhafazakâr, uysal ve tüketici kimlikler inşa etmek için bir zemin hazırlığı olduğu daha net görülmektedir.

---

[565] Yılmaz Onay, "12 Eylül Dosyası Soruşturma", **Yeni Tiyatro Dergisi, 12 Eylül Özel Sayısı**, Yıl:2, Sayı:7, Eylül-Ekim 2008, s.4.

[566] Cenk Gündoğdu, Ersin Çakmak, "Coşkun Irmak'la 12 Eylül ve 12 Eylül Oyunları Üzerine Bir Söyleşi", **Yeni Tiyatro Dergisi, 12 Eylül Özel Sayısı**, Yıl:2, Sayı:7, Eylül-Ekim 2008, s.19.

Zira 12 Eylül bütün toplumsal ve siyasal yapılardan alıkoyduğu bireyi yalnızlaştırarak onun öznel gerçeklikleri üzerinde iktidar kurmak istemiştir. Mesele sadece bir gazetenin, bir oyunun, bir kitabın, bir kurumun yasaklanması değildir. Amaçlanan şey yasaklar olmadan da kişinin kendini bunlardan alıkoyması, yani yasağı içselleştirip öznel gerçeklik haline getirmesidir. Bireyin öznel gerçekliği üzerinde kurulacak iktidar, bireyin kendi kendini denetlemesi için yeterli olacaktır ve bu iktidar biçimiyle birey kendi rızasıyla egemen gücün kurguladığı gerçekliği üretecektir. 80 öncesinin tiyatro sanatında gerçekliği üreten kitlelerin böylesi bir iktidar mekanizmasından yoksun oluşu toplumsal gerçekliklerin gözden kaçırılmadan oyunlarda karşılık bulmasına, dahası hem yazan hem oynayan hem izleyen açısından diyalektik olarak oluşumuna katkı sundukları bu gerçekliklerin sahnede temsil edilmesine imkân sağlamıştır.

Yetmişli yılların sonlarına doğru kaybolmaya başlayan bu dinamik süreç 12 Eylül'le son bulmuştur. Toplumsal olan gizlendiği, üzeri örtüldüğü, bastırıldığı, unutulduğu ve çarpıtıldığı için egemen gücün kurumlaştırdığı ve meşrulaştırdığı kurgusal gerçeklikler dışında bir gerçeklik tiyatro yazınında yeterince karşılık bulamamış ve sonuç olarak "80 öncesi dönemin coşkusu bu dönemde yitirilmiş" ya da bir önceki dönemdeki gibi "göze çarpan bir gelişme olmamıştır."[567]

> 1980 askeri müdahalesinin tiyatroya vurduğu darbe ile birlikte her şeyin birden bire değiştiği, o güne kadar kazanılmış olanların geri alındığı, tiyatronun tek sesliliğe doğru çekilmek istendiği gözlenir. Oyun yazarlığı kısır döngü içine girer. Bir yandan siyasal ortamla gelen kısıtlamalar, yasaklar, baskılar, diğer yandan yaşanan kültür karmaşası yazarın üreticiliğini sınırlar. 1980'lere gelindiğinde tiyatro neredeyse bir 'duraklama dönemi'ne girer.[568]

Kadir Yüksel'in ifadesiyle 80 öncesi dönemde "sözü olan tiyatro" bu dönemde yerini "sözünü gizlemeye çalışan bir tiyatro anlayışına bırakmıştır."[569] Ayrıca 12 Eylül

---

[567] Sevda Şener, **Oyunlar ve Gerçekler**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2007, s.62-63.
[568] Zerrin Akdenizli Çelenk, **1980-1990 Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu'nda Oyun Yazarlığında Görülen Eğilimler ve Kaynakları,** D.E.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) s.86-87.
[569] Kadir Yüksel, 12 Eylül Dosyası Soruşturma", **Yeni Tiyatro Dergisi, 12 Eylül Özel Sayısı**, Yıl:2, Sayı:7, Eylül-Ekim 2008, s.7.

sonrasında yaşanan süreçte "sol fikrin toplumsal alandan silinmesi"[570] tiyatro yazınındaki toplumsal boyutun cılızlaşmasının bir başka ve önemli nedenidir. Bu anlamda 80 öncesinin gündelik gerçekliklerini ideolojik bakış açısıyla sahnede yorumlayan, tartışan, alternatif gerçekliklere yer veren politik tiyatronun 80 sonrasında hem depolitizasyonun etkisiyle hem de geçmiş deneyimini geleceğe aktaracak, kalıcılaşacak bir dil geliştirememiş olması dolayısıyla sahnede yer almayışı bu cılızlaşmanın diğer önemli nedenlerindendir.

> 1980-96 yılları arasında yaşanan tiyatro ortamının önemli bir eksikliğini de "Politik Tiyatro"nun kendi küllerinden yeniden doğmayışı olarak saptayabiliriz. Toplumsal değişime uğrayan Türkiye'de salt ideolojiye, söyleyeceği mesaja bağlı olan bir politik tiyatro anlayışı - ideolojilerin biçim değiştirdiği bir döneme girildiğinde- politik tiyatronun artık geçerli olmadığı iddialarına olanak tanıdı. Dünyanın, özgürlüğü, barışı, sosyal adaleti aradığı, sorguladığı yılların çalkantısı içinde tiyatro sanatı da politik bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştı. Türkiye'de de politik tiyatro, insanlara dünyaya nasıl bakmaları gerektiğinin, neyin doğru neyin yanlış olduğunun gösterilmeye çalışıldığı kimi örnekleri içinde barındırdı. Dönemin özellikleri içinde bu, insanlara heyecan verdi, onları coşturdu, tiyatrolara taşıyabildi ve orada tutabildi.[571]

Sinema ve tiyatro sanatçısı Yavuzer Çetinkaya Amatör Tiyatrolar Çevresi için 1992 yılında yazdığı 27 Mart Dünya Tiyatro Günü Bildirisi'nde, 12 Eylül'ün sol düşüncenin gerçekliklerini bellekten silip yeni düzen inşa etmesine tiyatro dünyasından bir karşı çıkış olmadığına hatta bu yeni düzenin yerleştirilmesine alet olduklarına dair şu eleştiriyi gündeme getirmiştir: "… Bilinmeyeni göstermek, gizemi açıklamak yerine, bilineni çarpıtmak, açık olana gizem kazandırmak yolunu seçtiler artık, birlikte dünyayı değiştirmek için yola çıktıklarımız bile…"[572] Depolitizasyon koşullarına direnemeyen, egemen gücün gerçekliklerine boyun eğen ve oto-sansür mekanizmasıyla bir süre sonra bunu "sorunsal olmayan gündelik gerçeklik" olarak içselleştiren tiyatro kurumu, yaşananları egemen gücün diliyle kendine tercüme ederek, doğallaştırarak, akla yatkın hale getirerek öznel gerçekliğini inşa etmiştir. Oyunlar genel olarak politik olmaktan uzak duran, sınıf farklılığından

[570] Müzeyyen Buttanrı, "Cumhuriyet Devri Türk Tiyatrosunda Batı Etkisi" **Turkish Studies, Language and Literature**, Volume 5/2 Spring 2010, s.72.
[571] Mahir Günşiray, "1980'den Sonra Tiyatro Ortamı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt.15**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.1410.
[572] Yavuzer Çetinkaya, **ATÇ 27 Mart Dünya Tiyatro Günü Bildirisi**, 1992.

kaynaklı sorunlara değinmeyen, alternatif gerçeklikleri gizleyen, geçmiş perspektifi olmayan, kolektif belleği dışlayan konulardan seçilmiştir. Selen Korad Birkiye konulardaki bu değişimde ve toplumcu gerçekçi bakıştan vazgeçilmesinde 12 Eylül'ün etkisi olduğu kadar postmodernizmin de etkisi olduğunu düşünür.

> 12 Eylül ve ardından yaşanan yeni dünya düzeninin aydın ve sanatçılar üzerinde ciddi bir travma yarattığı açıktır. Üstelik bu dönem dünyada postmodernizmin tüm şiddetiyle yaşandığı yıllara tekabül etmektedir. Yalnız ülkemizde değil, tüm dünyada politik bakış açısının ve onunla bağlantılı bir sanat formu olan toplumcu gerçekçiliğin ciddi bir düşüşe geçtiği gözlemlenmektedir. Artık birey toplumsal ideallerin değil, yakın çevresindeki gündelik sorunların üzerine daha çok odaklanmaktadır. Aile kavramının uğradığı erozyon da göz önüne alınacak olursa, kadın-erkek ilişkisi ve çevresine yabancılaşan okumuş, aydın birey, özellikle oyun yazarlarının algısı içinde odağı oluşturmaktadır.[573]

1980 sonrası sanata yön veren, toplumsal söylemleri etkisizleştiren başlıca unsur sansür mekanizmasıdır. Depolitizasyon neticesinde toplumsal gerçekliğe sırtını dönmek zorunda kalan oyun yazarları 12 Eylül'ün hedeflediği kıvama gelmiş, politik olanla bağını koparmış ve zihnini denetleyerek kalemini disipline etmiştir.

> 12 Eylül Müdahalesi'ni izleyen yıllarda tiyatronun sürekliliği adına iki yönden ödün verilmiştir. Oyun yazarları ve tiyatro yöneticileri yazdıkları ya da sahnelemek için seçtikleri oyunlar bağlamında ister istemez oto-sansür uygulamışlardır. Sonuç olarak da, 1980'lerde toplumsal ya da politik olgulara ancak dolaylı biçimde yaklaşabilen, daha çok zararsız konuların islenmesinin yeğlendiği, düşünsel düzeyde çarpıcı olmayan, duygusal dozu yoğun oyunlar yazılmış ya da sergilenmiştir.(…) Böylece varoluş amacı "tartışma" ve "çatışma" olan tiyatro, demokrasinin kısıtlandığı 80'li yıllarda kurumlarıyla, oyun yazarlarıyla, sanatçılarıyla, seyircisiyle ağır bir sınavdan geçirilmiş, tiyatro bir anlamda evcilleştirilmiştir.[574]

Uysallaşma olarak değerlendirilen bu tavrın önemli bir belirleyeni ekonomik olarak ayakta kalma çabasıdır. Tiyatro dünyası, terör ortamından ve televizyondan dolayı tiyatrodan uzaklaşan seyirciyi geri kazanmaya çalışmış, sahneleri düşündürmeden

---

[573] Selen Korad Birkiye, "İkibinli Yıllarda Türk Oyun Yazarlığı", **Yaratıcı Drama Dergisi**, Cilt:3, Sayı:6, 2008, s.56.

[574] Ayşegül Yüksel'den aktaran; Aslıhan ÜNLÜ, **Türk Tiyatrosunda Sansür ve Oto-Sansür Olgusu (1980-1990),** DEÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995, s.67.

güldüren yapımlara, politik taşlama işlevini yitirmiş kabarelere ya da eski oyunları müzikal formda yeniden yorumlayan oyunlara açmıştır.

> 1980'li 1990'lı yıllarda tiyatromuzda durgunluk görülür. Sansürlü yıllardır. Müzikli hafif oyunlar sahneye konur. Seyircinin tercihi de kendisini güldürecek oyunlardır. Bu yıllarda yeni oyun yazarlarımız pek yetişmez. Siyasi ortam, yasaklar, pek çok oyunun yazılmasına, oynanmasına, tartışılmasına fırsat vermemiştir… 1980-1981 döneminde Amerikan özenticiliğinden kaynaklanan komediler, müzikaller sahnelenmeye başlar. *Hisseli Harikalar Kumpanyası* bu tür oyunlardandır. Bazı oyunlara da müzik ve dans katılarak bu türe uydurulur. *Yedi Kocalı Hürmüz, Gol Kralı Sait Hopsait* bu tür oyunlardandır.[575]

1980'li yılların yükselen kültürel olgusu arabeskleşmeyle, evlere giren video-kaset furyasının seyircinin beğenisini değiştirmesiyle ve ilerleyen zamanlarda özel medya kuruluşlarının yayın hayatına başlamasıyla tiyatro ile seyirci arasında altmışlı ve yetmişli yıllarda kurulmuş olan diyalektik bağ iyice kopacaktır.

> Renkli renksiz, çeşitli büyüklükteki fotoromanlar, ucuz piyasa filmleri, sevgi kavramını beğeni düzeyinin altında işleyen kurdeleler, idealize edilmiş gerçek dışı kahramanlarla vahşeti, kan ve ölümü göstererek duygu sömürüsüne giden ticari filmler, arabesk diye adlandırılan soyu sopu belli olmayan müzik türü, seyircisine hiçbir insancıl katkıda bulunmayan, korkunç bir boşluğu getiren oyunlar, gerçek sanat yapıtlarının önüne konulduğu ve buna göz yumulduğu için gerçek sanata dolaylı yoldan sansür getirilmiş olur.[576]

70'li yılların oyunlarındaki toplumsal boyutun, umudun, emeğin, dayanışmanın yüceltilmesinin, düzen eleştirisinin ve gelecek düşlerinin 80'li yıllarda esamesinin okunmaması, 12 Eylül'ün politik hegemonya inşa ederek 80 öncesinin devrimci öznesini belleksiz, kimliksiz, yabancılaşmış ve sıradanlaşmış uysal öznelere dönüştürmesiyle ilgilidir. Uysallık hem toplum hem yazar için geçerlidir. Bu anlamda 80 sonrası tiyatro yazınının "gerçeklerle hesaplaşan bir kurum olmaktan çıkıp bir kaçış ortamına dönüştüğü"[577] söylenebilir. Yavuz Pekman bu kaçışı şöyle ifade eder:

---

[575] Buttanrı, a.e., s.69.
[576] Özdemir Nutku, "Tiyatromuzun Değişmeyen Sorunları (2), Sosyoekonomik ve Estetik Sorunlar ve de Sansür", **Milliyet Sanat**, Sayı:171, 1 Temmuz 1987, s.25.
[577] Hasibe Kocabay, "Tiyatro ve Gerçeklik İlişkisinde Belgesel Tiyatro", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, **Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturgi Bölüm Dergisi**, Cilt:0 Sayı:5, Yıl:2004, s.115.

> Sivil demokrasinin durdurulduğu ve askeri otoritenin tam bir egemenlik sağladığı böylesi bir dönemde, üreticiliğin ve yaratıcılığın da en alt düzeye inmesi beklenen bir sonuç olmuştur. Sindirme, eylemsizleştirme, uysallaştırma yolunda dolaylı ya da dolaysız baskılar, daha önceki dönemlerde tartışılan pek çok konunun da toplumun gündeminden hatta ortak bilincinden çıkmasını sağlamıştır.[578]

Bildiğini konuşamayan, gördüğünü anlatamayan yazarların gündelik gerçeklerden kaçarak bireyin iç çelişkilerine, tarihe, mitolojiye, masallara dönmesi, zamanı ve zemini farklılaştırması, devrimci öznenin yok edilmesi ve uysallaştırılmasına verilen bir tepki niteliğindedir. Dolayısıyla sıkıyönetim koşullarında devletin baskı ve şiddet araçlarına hedef olmamak ve toplumsal anlamı üreterek "devlet babanın" öfkesine maruz kalmamak için sokaktan eve gönderilen ve serbest piyasa ekonomisinin gerçeklikleriyle baş başa kalan toplum da, en az tiyatro sanatçısı kadar, artık televizyonla, reklamla, müzikli, danslı komedilerle birlikte geçmişini unutup, kayıp gerçeklik içerisinde görüntünün ürettiği anlamlara sığınmıştır.

12 Eylül'ün somut bazı olaylar üzerinden tiyatro dünyasını nasıl etkilediğine baktığımızda, toplumsal huzuru ve güveni tesis etme amacıyla gerçekleştirilen 12 Eylül'ün, toplumsal alanda üretilen her şeye saldırdığını ve kendi varlığını meşrulaştıracak ve devamlığını sağlayacak kurumları inşa ederek bir emir-itaat düzeni oluşturmaya çalıştığını görürüz. Bu amaçla ülke genelinde kapatılan sahneler, yasaklanan oyunlar, soruşturulan veya işinden uzaklaştırılan sanatçılar olmuştur. Örneğin darbenin ilk günlerinde Şehir Tiyatrosu Genel Sanat Yönetmeni Hayati Asılyazıcı görevden alınmış, yerine önce "müfettiş" sıfatıyla -aynı zamanda kendisi de bu kurumun bir oyuncusu olan- Vasfi Rıza Zobu atanarak kurum denetlenmiş, daha sonra zaten 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu'na dayanarak birçok sanatçının kurumdaki görevine son verilmiştir. Bu arada Devlet Tiyatroları Genel Müdürü Engin Orbey de açığa alınmış, yerine Cüneyt Gökçer getirilmiştir. Brecht'in ***Arturo Ui*** adlı oyunu ve Nazım Hikmet'in ***Ferhat ile Şirin*** adlı oyununun bale uyarlaması sakıncalı bulunarak yasaklanmıştır. Yine bir önceki dönemin önemli tiyatro sanatçıları yeni düzen için sakıncalı görülmüş, örneğin Oktay Arayıcı TRT kurumundaki işinden uzaklaştırılmış, Tuncer Cücenoğlu sürgüne gönderilmiş, Vasıf

[578] Yavuz Pekman, **Çağdaş Tiyatromuzda Geleneksellik**, s.214.

Öngören darbenin şiddetinden kaçarak yurtdışına yerleşmiştir. 12 Eylül'ün toplumcu düşünceyi öne çıkaranlara karşı bu denli acımasız olması ve baskı kurması toplumcu bakış açısını benimseyen diğer yazarları da sindirmiş ve tiyatrodan uzaklaştırmıştır. Diğer yandan bu dönemde Devlet Tiyatroları sanatçılarının maaşlarına iyi derecede zam yapılarak ve 1982 yılında çıkarılan bir yasayla bazı özel tiyatrolara devletten ödenek desteği verilerek darbe iktidarına rıza üretecek, itaat ettirecek, tiyatroyu propaganda aracına dönüştürecek girişimlerde bulunulmuştur.

Tüm bunların yanında 12 Eylül'ü bir kimlik inşa etme ve toplumsal gerçekliği kurgulama projesi olarak ele alan yazarlarımız da vardır. Baskı ve sansür koşullarında, güce ayak direyen, unutmaya karşı olan yazarların oyunlarda çizdiği tablo toplumsal olanın görmezden gelindiğini ileri süren genel söylemin aksine farklı şeyler söyler bize. Oyunlar doğrudan ya da dolaylı olarak topluma egemen olan güçlerin inşa ettiği gerçekliklere yönelik güçlü eleştiriler barındırır. Amacı toplumsal gerçeklik ve kimlik inşası kuramları çerçevesinde bu eleştirileri değerlendirmek olan çalışmamızın inceleme metinlerini bu oyunlar oluşturmaktadır.

Depolitizasyonun herkesi susturduğu dönemde yazılan oyunlarda 12 Eylül dolaylı olarak ele alınabilmişken, 12 Eylül'ü kimlik ve gerçeklik kurgulama yönüyle daha açıktan ele almak ancak seksenlerin sonuna doğru, sıkıyönetim yasalarının esnetilmeye başlandığı zamanlarda mümkün olabilmiştir. 90'lara gelindiğinde ise siyasal, ekonomik ve kültürel durum 80'lerden daha iyi değildir. 12 Eylül'ün kurguladığı yeni toplumsal gerçekliğin iyice yerleştiği, tüketimin özendirildiği, gelir adaletsizliği ve işsizliğin, Güneydoğu Anadolu'daki çatışmaların, ahlaki yozlaşmanın, yolsuzlukların, haksız kazanç elde etme gibi toplumu umutsuzluğa ve çözümsüzlüğe iten sorunların büyüdüğü yıllardır bu yıllar. İyi kötü darbenin kurguladığı toplumsal gerçeklik kanıksanmıştır artık. Yazarlar kanıksanmış bu gerçekliğe karşı, 12 Eylül'ün maskesini düşürmeye, mümkün olduğu kadar gizlediği, örttüğü ne varsa gündeme getirmeye, açığa çıkarmaya, sorgulamaya ve hatırlamaya çalışarak onun kurguladığı gerçekliklerle hesaplaşmaya girişmiştir. Elbette bu amaçla yazılan, egemen gerçekliğin maskesini düşürmeye çalışan her oyun başarılı olmamıştır. Yeni düzenin salt darbeciler tarafından kurgulandığı üzerinde yoğunlaşan

bazı yazarlar, süreç içerisinde maddi gücün çıkarlarına hizmet eden neo-liberal politikaların, postmodernizmle beraber kaybolan gerçeklik ilkesinin ve şeyleşmiş bilinçle beraber toplumun ya da aydınların konumlarını sorumluluk almayan bir noktaya taşımasının yol açtığı durumu gözden kaçırmıştır. Bu şekildeki bir hesaplaşmayı Fethi Demir şöyle yorumlamaktadır:

> Nitekim 12 Eylül darbesiyle hesaplaşmaya çalışan politika, kültür ve sanat dünyasında; konunun darbe döneminde uygulanan işkence, idam, baskı gibi somut acılarla sınırlandırılması aslında darbenin örtük amacının ıskalandığını gösterir. Kamuoyu ise konunun bu yönüne bakıp darbe dönemi yaşanan kimi acıları hatırlayarak ve birkaç darbeci generalin yargılanmasını talep ederek darbeyle hesaplaştığını zannetmektedir. Oysa 12 Eylül'ü sorgulama, teşhir etme ve açıklama iddiası taşıyan çoğu girişimin benzer hataya düştüğü, 12 Eylül'ün toplum, insan, ekonomi, sanat, çevre, kent vb. alanlarda yaptığı tahribatı derinlemesine irdelemekten ve anlatmaktan uzak olduğu rahatlıkla söylenebilir. [579]

Darbeyle doğrudan hesaplaşmaya çalışanlar bazen içselleşmiş mevcut gerçekliğin bu düzenin üreticisi olduğunu görememiş ve esas meseleyi ıskalayabilmiştir. Ya da bazen bunu dolaylı yoldan yapmaya çalışanlar mevcut gerçekliğin gizlediği hakikatlerden yola çıkarak kurgu mekanizmalarını göz önüne serebilmiştir.

Sevda Şener 80'lerden sonra yazılan oyunlarda iki ana eğilim belirlemiştir. Bu iki eğilimden biri olan "içine kapanma", tarihe mal olmuş kişileri, mitolojiyi, söylenceleri konu edinir.

> 12 Eylül darbesinden sonra yazılan oyunların büyük bir bölümünde, konular, tarihten, söylencelerden, masallardan, önemli kişilerin yaşam öykülerinden, anılardan alınmıştır. Kurtuluş Savaşı'nı Atatürk Devrimlerini, Osmanlı İmparatorluğu dönemi olaylarını ele alan, Mevlana, Yunus Emre gibi tinsel değerleri temsil eden düşünür-ozanlarımızın, Namık Kemal, Kubilay gibi mücadele gücünün simgesi olan kahramanların ya da Afife Jale gibi, Cahide gibi sanatçıların, Neyzen Tevfik gibi, Yahya Kemal Beyatlı gibi, Nazım Hikmet, Orhan Veli gibi şairlerin yaşam öykülerini konu alan oyunlar yazılır. Bu oyunlarda ulusumuzun geçmişteki gücünü, insanımızın geçmişteki başarısını hatırlama isteği ve eskiye özlem duygusu sezinlenir. Anılara yönelme eğilimi, içinde yaşanılan ortamdan kaçma ve içe kapanmanın göstergesi olarak yorumlanabilir; 12 Eylül sonrası baskı ortamında

[579] Fethi Demir, **1980 Sonrası Türk Tiyatro Edebiyatı**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2016, s.135.

> yaşanmakta olan eziklik duygusunun, oyunların kurmaca dünyasında yaşatılan güçlülük bilinciyle dengelenmeye çalışıldığı söylenebilir.[580]

Tarihe, masallara, mitolojiye, söylencelere yaslanarak içinde yaşanılan durumun acizliğini unutmanın ve mevcut kimliği yıkıp üzerine yeni kimlik giydirmeye çalışan yeni düzene bir tepki olarak kolektif bellekte aidiyet hissettiği güçlü kimlik arkasına saklanmanın nedeni, şimdiki zamanın işlevsizleşmesi ve bireyin şimdiki zamanda kendini tanımlayamamasıdır. Zamanı ve zemini değiştirerek yazarların yapmaya çalıştığı şey öncelikle, aidiyet bağı kurdukları kişiler ya da geçmiş karşısında şimdiki zamanı önemsizleştirerek ve reddederek en azından kendi kimliklerini anlamlı kılmaktır. Yazarlar öznel gerçekliklerini tehdit altında hissettiklerinden ve tanıklık ettikleri 12 Eylül'ün zorbalıklarını başka türlü anlatamadıklarından, yaşadıkları bu durumu sembolik evrende nesnelleşen gerçeklik üzerinden anlatmaya çalışırlar. Geçmişe geri gitmeleri ve onu özlem nesnesi haline getirmeleri, geçmişin onlara kimliklerini hem kendilerine hem de topluma tanıtacak, meşrulaştıracak ve uğruna yaşanacak bir amaç olarak gözükmesinden kaynaklanır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi yeni düzenle daha açıktan yüzleşme süreci, 80'lerin sonlarına doğru işkence, idam, sürgün ve kayıp olaylarının ele alınmasıyla başlamıştır. 12 Eylül'ün geride bıraktığı acı, karanlık, yitik, kırık dökük tabloyu ele alan yazarların, "baba" tarafından balkona kilitlenen çocuğu uysallaştıran ve merkezden ayrılan kimlikleri "öteki" konumuna yerleştiren mekanizmaları göstererek, mağdurun içinde patlayan çığlıklarına ses olarak, duyarsızlaşmış ve sıradanlaşmış aydın konumunu ifşa ederek, yeni düzenin yeni kimliklerini mercek altına alarak ve evdeki yabancıları görünür kılarak, kapatılan, unutulan, yasaklanan geçmişle yüzleşmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Geçmişle yüzleşme ihtiyacı yine bireyin içine yerleştirilen disiplin iktidarının öznel gerçeklikleri değiştirerek düzen için makbul kimliğe dönüştürülme korkusundan doğmuştur. Zira kimlik kaybı, anlamın kaybıdır.

Kimlik kişiyi başkalarından ayıran, onu kendine ait kılan, kendine ve başkalarına karşı onu meşrulaştıran ve nesnelleştiren şeydir. Nihayetinde hesaplaşma sürecinin gelip dayandığı yer, huzursuzluğun esas kaynağı, yokluğuyla varlığın

[580] Şener, **Oyunlar ve Gerçekler**, s.63.

anlamsızlaşacağı, kişiyi içten içe kemiren kimliğin yok olma tehlikesidir. Yazarların oyunlarda ağırlıklı olarak ele aldıkları şey, geçmişi referans olmaktan çıkaran ve yeni gerçeklikleri öznel gerçeklik haline getiren 12 Eylül'ün kimliksiz ve belleksiz kitleleridir. Bu kitleler maddi üretim ilişkilerinin ve baskının yol açtığı şeyleşmiş bilinçle 12 Eylül'ün kurguladığı gerçekleri insandan bağımsız ve değiştirilemez görerek normalleştirmiştir. Sevda Şener'in ikinci eğilim olarak belirlediği ve birey kurgusunu ele alan *hesaplaşma ve kimlik arayışı* oyunları bu tür oyunlardır.

> (…) ikinci yaygın eğilime en geniş anlamıyla hesaplaşma ve kimlik arayışı diyorum. Özgürlüklerin kısıtlanmasına, işkenceye karşı, baskıcı geleneklere, şeriat özlemine karşı örtük bir hesaplaşma girişimi yanında, insanın vicdanı ile iç hesaplaşmasına girdiğini gösteren oyunlar yazılıyor. Bu oyunlarda iç ve dış çatışma üreten karşıtlık, doğru olduğuna inanılmış değerlerle bu değerleri göz ardı eden ya da tümüyle yadsıyan toplumsal veya bireysel uygulama arasında yer alıyor. Günümüz oyun yazarları sorunun kaynağını topluma egemen olan sistemde, aile kurumunun yapısında, giderek kendi içlerinde arama eğilimindedir. Doğal olan, gerçek olanı, içtenliği, sevgiyi dışlamış olanı yaşama biçimi, ilgisizlik, sorumsuzluk, yabancılaşma süreci olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde bu hesaplaşmanın kimlik arayışına doğru evrildiğini görüyoruz. Kimlik arayışı geçmişe yöneldiğinde yukarıda sözü edilen tarih ve anı oyunlarıyla bütünleşmekte, ruhsal çözümlemelere yöneldiğindeyse kültürümüzün kaynağındaki mitsel öğelere kadar uzanmaktadır.[581]

Tezin inceleme metinlerini oluşturan bu tür oyunların bazılarında yeni gerçekliğe itaat etmemek, kimliğini kaybetmemek, unutmamak için direnen, bazılarında ise unutmak, bastırmak ve kimlik edinmek için tüketen, hazlarına odaklanıp bencilleşen, geçmişin anlam üreten dinamiklerine ve kendine yabancılaşan karakterler ele alınarak mevcut gerçekliklerin maskelediği sorunlar gündeme getirilmiştir.

3.2. BİREY KURGUSUNUN KULLANIMI

3.2.1. KENTE TUTUNANLAR

KAMYON (Memet Baydur/ 1990)

Depolitizasyonun susturduğu yazarların bazıları 1980 sonrası toplumsal gerçeklikteki değişimi serbest piyasa ekonomisinin bir sonucu gibi okusa da bazıları

[581] Şener, **Oyunlar ve Gerçekler**, s.64.

12 Eylül'ün desteklediği bu değişimi toplumun kimlik yapısını değiştirmeye yönelik bilinçli bir girişim olduğu sonucunu çıkarmıştır. Köyden kente göçerek orada tutunmaya çalışanlar üzerinden 12 Eylül'ün inşa ettiği kimlikleri anlatan oyunlardan biri Memet Baydur'un 1990 yılında yazdığı ***Kamyon***[582] adlı oyundur. Anadolu'dan İstanbul'a mal taşıyan bir kamyon anayoldan ayrılıp kestirme yoldan gittiği sırada bozulmuş ve şoför Necati, muavin Recep ve iki hamal Şaban ile Abuzer dağ başında kalakalmıştır. Kimsenin geçmediği bu yolda Şaban ve Abuzer tamirci aramaya gitmiş ama elleri boş dönmüştür. Oradan geçmekte olan iki köylü Zeynel ve Zülfü, en yakın tamirci Angut Memet'i köyün yakınındaki benzin istasyonunda bulacaklarını söylemiştir onlara. Angut Memet ise tam bir düzenbazdır, Almanya ve İstanbul'da para kazanmanın yollarını öğrendikten sonra köye dönmüş, tamircilik yapmış, köye televizyon getirmiş ve bir benzin istasyonu açmıştır. Özal'ın para kazanmak için her yolu deneyen girişimci kimliğidir o. İşine geldiğinde tamirci, işine geldiğinde muavin olur. Oyunun bütününe hâkim olan şey de gelmeyecek olan bu tamircinin beklenmesidir.

Baydur oyunun başında karakterleri şöyle tarif etmiştir: "Altısı da köylüdür. İlk dördü yıllardır şehirlilerle iş tutup, kentin varoşlarında yaşamalarına rağmen köylülüklerini titizlikle –neredeyse- korumuşlardır."[583] Karakterler alt sınıftandır. Zeynel ve Zülfü zaten köylüdür, diğerleri ise köylerinden kopup kente çalışmaya giden karakterlerdir. En eskileri kendini kırk yıllık şehirli sayan şoför Necati şehri sever; ışıkları, asfalt yolu, benzinciyi, fabrikayı medeniyetle özdeşleştirir. Muavin Recep'in şehirdeki geçmişi o kadar uzun olmasa da Necati'ye yön verecek kadar şehre adapte olmayı başarmış bir köylüdür. En alt sınıfı temsil eden Şaban ve Abuzer'in akılları ise köylerinde kalmıştır. Ekonomik zorluklar onları kente sürüklemiştir. Özal'ın pompaladığı zenginlik ve bolluk hayallerinin onlar için gerçekleşmesi mümkün değildir. Mahsur kaldıkları bu dağ başında Abuzer kendi aydınlanmasını yaşamış, egemen güçlerin gerçekliğiyle yaşadıkları gerçeklik arasında uzaktan yakından bir ilgi bulunmadığının farkına varmıştır. O bir köylüdür

[582] Memet Baydur, **Kamyon, Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1994.
[583] a.e., s.131.

ve kendisine vaat edilen koşullar bir yanılsamadan ibarettir. Köye geri dönmek onun için en iyisidir. Şaban içinse öyle bir seçeneğin olmadığını görürüz.

> ŞABAN Ben nereye gidebilirim buradan? Köye dönemem ki! Ulan derler adama, en aşağısı hamallık, onu bile yüzüne gözüne bulaştırdın derler. Muhtarlıkla, jandarmada kral olmazsan kimse bir şey demez, hamallığı beceremezsen elin günün eğlencesi olursun. Başka iş tut diyeceksin he mi? Para gerekir onun için de. Çiftçi olmak için toprak gerektiği gibi…[584]

Karakterlerin hepsi ait oldukları sınıfın bakış açısıyla donatılmıştır. Şaban'ın sözlerinden de anlaşılacağı üzere egemen maddi güçlerin kurumlaştırdığı gerçeklikler onların bilinçlerini ve yaşam biçimini belirlemiştir. Onun dışında bir bilinç geliştiremez, kimliklerini farklı gerçeklikler üzerinden inşa edemezler.

Oyunun başında Recep'le Şaban can sıkıntısından, biraz da içlerinde yiyecek olup olmadığının kontrol etmek amacıyla, Necati'nin tüm karşı gelmesine rağmen, taşıdıkları dört sandıktan birini açmıştır. Sandığın içinden kurmalı oyuncak ayılar çıkmıştır. Ayşegül Yüksel, Baydur'un gerçek ayıların olması gerektiği bu dağ başına oyuncak ayıları koyarak ironi yaptığını düşünür; öyle "gelişmiş" bir Türkiye ki dağda ayı yoktur ama tamirci de yoktur.[585] Oyunun sonuna kadar iki sandık daha açılacaktır. İçlerinden çıkan şeyler ise dağ başında hiçbir işe yaramayacak deniz oyuncakları ve kürelerdir. Deniz yoktur ama oyuncağı vardır! Toplum reklamların etkisiyle ihtiyacı olmasa bile tüketmeye alıştırılmıştır; Zeynel ve Zülfü bu oyuncaklardan satın almadan köye dönmeyecektir.

Tüketim olgusunun neden olduğu bilinç şeyleşmesi bu eylemlerin gerekçesini oluşturur. Tüketim bilinçleri bile nesneye dönüştürmüştür. Artık anlamı kurumlaştıracak, onu nesnelleştirecek yapı nesnedir. Birey kendini bu yapıların bir uzantısı olarak kurgular. Bu manada Zeynel ve Zülfü'nün sadece televizyonda gördükleri ve hiçbir işlerine yaramayacak olan oyuncakları satın alması, nesnenin kendisine yüklenen anlamlar aracılığıyla yok olan şeyi var etme işleviyle ilgilidir. Nesnenin ne olduğu değil neyi temsil ettiği önemlidir. Deniz ve güneş yoktur belki

---

[584] a.e., s.161.
[585] Ayşegül Yüksel, **Çağdaş Türk Tiyatrosunda On Yazar**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1997, s.145.

ama o hayale ulaştıracak oyuncağı vardır. Karakterler tüketim nesnelerine sahip olarak aslında olmadıkları kimliklerin sahibi olmaya yönlendirilir.

1980'lerin sonundan itibaren özel televizyon kanallarının yayına başlamasıyla rekabetçi ortamın oluşması ve bu rekabeti sağlamak için dikkat çekici yayınların yapılması, TRT'nin yasakladığı şeylerin dışına çıkılması, şiveli ve argo konuşulması ve çok sesliliğin özendirilmesiyle toplumun gündelik dili televizyon Türkçesi olmuştur. Dil alanına yapılan bu müdahalelerin amacı dil aracılığıyla yeni kimliği kurumlaştırmaktır. Baydur, karakterlerin dilini kurarken televizyon Türkçesi'nden etkilendiği söyler. "Tümüyle karmaşık, birbirinin içine geçmiş, televizyon Türkçesi denilen felaketten son derece etkilenmiş, büyük şehir Türkçesine kıyısından bulaşmış, köyündeki lehçeden tastamam kopmamış bir "ÇORBA" Türkçesiyle yazmayı denedim."[586]Televizyon bu anlamda yeni kimliği kurumlaştırma aracıdır. Aynı zamanda toplumun neyi tüketmesi gerektiğini belirleyen ürün tanıtım aygıtıdır.

> RECEP (*Kamyonun altında yatan Şaban'a seslenir*) Heoyy, su geldi, ister misin?
> ŞABAN Yok istemem. Ben bir kakala içeceğim.
> RECEP Ne?
> ŞABAN (*Torbasını karıştırır*) Şeherden almıştım yola çıkmadan önce bir tene.
> RECEP Ne almıştın?
> ŞABAN Kakala…
> RECEP O da neyin nesi?
> ŞABAN Kakala ile cıbıs aldım bir paket ilen…
> RECEP Ne diyorsun lan oğlum?
> ŞABAN (*Torbadan bir şişe koka-kola çıkarır*) Dehe! Kakala içip serinle! (*Bir pakette cips çıkarır*) Cıbıs ile biraber pek gözel![587]
> (…)
> NECATİ Seyrediyon mu tilivizyon?
> ŞABAN Hepsini değil. Reklamları hiç gaçırmam. Bir de aklak saatini…
> NECATİ Ehlak ulan Ehlak!
> ŞABAN Hee, bir de onu… Film neyin olursa da bakıyom…[588]

Reklamlar aracılığıyla ihtiyaç üreten pazar ekonomisi, karakterlerin en köylüsü Şaban'a Coca-cola içirir, cips yedirir, Abuzer'in cebine Zippo çakmak koyar. Onları medeniyetsiz olmakla eleştiren Necati'nin dilini bile bozar televizyon.

[586] Baydur, **Kamyon,** s.158.
[587] a.e., s.137.
[588] a.e., s.137.

Televizyondaki ahlâk saati programıyla makbul kimliğin çerçevesi oluşturulur. Althusser devletin haber aygıtlarının işlevinden "tüm yurttaşları basın, radyo, televizyon ile günlük milletçilik, şovenizm, liberalizm, ahlakçılık vb. dozlarıyla besler"[589] şeklinde söz ederek üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde ideolojik aygıtların önemine değinmiştir. Üretim ilişkisi egemen ideolojinin işlemesi için uygun koşulların oluşturulması ve bunun devam ettirilmesidir. Haberleşme aracı olarak her eve giren televizyon egemen güçlerin toplumu kendi isteklerine göre dizayn etmek ve yeni kimlik inşa etmek için kullandığı ideolojik bir aygıttır bu anlamda. Dönemin siyasal ve ekonomik güçleri tüketici kimlik inşa etmek için televizyona başvurduğu gibi uysal ve muhafazakâr kimlik için de televizyona başvurur. Televizyon bir taraftan inşa edilen kimlikleri kurumlaştırırken diğer taraftan ahlâk saati adı altında din kurumundan aldığı destekle bu kimlikleri halk katında nesnelleştirerek meşrulaştırır.

Sevda Şener'e göre, ekonomi politikalarındaki değişimin bireyin gerçekliklerini etkilemesiyle ortaya çıkan arada kalmışlık hali, bu oyunun ana temasını oluşturur.

> Kırsal kesim insanının doğaya yakınlığına, içtenliğine, yaşama sevincine karşın, büyük kentlerde, pazar ekonomisinin acımasız rekabet ortamında yaşamını sürdürmek zorunda olan insanların doğaya da, kendilerine de, yabancılaşmış olması, köyden kente göçenlerin bu iki farklı ortam arasında sıkışmışlığı ana tema olarak oyunun bütününe özümletilmiştir.[590]

Arada kalmışlık hali aslında mevcut gerçekliğe yabancılaşan bireylerin koşulları kendi lehine düzenleyecek, değiştirecek ekonomik güce ve bilince sahip olmadıkları için yaşam içerisinde debelendikleri durumdur. Var olan toplumsal gerçeklikte kendini göremeyen, bilinci şeyleşen birey, nesnenin inşa ettiği anlamın ardına saklanan egemen gücün ve ideolojinin çarpıttığı gerçekliği yaşar. Mevcut yaşam koşulları nesnel gerçekliği inşa ettiği gibi kimlikleri de inşa eder. Baydur, kimlik değişimi uğruna kendi sosyo-ekonomik şartlarından koparılan bireyin serbest piyasa ekonomisi şartlarını yaşamak zorunda kalmasını ve bu değişimi içselleştirmeye çalıştığı süreçte bocalamasını, yabancılaşmasını ve çaresizliğini anlatır.

[589] Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, s.179.
[590] Sevda Şener, **Gelişim Sürecinde Türk Tiyatrosu**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2011, s.226.

EŞİK (Hasan Erkek/ 1997)

Kimlik değişimini ele alan bir diğer oyun Hasan Erkek'in 1997 yılında yazdığı, Bakırköy Belediyesi Yunus Emre Ödülü'nü kazanan ***Eşik***[591] adlı oyundur. Oyunda köyde geçim sıkıntısı yaşayan beş kişilik bir aile, dedeyi ve nineyi köyde bırakarak şehre göç eder ve 1980 sonrası uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarının dizayn ettiği yeni gerçeklikte kendileri için inşa edilen tüketici kimliği içselleştirmeye çalışır. Baba Halil'in şehre göç etme isteğinin nedeni köyün imkânlarının yetersizliğinden ziyade şehirdeki ticaret imkânlarının daha cazip olması ve şehrin daha fazlasını kazanma fırsatı sunmasıdır.

> HALİL (…) Mal mülk dediğin üç adım tarlayla üç beş ağaç değil miydi? On beş yirmi tane de keçi-koyun. Her şeyimizi sattık, şu bakkal dükkânına ortak bile olamıyoruz. Otlaklar dersen çöle dönmüş hepsi. On koyun beslemeye kalksan doyuramazsın. Şehre göçmeyip de aç açına dağ başını mı bekleyecektik… En doğrusu bu. İnsan boğulacaksa da büyük denizde boğulmalı.[592]

Halil köyün ekonomik kaynaklarını yeterli bulmayarak köyden kente göçü bu şekilde gerekçelendirir. Fakat aile için amaç karın doyurmaksa, şehir bundan fazlasını zaten sunmaz onlara. Büyük oğlu Kerem tıp fakültesini kazanmıştır ve İstanbul'da okuyacaktır. Köyde de olsa şehirde de olsa eğitimi için ona vereceği para aynıdır. On yedi yaşındaki İpek'in köydekinden farklı bir geleceği yoktur; okula gitmek onun payına düşmemiştir, gelecek düşleri evlilikle sınırlıdır. Evin küçük oğlu hasta Mıstık bile şehrin imkânlarından yararlanamamış, doktora götürülmemiştir.

> HALİL (…) Bu şehir o kadar insanı üstünde barındırıyor da bir tek bizi mi savuracak sırtından. Sonradan şehre gelenler arasında ne kadar zengin, ne rahat insanlar var bir bilsen. İnşallah biz de yavaş yavaş toparlanırız.
> FERİDE Mıstık'ı da bir doktora göster artık.
> HALİL Doktor muayene için dünyanın parasını ister. Hem doktor ne yapsın. Bizim suçumuz. Koruyup kolladıkça mızmızlığı artıyor. Zorlamak lazım biraz. Arada bir kulağını çekmeli ki hayata karışsın. (…)[593]

Keza şehir karısı Feride'nin de öznel gerçekliğini değiştirmemiştir. Feride, kızının köydeki nişanını bozmasına destek verse de "Ancak namuslu kızların gelinlik

[591] Hasan Erkek, **Eşik**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2007.
[592] a.e., s.22.
[593] a.e., s.34.

giymeye hakkı olur. Sen o şehirli kızlar gibi olsan başımıza bir namus meselesi açsan, baban öldürür seni valla. Öldürmezse Kerem, o da yapmazsa ben öldürürüm seni"[594] gibi sözleri, onun öznel gerçekliği üzerinde hâla geçmişte kurumlaşan geleneklerin, törelerin ve sembolik evrenin etkisi olduğunu gösterir. Beyaz gelinliğe ve namus kavramına yüklediği anlamlar onun geçmişte içselleştirdiği değerlerin resmidir. Dönemin egemen güçlerinin, daha iyi hayat koşullarına sahip olmayı vaat ettiği kimliklerini yeni anlam yapıları üreterek tüketici kimlik konumuna yerleştirmeye çalışmasının o kadar kolay olmayacağı anlaşılır. Bireyin öznel gerçekliğinin yaşanan yerin değiştirilmesiyle bir anda değişmesi mümkün değildir. Gerçekliği değiştirmenin, eşiği atlamanın bir bedeli olacaktır.

Tüketim olgusu kimlik değişimini kurumlaştırarak nesnel gerçeklik haline getiren bir araçtır. Kerem'in parasızlıktan dolayı okuluna devam edemeyip ailesinin yanına geri döndüğünde karşılaştığı manzara bunu daha iyi anlatır.

> KEREM (…) (*Etrafına bakınır*) Demek televizyon aldınız. Büfe, koltuklar, kanepeler.
> FERİDE (*Saf bir sevinçle*) Buzdolabı, çamaşır makinesi, yatak odası takımı da aldık. Misafir odası pek güzel oldu. Bir görsen.
> KEREM Niye aldınız bu kadar eşyayı ana! … Mağaza mı açacaksınız...
> FERİDE Ne bileyim ben oğlum. Herkesin varmış. "Bizim de olsun," dedi baban. Ele güne karşı ayıp olmasın diye aldık işte.
> KEREM Demek ben, ele güne karşı ayıp olmasın diye çektim onca sıkıntıyı.[595]

1980'lerin yükselen değeri tüketim, toplumu esir almıştır. Toplum neye ihtiyacının olduğunu reklamlardan, dergilerden, televizyonlardan, komşu evlerden öğrenmeye başlamıştır. Bu bir çeşit toplumsallaşma ve yeni kimliğin kurumlaşma aşamasıdır. Feride şehirli zevkiyle donatılmış evlere giderek kendi evinin ihtiyacını belirler. Komşusunun evinde varsa, Halil'in evinde de olmalıdır. Taksitle alışveriş metaya sahip olmayı kolaylaştırmıştır. Şehirli kimliği, gösteri nesnesine dönüşen eşyalara sahip olmakla edinilecek bir kimliktir. Burada maksat kimliği bu nesnelere sahip olmaya indirgeyerek kitleleri sınıf bilincinden yoksun bırakacak popülist ekonomi politikalarıyla toplumu teslim almaktır. 1960'lı yıllardan itibaren köyden kente doğru artan göçle birlikte işçi sınıfı oluşmuş ve bu işçi sınıfı sermaye karşısında mücadele

[594] a.e., s.89.
[595] a.e., s.55.

vermiştir. 1980 sonrasının ekonomi politikalarında ise haklarının farkında olan ve bunun için mücadele eden bir işçi sınıfına yer yoktur. Hakları için mücadele eden 12 Eylül öncesinin etkin kimlikleri artık ona verilenden fazlasını talep etmeyecek, kazandığını tüketerek kapitalist sisteme geri iade edecek ve yeni düzene itaat edecek kimlikler şeklinde dönüştürülecektir.

Aile, değişen gerçekliklerin sancısını yaşar, yeni hayat onları korkutur. "Eşik"in bir tarafı köy, diğer tarafı şehir gerçekliğidir. Ayşegül Yüksel oyunun adı gibi oyunda da sürekli vurgu yapılan "eşik" kelimesini "kentlileşme sürecindeki ailenin, atlamaya çalıştığı psikolojik, kültürel, ekonomik 'eşik' "[596] diye tanımlayarak iki gerçeklik arasında çatışmanın kurulduğu yeri tarif eder. Ne tam olarak köye aittirler, ne de şehre. Sürekli tekrarladıkları "bizim neyimiz eksik onlardan" sözüyle ihtiyaç hissettikleri şehirli kimliğini tüketerek meşrulaştırmaya çalışırlar. Maddi olarak zorlandıkları, tüketemedikleri durumlarda kendilerini ezilmiş ve yenik hissederler. Örneğin Kerem'in İstanbul'da girdiği ve esasında parasızlıktan tutunamadığı arkadaş çevresi giyindiğiyle, yediği içtiğiyle yeni düzenin tüketici kimlikleridir; tıpkı İpek'in şehirdeki hayatı dergilerden takip eden arkadaşı Sevil gibi. Kerem tüketecek parası olmayınca yoksunluk yaşar ve var olan kimliğini de kaybetmemek için ailesinin kurumsal düzenine geri döner. Ailesinin gerçekliklerine de ait olmadığını hissedince tekrar İstanbul'a gider ama bu kez kendisi gibi cebindeki paraya göre tüketen, "paylaşan" insanların arasına katılır. Hasan Erkek burada toplumsal gerçeklikteki tüketici kimliklerin karşısına birliği, beraberliği, paylaşmayı yücelten kimliği koyarak alternatif gerçekliklerin her zaman var olduğunun altını çizmiştir.

Halil ve Feride tüketmenin cazibesine kapılsalar da şehirlilerin değerlerini beğenmez, onları dürüst ve namuslu bulmazlar. Halil, ortağının sürekli arkasından iş çevirdiğini ve kendisini kazıkladığını düşünür. Feride de komşusu Mehpare'yi ve kızı Sevil'i ahlâklı bulmaz. İnsanları gibi yolları da bozuktur, yaya kaldırımdaki taşların altı su doludur. Bir yandan şehirli kimliklerin olumsuzluklarını eleştirirken diğer yandan bu olumsuzluklar üzerinden kendi kimliklerine bir meşruiyet alanı

[596] Ayşegül Yüksel, "Değişim Sancıları İçindeki Bir Toplumdan Sancılı Bir Oyun", **Eşik**, Hasan Erkek, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2007, s.7.

yaratırlar. Sanki şehirde kızı ve oğulları için harcamadıkları parayı tüketim için harcayan kendileri değilmiş gibi. Bu anlamda yazarın, tüketimi bir kimlik meşrulaştırma aracı olduğu kadar, gerçekliği şeyleştiren ve kişiyi bu gerçekliğe yabancılaştıran bir araç olarak da ele aldığını söyleyebiliriz.

Onların kendi ürettikleri gerçeklikte kendilerini görememeleri ya da onları inşa eden gerçekliklerin boyunduruğunda yaşamaları "yanlış bilinç" kavramıyla açıklanabilir. Marx olumsuz ideoloji kavramsallaştırmasında yanlış bilincin kaynağını maddi üretim koşulları olarak görür.[597] Gerçeği şeyleştirerek bilince çarpık yansımasına neden olan maddi üretim koşulları, ideoloji aracılığıyla maddi güçlerin çıkarını gözetecek şekilde nesnel gerçeklik üretir. Nesnel gerçekliğin değişmesi maddi koşulların değişmesine bağlıdır. Feride ve Halil'in oğullarının ölümü için cahilliklerini gerekçe göstermesi, mevcut ekonomik koşulların bakış açısından gerçeği algılamalarının sonucudur. Temsil ettikleri sınıfın görüşüne sahip oldukları için gerçeği de ancak bu bakış açısıyla değerlendirebilirler. Esasında Mıstık'ın ölümüne, Kerem'e yeteri kadar para gönderilmemesine, Sevil'in eğitim almamasına ve paranın tüketime harcanmasına neden olan, onların göremediği, yanlış bilinçle kavradıkları şey, maddi üretim ilişkilerinin yarattığı ekonomik yetersizliğin bilince cahillik olarak yansımasıdır. Yazar, kendi ürettikleri gerçeklikte kendilerini göremeyen ve sorumluluk almayan bu birey kurgusunu eleştirirken merkeze sosyo-ekonomik ve kültürel değişimi yerleştirir. Bu bağlamda bireyin tavrını egemen güçlerin ideolojilerinden bağımsız ele almaz.

Karakterler kente tutunmuş olsalar da bir tarafları hep köydedir. Ara sıra köyden gelen Durmuş'tan haber almaya çalışırlar. Köy yokluğuyla varlığını korumaya devam etmektedir. Kışı geçirmek için şehre gelen dede ve nine bir süre sonra şehrin onlara göre olmadığını görür ve bahar geldiğinde ilk fırsatta köye döner. Durmuş'un, "Herkes köyden şehre göçüyor, sizse köye dönmek istiyorsunuz… Hayvancılık öldü. Tarlalar desen, yetmiyor artık"[598] demesine rağmen. Halil ve Durmuş'un köyün ekonomik anlamda işlevsizleştiğini her fırsatta yinelemesi şehir hayatını ekonomik fırsatların bolluğu üzerinden meşrulaştırmaya çalıştıklarının bir

[597] Bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi,** s.50-51.
[598] Erkek, **Eşik**, s.84.

göstergesidir. Fakat köy onların gerçekliklerinin belirlendiği yerdir. Ne kadar sırt çevirmek isteseler de ondan kaçamazlar. Mıstık cehalet yüzünden doktora götürülmediği için ölmüş, İpek ise şehirde aşık olduğu genç tarafından kandırıldığını anlayınca annesinin ve de kendisinin içselleştirdiği namus kavramının korkusuyla canına kıymıştır. Ailenin daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak için atladıkları eşik onlara iki çocuğunu kaybettirmiştir. Yazar, şehrin cazibesine kapılan köylünün tarlasını, hayvanını satarak kente göç etmesini iki gerçeklik arasında bocalayan aile üzerinden vererek ekonomi politikalarının neden olduğu gerçeklik değişiminde yaşanan sancılı sürece dikkat çekmiştir.

3.2.2. KÖŞEYİ DÖNENLER

YEŞİL PAPAĞAN LİMİTED (Memet Baydur/ 1992)

Memet Baydur, 1992 yılında yazdığı ***Yeşil Papağan Limited***[599] adlı oyunda 1980 sonrasının suça bulaşmış, iktidarla ilişkili, kanunsuz, korkusuz, acımasız mafya kimlikleri ile sanat, spor ve eğlence piyasasının parlattığı imaj kimliklerini ele alarak, bu kimlik kurgularının içselleşme sürecini ve bu süreçteki yabancılaşmayı anlatır. 1980 sonrası kimlik politikalarının değişiminde neo-liberalizmi, küreselleşmeyi, özelleştirmeyi, piyasacılığı, pazarlamayı, bir koyup üç almayı savunan Özal iktidarının etkisi büyüktür. Piyasacı, mafyatik, müteahhit, borsacı, banker, işletmeci kimlikler bu dönemin yükselen ve imrenilen kimlik figürleri arasındadır.

"Yeşil Papağan Limited" adlı paravan şirketin dört ortağı Talat, Enver, Burhan ve Turhan yazıhanelerinde ünlü ünsüz misafirlerini ağırlayıp mafya usulü çözümlerle birçok problemin üstesinden gelmektedir. Yazıhanelerini ziyaret eden tele-kız, gol kralı, şarkıcı, politikacı, gazeteci dostlarının sorunlarını çözer ama diğer taraftan kazançlarına da ortak olurlar. Talat ve Enver şirketin büyük ortaklarıdır. Çıkar ilişkilerine dayalı ortaklıkta Burhan ve Turhan ihanet gerekçesiyle yazıhanede Talat tarafından öldürülür.

> Şüphelerle dolu dünyada güvenin bedeli ölümle ödenir. Sistem hata yapanı, kuralları unutanı yok eder. Oyunda, para ekonomilerinin güvensizlik, karmaşa

[599] Memet Baydur, **Yeşil Papağan Limited, Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1994

> ve korku dolu dünyasını yaşamaya mahkûm edilen oyun kişileri vardır. Kendi çıkarlarını maksimize eden homo economicus, yani ekonomik insan (!) insanca değerlerden uzaklaşır. Köşe dönmek hainliği beraberinde getirmiştir.[600]

Talat için adam öldürmek sıradan bir olay olsa da, parayla kimlik sahibi olunan bu gerçeklikte yaşamaktan sıkılmıştır. Bir gün sıranın ona geleceğini bilmekte, hatta bu zamanın yaklaştığını hissetmektedir. Enver, "yumuşak görünmesine rağmen acımasız olan", "kumar, eroin, bar pavyon, silah kaçakçılığı, senet, faiz ve bütün temiz işlerden kazandığı parayı fazla cömertçe dağıtan" ve içine kapanan Talat'tan rahatsız olduğu için onu tetikçi yaşlı bir kadına öldürtür. Kirli işlerden kazandığı paraları ise işbirliği yaptığı bakanın gönderdiği "yabancı dil" bilen, iki genç "yuppie" işadamıyla birlikte aklayacaktır. Oyun, Enver'in işleri birkaç günlüğüne genç işadamlarına bırakarak Talat'ın sevgilisi Filiz'i de yanına alarak yurt dışına gitmesiyle sonlanır.

Artık piyasa Talat, Burhan, Turhan gibi yasadışı ve kaba kuvvete dayalı kimlikleri değil, dönemin gerçeklerini içselleştiren, kabuk değiştirmiş, eğitimli işadamı kimliklerini tercih edecektir. Karşımızdakiler ister Talat, Enver, Burhan gibi kaba kuvvete dayalı mafya kimlikler olsun, ister Faruk gibi gol kralı, İlhan gibi meşhur şarkıcı olsun, isterse de eğitimli iş adamlarını temsil eden "yuppie" kimlikler olsun, hepsi dönemin ekonomik koşullarını kurgulayan iktidarın bu koşullara halk katında onay almak için inşa ettiği, Manuel Castells'in tanımlamasıyla, "proje kimliklerdir."[601] Zenginlik, şöhret, gösteriş ve güçle donatılan bu kimlikler toplumsal yapıyı değiştirerek varlığını sürdürmeye çalışan siyasal iktidarın kimlik kurgularıdır.

Doğu'dan gelmiş ve sokaklarda büyümüş bir çocuk olarak Talat geldiği noktadan memnun değildir, insani değerlerini kaybettiğini bilir. Ait olmadığı bir dünyanın yabancısıdır o, içselleştiremediği gerçeklikleri yaşamaktan zevk almaz, ne dilini bilmediği Paris'e gitmek ister, ne de Kuşadası'na tatile. Akvaryumda balık besleyerek, video-kasetlerde deniz ve gökyüzünü izleyerek geçmişini arar. Köyden gelerek tutunmaya çalıştığı büyük şehir, güveni, sadakati, samimiyeti, çocukluğunu almış, yerine her an ölümü ensesinde hissederek illegal yollardan kazandığı parayla,

[600] Sevda Şener, Ayşegül Yüksel, Filiz Elmas, **Elveda Dünya Merhaba Kainat**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2002, s.56.
[601] Bkz., Manuel Castells, a.e., s.12.

çıkara dayalı insan ilişkilerini vermiştir. Bu saatten sonra yanlış hayatı doğru yaşayamayacağını ve buna zamanının yetmeyeceğini bilir. Parayla oynayan, köşeyi dönmüş, mafya olmuş Talat'ın hüzünlü hikayesi üzerinden 80 sonrasının zenginlik, başarı, çoğulluk, özgürlük vaat eden kimliklerinin aslında kurban olduklarını ve yasa dışılığın kurumlaştığını ve normalleştiğini öğreniriz.

Oyunun başında yazıhanenin dekoru ve çaycı Mahmut'un yazıhanede ne iş yapıldığını anlattığı sahne 1980'lerin gerçekliklerinin neler olduğu ve bu gerçekliklerin hangi kurumlar aracılığıyla nesnelleştiği ile ilgili fikir verir. Yazıhanedeki mor kadife perdeler, lambri duvarlar, ceviz mobilyalar, altın yaldızlı masa, şiltler, yabancı marka içkiler, sehpanın üzerinde dondurulmuş kobra yılan, duvarlarda ünlü ressamların tuvalleri, televizyon, video, akvaryum, kitaplık, siyah kapaklı kitaplar ve kitapların arasında bir kurukafa, tam olarak 80'lerin zenginlik sembolleriyle dolu, arabesk, abartılı, karanlık ve popüler kimliklerinin sonradan görme zevksizliğini yansıtan bir dekorun parçalarıdır. Dönemin "paralı" kimlikleri dekorla bütünleşmiştir. Ünlü ünsüz birçok kişinin işinin düştüğü bu yazıhaneyi Mahmut şöyle anlatır:

> İthalat, İhracat, Danışma, İkna Etme, Kulak çekme, İhtar Verme, Tekdir, Kötek, Kol Bacak Kırma, Yanaklardan Öpme ve Son Defa Gömme Limited Şirketi olarak kuruldu burası. Fakire Fukaraya Yardım, Zenginden Alıp Fakire Verme, Robin Hood, Zaloğlu Rüstem, Gece Kulübü ve Pavyon İşletenler Derneği Genel Merkezi ve Liman İşçileri Sendikası ve Korku Film Ajansı, Kurt ve Yasemin Çiçek Dağıtım Firması'nın Genel Merkezi olarak da bulunduk bu adreste.[602]

Neo-liberal ekonomi politikalarının benimsenmesi sonucu piyasalar dış sermayeye açılmış, uluslararası ithalat, ihracat ve danışmanlık şirketleri yaygınlaşmış, bu şirketler gibi kurulan bazı paravan şirketler aracılığıyla da illegal işlere meşru kılıf oluşturulmuştur. "Yeşil Papağan Limited" adlı şirket bunlardan birisidir ve burada işler mafya usulleriyle ve kaba kuvvetle yürütülür. Kanunsuz ve karanlık işlerden gelen paranın gece kulüplerinde, pavyonlarda, yapım şirketlerinde, ajanslarda nasıl harcandığı ve fakir fukaraya dağıtma, zenginden alıp fakire verme adı altında nasıl aklandığı gösterilir. Bu manada 12 Eylül ve Özal iktidarının benimsediği ekonomi

[602] Baydur, **Yeşil Papağan Limited,** s.8.

politikalarının kurumlaşması ve meşrulaşması, kısa yoldan zenginlik vaat eden, köşeyi döndüren, paraya yön veren bu kurumlar aracılığıyla olmuştur diyebiliriz. Ayşegül Yüksel'e göre de Özal'ın kurguladığı ekonomik gerçeklikleri ele alan bu oyunda, "politika-işadamlığı-spor-popüler sanat ortamlarında son on yıldır izlenen parasal patlamanın gerisindeki yalın 'orman yasası"[603]anlatılmıştır.

Özal iktidarının kurguladığı gerçeklik içerisinde birey kolektif duyguyu kaybetmiş, kendiliğini keşfederek bireyselleşmiş ve arzularını tatmine yönelmiştir. Dolayısıyla dönemin parlak sanatçıları "star", futbolcuları ise "kral" olmuştur. Gol kralı Faruk transfer parasını tam alamamaktan, kaseti milyonlar satan, pop-arabesk karışımı şarkıcı ve televizyoncu İlhan ise korsana düşen kasetleri nedeniyle yeterince kazanamamaktan şikâyetçidir. Herkes dönen bu çarktan payına düşenin fazlasını talep etmekte, kazandıkça da kendini ulaşılmaz görmektedir. Topluma egemen olan gücün gerçekliklerini yaşayarak yeni düzenin temsilcilerine dönüşen bu kimlikler sahip oldukları paraya göre değer kazanan kimliklerdir. Örneğin İlhan üzerinde renkli, uyumsuz, karmaşık, ünlü sanatçılarla simgeleşmiş kıyafetlerden parçalar taşıyarak, abartılı takılar ve pahalı saatler takarak, vitamin hapları içerek, bir de kasetinin filmini çekerek 1980'lerin köşeyi dönen "meşhur sanatçı" kimliğini sergiler.

Enver ve Talat'ın yazıhanesinin müdavimleri arasında devlet ihalelerinden haksız kazanç elde etmeye çalışan, mafyayla ilişkili politikacılar ve gazeteciler de mevcuttur. İhale yoluyla devletin parasını bu şirketler üzerinden kendilerine aktaran işbirlikçi bakan Adnan ve gazeteci Beyhan nüfuzlarını kullanarak aslan payına konmaya çalışır. Yalnız bu işte "Siz bize yardım etmiyorsunuz.… Biz size yardım ediyoruz"[604] sözüyle kuralları belirleyen taraf mafya dünyasıdır; yani aslan payı onlara aittir. Yaptıkları işe halktan onay almak ise gazetecinin görevidir. Bu işten yüzdelik payını alan gazeteci "ben yarın gazetede öbür firmaların ne masonluğunu bırakırım, ne komünistliğini"[605] diyerek diğer firmaları susturmak için hiçleştirme hazırlığına girişir. Gramsci'ye göre iktidarın varlığını sürdürebilmesi için toplumun

[603] Yüksel, **Çağdaş Türk Tiyatrosunda On Yazar**, s.152.
[604] Baydur, **Yeşil Papağan Limited,** s.23.
[605] a.e., s.24.

çıkarlarını kendi çıkarlarına eklemlemesi, kendi çıkarlarıyla toplumun çıkarlarını az da olsa uzlaştırması gerekir. Bu sivil hegemonyanın işlediği yerdir. İktidarın kurguladığı gerçeklikler medya gibi sivil hegemonya araçlarıyla halka taşınır ve halk katında onlara rıza üretilir. Bu anlamda devlet-mafya ilişkisinin üçüncü ayağına medyayı yerleştiren Baydur dönemin kurgu gerçekliklerinin nasıl meşrulaştırıldığını ve bu gerçekliklere halktan nasıl onay alındığını göz önüne sermiştir.

KAŞİF-İ EYVAH NADİR EFENDİ (Ahmet Önel/ 1998)

Ahmet Önel'in 1998 yılında yazdığı ***Kaşif-i Eyvah Nadir Efendi***[606] adlı oyununda ele alınan Nadir karakteri, Memet Baydur'un köyden kente gelerek çocukluğunu sokakta geçirmiş Talat karakterinin aksine Cumhuriyet'in idealist bir öğretmeni olan babasının öğrettikleriyle büyümüş ve üniversitede eczacılık eğitimi almış bir karakteridir. Talat gibi o da 1980 sonrasının köşeyi dönmüş kimliklerinden biridir. Bu oyun, geçinmek için başka yol bulamayınca yasa dışı işlere girerek çok para kazanan, sonrasında işler bozulduğunda bütün bu işleri bırakarak bir kasabaya yerleşen ve geçmişini ve kendini yeniden bulan Nadir'in hikâyesidir.

Yazar Nadir'in zamanıyla dedesinin zamanını karşılaştırarak hem toplumun anlam sistemi üzerinde egemen güçlerin hegemonik olduğuna dikkat çeker hem de kimliğin kurumlaşmasında ve meşrulaşmasında kullanılan araçları gösterir. Nadir, babasından ve dedesinden eyvah demenin zayıflık olduğunu öğrenmiştir. Cumhuriyet'i kuran ve onu memleketin dört bir yanına götüren ataları için eyvah demek yoktur, zorluklarla mücadele etmek vardır. Benedict Anderson'a göre ulus "hayal edilmiş bir cemaat"tir ve ulusa ait üyeler birbirini tanımasalar da birbirlerini zihinlerinde yaşar.[607] Bu anlamda ulus-kimlik bir tahayyülden ibarettir ve ulus devletin kurguladığı bir kimliktir. Nadir'in dedesinin ve babasının ait olduğu kimlik de, Cumhuriyet ideolojisini benimseyen, ulusal değerlerle ve görevlerle donatılan, toplumsal homojenlik fikrine dayalı kurgu bir kimliktir. Ulus-kimliğin bir üyesi oldukları için Cumhuriyet'in bir neferidir onlar ve vatanı kalkındırma, çok çalışma,

[606] Ahmet Metin Önel, **Kaşif-i Eyvah Nadir Efendi**, Devlet Tiyatroları, Çoğaltılmış Metin, 1998.
[607] Bkz. Anderson **Hayali Cemaatlar,** s.20.

devlete itaati örgütleme gibi görevleri vardır. Dolayısıyla bu anlam sisteminde eyvah kelimesi acizlikle eşdeğerdir. Öyleyse onların yetiştirdiği Nadir de eyvah demeyecektir. Oysa dönem dedesinin ya da babasının yaşadığı dönem değildir. Bu dönemde ne Nadir'in ailesinden almış olduğu eğitimin, ne de okulda aldığı eğitimin bir geçerliliği kalmıştır.

İdealist ve çalışkan olmak eskinin değerleridir. Yeni düzende çalışmadan para kazanmak amaç olmuştur. Nadir gazetede gördüğü iş başvurusuna gidince görevli onu soruşturmak ister. O bunu 12 Eylül'ün sıradanlaştırdığı güvenlik soruşturması zannetse de bu soruşturma başkadır.

> Demek eczacılığı bitirdin. Hımm. Olmadı evlat. Bizim işimiz ilaç. Şimdi bize ne lazım.. Devlette işimizi takip edecek biri. Peki oralarda kimler var? Eczacılık mezunları. Onlarla kim cebelleşecek.. Sen… Yani aynı okul mezunu. Peki birader, sen şimdi aynı okulda aynı sırayı paylaştığın adamla gırtlak gırtlağa gelebilir misin-olmadı. Üstün de temiz pakmış.. Liseyi bitirmiş olsaydın keşke.. Peki söyle bakalım senin yüz kızartıcı suçun var mı? Yok mu? Olmadı. Yüz kızartıcı bir suç olmalı. Bu ne demek? Sen bu işlerden bir habersin demek… Allah bilir sende yabancı dil de vardır. Var mı? Olmadı. Bilmeyeceksin birader. Bilsen bile bilmez görüneceksin. Yani pek gerekip de fan fin edince karşındaki kişiyi rencide etmenin bir anlamı var mı? Peki şimdi o kişi senin işini yapar mı? Yapmaz. Peki şimdi ben senin işini yapar mıyım? Yapmam.[608]

Eğitimli olmak ona kaybettirmiştir. Eğitim eğer iyi para kazandırmayacaksa, bir tür "çakallıkla" buluşmayacaksa anlamsızdır. Özal iktidarında bir koyup üç alamayan, büyük düşünemeyen, işini bilmeyen eğitimliye ihtiyaç yoktur. Değişmiş toplumsal gerçekliğin yabancısıdır o. Amaç köşeyi dönmek olunca dürüst çalışanın yeri kapının önüdür. Nadir bunu da bir sonraki işinde öğrenecektir. Bir gazetede muhabir olarak işe başlar.

> Oğlum Nadir… Senden gazeteci ne olmaz.. Sen tuhaf bir adamsın… İşin ne?.. Bir köşeye sotalanmak ve maraza kollamak. Kavga orda, kıyamet orda. Ama ne yapmış bizim efendi? Bir karı koca boşanma davası öncesinde saç saça baş başa kavgaya mı tutuşmuş… Oh aman ne güzel, değil mi? Gel gör ne yapmış bizimki… Tutmuş ayırmaya kalkmış kavgacıları… Yahu olur mu?... Dün de maça gönderdik. Hani belki spor muhabirliğini becerirsin diye. A oğlum...

[608] Önel, **Kaşif-i Eyvah Nadir Efendi**, s.9-10.

> Uzan kale arkasına. Top geldi mi çek resmini gitsin. Ya ne yapmış bizimki. Hakemin verdiği penaltıya ilk karşı duran olmamış mı?.. Bu da yetmezmiş gibi sahaya dalmamış mı? Ne haksızlığı yahu?.. Demek vicdanın elvermiyor ha… Seni bu insaniyetlikle iki gün çok bile tutmuşum gazetede.[609]

Belli ki dönemin gazetelerinin ne tür haberler istediği ortadadır. 12 Eylül'ün uyguladığı sansürle gazeteler sayfalarını üçüncü sayfa haberlerine, spor haberlerine, magazin haberlerine ayırmış, politikayla ilişkilendirilen bütün haberlerse gözden uzaklaştırılmıştır. Toplumsal gerçeklik değiştiği için artık geçmiş ve değerleri de gözden düşmüş, ardından yeni gerçekliği içselleştirecek kimlikler yaratılmıştır. Eğitim kurumları, medya, iş dünyası, dernekler, vakıflar 80 sonrası kurgulanan kimlikleri kurumlaştırma araçlarıdır. Artık bireyler bu kurumlar aracığıyla üretilen gerçeklere tabidir. Bu değerlerle donatılan birinin bu düzende iş bulması zordur. Haliyle Nadir de iş bulamamış ve iş bulamayınca da sevdiği kızı alamamıştır. Çare bulamayınca banka soymuş ama bunu da başaramamıştır. Çok geçmeden hapisteki tecrübeli arkadaşları sayesinde gözündeki perde kalkmıştır: "İş yaşamasını bilmekte hem dışarıda kalabilmekte… Okumuş adammışsın bunu benden iyi bilirsin ya… Dümenini uydurmayı, biçimine getirmesini de akıl edemedin be çocuk… Kalem oynatma neye yarar ondan kelli…"[610] Dik durmanın, köşeyi dönmenin yollarını öğrenen Nadir, oradan bambaşka biri olarak çıkmıştır. Artık kaçakçılık yaparak köşeyi dönen, paralarını koyacak yer bulamayan Nadir istediği her şeye sahip olmuş, memleketin itibar ettiği saygıdeğer ve yardımsever bir işadamına, kısaca iktidarın topluma olumlu diye sunduğu kimliğe dönüşmüştür.

Nadir kazandığı parayı meşrulaştırmak için bir taraftan eğitim vakıfları açarken bir taraftan da dönemin kazandıran başka iş sektörlerine yatırım yapar. Köyünden bavulunu ve sazını eline alan onun yapım şirketinde soluğu alır, keza sanatçılar ve mankenler onunla birlikte olmak için sıraya girer. Fakat Nadir kazancından etrafındakilere pay vermeyince vergi kaçakçılığından yakalanır ve malvarlığına el konulur. Sonrasında küçük bir kasabaya yerleşerek mütevazi yaşam koşullarında yıllardır kendine yasakladığı "eyvah" kelimesini söylemeyi öğrenir.

[609] a.e., s.10.
[610] a.e., s.14.

Önel, Cumhuriyet ideolojisini içselleştiren bireyle 1980 sonrasının köşeyi dönmüş bireyi arasında "eyvah" kelimesi üzerinden zıtlık kurarak dönemin kimlik kurgularını eleştirmiştir. Cumhuriyet bir yeniden doğma mücadelesidir ve kendine uygun bir ulus-kimlik inşa etmiştir. Muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için yılmadan, usanmadan, "eyvah" demeden çalışmak gereklidir. Oysa 12 Eylül'den sonra değişen toplumsal gerçeklikte emek değersizleşmiş, Cumhuriyet'in idealist kimliklerinin yerini emek harcamadan zengin olmaya heves eden kimlikler almıştır.

BORDELLO (Refik Erduran/ 1999)

Bordello[611](1999) adlı oyunda "köşe döneceğim diye milletin birbirinin gözünü oyduğu"[612] bir Türkiye'yi ele alan Refik Erduran, 1980 öncesinin sağcısı, solcusu, devrimcisi, İslamcısı herkesin kurulan yeni düzene adapte olduğu ve pay almaya çalıştığı bir tablo çizer. Oyunda aynı örgüte bağlı iki erkek kardeş Bora ve Gür banka soymuş, birisi para dolu çantayla kaçıp geneleve gizlenirken birisi örgütün ele vermesiyle yakalanmıştır. Daha önce bankada çalışan üniversite mezunu Bora, genelevde saklanırken oraya ortak olmuş ve genelevi günün koşullarına göre dizayn ederek işletmeye başlamıştır. Yabancı isim modasına uyarak genelevin adını İtalyanca genelev anlamına gelen "bordello" koymuş, bilgisayar sistemine geçerek kızlara portfolyo oluşturmuş, evlere, partilere özel hizmet sunmuş, patronun parasını ise faize yatırmıştır. Bu yeni düzen genelevdeki kızlara yaramış, birisi dönemin moda kimliklerinden şarkıcı, birisi zengin bir hacıağaya metres olmuştur. Bora'ya gönlünü kaptıran Açelya ise diğerlerinden farklı olmasıyla ön plana çıkar. Bedeni üzerinden daha fazla sömürülmeye rest çeker ve annesi gibi temizlik işçisi olarak hayatını kazanmaya başlar. Bora'nın ağabeyi Gür cezaevinden çıktıktan sonra gözaltında ona işkence eden polisle birlikte bir güvenlik şirketi açmış, girdiği ihalelerden milyonları götürmüş ve yurt dışına kaçmıştır. Oyun Özal'ın yarattığı düzenin resmi gibidir.

[611] Refik Erduran, **Bordello**, Devlet Tiyatroları, Çoğaltılmış Metin, 1999.
[612] a.e., s.33.

> Tutuklamalar sürüyor. Derneklere yasak. Toplantılar dağıtıldı. İşkence iddiaları. Kayıplardan haber yok. Fail-i meçhul cinayetlerde ürkütücü artış.[613]
>
> Çankaya'dan inciler. "Benim memurum işini bilir." "Anayasa bir kere delinse ne olur?" "Ben zenginleri severim."[614]

Yukarıda görüldüğü gibi yazar düzenin örtbas ettiği, gözden uzak tuttuğu sorunları satır aralarına sıkıştırarak iki farklı gerçeklik düzlemi arasında yani 12 Eylül düzeni ile "çağ atlayan Türkiye" arasında karşıtlık kurar.

Darbe öncesinin kolektif mücadelelerinden geriye bireysel "yırtma" mücadeleleri kalmıştır. Örneğin Gür'ü sorgulayan polis bir taraftan solcu kimlikleri komünistlikle suçlayıp onlara işkence uygularken diğer taraftan yeraltı dünyasıyla işbirliği yapar ve "Çok sorma. Düşünme hiç. Vatandaş, inan bana: Her şey vatan uğruna! Her şey vatan uğruna!"[615] sözleriyle varlığını kutsallaştırarak düzene meşruiyet üretir. Keza Gür de bağlı olduğu sol örgüt tarafından ele verilince, dünyayı değiştirmek için çıktıkları yolda dönemin şartlarına uyum göstererek kendini bireysel "yırtma" mücadelesi içinde bulur. Toplumun geneline yayılan bu kimlik dönüşümünün, toplumun ortak kültürüyle oluşan kültürel kimlikle ilgisi vardır. Oyunda Açelya'nın dışındaki herkesin düzenin adamı olması kültürel değerlerde bir değişim olduğuna ve bu değişimin sadece bireysel kimliğe değil ortak kimliğe de yansıdığına işaret eder. Yazar darbe öncesi kimliklerin darbe sonrasındaki dönüşümünü parayla ilişkilendirerek, bu dönemde geçmiş değerlerin ve kolektif belleğin kimliklerin oluşumunda önemsizleştiğini, kimliği kuran ve nesnelleştiren bu öğelerin yerini ise parayla elde edilmiş gücün aldığını vurgular. Dolayısıyla 12 Eylül'ün baskı yoluyla geçmişi işlevsizleştirmesine ve kimlikleri çözmesine ilave olarak Özal iktidarının kurduğu sosyo-ekonomik düzenin çözülen kimliklerin yerine kurgulanan işletmeci-popülist kimlikleri kurumlaştırma yönünden desteklediğini ve kültürel kimliğe yansıyan bu dönüşümün temeline parayla elde edilen maddi değerleri yerleştirdiğini söyleyebiliriz.

[613] a.e., s.11.
[614] a.e., s.35.
[615] a.e., s.19.

3.2.3. TEK KİŞİLİK HAYATLAR

AYRILIK (Behiç Ak/ 1996)

1980 sonrasında serbest piyasa ekonomisinin benimsenmesiyle birlikte sosyo-ekonomik gerçekliklerde değişim olmuş, tüketimi önceleyen ve tükettikçe de yoksunlaşan bir toplum meydana gelmiştir. Buna karşın darbenin geçmişinden kopardığı, kendini kendine hatırlatacak kolektif bellekten yoksun bıraktığı bireyi, neo-liberal politikaların inşa ettiği tüketen modern konuma yerleşmek için "ben"ini merkeze almış ve kendini yeniden var etmiştir. Fakat bu süreç bireyselleşmeyle sonuçlanmıştır. Behiç Ak'ın 1996 yılında yazdığı ***Ayrılık***[616] adlı oyun bu anlamda bireyselleşmeyi ve tüketimi özendiren kapitalist politikaların evlilik gibi iki kişiden oluşan en küçük kolektif yapıyı parçalayarak bireyleri tek kişilik yaşama hapsetmesini konu edinir. Yeni kimliği ve gerçekliği içselleştirmeye çalışan bireye yalnızlık, mutsuzluk ve yabancılaşma eşlik eder. Oyununun biri Kadın diğeri Erkek karakteri, kente gelmiş, tutunmuş, geçim sıkıntısını aşmış fakat yeni kurgulanan bireysel kimlikleri içselleştirirken yalnızlaşarak kapitalizme esir olmuş karakterlerdir.

Kadın ve Erkek, dört yıl evli kaldıktan sonra boşanmış, aradan bir yıl geçtikten sonra Erkek bir bahaneyle Kadın'ın evine gitmiştir. Konuşmalarından kötü ayrılmadıkları belli olan bu çift boşanmış olduklarına yabancılaşmıştır. Ayrıldıkları için kendilerini çok iyi hissettiklerinden bahsederler ama boşandıkları günün üzerinden geçen zamanı da gün gün sayarlar. Evlilikte tanımaya çalışmadıkları birbirlerini boşandıktan sonra tanımaya çalışırlar. Bu yalnız karakterler şimdiki konumlarına yabancılaştıkları kadar geçmiş konumlarına da yabancılaşmışlardır. Hiç ayrılmamış ve iki arkadaş gibi kahve eşliğinde evli oldukları dönemdeki birbirlerinin dedikodusunu yaparlar. Erkan Ergin, karakterlerin bu diyaloglarını hem geçmişle hesaplaşma hem de oyunsuluk olarak değerlendirir.

[616] Behiç Ak, **Ayrılık**, Toplu Oyunlar 3, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2013.

> İki kişilik oyunların bilindik geçmişle hesaplaşma motifine benzer görünen diyalog akışı, saçma sayılamayacak kadar anlamlı ve bütünlüklü, gerçek iletişime ya da hesaplaşmaya dönüşemeyecek kadar oyunsudur.[617]

Kadın bir yandan kanıksamış olduğu kadınlık rollerine bürünerek Erkek'in gömleğinin sökuklerini diker, kırışık pantolonunu ütüler diğer yandan ise evliliklerinin onları birbirine benzettiğinden, bireyselliklerini yok ettiğinden şikâyet eder.

> KADIN Her konuda birbirimize benzemeye başlamıştık. Senin miden bozulduğunda benimki de bozuluyor. Senin kulağın kaşındığında benimki de kaşınıyordu. Hatta senin göğüslerin büyümeye, benim de sakallarım çıkmaya başlamıştı. Yaşlı olunca suratları birbirine benzeyen çiftlere benzemeye başlamıştık. Tam vaktinde ayrıldık Allahtan.[618]

Evliliğin bireysel istekleri öldürdüğünü düşündükleri için boşanan bu çift, giderek birbirlerine benziyor olmaktan şikâyetçidir. Evlilik kurumu içerisinde bireyselleşmek onları öznel gerçeklikleriyle karşı karşıya getirmiştir. Boşandıklarında Kadın'ın Erkek'in sırtına yastık koyması, sökuklerini dikmesi, ütüsünü yapması, akşam yemeğini hazırlaması evliyken yaptıklarından farklı değildir aslında. Keza Erkek de aynı durumdadır. Evliliklerini bitirmelerine neden olarak gördükleri, normalde yapmaktan şikâyet ettikleri şeyleri şimdi isteyerek yapmaktadırlar. "Arabamın tekerini değiştiriyorum, yük taşıyorum, muslukları tamir ediyorum. Camları siliyorum. Acayip dinlendiriyor bu tür yorucu işler… Örneğin odun taşıyorum."[619] Bir zorunluluk olmadan yaptıkları bu eylemler, çatışmalarında etkin olan öznel gerçeklikleridir yani kimliklerini kuran değerlerdir. Onlar beğenmedikleri öznel gerçekliklerinden kaçıp bireyselleştikçe ve yeni kimliklerini edindikçe kendilerine yabancılaşırlar. Yazarın eleştirdiği şey onların bunu fark edemeyişleridir. Fethi Demir bunu şöyle yorumlar:

> Aslında mutsuz olmalarına, yalnızlaşmalarına ve evli oldukları dönemi içten içe arzulamalarına rağmen ayrılmalarını her ikisi de hayatlarının en olumlu kararı olarak oyun boyunca yineler. Fakat bu yinelemeler ironik bir biçimde

[617] Erkan Ergin, "Behiç Ak Tiyatrosu", Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Cilt:30, Sayı:30, 2010, s.82-83.
[618] Ak, **Ayrılık**, s.90.
[619] a.e., s.102.

> onları evlilik günlerindeki gibi davranmaya yaklaştırır. Nitekim oyun boyunca ayrılık kararlarının ne kadar doğru olduğunu birbirine anlatmaya çalışan çift, oyunun sonunda evli oldukları dönemdeki gibi beraber akşam yemeği yer.[620]

Dönemin "me age" gerçekliğini kapitalizmin ihtiyaç haline getirdiği nesneleri tüketerek yaşamaya çalışırlar. Bunlar teknolojik aletlerden yemek kitaplarına, İngilizce kurslarından tuhaf derneklere, müzikten spor faaliyetlerine kadar yaşamlarının her alanını kapsayan kültür endüstrisinin nesneleridir. Yeni kimlikler bu nesneler aracılığıyla kurumsallaşır. Adorno'ya göre kültür endüstrisi nesnelerinin varlık nedeni "gündelik yaşamdan kaçış vaat etmesi" ve bu vaatlerin gelecekte karşılanacağı yanılsamasını örgütlemesidir.[621] Kültür endüstrisi Kadın ve Erkek'i bir tüketimden ötekine koştururken kışkırttığı hazzı bir türlü doyuma ulaştırmaz ve o anı hep geleceğe erteler. Onların sahip olmak için sürekli peşinden koştukları şey bu anlamda yeni düzenin yeni kimlikleridir. Düzenin kurguladığı bu kimlikler nesneler aracılığıyla her defasında yeniden inşa edilir.

Nitekim Erkek ve Kadın hazza ulaşmak için bir yılda o kadar çok şey tüketmişlerdir ki, kendileriyle bile yeniden tanışıp, birbirlerini tüketme sürecinin vereceği hazzı tekrar yaşamayı istemekten alıkoyamazlar kendilerini. "Evet, tanışmak çok güzel… Keşke yeniden tanışabilsek…"[622] Oyunun başında itiraf ettikleri gibi "hala biraz unutmaya çalışıyorum"[623] sözü de aslında oyun boyunca unutmak için yaptıkları şeylerin kapitalizmin ihtiyaç gösterdiği şeylerin tüketilme gerekçelerini oluşturur. Unutma sürecini tahakkümüne alan kültür endüstrisi, bireyselleşmeyi ve belleksizleşmeyi kurumlaştırarak nesnel gerçeklik inşa etme aracı olarak işlev görür.

İki kişi ya da daha çok kişinin ihtiyacını karşılayacak nesneler tek kişilik hayata geçildiğinde kişi başı ihtiyaç haline gelmiştir. Örneğin boşandıklarında evdeki eşyalar Kadın'a kaldığı için Erkek kendine yeni çamaşır makinesi, bulaşık makinesi gibi eşyalar almak zorunda kalmış ve böylece tüketim ikiye katlanmıştır. Tek kişilik hayata özendirerek bireysel ihtiyaçları artırmak, yabancısı olunan yeni gerçekliğe tüketimle adapte olmayı beraberinde getirmiştir. Tüketmek bir zorunluluk olmuştur.

---

[620] Fethi Demir, a.e., s.208.
[621] Theodor Adorno, **Kültür Endüstrisi - Kültür Yönetimi**, s.75.
[622] Ak, **Ayrılık,** s.84.
[623] a.e., s.57.

Tüketerek bir yandan başkalarından farklı olduklarına inanırlar öte yandan da aynı şeyleri tüketerek tüketim toplumuyla bütünleşirler. İhtiyaçların bu şekilde artırılması bireyi toplumsal bağlarından koparark yalnızlaştıran ve sonrasında tüketimle bu yalnızlığı unutturmaya çalışan sosyo-ekonomik politikaların bir sonucudur. Baudrillard'ın deyişiyle "tüketim tam olarak bir toplumsal değerler sistemidir."[624] İçselleştirilmesi gereken tek gerçeklik artık tüketimdir.

Tüketim çoktan bir yaşam biçimi olmuştur. Örneğin birey kendi hayatını yaşamak isterse boşanabilir, eşini aldatabilir, farklı arayışlara yönelebilir, cinselliğini keşfedebilir, tek başına çocuk sahibi bile olabilir. Bireysel istekleri karşılayan kapitalist piyasa, yenileri için hazırda beklemektedir. Bauman'ın deyişiyle "Tüketim piyasası hiç kimsenin hiçbir zaman "her şeyi denemiş olmaktan" ve böylece hayatın sunmak zorunda olduğu hazlar bütününü tüketmekten dolayı çaresiz ve umutsuzca kederli hissetmemesini temin eder."[625] Bu nedenle Kadın ve Erkek kendilerini keşfederken, yemek yapmak, bireysel sporlarla ilgilenmek, İngilizce, İspanyolca öğrenmek, çeşitli derneklere girmek, kredi çekip araba almak, diyet yapmak, hayvanları korumak, çevreci olmak, dans kursuna gitmek, burçlarla ilgilenmek, değişik lokantalarda yemek yemek, walkman dinlemek, telefon, tele sekreter, çağrı cihazı sahibi olmak, sperm bankasından çocuk sahibi olmak, psikologa gitmek gibi kapitalizmin o dönem gündelik gerçekliğe dayattığı ne varsa tüketir. Modern kimliği edinmek için tüketmeleri gerekmektedir çünkü. Bu kimliği kurumlaştırma aracı olan teknolojik aletler aynı zamanda bu kimliğe meşruiyet kazandırarak onu nesnelleştirir de.

> KADIN Geçenlerde bir dergide yayınlandı. Çağdaş bir insan olmak için sürekli tuşlamak gerekiyormuş. Demek sen de çağdaş bir insan oldun.
>
> ERKEK Doğru. Ne kadar hışlarsan, sosyal seviyen o kadar yükseliyor. Benim de halim vaktim iyileştikçe, tuşlama miktarım arttı tabi. Telesekreterim, telefonum, bilgisayarım, çağrı cihazım, kasam, dolaplarım, kapı kilidim, hepsi tuşlu. Günde, minimum otuz bin kere tuşa basıyorum. Modern bir insan

[624] Baudrillard, **Tüketim Toplumu,** s.95.
[625] Bauman, **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar,** s.61-62.

> olabilmek için, yirmi yedi bin kere tuşa basmak gerektiği düşünülürse, durumum hiç de fena değil. [626]

Eğer bu modern kimlikler toplumsal bir bağa, bir örgüte ihtiyaç duyuyorsa kapitalizmin ona da bir çözümü vardır. Siyasetten arındırılmış "Yalnızlığı ve Sıkıntıyı Önleme Derneği"[627] ya da "Felsefeyi Sevenler Derneği"[628] gibi derneklerle modern kimliklerin yalnızlıklarına çare üretilir. Fakat tüm bunları tüketmek ya da daha fazlasını tüketecek olmak kimliği oluşturan toplumsal bağları kaybeden ve kolektif belleğini yitiren bireyin yalnızlığına ve bencilliğine çare olmayacaktır.

Behiç Ak'ın modern kimlik konumuna yerleşmeye çalışan bu iki karakter üzerinden vurguladığı kimlik krizinin, kişinin içine doğduğu toplumun geleneklerinden, kültüründen, kurallarından, değerlerinden, inançlarından oluşan ve kimliği nesnelleştirme ve meşrulaştırma aracı olan sembolik evrenle ilişkisi vardır. Berger ve Luckmann'ın belirttiği gibi kimlik, "sembolik evrenin ve onun teorik meşrulaştırmalarının bir parçasıdır".[629] Kişinin kendini yeni gerçeklikte tanıyor olması için, sembolik evrenin ona ayna tutarak ona kendini hatırlatması gerekir. Oysa Kadın ve Erkek sembolik evren yokluğunda kurgulanan kimliklerin yabancısıdır. Kendilerine ait bir isimlerinin olmaması bu yüzdendir. Bu bağlamda 1980 sonrası sosyal yaşamların tek kişilik yaşamlara dönüşmesinin nedenlerinden biri olarak kolektif yapılardan oluşan sembolik evrenin kimlik inşa etme sürecine dahil edilmemesi ya da yok sayılması gösterilebilir.

KONFETİLER (Okday Korunan/ 1994)

12 Eylül darbesinin ve Özal iktidarının kurguladığı kimliklerin öznel gerçekliğe dönüşmesini ele alan oyunların arasında Okday Korunan'ın 1994 yılında yazdığı ***Konfetiler***[630] adlı oyunu sayabiliriz. Bu oyunda Metin, Onur ve Serap adlı üç arkadaşın yılbaşı gecesi bir araya gelerek kendileriyle ve geçmişleriyle hesaplaşması anlatılır. Onur ve Serap sevgilidir. Üç arkadaş oyun ilerledikçe aralarına katılan

[626] Ak, **Ayrılık**, s.102.
[627] a.e., s.106
[628] a.e., s.110
[629] Berger ve Luckmann, a.e., s.251.
[630] Okday Korunan, **Konfetiler**, **Toplu Oyunları 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2005.

davetsiz misafir İhtiyar komşunun gerçekleri yüzlerine vurmasıyla birbirlerinin maskelerini düşürür. Bencil, sahte, mutsuz ve bir o kadar da umutsuz yüzleri açığa çıkar. Onur bir yıl önceki yılbaşında aldığı konfetileri bu yılbaşı almayı unuttuğu için gece gergin başlamıştır. Konfeti burada Erbil Göktaş'ın deyimiyle "kopmuş, yabancılaşmış, bencil ilişkileri ateşleyen bir nesne"[631]yi temsil eder. Kendilerini sorguladıkları, eteklerindeki taşları döktükleri gecenin sonunda Metin, ayrıldığı sevgilisinin peşinden yurtdışına, Onur Serap'tan ayrılarak başka bir şehre gitmeye karar verir. Serap ise banyoda kendini çoktan öldürmüştür bile. Yeni yıl beklenmedik kararlarla gelmiş ve gece kötü bitmiştir.

90'lar sosyo-ekonomik vaatlerin boşa çıktığı, işsizliğin arttığı, ekonomik krizin derinleştiği, "başarılı" kimliklerin hayalden ibaret olduğu, arzuların tatmin edilemediği, bilinçaltına atılan sorunların yüzeye çıktığı yıllardır. Üç arkadaşın yeni bir yaşama başlama umuduyla bir araya geldiği yeni yıl arifesinde ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ortam hiç de iç acıcı değildir. Darbenin önünü açtığı bu ortam mutlu bir gelecek inşa etmek için yetersizdir. Onlar bunun farkındadır, umutsuzluklarının nedeni budur.

> SERAP (…) Buraya gelinceye kadar canım çıktı, taksilerin hiçbiri durmuyor. İnsanlar sefil. Yeni zamlar da kimseyi doyuracak gibi değil. Anlayacağın her şeyin kötü olması için yeterince sebep var.
>
> METİN Hayat… Benim cephede durumlar pek farklı değil aslında. Hazırladığım tez için fazladan bir çabayı gerektirecek zorlama yok. Motivasyon eksik. Hocalar tembel. Öğrenciler sorumsuz. Tabi her şey olması gerektiği gibi.
>
> SERAP İstediğim artışı alamazsam işten ayrılacağım. Zaten bu iş bana göre değil. Düşünsene arkeoloji eğitimden sonra yaptığım şeye bak. Sanat eserlerini Amasya bardağı diye seyreden bir adama danışmanlık? Böyle bir soytarılık görülmüş şey mi? Bunun için okumadım ben.
>
> METİN Ama yaptığın bu.
>
> SERAP Sanki senin yaptığın bundan farklı mı?

[631] Erbil Göktaş, "Okday Korunan'ın Yazarlığı", **Konfetiler, Toplu Oyunları 1**, Okday Korunan, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, s.124.

> METİN Haklısın aslında. Benim durumum daha trajik. Sermaye piyasası üstüne master yapıyorum, ama hala baba parası yiyorum. İş yok, para yok, okulda tat yok… [632]

Serap ve Metin kendilerine ve gündeme dair yaptıkları değerlendirmelerde 12 Eylül'ün inşa ettiği gerçekliklere dokundurmalarda bulunur. Ekonominin kötü gidişatından, işsizlikten, üniversitelerin bilim üretememesinden ve gençlerin hayallerine cevap verilememesinden 12 Eylül sorumludur. Öğretim görevlisiyle, öğrencisiyle, araştırmayan, sorgulamayan, sorumluluk almayan, günün gerçeklerine ilgisiz bir üniversite ortamı yaratılmıştır. Gençler üniversiteden mezun olsalar bile ne kendi alanlarında iş bulabilirler, ne de hak ettikleri parayı kazanabilirler. Arka plandaki bu olumsuz sosyo-ekonomik tablo karakterlerin mutsuzluğunun kaynağıdır. Geleceksizlik onları umutsuzluğa ve bencilliğe itmiştir. Birbirlerine karşı acımasız olmalarının altında yatan sebep budur.

İnsanlardan uzak yaşayan, alkole sığınan ve fare besleyen tuhaf misafirleri İhtiyar'ın onların hakkındaki düşünceleri ise şöyledir.

> İHTİYAR (…) Sahte mutluluklarınız gibi sahte acılarınıza gözyaşı döktünüz. Gerçekten sevmeyi hiç denememişsiniz. Kendinizi aşk denizine bırakıp aşk sarhoşluğunu hiç yaşamamışsınız. Hep sahip olmayı düşlemişsiniz. Almayı biliyorsunuz, vermeyi de deneyin. Bunları size gösteren hiç olmamış. Yazık… Sizler duyguların, ruhların incinmesini bilmiyorsunuz… Nasıl katlandınız onca yapaylığa? İçinizdeki sesi nasıl bastırdınız, mantığınızla mı? Kültür denen basiretsizlik mi bulandırdı yüreğinizi? Okuduğunuz kitaplardaki gibi mi düşlediniz hayatı. Hiçliğe aşık olup kendinizi hiçliğe adamayı düşündüğünüz oldu mu? Dünyanın merkezine hep kendinizi koydunuz. Gözünüzü yumup her şeyi yok ettiniz (…)[633]

Onlar mutlu olmak için hazlarının tatmin edilmesi gerektiğini öğrenen bireysel ve "başarılı" kimliklerin temsilcileridir. İki kişilik olan aşkı yaşarken bile merkeze koydukları kişi kendileri olmuş, bencilliği içselleştirmişlerdir. Kapitalist düzenin toplumsal bağları zayıflatarak tek kişilik hayatı özendirmesinin sonucunu yaşarlar. Diğer yandan başarısızlıklarına kötü ekonomik koşulları gerekçe gösterseler de düzen karşısında itirazlarını dile getirecek bilinçten ve eylemlilikten yoksundurlar. Tam da düzenin ve 12 Eylül sonrası kurgulanan eğitim sisteminin onları inşa ettiği

[632] Korunan, **Konfetiler,** s.76-77.
[633] a.e., s.99.

gibi apolitikleşmiş ve bireyselleşmişlerdir. "…Bir balığın çırpınırken iğnede attığı çığlığı duydunuz mu daha önce? O ne müthiş bir çığlıktır. Hayattan, sudan, hürriyetten kopuşun ardından ancak bu kadar anlamlı bir çığlık atılabilir. Tüyler ürperten, dünyayı dibinden sarsacak bir çığlık."[634] şeklindeki sözlerinden 12 Eylül'ün şiddetine maruz kaldığı anlaşılan İhtiyar'ın, seksen sonrası inşa edilen gençlik hakkındaki tespitleri bu anlamda boş değildir. Onlar iktidarın söylemler aracılığıyla inşa ettiği özne konumlarına yerleşen karakterlerdir. Yazar, kendileriyle ve geçmişleriyle yüzleşemeyen bu karakterlerin karşısına İhtiyar'ın kışkırtıcı sözlerini koyarak onların içlerindeki sıkıntıyı tanımlamalarını ve dile dökmelerini sağlamıştır. Fakat gerçeklerle yüzleşmek hiç de göründüğü kadar kolay değildir. Bireyselliği, bencilliği, umutsuzluğu içselleştiren karakterlerin bu durumda yapacağı şey gerçeklerden kaçmak olacaktır.

ODA SAKLAMBACI (Burak Mikail Uçar/ 1992)

Burak Mikail Uçar'ın 1992 yılında yazdığı ***Oda Saklambacı***[635] adlı oyundaki Adam karakteri de Serap gibi yalnızlığın intihara sürüklediği kentli karakterlerden biridir. Fakat o uzun uzun denize baktıktan sonra tam atlayacağı sırada, oturduğu gökdelenin dairesinden her gün denize atlayarak intihar edenleri izleyen bir Kadın tarafından kurtarılmıştır. Dairesinde çiçek olarak sadece kaktüs yetiştiren bu Kadın da yalnızdır ve yalnızlığını unutmak için bu intiharları tiyatro seyircisi gibi izlemektedir. Bu kez birisini kurtarıp yalnızlığına son vermek istemiştir. Adam'ın eve gelişi, iletişim çabaları, bilmeceye dönüşen dil, Adam'ın anlattığı hikâyeler yalnız kalan insanların sığındığı oyunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Adam türlü bahanelerle birkaç kez gidip geri döner. Bütün bunlar yalnızlığa son verme çabalarıdır.

Sosyo-ekonomik durumun, çağ atlamanın, kalkınmanın, refah seviyesinin bir göstergesi gibi sunulan koca koca gökdelenlerin içi yalnız, yabancı ve mutsuz insanlarla doludur. Müşerref Öztürk Çetindoğan doksanlı yılların gökdelenlerinde

[634] a.e., s.106.
[635] Burak Mikail Uçar, **Oda Saklambacı**, Devlet Tiyatroları Çoğaltılmış Metin, 1992.

yaşanan bu yalnızlığı, "üst üste ya da yan yana dizili oda adı verilen mekânlarda saklambaç oynamak"[636] olarak değerlendirir. Ses geçirmeyen duvarlarıyla övündüğü dairesinde Kadın yalnızlığını sürekli alkol alarak, caz müziği dinleyerek, telefonla konuşarak ve intiharları izleyerek gidermeye çalışır. Bu intiharlar onun için çöle dönüşen iç dünyasında öyle sıradanlaşmıştır ki her gün intihar izleyip sonra hiçbir şey olmamış gibi dışarıda insanların arasına karışabilmekte, örneğin alışveriş merkezi gezebilmektedir.

> KADIN Her gün en az bir ceset vuruyor sahile. Sonra bir ambulans gelip götürüyor. Sessizce… Onlara engel olamadığım için suçluluk duyuyorum. Görüyorum, bir şey yapamıyorum.
> ADAM Bugün de suçluluk duyduğunuz için mi yanıma geldiniz?
> KADIN Bu kez kararlıydım. Kim olursa olsun kurtaracaktım.
> ADAM Görevinizi yerinize getirdiniz. Sizi bu sahile cankurtaran dikebilirler. Peki… ya beni görmeseydiniz? Diyelim ki siz uyurken işimi bitirmiş olsaydım?
> KADIN Yeni yapılan alışveriş merkezine uğrardım.[637]

Erkeği de vicdanını rahatlatmak ve yalnızlığına arkadaş etmek için kurtarmıştır. Onda geçmişin duyarlılıklarından eser kalmamıştır; slogan atan, pankart taşıyan toplumsal konulara duyarlı, eskinin devrimcisi Kadın kolektif belleğin nesnel gerçekliklerinden kopmuş, şimdi uysallaşarak sistemin kurguladığı gerçekliği içselleştiren karakterine dönüşmüştür. İntihardan kurtardığı Erkek ise zaten yalnız bir karakter olduğu için bu eyleme girişmiştir. Oyunlar oynamasının, hikâyeler uydurmasının, gidip geri dönmesinin altında yalnızlıktan kurtulma isteği vardır.

Doksanlı yıllar hem seksenli yılların acılarının görünürleştiği hem örgütlü kötülüğün sıradanlaştığı hem de çağ atlamanın bir hayalden ibaret olduğu, gelir dengesizliğinin arttığı, yoksulluğun derinleştiği zamanlardır. Bu anlamda oyun, doksanlı yıllarda modern yaşamın bir zorunluluğuymuş gibi dikilen görkemli binaların karşısına her gün artan intihar vakalarını koyarak çarpık şehirleşmenin yanında iletişimsizliğe, yalnızlığa ve mutsuzluğa yol açan bozuk sosyo-ekonomik düzene gönderme yapar. Gökdelenin hemen yanı başında alt sınıfın yaşadığı ve alt

[636]Müşerref Öztürk Çetindoğan, "Kırsal Mitten Kentsel Ritüele Geçiş ve Beden-Mekan İlişkisinin 1990 Sonrası Türk Oyun Yazarlığı'na Yansıması", Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, 27:2009/1, s.151.
[637] Uçar, **Oda Saklambacı**, s.5.

yapı sorunlarıyla boğuştuğu gecekondular vardır çünkü. Ne gökdelenin içindekiler ne de dışındakiler mutludur. Toplumsal bağları zayıflayan ve iki farklı yaşam biçiminin yarattığı çelişkiyle baş edemeyen birey yalnızlaşarak tek kişilik yaşama hapsolmuştur. Şimdi herkes saklambaç oyunundaki gibi birisi tarafından sobelenmeyi yani kendi kimliğini kendine tasdik edecek tanınmayı beklemektedir.

3.3. GÜÇ İLİŞKİLERİ KURGUSUNUN KULLANIMI

3.3.1. TARİHTEN GELENLER

GİORDANO BRUNO (Erhan Gökgücü/ 1984)

12 Eylül rejiminin kurduğu baskıya dayalı toplumsal gerçekliği konu edinmek isteyen oyun yazarlarının başvurduğu yollardan birisi tarihsel olaylara ve kişilere sığınmaktır. Bu yazarlardan Erhan Gökgücü, sansür koşullarının sıkı olduğu dönemde yazdığı ***Giordano Bruno***[638] (1984) adlı oyunda, tarihe mal olmuş ve düşüncelerinden dolayı kurban edilmiş bir karakter üzerinden 12 Eylül'ün kurguladığı politik hegemonyayı tartışmıştır. Yazar, 16. yüzyıl sonlarında İtalya'da geçen oyunda, iktidara sahip olan güçlerin kendi çıkarlarına göre kurguladıkları gerçekliklerin halk katında kabulünü sağlamak için din kurumunu korku ve baskı aracı olarak kullanması ile 1980'lerde darbe iktidarının toplumsal gerçeklik üzerinde hegemonya kurmak için devletin baskı ve ideolojik aygıtlarını kullanması arasında bir paralellik kurmuştur.

Giordano Bruno, 16. Yüzyıl sonlarında Avrupa'da, teoloji, felsefe, mantık, diyalektik, Yunan felsefesi, Copernic sistemi üzerine üniversitede ve manastırda eğitim almış bir papaz olarak kilisenin toplumsal gerçeklik üzerindeki tahakkümüne, gerçekliklerin tek ve sorgulanamaz oluşuna karşı çıkarak, mevcut otoriteleri sorgulayarak, aklı ve özgür düşünceyi merkeze koyan bilimin ve alternatif gerçekliklerin savunucusu olmuştur. Oyun onun düşüncelerinden dolayı dışlanmasını, sürgüne gönderilmesini, işkenceye uğramasını ve nihayetinde yakılarak öldürülmesini konu edinir. O dönemde Ortaçağ Avrupa'sında toplumsal gerçekliğe hâkim olan güç, kilise ve onun dine dayalı olarak inşa ettiği anlamlandırma

[638] Erhan Gökgücü, **Giordano Bruno**, **Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2008.

sistemidir. Bu anlamlandırma sisteminin iktidarını sarsacak her türlü rakip gerçeklik hiçleştirilmeye çalışılacaktır. Gerçekliğin sosyal inşası kuramında Berger ve Luckmann toplumsal gerçeklik üzerinde dinin tekelci konumu olduğundan ve politik statükoların kendilerini idame ettirebilmek için dinin bu konumundan faydalandığından bahseder.

> (…) Tekelci konumlar, yüksek derecede bir sosyal-yapısal istikrarı önvarsayar ve kendileri de yapısal anlamda istikrar sağlayıcıdır. Geleneksel gerçeklik tanımları, sosyal değişmeye engel olur. Tersinden söylersek, tekelin olduğu-gibi-kabul-edilmiş otoritesindeki bir kırılma, sosyal değişmeye ivme kazandırır. Şu halde, kurulu iktidar pozisyonlarının muhafaza edilmesinde çıkarı olanlar ile tekelci-evren geleneklerini işleten personel arasında derin bir bağın olması bizleri şaşırtmamalıdır. Bir başka deyişle; muhafazakâr politik güçler, yeri geldiğinde kendileri de politik anlamda muhafazakâr olma eğiliminde olan tekelci örgütlenmelere sahip evrensel uzmanların tekelci iddialarını destekleme eğilimi taşırlar. Meseleye tarihsel açıdan bakarsak, bu tekellerin çoğu dinseldir elbette. Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür, dinsel bir gerçeklik tanımına adanmış tam-zamanlı çalışan uzmanların tekelci kombinasyonları olarak anlaşılan Kiliseler, belirli bir toplumda tekel kurmayı bir kez başarmış olmalarından dolayı, doğaları gereği muhafazakârdır. Tersinden söylersek politik statükonun idame ettirilmesinde çıkarı olan hâkim gruplar, dinsel eğilimleri açısından doğası gereği Kilise yanlısıdırlar ve aynı sebepten dolayı, dinsel gelenekteki tüm yeniliklere karşı şüphecidirler.[639]

Ortaçağ Avrupa'sında toplumun içselleştirdiği gerçeklikler din kurumunun hâkim olduğu, onun belirlediği, onun çıkarını koruyan, değişime ve yeniliğe kapalı gerçekliklerdir. Kilisenin Bruno'nun fikirlerini hiçleştirmesi sonucu halk da başına gelen her felaketten, yoksulluktan, açlıktan, hastalıktan Bruno'yu sorumlu tutarak onun Engizisyon Mahkemesi tarafından yargılanarak yakılmasına onay vermiştir. Halkın bu tavrı, dönemin gerçeklikleri anlamlandırma sisteminin din kurumu tarafından inşa edildiğini ve Berger ve Luckmann'ın bahsettiği gibi dinin gerçeklikler üzerinde tekelci konumu olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Bunun yanında din kurumunun egemen güçlerin toplum üzerinde tahakküm kurmasının bir aracı olarak toplumsal pratiğin kontrol edilmesinde ve toplumun ıslah edilmesinde başvurulan bir baskı aygıtı olduğu da görülmüştür.

Genç Bruno daha eğitiminin ilk yıllarında aklın sınırlandırılmasını isteyen rahibin düşüncelerine karşı çıkmış ve "özgür düşünceye, sana belletilenden fazlasını

[639] Berger ve Luckmann, a.e., s.177-178.

öğrenmeye kalkarsan kaçınılmaz cezalara uğrarsın"[640] diyerek dine dayalı oluşturulan toplumsal gerçekliğin baskı üzerine inşa edildiğini vurgulamıştır. Topluma egemen olan gücün, toplumsal pratiği kontrol altında tutmak için baskı aygıtlarına başvurması bu anlamda sınırlarını aştığı düşünülen "özgür özne"lerin devletin otoritesini sarsması karşısında 12 Eylül'ün baskı aygıtlarıyla ortaya çıkarak onları sindirmesi ve susturmasına benzer bir durumdur. Bilindiği üzere 12 Eylül'ün gerçekleşme nedenlerinden birisi özgür düşünce karşıtlığıdır. Bu özgür düşünceyi uysallaştırmak için din kurumu hem "ulusun birlik ve bütünlük içinde sürmesi ve ideolojik olmayan uzlaşımsal bir toplumun yaratılmasında"[641] askeri rejime destek vermiş hem de iktidarın yanında konumlanmasıyla gündelik gerçeklikte dine dayalı politikaları meşrulaştırmıştır. Gökgücü, oyunda otoriteye itaat etme üzerine kurulmuş bir toplumsal gerçeklikte bireyin konumunu, darbenin hedeflerinden biri olan itaat eden özne inşası ile ilişkilendirerek ele almıştır. Bu birey, kayıtsız şartsız devlete, egemen güce, iktidara itaat edecek, onun belirlediği sınırlar içerisinde düşünecek ve hareket edecektir. Giordano Bruno gibi hâkim toplumsal gerçekliği reddedenler ise cezalandırılacaktır. Örneğin Bruno'nun öğrencilerinden biri hâkim anlayışın diliyle "sınırlarını aşanı ancak kuvvet ve korku yola getirebilir."[642]der. Tıpkı Kenan Evren'in "nushla uslanmayanın etmeli tekdir, tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir"[643] demesinde olduğu gibi.

Dinin baskı aracı olarak kullanıldığı bir yönetim anlayışıyla, devletin baskı aygıtlarını kullanan despotik yönetim anlayışının ortak yanı, çıkarlarına ters düşen görüşleri hiçleştirerek toplumsal gerçeklik dışına atmak ya da onları hâkim gerçekliğin onaylayacağı şekilde sağaltarak yani tedavi ederek tekrar sisteme iade etmektir. Oyunda bunu din kurumunun temsilcisi Piskoposlar şöyle ifade eder:

PİSKOPOSLAR

Bir tepsiye benzer Dünya
Ne güzeldi taşımak kollarımızda

[640] Gökgücü, **Giordano Bruno,** s.22.
[641] Çiler Dursun, **Türk-İslam Sentezi İdeolojisi ve Öznesi**, s.78.
[642] Gökgücü, **Giordano Bruno,** s.44.
[643] Kenan Evren'in 31 Ekim 1982 yılında 1982 Anayasası'yla ilgili Adana'da düzenlenen mitingde söylediği bir söz. Akt. Ferruh Dinçkal**, Yorumsuz 12 Eylül Belgeleri** , s.111, http://www.cfg.org.au/e-kitap/Yorumsuz12EylulBelgeleri.asp, 1 Kasım 2021

Bir ziyafet sofrası taşır gibi.
Tanrı'nın cömertçe sunduğu nimetleri
Hem tadar, hem yürürdük emin adımlarla geleceğe
Sonra bilginler çıktı ortaya
Dediler, "bir küredir Dünya"
Taşınmaz ne kollarda, ne de başların üstünde
Biz de dedik, "Öyle olsun. Daha iyi ya…
Kolayca alırız onu avuçlarımıza."[644]

Yazar 16. Yüzyılda Katolik kilisesinin özgür düşünce ve bilim karşıtlığı üzerinden düşüncelerin ifade edilemediği, gerçekliklerin sorgulanamadığı bir düzenin ancak egemenlerin çıkarlarına hizmet edeceğini ve farklı gerçeklikleri yok edeceğini vurgulayarak 12 Eylül'ün itaat etmeye dayalı güç ilişkileri kurgusunu eleştirir.

Oyunun sonunda Bruno yakılmıştır ama düşüncelerinden taviz vermemiştir. Tüm baskılara canı pahasına direnen Bruno "sistemle uzlaşmadan tek başına giriştiği bu mücadeleyi kendini kurban ederek tamamlamıştır."[645] Katolik kilisesi karşısında düşüncelerinden vazgeçmeyerek onlardan üstün konumdadır; "Gelecek kuşaklar, hakikat uğruna savaşmayı tüm yaşama zevklerinden üstün tuttu diyecekler"[646] sözüyle gelecek kuşaklara öncü olacak mücadelesini yüzlerine haykırmıştır. Kurban edilmesiyle kurmak istediği gerçekliğin ateşini yakmıştır.

MEMLEKETİM MEMLEKETİM (Erhan Gökgücü/ 1995)

Erhan Gökgücü'nün tarihsel kimliklere yaslanarak 12 Eylül dönemine gönderme yaptığı bir diğer oyunu, 1995 yılında yazdığı ***Memleketim Memleketim***[647]dir. Bu oyun, 1940'lı yıllarda tek parti iktidarı döneminde *Tan* gazetesinin sahibi Sabiha Sertel ve eşinin baskı altında verdikleri gazetecilik mücadelesini anlatır. Oyun Sabiha'nın Bakü'de hasta yatağında geçmişi hatırlama sahnesiyle açılır ve 1950 yılında DP'nin iktidarı devraldığı radyo konuşmasıyla biter. Basına ve aydınlara getirilen sansür ve yasaklar açısından bu dönem 12 Eylül'le benzerlik gösterir.

---

[644] Gökgücü, **Giordano Bruno,** s.55.
[645] Çelenk, a.e., s.216.
[646] Gökgücü, **Giordano Bruno,** s.94.
[647] Erhan Gökgücü, **Memleketim Memleketim**, Toplu Oyunlar 3, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2008.

Sabiha ve Zekeriya Sertel çifti iyi eğitim almış, Amerika'da kaldıkları süre boyunca Kurtuluş Savaşı'na destek vermiş, Kemalist ideolojiyi içselleştirmiş sol görüş sahibi iki aydındır ve bu görüşlerinden dolayı komünist fikirleri yaymakla suçlanmışlardır. Sahibi oldukları *Tan* gazetesinde demokrasi vurgusu yaptıkları, düzenin aksayan yanlarını yazdıkları, egemen güçlerin çıkarlarına dokundukları için sansüre uğramış, yazıları yasaklanmış, kovuşturulmuş ve hapse girip çıkmışlardır. Bir soruşturma sırasında Sabiha bunu şöyle açıklar:

> SABİHA Ben sosyal yapıdaki eksikliği eleştiriyorum. Demokratik bir rejim istiyorum. Bu halkın egemen olduğu ve onun çıkarlarının korunduğu bir rejimdir. Bunu lafta olarak meclisin kapısına asmak yetmez. Sosyal bozuklukları önleyecek kurumlar var olmadıkça demokrasi kurulamaz.[648]

Onun eleştirdiği şey iktidarı ele geçiren güçlerin kendi çıkarlarını halkın çıkarıymış gibi göstererek halk katında rıza üretmeleri ve kendi varlıklarına onay almalarıdır. İktidarın toplumsal gerçekliği bu şekilde belirlemesi hegemonya kavramıyla ilişkilidir. Buna baskı ve zora dayalı olmayan rıza ilişkisi de diyebiliriz. Bu yönetim biçimlerinden biri cumhuriyet olsa bile. Anderson bu ilişkiyi şöyle açıklar:

> (…) modern kapitalist toplumsal formasyonlarda kitlelerden sağlanan tarihi rızanın özgünlüğü hiçbir şekilde sadece laikliğe ya da tekniğe olan hayranlıkta bulunamaz. Bu rızadaki yenilik, kitlelerin varolan toplum düzeninde de kendi kaderini tayin ettiklerine inanmasıdır. O halde bu, egemen sınıfın üstünlüğünü benimseme (feodal ideoloji) değil, ulusal hükümet gözünde bütün vatandaşların demokratik eşitliğe sahip olduğuna inanmak, yani bir egemen sınıf olduğuna inanmamaktır. O halde kapitalist bir toplumsal formasyondaki sömürülenlerin rızası yeni bir nitelik taşır ve kendi ifade boyutunu yaratır: mutabakat veya anlaşma.[649]

Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal gerçekliğin inşa edilme süreci buna örnek teşkil eder. Kurucu kadrolar, herkesin herkesle eşit olacağı, kendi kaderini kendi tayin edeceği, egemen bir sınıfın olmayacağı söylemini üreterek yeni rejime halktan onay almıştır. İktidarı ele geçiren güçler, demokratik rejimin arkasına sığınarak kendi çıkarlarını evrenselleştirmiştir. Sonunda da demokrasi adı altında iktidarın lehine olan gerçeklikler halkın mutabakatıyla kendiliğinden olan gerçeklikler gibi kabul edilerek içselleştirilmiştir.

---

[648] a.e., s..124.
[649] Perry Anderson, **Gramsci, Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji**, s.52.

Sabiha ve Zekeriya, İkinci Dünya Savaşı sırasında gelişen olaylarla birlikte gazetedeki faşizm karşıtı tutumlarıyla, farklı fikirlere yer vermeleriyle, demokrasi vurgularıyla siyasal iktidarı sürekli rahatsız etmiştir. Celal Bayar gibi muhalif kanadın başındaki politikacılarla, Nazım Hikmet, Sabahattin Ali gibi iktidarın tutukladığı aydınlarla, Behice Boran, Pertev Nail Boratav gibi fikirlerinden dolayı üniversiteden atılmış hocalarla dostlukları vardır. Siyasal iktidarın kendini tek ve doğru gerçeklik yerine koyup farklı düşüncelere baskı uygulamasını eleştiren Sabiha, sözde demokrasiyi değil düşünce özgürlüğüne saygı duyan ve halkın yararına olan bir demokrasi anlayışını savunur.

> SABİHA Türkiye hür bir dünyada hür bir vatan olmalıdır. Hürriyet ne ferdin çığırtkanlığı ne de bir kısım vatandaşların hayatı nimetleriyle keselerini diğerlerinin aleyhine olarak doldurmalarıdır. Bir takım kimselere imtiyaz veren kanunları istemiyoruz. İdareci bir sınıfın tahakkümünü istemiyoruz. Sadaka değil, hak istiyoruz. Zincirli hürriyet istemiyoruz. Hür insanlar topluluğunun ilkesi geniş halk kitleleri için şahsi çıkarları feda edebilmektir.[650]

Sabiha hem düşünce özgürlüğü hem de toplumsal eşitlik açısından demokrasi vurgusu yapar. Toplumsal anlamı üreten eylemler, düşünceler ve tavırlar üzerinde egemen güçlerin söz sahibi olmasına karşıdır. Sabiha'nın hapiste tanıştığı, tramvayda cepçilik yaparken yakalanan Fatma karakteri egemenlerin üstünlüğünü, "Geçen hafta bir herif vardı. Gazetede. Gemi ihalesinde, her neyse o, milyonlar yürütmüş. Dünkü gazetede resmi çıktı. Kızının düğününde. O adam niye burada değil? İşi kitabına uyduruyor diye mi?"[651] sözleriyle anlatır. Düzen, ekonomik gücü elinde bulunduran sınıfların kendi çıkarlarını gözetecek şekilde kurgulanmıştır. Nitekim Sabiha'nın ezilenden yana olan tavrı, demokrasiyi savunmaktan vazgeçmemesi ve bu amaçla iktidar karşıtı gruba katılan Celal Bayar'ın fikirlerini gazeteye taşıması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bir grup provokatörün çıkarttığı olaylar sonucunda Sertel çifti vatan hainliğiyle ve komünist olmakla suçlanır ve Tan gazetesi yakılır. İktidar rakip gerçeklikleri kendi varlığına tehdit olarak gördüğünden onları ötekileştirerek resmi söylemin dışına atar. Bunu ideolojinin işleyiş kiplerinden biri olan "parçalama" stratejisiyle yapar. Toplumsal gerçekliğin inşasında iktidarın

[650] Gökgücü, **Memleketim Memleketim**, s.135.
[651] a.e., s.158.

çıkarlarını gözeterek egemen hale gelen ideolojinin farklı, alternatif ya da rakip gerçeklikleri etkisizleştirmek için kullandığı bir stratejidir bu. Yalnız iktidar bu stratejiyi uygularken ideolojik aygıtların yanında elindeki şiddet aygıtlarını da kullanmıştır. Sertel ailesi, bu olaylardan sorumlu tutulmuş, bir süre tutuklu kalmış, iktidar değiştiğinde de durumun farklı olmadığını gördüklerinden 1950 yılında ülkeyi terk etmiştir. Oyunun sonunda iktidarı ele geçiren güçlerin kendi çıkarlarının öncelikli olduğu, seçimden sonra iktidara gelen DP'nin hükümet programını açıklayan Adnan Menderes'in şu sözlerinde açıklık kazanır.

> RADYO Marşal yardımına bağlı olarak büyük ve orta toprak sahiplerine traktör verilecektir. Yakında meclise getirilecek olan yabancı sermayeyi teşvik ve petrol kanunlarıyla hususi teşebbüs ve yatırımlar geliştirilecek ve Türkiye kısa zamanda büyük yol kat ederek küçük Amerika olacaktır.[652]

Mesele gücü eline geçirenin bunu nasıl ve kimin yararına kullanacağıdır. Bu açıklamada halkın isteklerinden ziyade sermaye sahiplerinin isteklerinin karşılanacağı görülür. İktidarı ele geçiren güçlerin iktidarda kalmak için uyguladıkları yöntemler birbirine benzerdir. Halk adına yapılan uygulamaların esasında halkın rızasını almak için iktidarın maskelediği kendi çıkarlarının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca iktidarın kendini ebedileştirmek için kurguladığı gerçeklikleri yazgı gibi değiştirilemez ve sorgulanamaz göstermesi gerçeğin şeyleşmesiyle ilgilidir. Bireyin kendi ürettiği gerçekliklere yabancılaşması sonucu iktidarın bu gerçeklik üzerinde tahakküm kurduğunu unutmamak gerek. Nitekim güç ilişkisi olan politik hegemonyayı baskı ve yasaklarla inşa eden her iktidarın alternatif gerçekliklere karşı olduğu, onları hiçleştirmek için şiddete başvurduğu, aydınları susturduğu, devletin bekası gerekçesiyle düşman söylemi üreterek fail-i meçhul cinayetler işlenmesine göz yumduğu görülmektedir.

NEYZEN (Tuncer Cücenoğlu/ 1998)

Tuncer Cücenoğlu'nun 1998 yılında ünlü ney ve taşlama ustası Neyzen Tevfik'in hayatından oyunlaştırdığı ***Neyzen***[653] adlı oyunu, aydınların ve sanatçıların, toplumsal gerçeklik üzerinde hegemonik olan baskıcı iktidarlar veya kendinden farklı

[652] a.e., s.168.
[653] Tuncer Cücenoğlu, **Neyzen,** İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.

olanı yok etme üzerine kurulu bir anlam dünyası inşa eden dini görüşler tarafından etkisiz hale getirilme ve yok edilme sürecini anlatır. Neyzen Tevfik nüktedan kişiliğiyle, ünlü taşlamalarıyla, ney üflemesiyle, yaşam tarzıyla, içkiye düşkünlüğüyle dinci ve baskıcı iktidarlar için bir tehdit unsuru olarak görülmüş ve bundan dolayı dayak yemiş, gözaltına alınmış, yakılmak istenmiş, yedi yıl ülkesinden uzak yaşamak zorunda kalmıştır. Baskıcı yönetimlerin o ve onun gibilere layık gördüğü hayat budur; çünkü onlar yaptıklarının eleştirilmesini kabul etmedikleri gibi kendi söylemlerinden farklı bir söylem üretilmesine de izin vermezler. İktidarlar söylemler aracılığıyla doğruluk üreterek kendi gerçekliklerini inşa ettiği için kendi iktidarlarını sarsacak, kurdukları düzeni bozacak söylemlerin üretilmesine fırsat tanımaz. Tıpkı 1993 yılında muhafazakâr ve baskıcı politikalar sonucu Sivas'ta aydınların kaldığı otelin köktendinciler tarafından yakılması olayında olduğu gibi.

Neyzen Tevfik İstibdat döneminde yaşadıklarının daha da ağırını Abdülhamit'i devirene kadar "hürriyet" söylemleriyle yeri göğü inleten İttihatçılar döneminde yaşar. Mısır'a kaçmadan evvel ona karakolda dayak atan Amir, aradan yedi yıl geçtikten ve hürriyet geldikten sonra yine karşısına dikilmiştir.

> NEYZEN Nasıl şaşırmayayım amirim?... Meşrutiyet ilan edildiğine göre, seni mi görmeliydim karşımda? Ben şaşırmayayım da kimler şaşırsın? …
> AMİR (*Sopayı tam ortasından tutar. Bir ucunu havya kaldırarak uzatır Neyzen'e. Diğer ucu yere bakmaktadır sopanın…)*
> Bak Neyzen, beni iyi dinle!.. Bizler tam ortasındayızdır bu sopanın.. Tam da tuttuğum yerdeyiz.. Yukarıdaki uçta iktidar oturur.. Aşağıya bakan uçta da muhalefet… (*Tuttuğu yerden çevirir sopanın ucunu yukarıya*) Şimdi ne oldu? Hürriyet diye bağıranlar iktidar oldu… Öyle değil mi? Ama işin püf noktası buradadır Neyzen… Bak, biz gene ortada durmaktayız yerimizde... Bu sopa gerekli değil midir her yönetime?[654]

Siyasal iktidar politik hegemonya kurmak için devletin meşru zor gücüne başvurur ve bu gücü kendini zora sokan muhaliflere karşı sopa olarak kullanmaktan çekinmez. Gramsci egemen bir sınıfın zor aygıtlarını kullanarak devlette doğrudan egemen olmasını ya da buyurma işlevine sahip olmasını "politik hegemonyaya" karşılık görür.[655] Neyzen halkın yoksulluğunu, baskıyla kurgulanan toplumsal gerçekliği ve ikiyüzlü politikaları konuşamadıkça, baskı ve şiddet gördükçe kendini

[654] a.e., s.72.
[655] Gramsci, a.e., s.14.

iyice içkiye verir. Sonunda iktidarı rahatça taşlayabilmenin, eleştirebilmenin, küfür edebilmenin ve sanatının keyfini çıkarabilmenin yolunu akıl hastanesine yatıp deli raporu almakta bulur. "Var ise elinde deli raporun, Seni mahkûm edemez adalet emri bile."[656] Neyzen deli raporu alarak kendini iktidar uygulanacak alanın dışına çıkarır ve bu sayede iktidarın kurguladığı gerçeklere söz söyleme özgürlüğüne kavuşur. Foucault'nun dediği gibi "kölelik, insan zincirlenmiş olduğunda değil, hareket edebileceği ve hatta kaçabileceği zaman bir iktidar ilişkisidir" ve bu ilişki için "özgür özne"lere ihtiyaç vardır.[657] İktidarın anlamsızlaştığı, normalin dışına çıkıldığı bir yerde iktidardan söz edilemez. İktidarın özne üzerinde uygulanabilmesi için öznenin, iktidarın isteklerini ve arzularını bilmesi gerekir. Dolayısıyla akıl sağlığı yoktur raporu olan Neyzen'in bulunduğu alanda iktidar ilişkilerinin de anlamı yoktur.

Cücenoğlu'nun Neyzen'in hayatını sahneye taşımaktaki amacı, 12 Eylül ve benzeri iktidarların toplumun aydın kesimini susturmak için uyguladığı baskının ve şiddetin yıllar önce de aynı amaçlarla kullanıldığını göstermekten ziyade bu baskıcı ve gerici düzeni üreten ve onu kalıcılaştıran toplumsal, kültürel ve siyasal koşulların ne olduğu konusunda düşünülmesini istemesidir.

RESİMLİ OSMANLI TARİHİ (Turgut Özakman/ 1983)

Siyasal iktidar elinde hegemonya aygıtına dönüşen hukuk kurumunun toplumsal gerçekliğin kurumlaşması ve meşrulaşmasındaki rolünü gösteren bir diğer örnek Turgut Özakman'ın 1983 yılında yazdığı ***Resimli Osmanlı Tarihi***[658] adlı oyundur. Özakman tarihe giderek 1961 ve 1876 Anayasaları üzerinden 1982 Anayasası'nı eleştirir. Yaşananları tarihe yaslanarak, bir nevi tarihi gerekçe göstererek anlatan bu oyunu Sevda Şener "geçmiş olayları günümüze gönderme yapacak biçimde kurgulayan, günümüzde yaşadığımız ikilemleri dolaylı olarak düşündüren oyunların başında"[659] değerlendirir. Oyun zamansal olarak 27 Mayıs darbesi öncesi öğrenci olaylarıyla başlar ve 1876 yılında Abdülaziz'i devirip önce V. Murat'ı sonrasında Abdülhamit'i tahta çıkaran öğrenci olaylarıyla ve hazırlanan

[656] Cücenoğlu, **Neyzen,** s.67.
[657] Foucault,, **Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2,** s.75.
[658] Turgut Özakman. **Resimli Osmanlı Tarihi**, Toplu Oyunları 2, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.
[659] Şener, **Oyunlar ve Gerçekler,** s.67.

anayasayla bağlantı kurarak 27 Mayıs 1960 tarihinde darbe sabahı son bulur. 1876 ve 1961 Anayasaları öncesi ve sonrası yaşanan durumlarla 1982 Anayasası'nı hazırlayan durumlar benzerdir. Bu bağlamda oyun, iktidarı ele geçiren güçlerin devamlılıklarını sağlamak ve toplumsal alana hâkim olmak için hukuk kurumunu kullanarak meşru zemin oluşturduğuna dikkat çeker.

Tarihimizdeki anayasa değişiklikleri, devlete egemen olan güçlerin her yönetim krizi oluştuğunda kendi gerçekliklerini hayata geçirmek için başvurdukları bir yöntem olmuştur. "Resimli Osmanlı Tarihi" kitabını okuyarak tarihe giden ve olaylara tanıklık eden Vakıf "çünkü dün bugünü yaratır, yarını da bugün"[660] sözüyle bugünü anlamak için geçmişe bakılmasına gerektiğini vurgular. Bugünü geçmişten soyutlamak, köksüzlük ve zeminsizlikten dolayı anlam kaybına yol açacağı gibi geçmişteki hataların tekrarlanmasına da neden olacaktır. Oyunun çatışmasını ve yazarın eleştiri düzlemini bu yinelenme durumu oluşturur. Ayşegül Yüksel, yazarın çatışmanın kaynağı olarak belirlediği yinelenmeyi "belirli bir nedensellik çerçevesi içine yerleştirdiğini" ve hatanın yinelenme sebebinin insanın kendini diğerlerinden farklı ve biricik görmesiyle ve geçmişinden ders almamasıyla ilgili olduğunu söyler.[661] Geçmiş hataların tekrarlanmasının nedeni geçmişin bugün için referans kaynağı olmaktan çıkmasıdır. Dolayısıyla oyunda 1982 Anayasası'nın sorunlara çözüm olmayacağı şimdiyle benzerlik gösteren geçmiş üzerinden anlatılmaya çalışılır. Bizatihi çözüm diye sunulan şeyin kendisi devlete egemen olan güçlerin kendilerini korumaya almasından ve varlıklarını anayasayla birlikte kurumlaştırmaktan başka bir şey değildir. Nitekim 12 Eylül'ün politik hegemonya kurmak için başvurduğu baskı ve şiddet uygulamaları 1982 Anayasası'yla hukuki çerçeveye kavuşturulmuş ve sorumluları yargıdan kaçırılmıştır.

Topluma egemen olan güçler baskı aygıtlarıyla yönetimi ele geçirse de uzun süreli olmak ve yönetimlerine halk katında rıza üretmek için politik hegemonyadan daha önce Gramsci'nin "entelektüel ve moral yönetim" olarak tanımladığı "sivil hegemonya"ya ihtiyaçları vardır.

---

[660] Özakman, **Resimli Osmanlı Tarihi**, s.161.

[661] Ayşegül Yüksel, "Turgut Özakman'ın Oyun Yazarlığının İkinci Dönemi", Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Cilt 9, Sayı 9, Yıl 1992, s.138.

> Gramsci'ye göre, sivil toplum toplumsal bir zümrenin toplumun bütün üzerindeki kültürel ve politik egemenliğidir. Yönetici sınıfın ideolojisi olarak sivil toplum ekonomi, hukuk vb.den geçerek sanattan bilime kadar ideolojinin bütün dallarını içerir. Toplumsal tabakaları yönetici sınıfa bağlar. Bütün toplumsal tabakaların dünya kavrayışı olarak bütün gruplara uyar. Böylece değişik nitelik dereceleri alır: felsefe, din, sağduyu, folklor…[662]

Toplumsal gerçekliğin belirlendiği alan bu alandır. Gerçekliğin inşasında dil, gelenek, ahlaki kurallar, mitler, din, medya, hukuk, sanat gibi kurumsal düzenin nesnelleşmesine aracılık eden yapılar aynı zamanda sivil hegemonya inşa edilmesine de aracılık eder. Oyundaki gibi her yönetimi ele geçiren gücün bir anayasa hazırlaması temel amacın "sivil hegemonya" oluşturmak olduğunu gösterir. Bu bağlamda tarihsel olayların ve kişilerin arkasına sığınarak 12 Eylül'ün inşa ettiği politik gerçekliklerle hesaplaşmaya çalışan bu oyunların hegemonyayı sadece baskı üzerinden ele almadığını bu hegemonyaya rıza üreten, onay veren din, hukuk, medya ve mahkeme gibi ideolojik ve baskı kurumlarının toplumsal gerçekliğin kurumlaşma ve meşrulaşma sürecindeki rolüyle birlikte ele aldığını söyleyebiliriz.

3.3.2. BALKONA KİLİTLENENLER

İTAAT DENEYİ (Coşkun Irmak/ 1996)

12 Eylül öncesi ve sonrasının anti-demokratik uygulamalarını, 80 sonrası kurgulanan toplumsal gerçekliğe ikna edilmenin bir parçası olarak gören ve tam da bu nedenle 12 Eylül'ü bir rıza üretme aracı olarak ele alan oyunlar da vardır. Genel itibariyle bu oyunlar baskı ve sansürün göreceli olarak hafiflediği 1980'lerin sonuna doğru, dönemin mağdurlarının hayat hikâyelerinden oyunlaştırılarak yazılmıştır. Bunlardan birisi, Coşkun Irmak'ın darbe öncesinde ve sonrasında yaşadıklarıyla paralellik kurarak yazdığı ***İtaat Deneyi***[663] (1996) adlı oyundur. Oyun 1980'den 2000 yılına kadar geçen süre içerisinde yaşanan siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel değişimleri ele alır. Oyunun çerçevesini emir-itaat ilişkisinin incelendiği ünlü *Milgram* deneyi oluşturur. Bu deney kısaca şöyledir: 1960'lı yıllarda Psikolog Stanley Milgram, Nazi savaş suçlusu Adolf Eichmann'ın yargılanması sırasında "ben sadece bana verilen görevi yaptım" demesi üzerine bir deney çalışmasına başlamış ve

[662] Bağla, **Antonio Gramsci ve Aydınların Rolü Sorunu**, s.91.
[663] Coşkun Irmak, **İtaat Deneyi**, Toplu Oyunlar 1, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.

bu deneyde bir insanın otoriteye ne ölçüde itaat ettiğini incelemiştir. Deney, bir deneğin sorduğu sorulara yanlış cevap veren diğer bir deneğe (aslında elektrik verilmiş kişiyi oynayan işbirlikçi) aldığı emir üzerine her defasında daha fazla miktarda elektik vermesi üzerine kuruludur. Deneye katılanların bir kısmı yanlış cevaplar karşısında elektriğin dozunu yükseltmeyi reddederek deneyi yarıda bıraksa da önemli orandaki diğer kısmı karşısında acı çeken insanı gördüğü halde kendisine verilen emri uygulamaya devam etmiştir. Bu deneyle birlikte Stanley kendi başına tehlike arz etmeyen sıradan insanların otoriteye itaat ettiklerinde korkunç insanlara dönüşebildikleri sonucuna varmıştır. Onun ulaştığı sonucun bir başka ifadesi şudur: "Kötü olmayan insanları kötülük yapmaya itmek, kışkırtmak, ayartmak ve ikna etmek kolaydır."[664]

İtaat Deneyi, yazarın döneme tanıklık etmesi ve kendi yaşamından yola çıkması bakımından belgesel niteliği taşır fakat dönemin öne çıkan bütün konularına değinmeye çalışması ve ideolojik bakışın dramatik çatışmaya etkisinden dolayı yer yer didaktik söylemler üretir. Dönemin bir panoraması gibi olan oyunu Fethi Demir şöyle değerlendirir:

> 12 Eylül darbesinden başlayarak işkence, baskı, sömürü, kapitalizmin yerleşmesi, akademik özerkliğin ortadan kaldırılması, sansür, feminizm, insan hakları ihlalleri, Kürt sorunu gibi, Türkiye'nin yakın dönemindeki başlıca tartışma alanlarına bir biçimde temas eden yazar, daha çok politik ve sosyolojik bir Türkiye okuması yapar.[665]

Yazar, *Milgram* deneyini kanıtlamak istercesine bir an önce sonuca ulaşmak için nesnel gerçeklikteki her biri toplumu ıslah etmeye ve darbe iktidarını büyütmeye yönelik sıkıyönetim uygulamalarının derinliğine inemez belki; ama öte yandan 12 Eylül'ün ne olduğu ve yeni düzeni nasıl yerleştirdiği konusunda sıkı bilgiler verir. Örneğin yeni toplumsal gerçeklik neo-liberalizmle, milliyetçi ve muhafazakâr söylemlerle kurumlaştırılarak meşrulaştırılmıştır; oyunun başkarakteri Nuri'nin "12

[664]Zygtmun Bauman, **Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm**, Çev: F. Doruk Ergun, İstanbul, Say Yayınları, 2011, s.174.

[665] Fethi Demir, a.e., s.315.

Eylül'le birlikte örneğin öce "Vatan", "millet", "birlik, bütünlük" gibi milliyetçi söylemler; ardından "şan", "şeref", "namus" gibi feodal söylemler gelişti. Hemen ardından da, köşe dönme mantığı egemen oldu."[666] şeklindeki sözleri bunun doğrudan ifadesidir.

Irmak, darbenin politik, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda kurumlaştırdığı ve meşrulaştırdığı birçok gerçekliğe değinmiştir. Değindiği bu gerçeklikler YÖK gibi darbe ürünü kurumlardan, güvenlik soruşturmaları, fişlemeler, işkenceler, beyaz Renault arabalar, fail-i meçhul cinayetler ve Güneydoğu sorunu gibi topluma korku salıcı ve toplumu ıslah edici uygulamalardan ve bunun yanında farklılaşan kimliklerden, reklam ve medya sektöründen, hayali ticaretten, neo-liberal düzenin öne çıkardığı benmerkezcilikten ve tüketme pratiklerinden oluşur. Mesela oyun boyunca yeni düzeni temsil edenlerin ellerinden düşürmediği Coca-cola, yerleştirilmek istenen Amerikancı düzenin simgesidir. Tüm bunlar 12 Eylül'ün kurguladığı toplumsal gerçekliğin nesnel gerçeklik haline getirilme çabasıdır.

1980 sonrası yaşanan süreci dört karakter üzerinden anlatan bu oyunu Banu Ayten Akın "süreç oyun" olarak değerlendirir.[667] Süreç içerisinde aydın ve bilim adamı kimliği olan Nihat Aslan'ın 12 Eylül sonrası kurulan YÖK'te görev aldığına, hatta Kenan Evren'e fahri profesör ünvanı verdiğine, kişisel çıkarları ve makam sevdası için bilimden ve öğrencilerinden vazgeçtiğine, darbe öncesi feminist olan Tülin Ürkmez'in 12 Eylül zulmüne uğradıktan sonra hocasıyla evlenerek bir nevi celladına sığındığına, sıkı devrimci Haşmet Aktaş'ın darbeciler tarafından ıslah edilmesinden sonra 80 sonrası kapitalizmin önemli aracı haline gelen reklam sektöründe metin yazarı olarak işe başladığına tanıklık ederiz. Nuri Sezgin ise süreç boyunca kimliğini ve ideolojisini koruyabilmiştir fakat bunun için ağır bedeller ödemiş ve nihayetinde hayatını kaybetmiştir.

Oyun 1979 yılında asistan Nuri Sezgin'in "İtaat Deneyi ve Türkiye Gerçeği" adlı doktora tezi için bir grup öğrenciyle yaptığı çalışmayla başlar. Bu deneyle

[666] Irmak, **İtaat Deneyi,** s.87-88.
[667] Banu Ayten Akın, "**1990 Sonrası Türk Oyun Yazarlığında Eğilimler**" DEÜ Güzel Sanatlar Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2009,s.91.

ölçülmeye çalışılan sosyal etkinin itaat etme üzerindeki etkisidir. Darbeden sonra birçok kurum gibi üniversiteler de askerin kontrolüne geçmiştir. Nuri, Tülin, Haşmet, sol görüşlü oldukları, özgürlüğe önem verdikleri ve sisteme muhalif oldukları için sudan sebeplerle gözaltına alınarak işkenceye tabi tutulur. Amaç onları vatan haini ilan ederek yok etmek ya da işkence yoluyla ıslah ederek yeni sisteme adapte etmektir. İşkence altında onlar da birbirlerine işkence uygulamıştır. İşkencecilerden birinin Nuri'ye "Görüyorsun ya alçaklığın sınırı yok… Ben alçak olmam diye de bir şey yok?"[668] demesi otorite altında her türlü işkencenin rahatlıkla uygulanabileceğini ve bunun da kanıksanacağını gösteren *Milgram* deneyine yönelik bir göndermedir. *Milgram* deneyindeki gibi aslında aldığı emri uygulayan sıradan insanlardır bunlar. Canetti bu sıradan insanları şöyle tanımlamıştır:

> Emir altında hareket eden insanların, en dehşet verici görevleri yerine getirmeye muktedir olduğu iyi bilinir. Bu insanların emir kaynağı engellendiğinde ve geriye dönüp yaptıklarına bakmaya zorladığında, kendilerini tanıyamazlar. "Böyle bir şeyi asla yapmadım" derler ve yalan söylediklerini hiçbir zaman açıkça fark etmezler. Tanıklarla yüzleştirilip tereddüt etmeye başladıklarında, onlar hala, "Ben öyle değilim. Böyle bir şeyi yapmış olamam" derler. Görevlerinin izlerini kendileri ararlar ve bunları bulamazlar. Bundan etkilenmemiş görünmeleri hayret vericidir. Sonradan sürdürdükleri yaşam *gerçekten de* daha önceki eylemlerinden hiçbir biçimde etkilenmemiş başka bir hayattır. Pişman olmazlar ve kendilerini suçlu bile hissetmezler. Yaptıkları gerçekten onların içlerine işlememiştir.[669]

Kişinin işkence uygulamaya ikna edilmesi, aldığı emri uygulayarak bir caniye dönüşmesi hiç de zor değildir. Çünkü bir emirle gerçekleştirilen eylem, kişiye yabancıdır; emir dışarıdan gelmiştir, eylem kişinin kendi iradesiyle gerçekleştirdiği şey değildir. Dolayısıyla kişi yaptığından dolayı sorumluluk üstlenmez. Böylelikle eylem hem normalleştirilir ve hem de kanıksanır. Egemen güçlerin kurguladığı gerçekliklerin içselleştirilmesi durumu Irmak'ın 12 Eylül'le hesaplaşmasının temel nedenlerinden birini oluşturur. Bizatihi kanıksama, öznel gerçeklikleri baskı olmaksızın belirlemenin, demokrasiyi önemsizleştirmenin, darbe iktidarını sürdürmenin ve darbeye meşruiyet üretmenin bir yoludur. Ona göre 12 Eylül öncesindeki anarşi ortamı 12 Eylül zulmüne ikna edilmenin bir parçasıdır.

[668] Irmak, **İtaat Deneyi**, s.58.
[669] Canetti, **Kitle ve İktidar**, s.333.

Sonrasında yaşananları olağanlaştırmak ve öznel gerçeklik haline getirmek ise üzerinde düşünülmesi gereken asıl sorundur.

Nuri Sezgin'in işkenceyle ıslah edildiği yerden kurtulması yabancı arkadaşlarının devreye girmesiyle olur ve Nuri yurtdışına kaçar. Yıllar sonra ülkeye geri döndüğünde yarıda bıraktığı tezini tamamlayarak YÖK üyeliği yapmış olan hocası Nihat Aslan'ın karşısına tez savunmasına çıkar. 12 Eylül zulmünü yaşayan Tülin'in hocasıyla evlendiğini, eski devrimci Haşmet'inse reklam sektörüne girdiğini öğrenir. 80 öncesinin ülkücü zihniyeti bu yıllarda mafyaya dönüşmüş, kendilerine muhalif gördüklerine vatan haini damgası vurarak tehditler savurmaya, hatta fail-i meçhul cinayetlerle onları yok etmeye başlamıştır. Nuri, işkence mağdurları için bir klinik açmayı düşünür ve bunun için Haşmet'le görüştüğü sırada dönemin fail-i meçhul cinayetlerinin simgesi olan beyaz Renault marka otomobile bindirilerek kaçırılır ve bir daha kendinden haber alınamaz. 1999 yılının sonunda "İşkence Kurbanları İçin Rehabilitasyon Kliniği"nin açılış konuşmasını yapan Nuri'nin oğlu Özgür'ün babasının yazdığı kitaptan yaptığı bir alıntıyla oyun son bulur.

Nuri'nin yaşadıkları oyunun başında tezi için başvurduğu deneyin bir sağlamasıdır aslında. Kitabında 12 Eylül'ü ve yaşadıklarını şöyle özetlemiştir:

> 12 Eylül Harekatı yapıldığı gün, içime bir özgürlük duygusu dolmuştu. İnanamıyordum, hatta bu özgürlük duygusundan utanıyordum, kimselere anlatamıyordum. Anlatmak bir yana birileri içimdeki coşkuyu gözlerimden okuyacak diye ödüm patlıyordu. Ama seviniyordum işte. Artık evimin çok yakınlarında olduğu halde yıllardır giremediğim mahallelere girebiliyor, bakkaldan gizli saklı alıp, ancak evimde okuyabildiğim gazetem elimde, sokaklarda dolaşabiliyordum. Yolda yürürken, arkamda duyduğum, giderek bana yaklaşan araba seslerinden irkilmiyordum. Birlikte, aynı mahallede büyüdüğümüz arkadaşlarım öldürülmüştü. Öldürenler de gene mahalle arkadaşlarımızdı. Ve hepsi, hepimiz, hep birbirimizin gözünün içine bakmıştık. Birbirimizi o kadar iyi tanıyorduk ki!... Nasıl uzaklaşmış, birbirimize ne zaman düşman olmuştuk? Kim yapmıştı bunu?.. Filozof Herakliatos'un bir sözü geliyor aklıma 'Ruhları barbar olanlar için, gözler ve kulaklar, kötü tanıklardır'… Yıllarca, adım adım, planlı ve programlı olarak, özgürlüğümüze aç hale getirilmiştik. En akıllımız, en aydın geçinenlerimiz arasında bile hissediliyordu bu açlık. Sonunda kurtarıcı geldi. Bizi kurtardı. Bugün, her şeyi anlıyorum. Her şey apaçık… Demokrasiden vazgeçmeye ikna ettiler bizi. Ve biz de, itaat ettik. İtaat, itaat, itaat! Ve itaatimiz gönüllüydü. Her şey o kadar ustaca düzenlenmişti ki, bize verilen her emir, kendi özgür

> irademizin doğal bir yansıması, dile getirilmesiydi sanki. Biz itaat ettik. Hep itaat ettik... Her şey ruhlarımızın barbarlaşmasına göz yumduğumuz an başladı.[670]

Nuri'nin ve de toplumun genelinin ikna edildiği şey, huzur ve güvenin tesis edilmesi ve kardeş kavgasına son verilmesi gerekçesine sığınan darbecilerin demokrasiyi rafa kaldırması ve toplumu cezalandırmasıdır. Kuşkusuz 12 Eylül, devletin baskı aygıtlarına sahip olan gücün kendine olan ihtiyacı artırma ve kendini ussallaştırma stratejisinin bir sonucu olarak gerçekleştirilmiştir. Gerçeğe nesnel nitelik kazandırmak ve bir anlamlandırma biçimi inşa etmek için yapılan eylemlerin akla uygun hale getirilmeye ihtiyacı vardır. Bu stratejiyle beraber darbeciler kullandıkları güce halk katında meşruiyet üretir. Bunun yanında zaten zora başvurarak toplum üzerinde politik hegemonya kurmak, meşruiyetini ona sahip olan güçten alır. Bu konuda Max Weber'in baskı gücünün meşru kullanımına ilişkin ifadeleri şöyledir: "Devlet, belli bir arazi içinde, fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulunduran insan topluluğudur. (…) Devlet şiddet kullanma "hakkı"nın tek kaynağı olarak kabul edilmektedir."[671] Bu anlamda 12 Eylül'ün uyguladığı şiddeti, devletin tekelinde olan meşru gücün toplum üzerinde egemenlik kurmak için kullanılması olarak değerlendirebiliriz. Tüm bunlar göz önüne alındığında sağ-sol çatışmasından, siyasal iktidarların şiddet karşısında aciz kalmasından, her kafadan bir ses çıkmasından ve arkasında sermayenin olduğu ekonomik dar boğazlardan nefes alamaz hale gelen toplumun, bu anarşi ve kaos ortamına son verecek olan askeri kahraman gibi karşılaması anlaşılabilir bir şeydir. Nuri'nin araştırmasında ulaştığı sonuç ise, bu kaos ortamının neo-liberal ekonomi politikalarının ve NATO'nun desteğiyle beraber bilinçli yaratıldığı ve toplumun 12 Eylül'ün zulmüne razı edildiğidir.

Egemen güçlerin baskı yoluyla toplumsal gerçekliği nasıl kurumlaştırdığına baktığımızda şeyleşmiş bilincin buradaki rolünü de görmüş oluruz. Örneğin oyunun başında üniversitedeki bir forum sırasında Tülin'in "Herkes tabancasını çekip önündeki diğer fraksiyonun adamının sırtına dayamış. Kendi sırtında da, başka

[670] Irmak, **İtaat Deneyi,** s.115-116.
[671] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s.132-133.

birinin dayadığı tabancanın namlusu var"[672] sözü darbe öncesinin toplumsal ortamını tarif eder; şeyleşmiş bilinçle eşin, dostun, arkadaşın hatta kardeşin bile öldürüldüğü bir ortamdır bu. İnsanın şiddeti bir olgu olarak kabul etmesi için öncelikle şiddetin şeyleşerek nesnel nitelik kazanması gerekir. Şiddet nesnelleştiğinde ise insan ona yabancılaşır, duygusuzluk hali yaşar. Şeyleşme bilince sıçramıştır artık. Şiddet ortamında bu duygusuzluk haliyle yaşama devam etmek için bilinç yeni bir biçim kazanır. Bu yeni biçim Adorno'ya göre "şeyleşmiş bilinç"tir.[673] Sırtına tabanca dayalı insan ölümle yaşam arasında kalarak başkalarına acıma duygusunu kaybeder. Duyguları sakatlanır. İşte kardeşin bile öldürülmesine yol açan şey şiddete nesnel nitelik kazandıran şeyleşmiş bilincin bu duyguları sakatlamasıdır. Dolayısıyla böylesi bir şiddet ortamında en yakınlarını kaybeden halk huzur ve güveni tesis etmesi adına 12 Eylül'e karşı çıkmamış, otoriteye gönüllü itaat etmiştir. Karşı çıkanlar ya da engel olarak görülenler de zaten Nuri gibi, Tülin gibi, Haşmet gibi balkona kilitlenip disipline edilmiştir.

12 Eylül'ün kurguladığı güç ilişkilerinin meşrulaşmasında toplumun da payı büyüktür. Darbecilerin yaptığı zulme onay veren toplum yapılan işkencelerden ve kötü uygulamalardan kendini sorumlu tutmaz. Bunun nedenlerinden biri kişinin aldığı emri sorgulamadan yerine getirmesiyken diğer nedenleri kişinin darbe öncesinde ve sonrasında yaşananlar ile ilgili neden-sonuç ilişkisi kuramaması, şeyleşmiş bilincin etkisiyle yaşananlara yabancılaşması ve bir ideolojisinin olmayışıdır. 12 Eylül sonrası sol ideolojiler ya da egemen güce alternatif üreten ideolojiler egemen güç tarafından suçla nitelendirildiği ve baskı araçlarıyla sindirildiği için toplum kendini olabildiğince ideolojik olanın dışında tutmaya çalışmıştır. İdeolojinin güç ilişkilerinin kurgulanışına verdiği destek dolayısıyla gücü elinde bulunduranlar onu kendi çıkarlarına eklemleyerek egemen ideoloji haline getirir. Bunun dışında kalan alternatif ideolojiler ise egemen güç tarafından her zaman etkisizleştirilir ve güçsüzleştirilir. İdeolojisiz bir toplum kurgusunun amacının ne olduğunu tez savunması sırasında Nuri'nin, ideolojiden uzak durmasını isteyen hocası Nihat Aslan'a verdiği cevapta görürüz.

[672] Irmak, **İtaat Deneyi,** s.34.
[673] Bkz. Adorno, **Negatif Diyalektik**, s.96.

> NURİ Türkiye yıllardan beri açık bir laboratuvar gibi kullanılıyor… Korkunç bir itaat deneyi uygulanıyor? Kendi yurttaşlarımıza, arkadaşlarımıza, dostlarımıza acı çektirebiliyoruz. Bizden ne yapmamız isteniyorsa, yapıyoruz. İşkence çekiyor, işkence çektiriyoruz… İdeolojisizliği savunmak, işte bu sinsi "itaat deneyine" teslim olmak demektir. Bilerek ya da bilmeyerek…[674]

Toplum ideolojik olandan uzak durarak bir yerde iktidarın egemen ideolojisine teslim olur. İdeolojisiz toplum kurgulamak demek gerçekliği iktidarın lehine olacak şekilde yeniden üreten egemen ideolojiyle toplumun zihnini kontrol altına almak demektir. Bu anlamda oyun geçmişle hesaplaşmayı sadece darbeciler ve uygulamalarıyla sınırlı tutmaz, Nihat Aslan gibi yeni düzeni benimseyen, iktidarı yeniden üreten, onu sürdüren, toplumsal sorumluluk almayan ve toplumu küçümseyen kesimleri de bu hesaplaşmaya dâhil eder.

Nitekim 12 Eylül'e ikna edilmek istenen toplum önüne konan şeyi, egemen güçlerin çıkarlarını maskeleyen politik ve ekonomik kaosun yarattığı korku ve endişe ortamında özgür iradeleriyle değerlendirmekten yoksundur. Bu şekilde uysallaştırılan ve yeni düzeni içselleştiren toplum Coşkun Irmak'a göre, neo-liberal, milliyetçi ve muhafazakâr düzenin çıkarlarına araç olan 12 Eylül'ün anti-demokratik uygulamalarının ürünü bir toplumdur.

AKREP (Eşber Yağmurdereli/ 1997)

12 Eylül darbesi sırasında mahkûm olan avukat ve yazar Eşber Yağmurdereli'nin kendi yaşam öyküsünden yola çıkarak 1997 yılında yazdığı ***Akrep***[675] adlı oyun, baskı aygıtları aracılığıyla kurumlaşan ve meşrulaşan 12 Eylül iktidarının cezaevlerinde uyguladığı hukuksuzlukları ele alır. Evrensel hukuk değerlerini içselleştiren ve savunma hakkı elinden alınan "düşünce suçlusu" Yağmurdereli, cezaevinde tanık olduğu hukuksuzluklar karşısındaki çaresizliğini, "adi suçlu" olan İkinci Mahkûm'un idam edilmesi üzerinden anlatır. Onun çaresizliği gözleri görmeyen bir mahkûm olmasından ziyade hukuk kurumunu kendi varlığını haklılaştırmak için kullanan baskı iktidarına engel olamamaktan ileri gelir. Ataol Behramoğlu'na göre Yağmurdereli bu oyunda "bir yandan sıradan bir halk insanının

[674] Irmak, **İtaat Deneyi,** s.88.
[675] Eşber Yağmurdereli, **Akrep**, İstanbul, Kibele Yayınları, 2016.

hayata bağlılığını, saf inanışlarını, umutla umutsuzlukların arasındaki kahredici gelgitlerini yansıtırken bir yandan da, "derin devlet"in katı, acımasız yüzünü sergiliyor…"[676]

Oyun, yıllardır hücrede olan ve cezaevi içinden ya da dışından kimseyle görüşmesine izin verilmeyen Birinci Mahkûm'un hücresine giren akrebin gardiyanlar tarafından öldürülmesiyle başlar. Akrebin varlığı ve mahkûmun onu görememesi, onunla birlikte yaşamak zorunda kalması oldukça tedirgin edici bir durumdur. Bunun yanında başka mahkûmlara yapılan işkence seslerine de tanık olması sağlanarak psikolojik işkenceye maruz bırakılır. Karşı hücresine birkaç gün sonra idam edileceğinden haberi olmayan bir mahkûm getirilir. Yıllar sonra konuştuğu tek kişidir bu mahkûm. Hatta bu mahkûm başka bir cezaevinde onunla birlikte hapis yatarken onu öldürmeye çalışan biridir de. Hukuk kurallarını bilen biri olarak bu mahkûmun idamına engel olamaması yine ona verilmiş bir ceza gibidir. Yıllardır cezaevinde tanık olduğu bütün hukuksuzluklar gibi bu karar karşısında da eli kolu bağlı kalmıştır. Oyun idam konusunu işlemesiyle birlikte Zeynep Oral'a göre, Yağmurdereli'nin evrensel hukuk değerlerine olan bağlılığıyla, ölüm karşısında yaşam hakkını savunmasıyla aslında "insan sevgisi" üzerine kuruludur.[677] Nitekim oyun dışarıdan gelen neşeli ve coşkulu çocuk sesleri içerisinde sonlanarak yaşama dair her zaman bir umut olduğuna gönderme yapar.

Yazar akrep imgesini kullanarak sadece cezaevindeki anti-demokratik uygulamalara dikkat çekmezle kalmaz sıradan yaşamların da disiplinci iktidarın tehdidi altında olduğuna vurgu yapar. Akrebin kıskacında yaşanan tedirginlik 12 Eylül iktidarının disipline ettiği toplumun tedirginliğini temsil eder. Akrep imgesi bu bağlamda Foucault'nun "insanlardan bir şeyler sızdırmak veya çekip almak yerine, başlıca işlev olarak "terbiye etme" görevine; veya daha doğrusu, daha fazla miktarda şey sızdırmak veya çekip almak için terbiye etme görevine sahip olan bir iktidar"[678] şeklindeki norm iktidarı tanımıyla yakından ilintilidir. Norm iktidarında birey somut bir iktidara ya da baskıya gerek kalmaksızın zihnine yerleştirilen "panopticon"

[676] Ataol Behramoğlu, "**Eşber'in ve AST'in Zaferi**", Cumhuriyet Gazetesi, 20.11.1977
[677] Zeynep Oral, "**Akrebin Kıskacından…Tiyatroya…**" Milliyet Gazetesi, 03/08/2001.
[678] Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, s.213-231.

aygıtıyla kendini disipline eder. "Panopticon" aygıtının öznel gerçeklikleri belirlemesi gibi akrep de mahkûmun eylemlerini belirler. Cezaevi doktorunun "mahkûm akreple birlikte yaşamayı öğrensin"[679] sözü, norm iktidarına bir göndermedir. Akrep imgesiyle toplumun zihnini denetleyen baskıcı iktidarlara gönderme yapan Yağmurdereli için Türel Ezici şöyle söyler:

> Yağmurdereli, Akrep imgesini kullanarak, kurban arayan tuzaklarla dolu yerleşik düzende, sahnedeki mahkûmlar kadar, seyircinin de hiçbir güvencesinin olmadığı yolundaki mesajını, toplumun ortak bilinçaltına gönderiyor.[680]

Baskı iktidarları, şiddet aygıtlarını kullanarak devamlılıklarını sağladıkları gibi toplumun zihnine yerleştirdikleri "panopticon" aygıtı aracılığıyla da bunu sağlar. Nitekim 12 Eylül sürecinde toplum yaşanan bu zorbalıklara dur diyecek kolektif isteği gösterememiş, ses çıkaramamış, daha kötüsü kendini koruyacak ve sürdürecek kurumları inşa eden iktidarın ürettiği gerçeklikleri içselleştirmiştir. Hukuk kurumunun inşa ettiği gerçeklikler bunların başında gelir. Darbe iktidarında sıradan bireyler için bile suç üretilmiştir.

> İKİNCİ MAHKUM (…) Cezaevlerinde yer kalmadı. Bir yatakta üç kişi, beş kişi yatıyor. Dışarıda adam bırakmadılar nerdeyse. Geçende gariban bir balıkçıyı getirdiler. Adamın kendine hayrı yok. Denizde kısmeti kötü gitmiş. Sağa sola, kaderine, kısmetine falan sövmüş. Bu arada paşalara sövmeyi de ihmal etmemiş. Aradan bir hafta geçtikten sonra yanındaki balıkçı arkadaşıyla arası bozulmuş. Adam gitmiş bir haftadan sonra, garibanı, paşalara sövdü diye ispiyon etmiş. Adamı iyi bir dayaktan geçirdikten sonra derhal tevkif kesmişler. İçerde de her vardiya değiştiğinde, yeni vardiya adamı bir posta sopalıyordu. Anlayacağın dayak, hakaret gırla gidiyor.[681]

Kimse iktidarın şiddetinden muaf değildir, her an herkes kendini cezaevinde işkencede bulabilir. Dolayısıyla toplum iktidarın şiddetine maruz kalmamak ve hukuk kurumu aracılığıyla inşa edilen suçlara bulaşmamak için iktidarın ürettiği normlara göre kendini disipline etmek zorunda kalmıştır diyebiliriz.

---

[679] Yağmurdereli, **Akrep**, s.79.
[680] Türel Ezici, "Akrep ve Zincire Vurulmuşlar…" **Tiyatro Tiyatro Dergisi**, Sayı:76, Aralık 1997, s.29.
[681] Yağmurdereli, **Akrep**, s.26.

Suç ve suçlu tanımı askeri yönetimin isteklerine göre belirlenmiştir. İkinci Mahkûm'un "Bu memlekette 45 günde adam astılar! Öyle istediler, öyle yaptılar!.."[682] sözleri baskı gücüne sahip olanların iktidarlarını güçlendirmek için bu gücü acımasızca kullanmaktan çekinmeyeceklerinin onayıdır. Öte yandan bu iktidar, disiplinci iktidarı bireyin zihnine kaydederek onun kontrolünü ele geçirmiştir. Birinci Mahkûm'un hücrede sürekli bir akreple yaşıyormuşçasına kendi vücudunu ve yatağını kontrol etmesi, adımını ona göre atması, disiplinci iktidarı içine yerleştiren toplumun iktidar yokluğunda kendini gözetleyerek denetlediğine örnek teşkil eder.

Yazar darbe iktidarının gerçekliklerini eleştirirken onu içselleştirerek öznel gerçeklik haline getiren toplumu da pas geçmez. Darbe iktidarına onay verdiği için yaşanan hukuksuzluklardan ve idamlardan o da sorumludur.

> İKİNCİ MAHKÛM (…) Sen saf bir adamsın. Şimdi burada, ölsem de gam yemem., bedel ödüyorum nasıl olsa diye kafana göre yaşıyorsun. Kimin umurunda senin ödediğin bedel?
>
> BİRİNCİ MAHKÛM Benim umurumda.
>
> İKİNCİ MAHKÛM (Duymaksızın) Bir gün gelir, halk bu işe el atar diye avutuyorsun kendini. Peki, senin halk dediğin kim? Seninle kafasını kessen konuşmayan gardiyan halk değil mi? Ben halk değil miyim?... [683]

Toplumun edilgen tutumuna eleştiri vardır burada. Tıpkı Hitler faşizmini içselleştiren Nazi subaylarının aldıkları emirleri acımasızca uygulaması örneğinde olduğu gibi gardiyanlar da baskı gücünün bir üyesi olarak aldıkları emirlere itaat ederler, mahkûmlara her türlü işkenceyi uyguladıktan sonra mesailerini tamamlayıp sıradan insanlar gibi evlerine dönerler. Onların tavrı "tipleştirmeler" yoluyla gerçekliği inşa eden ve onun devamlılığını sağlayan "genelleştirilmiş ötekinin" tavrına örnektir. Genelleştirilmiş öteki sayesinde bireyin tavrı nesnel gerçeklik gibi algılanır. Bir gardiyanın, bir askerin, bir hâkimin tavrı tipiktir bu anlamda. Nesnelleşmiş ve normalleşmiştir. Aynı durum İkinci Mahkûm'un cellatlığını üstlenen yemek arkadaşı için veya sıradan halk için de geçerlidir.

12 Eylül'ün sokaktan eve gönderdiği halk artık egemen güçlerin kurguladığı toplumsal gerçekliği yaşar. Gazeteler, dergiler, televizyonlar, radyolar sadece

[682] a.e., 36.
[683] a.e, s.38-39.

tahakküm uygulayanın çıkarını gözeten haberler yapmaktadır. Dolayısıyla 12 Eylül'ün kurguladığı gerçeklikle baş başa kalan halkın kenara çekilip olanları seyretmesinde ve sorumluluk üstlenmemesinde, devletin baskı ve ideolojik aygıtlarının etkisinin olduğu kadar bilinçleri şeyleştiren ve gerçekleri nesnelleştiren maddi üretim ilişkilerinin de etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduranlar aynı zamanda zihinsel üretim araçlarını da elinde bulundurduğu için gerçekliği egemen güçlerin lehine olacak şekilde üretir. Maddi üretim ilişkilerinin bireyin bilincini belirlemesi neticesinde birey bir taraftan kendi ürettiği gerçekliğe yabancılaşırken diğer taraftan egemen gücü meşrulaştıracak bir düşünme biçimi geliştirir. Kendi ürettiğinde kendini göremeyen birey mevcut gerçekliği nesnel gerçeklik diye içselleştirir. Esasında içselleştirilen gerçeklik, nesnel gerçekliğe tutunmuş ona eklemlenmiş iktidarın çıkarlarıdır. Bu anlamda yazara göre egemen gücün ürettiği suç kavramının nesnelleşmesi ve meşrulaşması kadar içselleştirilmesi de baskı düzeninin devamlılığını sağlayan önemli etkendir.

Fakat Yağmurdereli'nin daha temelde hedef aldığı şey devletin baskı gücünün toplum katındaki meşruiyetidir. Bu meşruiyet sayesinde anti-demokratik uygulamalar normalleştirilmiştir. İkinci Mahkûm'un "Gazeteler bir şey yazmıyor. Zaten devlete, askere kim ne diyecek? Demek ki herkes halinden memnun. Askere alkış tutuyor."[684] sözünde olduğu gibi temel sorun baskı gücünün yaptıklarının meşru görülmesi ve doğallaştırılmasıdır. Düzene muhalif olanlar zaten kitle-iletişim araçlarının da yardımıyla gayrimeşru ilan edilmiştir. İktidarın dilini içine kaydeden İkinci Mahkûm bile ötekileştirilen Birinci Mahkûm'u öldürmeye kalkmıştır. Farklı gerçeklikler karşısında düşmanlaştırıcı ve ötekileştirici söylemleri kullanarak meşruiyet üreten ve şiddete başvuran baskı gücünün yaptıkları böylelikle sorgulanamaz da. Şiddeti kimin uyguladığından ziyade bunun kimin onayıyla yapıldığı ona sorgulanamazlık zırhı sağlar. Bu zırhı ona veren, onaya dayalı bir meşrulaştırma ilişkisi olan otoritedir. Otorite yapılanları meşrulaştıran makamdır. 17 yaşındaki Erdal Eren'in idam edilmesine toplumun suskun kalmasının sebeplerinden biri budur. Toplum sorumluluğu meşru güce vermiş, kendisi izleyici olmayı tercih etmiştir.

[684] a.e., s.27.

Ayrıca İkinci Mahkûm'un "Hocam geçenlerde Erdal adında 17 yaşındaki bir çocuğun, kanuna uygun olsun diye önce yaşını büyüttüler, sonra da astılar. Duydun mu?"[685] şeklindeki sözleri de meşru güce sahip olanların toplumun bilinçaltına korku salmak ve iktidarlarını halkın gözünde büyütmek için bu güçlerini hukuksuz şekilde kullanmaktan kaçınmayacaklarının dahası bu yaptıklarına kılıf uydurarak hukuk önünde hesap vermeyeceklerinin bir kanıtıdır.

> İKİNCİ MAHKÛM Benim ve benim gibi o milyonlarca insan hayatının onlar için bir değeri ve önemi yok. Eğer beni asabilselerdi, bunu "ibret-i alem" olsun diye yapacaklardı. Onlar çıkarlarına uygun düştüğünde yüzlerce insanı her gün "ibret-i alem" olsun diye öldürebilirler.[686]

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere darbe iktidarları bu eylemlerle korku üreterek toplumun kendine çeki düzen vermesini ve kendini ıslah etmesini ister. Otoriteyi kutsallaştıran iktidar çeşitlerinde olduğu gibi darbe iktidarları da kendi çıkarlarını toplumun çıkarıymış gibi göstererek örneğin idam ettikleri kişileri vatan haini, terörist gibi söylemlerle toplumdan dışlayarak ya da kendi çıkarlarını "beka kaygısı" gibi sunarak eylemlerine rıza üretir. Devletin kutsal kabul edildiği yönetim biçimlerinde halk devlete karşı görevlerle donatılmıştır. Görevini yerine getirmediği taktirde devletin vereceği cezayı hak eder. Yani ibret-i alem olsun diye asılmak devletin verdiği cezanın meşruiyetinin bir ifadesidir.

Sonuç olarak Yağmurdereli'ye göre darbe iktidarının politik hegemonya inşa etme adına toplumda korku üreten anti-demokratik eylemlere başvurması birer sonuçtur; asıl önemli olan bu iktidarın varlığını kurumlaştırmak, meşrulaştırmak, kutsallaştırmak ve doğallaştırmak için normlar aracılığıyla toplumu denetlemesi ve yine sembolik evrendeki "genelleştirilmiş öteki" gibi yerleşik unsurlar ve hukuk kurumu aracılığıyla toplumsal gerçekliği değiştirmesidir.

KÜLRENGİ SABAHLAR (Haluk Işık/ 1988)

12 Eylül şiddetinin vahametini anlatan en önemli olaylardan biri 17 yaşındaki Erdal Eren'in idam edilmesidir. Bu idam karşısında Kenan Evren'in "asmayalım da

[685] a,e. s.35.
[686] a.e. s.55.

besleyelim mi" sözü şiddetin boyutu açısından anlamlıdır; zira yaşam hakkını savunmakla onu elinden almak konusundaki tercihin ikinciden yana yapılması 12 Eylül'ün bir baskı rejimi olduğuna işaret eder. Sıkıyönetim koşulları dolayısıyla ilk yıllarda şiddet olaylarını gündeme getirmek mümkün olmamıştır. Haluk Işık, Erdal Eren'in idamını konu alan ***Külrengi Sabahlar***[687] (1988) adlı oyunu darbeden ancak sekiz yıl sonra yazabilmiştir.

Oyun, bir arkadaşlarının öldürülmesini protesto ederken çıkan olaylarda bir jandarma erinin öldürülmesinden sorumlu tutulan Erdal Eren'in idama götürülme sürecini ele alır. Eşber Yağmurdereli gibi Haluk Işık da idam edilerek yaşam hakkı elinden alınan kişileri konu edinerek, hukuk kurumu ve idam cezası üzerine düşünmeyi amaçlamıştır. Yazar hem bir ceza yöntemi üstelik hukuksuz verilen bir ceza yöntemi olarak idamı tartışır. Hülya Nutku'nun dediği gibi bu oyun "suç ve ceza kavramlarını ve yaşama hakkını ele alarak kamuoyunu uyaran bir nitelik taşımaktadır."[688]

> GAZETECİ 13 ARALIK **(**…) İdam düpedüz ölüm değildir, der Camus. Toplama kampı nasıl salt bir hapishane değilse, idam da yalnıza kişinin canından olması değildir: Önceden, inceden inceye düşünülüp tasarlanan cinayet, idamdır. Hiçbir caninin eylemi, ne kadar ince hesapla hazırlanmış olursa olsun, bununla kıyaslanamaz. Çünkü hiçbir cani, öldüreceği günü önceden haber verip, kurbanı aylarca kendi merhametine terk etmez. Hiçbir cani, cinayetini böyle tören havasında işleyemez.[689]

Haluk Işık'a göre idam bir ceza yöntemi değildir; bir cinayetten daha fazlasıdır, tasarlandığı ve kişiye önceden bildirildiği için bir korku aracıdır. Amaç korku üreterek kişiyi aciz göstermek ve idam üzerinden iktidarın büyüklüğünü hem kişiye hem topluma ispatlamaktır. Ceza verilen kurbandır ancak bu idamla ıslah edilen toplumdur. İdam kararı öncesi mahkemede Erdal Eren bunu şöyle ifade eder:

> DELİKANLI (…) (*Ayağa kalkar*) O jandarmayı ben öldürmedim. Kararınız ne olursa olsukemann, benim gerçeğim bu. Kararın aleyhime çıkacağımı

[687]Haluk Işık, **Külrengi Sabahlar**, **Toplu Oyunlar 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2010.
[688]Hülya Nutku, "Yaşam Öyküsü, Yazarlık Anlayışı ve Oyunlarıyla Haluk Işık", **Külrengi Sabahlar**, **Toplu Oyunlar 1**, Haluk Işık, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, s.15.
[689] Haluk Işık, **Külrengi Sabahlar**, s.145.

> biliyorum. Vereceğiniz karar, başkalarına gözdağı olsun diye verilecek, bunu da biliyorum. Siz unutulacaksınız, ama biz hep yaşayacağız…[690]

Ne onun bu suçu kabul etmeyen ifadelerinin, ne olay yeri incelemesindeki eksikliklerin, ne kemik yaşını büyüten raporun askeri rejim için bir anlamı yoktur. 12 Eylül iktidarının mahkemelere verdiği bir görev vardır. Bu görev şudur; yola getirilemeyen, söz geçirilemeyen, hegemonya kurulamayan toplum, korku üreten cezalarla teslim alınacaktır.

Erdal Eren'i idama götüren süreci anlatan oyun, bu sürece iyi ya da kötü anlamda katkı sunmuş kişilerin sözlerine, eylemlerine, tavırlarına yer vererek tarihe not düşmüştür. İdama karar veren hukuk kurumunun aslında adaleti sağlama kurumu olmadığını aksine egemen güçlerin çıkarlarını korumak için araç olarak kullanıldığını ima eder. Bu anlamda eleştiri sadece düzenin görünen sorumlularına karşı yapılmamıştır; aynı zamanda savcı, hâkim, doktor, cellat gibi genelleştirilmiş ötekinin tavrına, yeğeniyle ilgilenmeyen, kendi siyasi geleceğini düşünen Dayı gibi bu düzeni uygulayan ve sürdüren paravanın arkasındaki kişilerine yapılmıştır.

Paravanın ardındaki bu kişilerin idam karşısındaki kayıtsızlıklarının bir nedeni de iktidarın idamla toplum arasındaki duygu bağını koparmasıdır. 12 Eylül şiddet eylemleriyle toplumun bilinçaltına korku salmıştır. İdam kararını meşru gücün vermesi, yargılamalar, prosedürler olaya nesnellik kazandıran, toplumun bilincini şeyleştiren uygulamalardır. Şeyleşmeyle birlikte idam edilen kişiyle toplum arasındaki duygu bağı kopar. İnsan bilinci idam korkusuyla baş edebilmek için korku duygusunu düzenler, onu kendisi için zararsız hale getirir ve ona yabancılaşır. Nitekim bu yabancılaşmayla beraber idama kayıtsız kalan toplum kendisi hedef olmamak için tanık olsa bile olmamış gibi yapar, görmezden gelir ve susar. Hedeflenen de budur zaten. Korkuya teslim olan, artık hiçbir şeye ses çıkarmayan, vicdanını kaybeden toplum.

> 2.AVUKAT (…) Bir toplumun korkuyu, bir yaşama biçimi olarak kabul etmesi için, çok planlı, çok programlı, çok örgütlü çalışmak gerekir. Yasalar düzenlenir bunun için, kılıflar uydurulur, basına çeki düzen verilir. İnsanlar satın alınır, baskı ve tehdit örnekleriyle toplum korkuya alıştırılır.
> 1.AVUKAT İlk vurulan, toplumun vicdanıdır.

[690] a.e., s.130.

> 2.AVUKAT Toplumun vicdanını vurdunuz ve çözdünüz mü, toplum artık şoklara alışmış demektir. Sessizliğe bürünür ve yalnızca izler. Aç kurtlar gibi izler. Üstelik, izledikleri kendi başına gelmediği için, gizliden gizliye sevinir ve hemen unutur.
> GAZETECİ Korku toplumu… Çok ilginç.
> 1.AVUKAT Evet… Vicdanın korkuyla sarılıp sarmalanması gibi bir şey. Bir toplumun korku toplumu olması, dilsiz, ağızsız, gözsüz ve kulaksız bırakılmasıdır. İşte biz bu sessizliğe, bu körlüğe, bu korkuya tanık olduk, yaşadık.[691]

12 Eylül için artık gerisi kolaydır. Korkularla büyüttüğü iktidarına halktan onay almak için muhalifler üzerinden suç üretecek ve üretilen bu suçları hukuk veya mahkeme gibi kurumlar aracılığıyla nesnel gerçeklik haline getirecektir. Sonuç olarak hem yaptıkları meşrulaşacak hem iktidarı devam edecektir.

DUYARLILIK ÜZERİNE VİVAÇE (Erhan Gökgücü/ 1995)

12 Eylül'ün toplumsal hafızamızda bıraktığı izlerin başında tartışmasız devletin baskı aygıtlarıyla yaptığı ağır işkenceler gelir. Bu işkencelerin bıraktığı izler fiziksel olarak iyileşse bile ruhsal açıdan bir ömür boyu iyileşmeyecek kadar derindir. Erhan Gökgücü, 12 Eylül zulmünü yaşamış olanların anlatamadıklarından yola çıkarak yazdığı ***Duyarlılık Üzerine Vivaçe***[692] (1995) adlı oyunda bu şiddeti yaşamış ve bunun ağırlığı altında ezilmiş bir entelektüelin yaşadığı mutsuzluğu anlatır.

Oyunda geçmişini unutamayan ve düzenle barışamayan bir erkek, yıkılma kararı çıkmış evine girecek bir inşaat dozerinin altında kalarak hayatına son vermeyi planlamaktadır. Kendini sığdırsa dahi içini sığdıramadığı evinin başına yıkılmasını beklemektedir. Bir kadının tez araştırması için inşaat bölgesine gelmesi ve evinin başına yıkılmasını bekleyen bu erkekle karşılaşmasıyla oyun başlar. Kadın, erkeğin burayı neden terk etmediğini merak eder. Erkek düzenle barışık olmadığını söyler, umutsuzdur ve kendini gerçek protestocu olarak tanımlar. Hayatı protesto ederek dozerin altında kalmayı ve hiç yokmuş gibi silinip gitmeyi istiyordur. Kadın, her halinden kültürlü olduğu belli olan, kitap okuyan, plak dinleyen, seçkin zevkleri olan

[691] a.e., s.132-133.
[692] Erhan Gökgücü, **Duyarlılık Üzerine Vivaçe**, **Toplu Oyunlar I**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1996.

bu adamın neden umutsuz olduğunu, neden bu virane konakta ölümü beklediğini anlayamaz. Onun gibi birine umutsuz olmayı, eylemsizliği yakıştıramaz.

> KADIN (…) Söyleyin: Nasıl protesto ediyorsunuz dünyayı? Ne yapıyorsunuz? Buraya kapanarak bir protesto mu yaptığınıza inanıyorsunuz? Buraya kapanmışsınız. Bu doğru değil mi?
> ERKEK Doğru.
> KADIN Ama bu protesto yolu değil ki. Eğer bu dünyayı hiç mi hiç beğenmiyorsunuz, eğer dünyanın geleceği için hiçbir umut kırıntısına izin verilmediğine inanıyorsanız, neden kendinizi öldürmüyorsunuz?
> ERKEK Yaşadığımı kim söylüyor?[693]

Erkek kadınla iletişim kuruyormuş gibi gözükse de verdiği cevaplar kadının sorularından kaçtığını gösterir. Kaçtığı kendisidir aslında. Yaşadıklarını dile dökecek kelimesi yoktur, bir dil bulduğunda ise geçmişini büsbütün kaybedecektir. Geçmiş imgesi hiçbir zaman geçmişin kendisi değildir. Anlatı geçmişi bozacaktır. Kadının ısrarı karşısında geçmişi anlatıp anlatmamakta tereddüt eder. Diğer yandan uzun zaman sonra birisiyle iletişime geçmek ona iyi gelmiştir. Anlatırsa hayata devam edecek, anlatmazsa yaşadığından kimsenin haberdar olmadığı bir ölü olacaktır. Karar veremez. Anlatısının etrafında dolanır durur, bir türlü içine giremez.

> KADIN Başından çok şey geçmiş olmalı.
> ERKEK Her şey.
> KADIN Nasıl her şey?
> ERKEK Aç kaldım, dostlarım bana ihanet ettiler, itelendim, cezaevlerinde dayak yedim, bunaldım, onmaz hastalıklardan öldüm. Yalnız başıma ve yardım görmeden… Sözlerim ağzıma tıkıldı… Hepsi yalan, yaşamım tekdüzeydi.
> KADIN Anlatsana.
> ERKEK Yorgunum.[694]

İkinci perdede kadının erkeğin evine yerleşmiş olduğunu görürüz. Erkek onu yalnızlığına arkadaş gibi görse de ona bağlanıp yaşamaya devam etmekten korkar. Bir ay geçmesine rağmen dozer gelip evi yıkmamış, hayatta kalmanın süresini uzatmıştır. Bu arada erkek bir gün mutfakta çıkan küçük bir yangını söndürerek yaşama olan bağlılığını göstermiştir. O her ne kadar bunu inkâr etse de kadın onun

[693] a.e., s.68.
[694] a.e., s.83.

eylemini "yaşamın insanların en büyük alışkanlığı olması[695]" şeklinde yorumlayarak ölümden vazgeçmesi için ısrar eder. Erkek sonunda pes eder. Anlatırsa artık kadının susacağını, ölüm isteğini anlayacağını düşünür.

> ERKEK Pekala… Çırılçıplak soyup, bileklerimden tavana astılar. İnip kalkan sopadan çok, uzamak acıtıyordu canımı. Evet, uzadığımı duyumsuyordum. Acı dayanılmaz bir hal almıştı. Bağırmak isteğimi zor bastırıyordum. Derken yandaki odadan bir kadının çığlıkları sardı ortalığı. Önce dişlerimin arasından küfretmeye başladım. Sopa daha hızlı inip kalkmaya başladı. Şaşırtıcı şey, vuruşların acısını duymuyordum. Ama ara verdiklerinde omuzlarımın acısı korkunç oluyordu. Boyum üç metreyi geçmiş gibi geliyordu bana. "Biraz daha", diyordum, içimden. "Biraz daha. Sonra ayakların yere değecek ve uzamaktan kurtulacaksın." Kendimi üçüncü şahıs gibi düşünüyordum. Benliğim parçalanmıştı… Ama benimle birlikte yerde aşağı iniyordu. Bir türlü ulaşamıyordum yere. "Söyle" diyorlardı boyuna, "anlat." Anlatacak hiçbir şeyim yoktu ki… Yazdığım birkaç yazıdan başka… Bunu da kaç kere söylemiştim onlara. Bir kez daha söylemenin bir yararı olup olmayacağını düşündüm. Söylemeliydim, ikna etmeliydim onları. Ama ağzımı her açışımda gürültülü bir küfür duyuluyordu. Bu da çıldırtıyordu onları sanki. Sonra öleceğimi düşündüm. Yandaki odadan duyulan çığlık büyüyor, büyüyordu. Sonra nasıl oldu bilmiyorum, bağırmaya başlamışım. (*Çığlıklar atar*.) Böyle ne kadar bağırdığımı anımsamıyorum. Kendime geldiğimde yerde yatıyordum. Üzerime bir kovayla su dökmüşlerdi. Su pisti. Ama anlatılmaz bir mutluluk veriyordu. Yaşadığımı anladım, sevindim. Sonra birden tüylerim diken diken oldu. İki gölge duruyordu başucumda. Sopalarını bırakmışlar, sigara içiyorlardı. Biri, "orospu çocuğu," dedi, "biz kazandık. Sonunda bağırttık seni." İlk kez o zaman ölmeyi düşledim.[696]

Erkek yaşama isteğini kaybetmesinin nedenini itiraf etmiştir sonunda. 12 Eylül'ün işkencelerini yaşamış bir aydındır o. Onun durumu Marc Nichanian'ın şiddet ve öyküleme arasındaki kurduğu ilişkiyle daha iyi açıklanabilir. Nichanian bunu şöyle ifade etmiştir: "İşkencenin en korkunç yanı, tanığın ortadan kaldırılmasıdır."[697] İşkence tanığı ortadan kaldırdığı için daha sonra yaşadığı bu işkenceyi anlatılaştıran kişi yaşadığına ihanet ederek yapar bunu. Tanık olmadığı için işkence de yoktur aslında. İşkence gören kişi bunu sadece varsayarak anlatabilir. Varsayarak anlatmak ise olayı reddetmekle mümkündür. Dolayısıyla mağdur anlattığında kendi yaşadıklarını inkâr ederek hayata devam edebilir ancak. Erkeğin yaşama isteğini kaybetmesinin, yıkıntıların arasında kalarak ölmek istemesinin altında, anlatarak kendi yaşadıklarına ihanet etmek istememesi yatar. Kendisi gibi

[695] a.e., s.97.
[696] a.e., s.97-98.
[697] Nichanian, a.e., s.31.

unutmaya, kaçmaya, gizlenmeye çalışanların arasında yaşamak da bir o kadar acı vericidir. İşkencenin onları gölgelere dönüştürdüğünü söyler.

> ERKEK Zaten herkes herkesten kaçıyordu. Bir arada olması gerekenler birbirlerinden saklanıyorlardı. Her köşe başında gölgeler, gölgeler… Ve insanlar gölgelerden sakınmak için tek yol bulmuşlardı; kendilerini de gölgeleştirmek. Yüzler siliniyor, gölgeli, bulanık bir görünüme bürünüyorlardı.[698]

Yaşadıklarının utancından kendinden bile kaçmıştır. Herkes kendini gizlemiştir. Anlatmanın bir yolu yoktur çünkü. Ayrıca bunun toplum açısından bir işe yaramadığı da görülmüştür. Yine işkenceler, yine ölümler vardır. Uğur Mumcu cinayetine, Madımak Olayı'na gönderme yapar. Kadın onun acılarına duyarsız değildir. Yıkım sırası onun evine geldiğinde kadın onu ikna etmeyi başarmıştır. Oyunun sonunda dozerin eşyalarına zarar vermesine kızan erkeğin, anlatarak hayata devam etme kararı almış olduğunu görürüz.

Özetle, 12 Eylül'ü toplumu uysallaştırma girişimi olarak değerlendiren ve yaşanmış olaylardan yola çıkan bu oyunlar, iktidarın güç ilişkilerini baskıyla kurduğunu ve şiddete başvurarak toplumu ıslah etmeye çalıştığını bir kez daha hatırlatmıştır. Dahası bu süreçte hayatını kaybeden, işkence gören, korku ve travma yaşayan, yalnızlaşan, yabancılaşan 12 Eylül mağdurlarını gündeme getirerek, 12 Eylül'ün bir "huzur ve güven" harekatı değil, tam tersi öznel gerçeklikleri üzerinde hegemonya kabul etmeyen, "fikri hür, vicdani hür" bireylerine karşı yapılan bir kıyım harekatı olduğunu göstermiştir. Güç ilişkilerinin kurguladığı politik hegemonyayla doğrudan hesaplaşan bu oyunların çabası, özellikle toplumsal gerçekliğin kurumlaşmasına ve meşrulaşmasına aracılık eden kurumların bu süreçteki rolünü açığa çıkarmaktır.

3.3.3. AYNADAKİ ÖTEKİLER

GÜNAYDINLARA UYANMAK (Cuma Boynukara/ 1995)

12 Eylül sonrası kimlik kurgularının çoğullaşmasının, 12 Eylül öncesi üzerinde uzlaşılacak ortak bir kimlik kurgusunun kalmayışıyla ve bu ortak kimliğin

[698] Gökgücü, **Duyarlılık Üzerine Vivaçe,** s.99.

içine hapsolan, dile getirilemeyen, bastırılan kimliklerin merkezden ayrılarak darbe iktidarının kendileri için inşa ettiği öteki kimlik konumuna yerleşmesiyle yakından ilgisi vardır. Makbul kimlik peşinde olan 12 Eylül yeri geldiğinde normal olanın sınırlarını çizmek için öteki kimlikleri sakıncalı olarak tanımlamış ve bu kimlikler üzerinden toplumsal alanda suç inşa etmiştir.

12 Eylül'ün baskı aygıtlarıyla kurduğu düzenin devamlılığı için öteki kimlik konumu inşa etmesi, terör olaylarına karşı sert tutum alması ve düzene ikna etmek için makbul olanı yüceltmesi Cuma Boynukara'nın 1995 yılında yazdığı ***Günaydınlara Uyanmak***[699] adlı oyunda terör, fail-i meçhul cinayetler, OHAL uygulamaları, işsizlik, tüketim gibi farklı gerçeklikler üzerinden görünür kılınmıştır. Bu anlamda oyun öteki kimlik konumunun inşasına baskı ve şiddet politikalarının yanı sıra ekonomik, siyasal ve sosyal politikalarla birlikte bakmıştır.

Oyun 90'lı yılların sıradanlaşan gerçeklerinden biri olan bir ev baskınıyla başlar. Evdekiler silahsız oldukları halde ölü ele geçirilmiştir. Baskının doğru adrese yapılıp yapılmamasının bir önemi yoktur, çünkü yanlış olsa dahi olay kapatılacak ve gerçek kamuoyuna açıklanmayacaktır. Baskın ya da çatışmalar öteki kimliklere gayrimeşru konum inşa etmenin önemli eylemleri olarak karşımıza çıkar. Gerçekliklerin iktidarın lehine olacak şekilde manipüle edildiğini gösteren bu sahne, oyunun çatışma zemininin resmi söylemin gerçekleri ile kolektif bellekten dışlanan gerçekliklerin arasında olacağının ipuçlarını taşır.

Kimlik inşasında kurumların ve devletin ideolojik aygıtlarının rolüne daha politik bir yerden bakan bu oyunda, OHAL bölgesinde yaşayan, birisi asker birisi üniversite öğrencisi iki erkek çocuk sahibi olan ve onları tek başına büyüten Cemile'nin iki çocuğunu da düzene kurban vermesi anlatılır. Mevcut toplumsal gerçeklikte Cemile'nin askerde ölen çocuğu şehit, bir gece evden alınıp bir daha göremediği, fail-i meçhul cinayete kurban giden üniversite öğrencisi olan diğer çocuğu ise teröristtir. Askerlik kurumu makbul kimliği nesnelleştiren ve meşrulaştıran bir kurum olarak karşımızdadır. İktidar bu kurum aracılığı ile şehitlik konumu inşa ederken diğer taraftan suç unsuru oluşturarak ötekileştirdiği kimlikler

[699] Cuma Boynukara, **Günaydınlara Uyanmak**, **Toplu Oyunları 1,** İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1997.

için teröristlik konumu inşa eder. Devletin ideolojik aygıtlarından olan radyo ya da televizyon aygıtları da her gün benzer haberler vererek bu öznelik konumlarını nesnelleştirir. "Olağanüstü hal bölgesinde güvenlik güçleriyle teröristler arasında çıkan çatışmada, üç terörist silahlarıyla birlikte ölü ele geçti. Aynı çatışmada geçici iki köy korucusu şehit düştü. Olayla ilgili operasyonlar ara vermeksizin sürdürülmektedir."[700]

Cemile kendi elleriyle teslim ettiği ve suçunun ne olduğunu bilmediği oğlunu bulmak için elinden ne gelirse yapar. Bir gün, dükkânına gelip giden, askerdeki oğluyla özdeşleştirdiği üniformalıdan yardım ister ama o oralı bile olmaz. O "genelleştirilmiş öteki" olarak kutsallık zırhına bürünmüş askerlik kurumunun bir üyesidir. Ona göre dış güçlerin oyununa gelen üniversite öğrencileri zaten suçludur ve onlara yapılanlar meşrudur. Cemile'nin askerdeki oğlu ise teröristlerle çatışırken ölmüş ve şehit olmuştur. "Olağanüstü hal bölgesinde görev yaparken şehit düşen güvenlik güçlerinin ailelerine düzenlenen törenle övünç madalyaları verildi. Yapılan törende şehitlerimize Allah'tan rahmet, yakınlarına baş sağlığı dilendi."[701]İktidar Cemile'yi şehit annesi olmakla terörist annesi olmanın arasında bırakmıştır. Halbuki o sadece iki oğlunu kaybeden acılı ve çaresiz bir annedir.

Ayrıca iki kardeşin farklı kimliklere sahip olması kimliğin sadece doğuştan getirilmediğini, topluma egemen olan güçler tarafından toplumsal kimlik olarak da sonradan inşa edilebildiğini doğrular. Topluma egemen olan güçlerin ihtiyaç duyduklarında kendi kurguladıkları gerçeklikleri içselleştirecek "makbul" kimlikleri ya da tam tersi varlıklarına tehdit unsuru saydıkları "öteki" kimlikleri inşa ettikleri sıkça görülen bir durumdur. Bu anlamda Cemile'nin bir taraftan çocuklarının acısıyla kıvranırken bir taraftan siyasal iktidarın kimlik kurgularının kurbanı olduğunu söyleyebiliriz.

İktidar, kimlikleri kendi siyasi menfaatleri için hâkim ideoloji aracılığıyla yeniden kurgular. Egemen ideoloji özneyi radyo haberindeki gibi "şehit" diye, "Müslüman" diye adlandırarak çağırır ve bu çağırmayla birlikte özneler kendilerini ideolojiden bağımsız görerek kendileri için inşa edilen konumlara yerleşir. Örneğin

[700] a.e., s.20.
[701] a.e., s.20.

Cemile, okulda iki arkadaşı öldürülen oğluna "Durup dururken adam öldürürler mi? Öldürmezler. Bizim yerimize kafa yoranlar var. Sen kendini yorma"[702] demesi iktidarın ürettiği gerçeklikleri içselleştirmiş olduğunun ve kendisi için üretilen itaat eden konuma yerleştiğinin bir kanıtıdır. Olanlar ideolojinin dışında görünse de aslında tam da ideoloji tarafından belirlenen şeylerdir. Bizatihi Cemile olanları hâkim ideolojinin diliyle kendine tercüme eder. İdeolojinin somut özneler aracılığıyla kendini yeniden üretmesi, Cemile gibi ideoloji tarafından "anne" diye çağrılan somut öznenin iktidarın baskı politikalarını onaylayan sözlerinden bellidir. Küçük bir bakkal dükkânı işleten Cemile'nin hem iki çocuk yetiştirip hem ekonomik sorunlarla boğuşurken daha fazlasını düşünmeye fırsatı olmamıştır. Konumunu öyle içselleştirmiş, öyle itaat etmiştir ki, oğlunu bir gece evden alıp geri getirmeyenleri en çaresiz kaldığı anda bile Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na şikâyet etmeyi kabul etmemiştir. Ona göre şikâyet etmek devleti küçük düşürmektir.

Nitekim Cemile bir sabah dükkânına gelen üniformalıdan oğlunun morgda olduğunu öğrenir. "Faili meçhul cinayetlere bir yenisi daha eklendi. Üniversite çıkışında iki öğrenci kimlikleri bilinmeyen kişilerin saldırısına uğradı. Öğrenciler olay yerinde can verirken, yetkililer olayla ilgili soruşturmanın çok yönlü olarak sürdürüldüğünü belirttiler."[703] Fakat gerçek sadece radyodaki haber gibi değildir, bunun dışında bir de gizlenen, örtülen, gözden kaçırılan haberler vardır. Cemile'nin gözaltında öldürülen oğlu gibi sütçü kadının oğlu da gözaltında sakat bırakılmıştır. Boynukara'nın bellekten kovulan bu haberleri gündeme getirmekteki amacı resmi söylemin dışladığı, yok saydığı gerçeklikleri kolektif belleğe dâhil etmektir. Bellekten kovulan kişinin nesnel zemin yokluğunda kendi varlığını kendine bile ispatı zordur çünkü. Dolayısıyla yazar iktidarın hiçleştirme politikası karşısında mağdurun ve ötekinin gerçekliklerini kolektif belleğe kaydederek onların gerçekliklerini nesnelleştirmenin ve meşrulaştırmanın peşine düşer.

OHAL uygulamalarından ve çatışmalardan dolayı köy yolları günlerce kapalı kalmakta, gündelik yaşam olumsuz etkilenmektedir mesela. Şehre sütünü satmaya gelenler yollar kapalı olduğu için gelemez, sütler bozulur, bakkal müşteriyi kaçırır.

[702] a.e., s.18.
[703] a.e., s.20.

Kötü ekonomik koşullarla boğuşan halk bir taraftan temel ihtiyaçlar için bakkala veresiye yazdırır diğer taraftan beyaz eşya gibi tüketim mallarına yönelir. İşsizlik artmış, halk vergilerin altında ezilmiştir. "İş ve İşçi Bulma Kurumundan yapılan açıklamaya göre: Ülkemizde bir önceki yıla göre işsizlik oranında yüzde on altı nokta beş artış oldu."[704] Bu haberlerin bazılarına çatışma haberlerinden sonra yer verilirken bazılarına hiç yer verilmez. Toplumun gerçek problemleri ikinci plana atılmış, öncelik baskı iktidarının kendini güçlendirmesine tanınmıştır. Örneğin halkın işsizliğine çare olmayan kamu kaynakları, "Olağanüstü hal bölgesinde kullanılmak üzere üç tane geniş teçhizatlı, gece görüş kabiliyetine sahip helikopter alındı."[705] haberinde olduğu gibi güvenliğe harcanmıştır. Bu haberler egemen güçlerin kurguladığı gerçeklik içerisinde halkın gerçekliklerinin, ekonomik sorunlarının, işsizliğin önceliğinin olmadığı, dahası egemen güçlerin kurguladıkları bu gerçekliği devletin baskı ve ideolojik aygıtları aracılığıyla rahatlıkla nesnelleştirdiğine ve meşrulaştırdığına örnek sunan haberlerden bazılarıdır.

KUĞULAR ŞARKI SÖYLEMEZ (Ferdi Merter/ 1993)

12 Eylül'ün görünür kıldığı, kendini tanımlamaya imkân tanıdığı, kamusal alanda yer açtığı kimliklerden birisi de eşcinsel kimliğidir. Amaç onların kendini dışa vurmasını sağlayarak ortaya çıkanı disipline etmek ve bu öznelik konumu üzerinde güç ilişkilerini uygulamaktır. İktidar baskı aygıtlarına başvurmadan bu kez özgürleştirerek, tanımadığı bir şeyin kendini anlatmasına fırsat vererek, dile gelmesini sağlayarak dolaylı yollardan yapar bunu. Tiyatro yazarı ve oyuncusu olan Ferdi Merter'in 1993 yılında yazdığı ***Kuğular Şarkı Söylemez***[706] adlı oyununda ötekileştirilen eşcinsel kimliği üzerinden pedofili, kürtaj, AIDS hastalığı gibi konuşulması yasak olan, tabulaştırılan toplumsal sorunlar gündeme getirilmiştir. Toplumun bastırdığı, konuşmadığı, ayıp saydığı şey şimdi farklı biçimlerde geri dönmüştür. Bunu sağlayan şey, 80'li yılların kültürel yaşamının en önemli olgularından biri olan Nurdan Gürbilek'in deyimiyle "söz patlaması"dır. Politikayla ilişkilendirilmeyen, zararsız görülen ve bu nedenle iktidarın göz hapsinden uzak olan

[704] a.e., s.20.
[705] a.e., s.20.
[706] Ferdi Merter, **Kuğular Şarkı Söylemez**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

bu kimlikler söz patlaması sonucunda kendilerini gösterme fırsatı bularak kıyıda köşede yaşadıkları, sakladıkları hayatlarını toplum önüne çıkarmış ve dolayısıyla toplum da görmezden geldiği, gizlediği, ayıpladığı bu kimliklerle ve onların sorunlarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Oyun, farklı kimliklere sahip üç arkadaşın geçmişlerinden ve kimliklerinden dolayı yaşadıkları sorunları ele alır. Eşcinsel olan Bül, baskıcı bir babanın oğludur; boşanmış bir ailenin çocuğu olan Sel ise küçük yaşta dayısının cinsel istismarına maruz kalmıştır. Kız arkadaşı Mel ise hemcinslerinden farklıdır, erkek arkadaşı Sel'den hamile kalıp bunu evlilik için kullanmayacak kadar toplumsal baskıdan özgürdür. Üç farklı kimlik kendi yalnızlıkları içinde birbirlerine tutunmuş, kendilerine mutlu denebilecek bir yaşam inşa etmiştir. Fakat Sel, dayısından kendisine AIDS hastalığı bulaştığını öğrenince toplumsal baskıya maruz kalmamak için kendini öldürmeye karar verir. Arkadaşı Bül de eşcinsel olarak yaşadığı baskıların etkisiyle onunla birlikte intihar eder. Bu karakterlerin "asli sosyalizasyonda" içselleştirdikleri kimlikler ile "tali sosyalizasyonda" içselleştirdikleri kimliklerin farklı olmasından dolayı yaşadıkları çatışma onların intihar eyleminin altını doldurur.

Yazara göre toplumun değer yargılarına uymadığı için ötekileştirilen kimlikleri farklı ve suçlu yapan şey toplumun kendisidir, bu kimliklerin sonunu "kendinden başkasını düşünmeyen bireylerden oluşan töresel bir toplum"[707] hazırlamıştır. Birey toplumun ortak ürettiği bu anlam dünyası içinde nesnelleşen değerlere, kurallara ve inançlara tabidir. Bül ve Sel'in yazılı olmayan ahlaki ve toplumsal kurallara göre kendilerini yargılayarak intihar etmesini, bireyin öznel gerçekliği üzerindeki toplumun ortak değerlerinden oluşan sembolik evrenin etkisi olarak okuyabiliriz. Yazar ötekileştirmenin, farklı olana tahammülsüzlüğün, tahakküm kurmanın ve hiçleştirmenin ölümle sonuçlandığının altını çizmiştir. "Boyalı kuş boyalı olduğu için hemcinsleri tarafından tüyleri gagalanarak öldürülür."[708] Ayrıca değer yargısı denen şey, zihinleri kontrol altına alan içselleştirilmiş iktidar normlarıdır ve baskı unsurunu bu oluşturur. Dolayısıyla bu

[707] a.e., s.87.
[708] a.e., s.51.

kimliklerin dayanağı iktidar normlarını içselleştiren toplumdur; norm iktidarı farklılık üreterek, kıyaslayarak, karşılaştırarak normal olanın sınırlarını belirlemiştir.

İSTANBUL BEYAZ RAKI RENGARENK (Özen Yula/ 1997)

1980 sonrasının çeşitlenen kimliklerini ele alan oyunlardan bir diğeri Özen Yula'nın 1997 yılında yazdığı ***İstanbul Beyaz Rakı Rengarenk***[709] adlı oyundur. Oyun hamile olan genç bir kızın karnındaki bebeğin babasını bulmak için İstanbul'a gelişi ve bir süre sonra onu aramaktan vazgeçerek yeni bir aşka yelken açışını anlatır. Onun İstanbul'daki bu arayışına kumarbazlar, travestiler, tinerciler, fahişeler, sarhoşlar, serseriler, falcılar gibi arka sokak kimlikleri eşlik eder. Bu kimlikler İstanbul'a gelip hayallerini gerçekleştirmiş olanlardan geriye kalanlardır. Tutunamamış, arka sokaklara düşmüş, kaybolmuş kimlikler. 1980 öncesi oyunlarda görmediğimiz bu kimlikler darbe sonrasında makbul olanı tanımlamak için başvurulan aynadaki ötekilerdir aslında. Oyunun başında Yaşlı Kadın başkaları tarafından tanımlanmaya "asıl felaket kızım tarihin bizi yanlış anlatacak olması"[710] diyerek sitem eder. Onlar kendi diliyle kendini ifade edemeyen, başkaları tarafından tanımlanmaya muhtaç kimliklerdir. Nitekim 12 Eylül'ün iktidar biçiminde, tanımlanmamış, bilgisine ulaşılamamış ve bu haliyle ürkütücü olan ötekini özgür bırakarak ortaya çıkanı düzene sokmak, tanımını yapmak, tehlikeden arındırmak ve ehlileştirerek makbul olanın karşısına çıkarmak vardır. Yula bu karakterleri "koordinatsız, geçmişsiz ve geleceksiz"[711] seyirlik kimlikler gibi çizerek iktidarın "öteki" üreten dilini onaylamış olsa da esasında bu kimlikleri "şehrin sokaklarında yaş almış bir bilge kadın, ekmeğini çöpten kazanır", "içinde yolculuk etmedikleri gemileri yapan adamlardan biri", "kendi gerçekliğinde âlemin sırrına eren yok edilmişlerden"[712] gibi yokluklarıyla varlıklarına gönderme yapan bilge söylemlerle donatarak, söylemler aracılığıyla özne ve politik hegemonya üreten iktidar biçimine gönderme yapmıştır. Foucault'a göre özne egemen gücün ürettiği bilgiden oluşan

[709] Özen Yula, **İstanbul Beyaz Rakı Rengarenk**, **Toplu Oyunları 2**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, s.98.
[710] a.e., s.11.
[711] Fatma Keçeli, "Ötekileştirilen Oyun Kişileri 'İstanbul Beyaz Rakı Rengârenk, Kırmızı Yorgunları, Gözü Kara Alaturka'", Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Yıl:27, Cilt:27, 2009, s.170.
[712] Özen Yula, **İstanbul Beyaz Rakı Rengârenk,** s.10-11.

söylemler aracılığıyla inşa edilmektedir.[713] 12 Eylül de özgürleştirdiği öteki kimliklerin bilgisine ulaşarak söylem oluşturmuş, sonrasında bu söylemlere başvurarak öteki özneyi inşa etmiştir. Düşünce, fikir ya da eylemler söylemlerin oluşturduğu belirli anlam çerçevelerine dayanarak doğruluk üretir. Öteki kimlikler doğruluk üreten bu söylemler aracılığıyla hem kendilerine hem de iktidara özne olarak üretilmiştir.

12 Eylül'ün çoğullaşmasına imkân tanıdığı kimlikleri sahneye taşıyan yazarların çoğullaşmaya yaklaşımları, özgürleşme, demokratikleşme ve çeşitlenmeden ziyade, varlığıyla olumsuzluğa gönderme yapma ve norm dışı ilan edilen bu kimliklerin zıddı olarak inşa edilecek "makbul" özneye meşruiyet kazandırma şeklinde olmuştur. Makbul kimliği meşrulaştırma aracı olarak üretilen öteki kimlikleri suç unsuru haline getiren güç ilişkilerinin sorgulanması, kimliğin doğuştan değil güç ilişkileri neticesinde sonradan icat edildiği söylemini güçlendirmiştir.

3.4. GERÇEKLİK YİTİMİ KURGUSUNUN KULLANIMI

3.4.1. SIRADANLAŞAN ÇOĞUNLUK

ÇOK UZAK FAZLA YAKIN (Adalet Ağaoğlu/ 1988)

Siyasal ve ekonomik olduğu kadar kültürel olarak da geçmişiyle bağı koparılarak yeniden kurgulanan kimlikler, 1980 sonrasının nesnelleşen toplumsal gerçekliğinde bilinçleri şeyleşerek, değersizleşerek, sıradanlaşarak, apolitikleşerek kendilerine yer bulmuştur. Bu kimliklerin başında bir yandan popüler kültüre ve iktidarın politikalarına toplum katında rıza üreten diğer yandan kendi bireysel ilgi alanlarına yönelerek toplumsal sorunlardan uzaklaşan ve geçmişine yabancılaşan Gramsci'nin deyimiyle "organik aydın" kimliği gelir. Adalet Ağaoğlu, 1988 yılında yazdığı ***Çok Uzak Fazla Yakın***[714] adlı oyunda, 1980 sonrasının aydın kimlikleri Aydın ve Meltem Tura kardeşlerin kültürel yozlaşma ve gerçeklik yitimi karşısında toplumsal sorumluluklarını yerine getirmemelerini konu edinir. Beş çocuklu modern

[713] Bkz. Şaylan, **Postmodernizm,** s.270.
[714] Adalet Ağaoğlu, **Çok Uzak Fazla Yakın**, **Toplu Oyunlar 2**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1993.

ve eğitimli bir ailenin yaşamını ele alan oyun, özellikle ikiz olan bu iki kardeşin hayat ve sanat karşısındaki duruşuna odaklanır. Farklı bakış açılarına sahip olan ve bunun da etkisiyle yıllardır görüşmeyen iki kardeş, annelerinin ölümü nedeniyle bir araya geldiklerinde geçmişlerini ve şimdilerini sorgular. Oyunda darbeye dair bir gönderme olmamasına rağmen onların bireysel hikâyeleri 12 Eylül sonrası toplumda yaşanan kültürel değişimi göz önüne serer. Örneğin "Meltem'in reklamcılığı, başarı mücadelesi, sanattan kopuşu, televizyon kanallarının çoğaldığı, popüler kültürün yaygınlaştığı" ortam olarak 80 sonrasına işaret eder.[715]

Yazar oyunun başında iki kardeşin sanat anlayışlarındaki farklılıkları göstererek oyunun ilerleyeceği çatışma zeminini belirler. Farklı görüşler hayatların farklı yaşanmasına neden olmuştur. Aydın, sanatla hayat arasında kaldığında sanatı seçmiştir. Hayatına, seçkin sanat zevkine sahip, az sayıda insana hitap eden, halktan kopuk, bireyci sanat görüşü yön vermiştir. Telefonda kendisine edilen iş teklifini şu sözlerle geri çevirir:

> AYDIN (…) Ne? Ne üstüne? Oynayacağınız bir müzikal için? Haa, demek bu kadar büyük bir yapım? Yüklü avans? Demek, yeni bir hava? Şarkı sözleri?... İyi ama, ben hayatımda sipariş üstüne tek satır, tek dize yazmadım ki… Yazamam da. Değilim hayır. Profesyonel falan değilim…[716]

Gençliğinde hem işletmecisi hem yazarı hem yönetmeni olduğu ve ikizi Meltem'le beraber kurduğu tiyatroyu hayatla birlikte götüremediği için bırakmış ve onu hayattan uzaklaştırarak sanata daha yakın hissettiren şiiri seçmiştir. Piyasa koşullarında temiz kalan, "ticarete batmamış tek gerçek sanat, şiir"[717]dir ona göre. Zira yeni gerçeklik her şeyi yozlaştırmış ve ticarileştirmiştir. Hayatın ona yüklediği sorumluluklardan kaçmanın gerekçesini de yine sanatın hayatla birlikte götürülemeyeceği fikrine sığınarak bulmuştur. "Kim bilir, belki de ben hayatı yaşamayı beceremediğim için hayattan kaçıyor, sanata sığınıyorum."[718] Bırakıp gittiğinde ne tiyatronun borçlarını düşünmüş, ne kardeşinin yaşadığı zorluklarda yanında olmuş, ne de annesi, babası ve akıl hastası amcasına karşı sorumluluklarını yerine getirmiştir.

---

[715] Aslıhan Ünlü, **Merkeze Dönmek,** İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2009, s.154.
[716] Ağaoğlu, **Çok Uzak Fazla Yakın,** s.164.
[717] a.e., s.243.
[718] a.e., s.201.

Sanat yapma gayesiyle toplumsal sorunlardan uzaklaşarak iyice kendine dönen ve bencilleşen Aydın, bu haliyle baskı döneminin susturduğu, eylemsizleştirdiği, direnmekten vazgeçirdiği, çaresiz bıraktığı aydın kimliğini temsil eder. Egemen gücün dayattığı gerçekliği topluma ifade edecek bir yol bulamadığı ve konumunun sorumluluklarını yerine getiremediği için kendine sığınmış, toplumdaki sıradan bireylerden biri olmuştur. Dönemini ve yaşanan kültürel değişimi izlemekle yetinen, kendi sanatını kirletmekten kaçınan "geleneksel bir aydındır" o. Gramsci'ye göre geleneksel aydın bir önceki üretim tarzına bağlı, geçmişte kalmış ve yeni düzenle organik bağ kuramamış aydındır.[719] Aydın da yeni düzenle bağdaşmadığı için düzenin dışında yaşamayı tercih etmiştir. Meltem'den uzaklaşmasının nedeni Meltem'in onun karşıt olduğu şeye dönüşmesi, para kazanmak için sanatı hiçe sayması, popüler kültüre hizmet etmesi, "ısmarlama senaryo" yazması, kısaca sanatını ticarileştirmesidir. Sevda Şener, Aydın'ın bu halini şu sözlerle tarif eder: "Yakınlığın baskısından kaçarken uzaklığın soğuk yalnızlığı içine düşmüş olandır."[720]

Meltem karakterine baktığımızda onun Aydın'ın sanat adına karşı durduğu şeyleri gerçekleştirerek ideallerine ulaştığını görürüz. Hedefine ulaşmak için ne gerekiyorsa yapmış ve başarıyı yakalamıştır. Bir taraftan da Aydın'ın sorumsuzluklarının bedelini ödemek ve ailesinin sorumluluğunu üstlenmek zorunda kaldığı için başarmaktan başka şansı kalmamıştır. Aydın onu başkalarını kullanmakla, "Ben kimseyi kullanmadım. Kullanan sensin. Oynayan. Hayat sahnesinde. Bankacıya yaptığın gibi, meşrubatçıya, yağcıya yaptığın gibi, hatta Suat'a yaptığın gibi."[721] gibi sözlerle suçlar. Aydın'ın tanımlamasıyla Meltem, 1980 sonrası yaygınlaşan televizyon ve eğlence kültürünün içselleştirilmesine aracılık eden, oynadığı reklam filmleriyle kapitalist sermayeye kazandıran, popüler kültüre halk katında rıza üreten, sanatını rahat yaşam ve başarıları için kullanan dönemin organik aydın kimliğidir. Gramsci'ye göre organik aydının misyonu "halkın geleneksel kültüre olan bağımlılığını yıkarak, onu kendi öz kültürüyle barıştırarak, bütün kitleyi aydın statüsüne ulaştıracak olan entelektüel ve moral reformu başlatıp

[719] Bağla, a.e., s.85.
[720] Sevda Şener, **Oyunlar ve Gerçekler**, s.170.
[721] Ağaoğlu, **Çok Uzak Fazla Yakın**, s.205.

yürütmektir."[722] Meltem sanatını kapitalist piyasanın kullanımına sunarak toplumla kapitalist piyasa arasında aracılık etmiştir. Onun gibi organik aydınlar halkla temsil bağı kurarak onun isteklerini iktidara iletir ve iktidar da bu istekleri kendi çıkarlarına eklemleyerek politikalarına halk katında rıza üretir. Aydın gibi geleneksel bağlılığın olduğu yerde ise bu sürecin yürümesi zordur.

Bu anlamda Meltem uluslararası yarışmada ödül kazanan filmi için televizyona verdiği röportajda kendini şöyle anlatır:

> MELTEM Şunu söylemek isterdim: Biliyor musunuz ben, hayatın istediği direnç ve başkaldırıyı eskilerin anladığı biçimde anlayıp gösteren bir sinemacı değilim. Ben hep hayatla sanatın iç içeliğini göz önünde tutarım. Ne hayat üstündür, ne sanat?[723]

Sanat anlayışını tanımladığı bu sözlerle aslında 1980 öncesi ve sonrası dönemde benimsenen sanat anlayışlarındaki farklılıklara gönderme yapar. Toplumcu gerçekçi anlayışın hâkim olduğu 1980 öncesinin sanatında birey egemen güçlerin inşa ettiği gerçekliğin bir ürünü olarak ele alınmıştır. Gerçekliğin değişimiyle birlikte birey de değişecektir ve bunun için kolektif mücadele vazgeçilmezdir. Meltem'in eskilerin anladığı biçim derken kastettiği şey budur. Şimdi kendisinin direnç ve başkaldırıdan anladığı şey ise böyle bir eylemlilik ve toplumsal bilinç içermez. Ayrıca onun şimdiki bu yenilmişliğinde, popüler kültüre teslim oluşunda, topluma yabancılaşmasında ve bu haliyle egemen ideolojiyi yeniden üretmesinde 1980 öncesi muhalif kimliğe sahip kardeşi Semih'in bir çatışmada öldürülmesinin etkisi vardır. Dolayısıyla depolitizasyonun etkisiyle egemenlerin kurguladığı gerçekliğe dair söz söyleyemeyen aydınlar ya Aydın gibi kendilerine dönmüş ya da toplumun bilinçlenmesinden yana sanat yapmadığını itiraf eden Meltem gibi tercihini sivil hegemonyaya rıza üretmekten yana kullanmıştır.

Kendi de sisteme direnememiş bir aydın olarak Meltem, yine de Semih'in vermiş olduğu mücadeleyi Aydın'ın yüksek sanatından daha kıymetli görür.

> MELTEM (…) Semih'in dipdiri, umutlarla dopdoluyken yitip gidişine… Onun cenazesi hepsinden kalabalıktı. Bu sana bir şey söylemiyor mu? Kırmızı karanfiller mezarında minicik bir tepe oluşturmuştu. Marşlarla, şarkılarla

[722] Bağla, a.e., s.87.
[723] Ağaoğlu, **Çok Uzak Fazla Yakın**, s.171.

> uğurlandı. (AYDIN'I küçümseyici:) Pür sanatmış, soylu sanatmış!. Elli yüz kişilik şiir klüpleri dışında kim biliyor senin şiirini? Kime yararı var?..."[724]

Zamanın sözde aydını olmasının gerekçelerini Aydın'ınkinden daha güçlü görür. O, Aydın gibi sanata gömülüp hayatı unutmamıştır; evliliğinin ilk yıllarında boşanmış, çocuğunu tek başına büyütmüş, çok çalışmış, borç ödemiş, ailesine karşı sorumluluklarını yerine getirmiştir. Bunun yanında sanatsal üretkenlikten de vazgeçmemiştir. Yeni düzende kuralına göre oynamayı bilmiş, kazandığı paralarla idealindeki filmi çekmiştir. Onları birbirlerinden uzaklaştıran şey farklı görüşleri, birbirine yaklaştıran şeyse kardeş olmalarıdır. Zerrin Çelenk bu durumunu şöyle ifade eder: "İkisinin de sanata ve hayata dair haklı gerekçeleri vardır. Biri sanatın diğeri hayatın gerçeklerine bağlı kalan bu kardeşler, tıpkı sanat ve hayat ikilisinde olduğu gibi hem birbirlerinden kopamayacak kadar yakın, hem biri ötekinin kurbanı olacak kadar ayrı durmaktadır."[725] Ağaoğlu sanata ve hayata farklı gözle bakan bu iki kardeş üzerinden egemen ideolojinin kendileri için inşa ettiği öznel, pasif, sıradan konumlarına yerleşen dönemin aydın kimliklerine eleştiri getirir.

Oyunda öne çıkan bir diğer karakter anneleridir. Meltem idealist düşüncelerle kurdukları tiyatroda Aydın'ın gölgesinde kalmıştır. Onun sanatsal dehasına hayrandır, kendini ve sanatını Aydın'ın gözünden değerlendirir. Aydın'la birlikte bir şeyler başarmış olmaktan gurur duyar ama Aydın'a göre o hep eksiktir. Meltem kendini ona beğendirmek için elinden gelen her şeyi yapar. Aydın'ın Meltem'i beğenmeyen ve ona hükmeden tavırları annelerini rahatsız eder. Avukat olan anne, evliliğini, eşini, çocuklarını kutsamayan, özgürlüğüne düşkün, mücadeleci ve bu yönleriyle toplumun kanıksanmış kadınlık rollerine aykırıdır zaten. Tek kızı Meltem'in bir erkeğin peşini toplamasına, onun altında ezilmesine sessiz kalamaz. Sanat denen şey hayata üstün değildir ona göre.

> SELMA (…) Bak bana, Aydın'ın ardına takılıp tiyatrosuydu, dekoruydu, kostümüydü, koşturup durmana bir şey demiyorum fakat, dikkat et de, bu olay seni okulundan edip bir gün şunun gibi sorumsuz bir erkeğe muhtaç

[724] a.e., s.230.
[725] Çelenk, a.e., s.244.

> bırakmasın. Her şeyden önce bir işin, ekonomik gücün olmalı. Ondan sonra bak sen kadın milletindeki ışıldamaya, şenliğe, mutluluğa…[726]

Yazarın ekonomik güce sahip olan kadını güçlü gören ve bu gücün kadını özgürleştireceği düşüncesi 1980 sonrası toplumsal alanda karşılık bulan feminist düşüncenin bir yansımasıdır. Selma dönemin güçlü kadın figürlerindendir. Müzisyen olan büyük oğlu Metin'in yurtdışında yaşadığı hayatın aslında kendisine yakıştığını ve Metin'in ise bu hayatın hakkını yeterince veremediğini söyler. "Metin dünyayı asla hak ettiği gibi, tam yaşayamıyor, yazık. O caz grubundan bu caz grubuna. Fakat hep aynı ülkede, hep aynı kentte… Serüvensiz."[727] Evliliğini, eşini, çocuklarını onu eve bağlayacak, eve hapsedecek zorunluluklar olarak görmez. Meltem de annesinin izinden gitmiş, ataerkilliğin hüküm sürdüğü toplumda kendisi için üretilen kadınlık konumlarına girmeden ve bir erkekten yardım almadan başarıya ulaşmıştır.

Ağaoğlu, Tura ailesinin kırk yılını ele aldığı bu zaman zarfında meydana gelen sosyo-kültürel değişimleri göstermeyi hedeflemiştir. Şimdi bu aileden geriye iki kardeş kalmıştır sadece. Evin büyük oğlu Metin yirmili yaşların başında yurtdışına gitmiş ve bir daha geri dönmemiştir. Onun bir küçüğü Cemil çok genç yaşta motosiklet kazasında ölmüştür. Muhalif kimliğiyle öne çıkan diğer kardeşleri Semih ise 1980 öncesi bir sokak çatışmasında öldürülmüştür. Sekiz yıl evvel de babaları vefat etmiş, annelerine aşık olan ve bu yüzden babalarının görüşmediği Sermet amcaları da bir akıl hastanesinde hayatını kaybetmiştir. Uzun süredir görüşmeyen iki kardeş şimdi annelerinin ölümü üzerine mezarlıkta iki yabancı gibi bir araya gelmiştir.

> MELTEM (…) Mezarlık… İkiz kardeşim. Orada o da… (Bir an, hafif, seyirciye doğru:) Neredeyse biz de tanımayacaktık birbirimizi… Mezara toprak attı ve bana hiç bakmadı. Sonra, yanına gittim. "Tanışmıyor muyuz?" diye sordum ona. "Tanışmıyoruz" dedi. Sesi uzak. Çok uzak. Ve dönüp gitti. (Bir an içine dönük.) Yakında tıpkı babamla amcam gibi olacağız; gerçekten tanımayacağız birbirimizi…[728]

Zamanın hızlı akışına karşın Meltem annesini çarçabuk unutmamak için annesinin evine gitmiş ve orada kardeşi Aydın'la yeniden karşılaşmıştır. Fakat bu karşılaşma

[726] Ağaoğlu, **Çok Uzak Fazla Yakın**, s.199-200.
[727] a.e., s.178.
[728] a.e., s.173.

mezarlıktaki gibi birbirini tanımazlıktan gelen bir karşılaşma olmamıştır. Geçmişlerini ve şimdilerini sorgulayarak birbirlerini anlamaya çalışsalar da bir daha bir araya gelemeyecek kadar birbirlerinden uzaklaştıklarının farkına varmışlardır. 12 Eylül'le birlikte dağılan, değişen, dönüşen, bir daha eskisi gibi olamayacak çok şey olmuştur. Ağaoğlu, topluma ve kendine yabancılaşan ya da yeni gerçekliğe eklemlenen aydın kimliğinin apolitikleşerek ve sıradanlaşarak 12 Eylül'ün kurgu gerçekliklerinin içselleştirilmesine katkı sunduğuna dikkat çekmiştir.

CUMHURİYET KIZI (Memet Baydur/ 1988)

1980 sonrası aydın kimliğinde meydana gelen değişimi ele alan yazarlarımızdan birisi de neredeyse yazdığı bütün oyunlarda 12 Eylül'ün kurguladığı gerçeklikleri içselleştiren ve geçmişine yabancılaşan bireyleri işleyen Memet Baydur'dur. Özdemir Nutku, baskı döneminde yazan Baydur'un "12 Eylül'ün toplumu silikleştirip sindirmesindeki psikolojiyi birçok oyun kişisine"[729] yansıttığından bahseder. Baydur, 1988 yılında yazdığı ***Cumhuriyet Kızı***[730] adlı oyunda, ansiklopedi yazmak için bir apartman dairesinde bir araya gelen yedi profesörün sıkıntıdan lafladıkları sırada, aniden kovalanırken kapıya vuran bir pavyon kızını eve alarak onun karşısında düştükleri müşkül erkeklik durumlarını anlatır.

Oyun, "1988/1990 yıllarında Ankara Devlet Tiyatrosu ve İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları tarafından sahnelenmiş" ve aydın kimliğine yönelik yaptığı göndermelerden dolayı yoğun eleştiri almıştır.[731] Sevda Şener, Baydur'a yönelik eleştirilerin odak noktasını, baskı ve şiddetle susturulmuş ve 1402 sayılı yasayla üniversiteden uzaklaştırılmış bilim adamlarının aydın kimliklerine bir bar kızı aracılığıyla gönderme yapmasının oluşturduğunu söyler. "Üniversite öğretim üyelerinin şahsında aydınlara yönelttiği eleştiriyi bir bar kadınının ağzından dile getirmiş olması, bütün kabul görmüş değerlendirmeleri yerle bir ederek yorumuna

[729] Özdemir Nutku, "1980 Sonrası Tiyatro", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt.15**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.1403.
[730] Memet Baydur, **Cumhuriyet Kızı**, **Tiyatro Oyunları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
[731] Ayşegül Yüksel, **Çağdaş Türk Tiyatrosundan On Yazar**, s.138.

burukluk katmıştır."[732]Memet Baydur kendisiyle yapılan bir söyleşide oyununu şu sözlerle savunmuştur:

> Oyunda yedi tane profesör oluşunun nedeni, yazarlıkla ilgili teknik bir seçim aslında. Toplumun en aydın, en süzülmüş, en ince kesimini simgelerken bize de en yakın duran topluluğu oluşturuyorlar. Oyunumda, konuşan ve "her şeyi" bilen bir orospunun çevresine yedi adet Türk erkeğini toplamam gerekiyordu. Yalnızca bir güldürü yazmak için yola çıksaydım, her meslekten seçilebilirlerdi. Ama ben "siyasi kurgu-bilim üstüne dramatik bir trajikomedi" yazmak istemiştim. Pakize'nin orta ikiden ayrılmış olması, her şeyi bilmesini engellemiyordu kurguda. Erkeklerin de en çağdaşlarımız arasından seçilmiş olması, oyunu daha da acıklı ve gülünç kılmak içindi.[733]

Baydur'un altını çizdiği nokta, aydın kimliği konumunu, varoluşları, düşünme biçimleri, bilgileri, deneyimleri ile en hak ettiği kabul gören üniversite hocalarının, bu konumun gereklerini yerine getir(e)memiş ve temsil ettikleri Cumhuriyet gerçekliklerini yeterince içselleştirememiş olmalarıdır. Konumlarının gereklerini yerine getirememeleri, baskı düzeninin anlamın kaynağı olan ve öznel gerçekliklerini oluşturan geçmişlerini yok etmesinden kaynaklanmıştır. Bu onların trajedisidir. Fakat öte yandan bu aydınlar bir kadın karşısında kur yapan, ona sahip olmaya çalışan, hükmeden erkeklik konumlarını ise unutmamıştır. Komedi olan da budur. Bu kimlik Pakize'ye pek tanıdık gelir. "Burada olmam bir rastlantı… bunu biliyorum… ama geldiğimden beri herkes üstüme çıkmaya çalışıyor… ve bu işte… bir rastlantı değil! Bunu biliyorum… Daha nasıl anlatayım sana?... Ey profesör Turnesol!"[734]Toplumsal pratiğin içinden gelmeyen ve topluma yukarıdan bakmakla eleştirilen bu aydın tipi, içselleştirdiği erkeklik konumunun aslında toplumun genelini oluşturduğunun farkında olamayacak kadar toplumdan soyutlanmış bir aydın tipidir.

Cumhuriyet'in "fikri hür, vicdani hür" bireylerinin, diğer bir ifadeyle 12 Eylül öncesi Cumhuriyet gerçekliğini içselleştiren "geleneksel aydın"larının ya da pavyon kızı Pakize'nin deyimiyle "saldırgan fosiller"[735]in, Cumhuriyet'i koruyup kollamaya, savunmaya onun için mücadele etmeye sıra geldiğinde kabuğuna çekilmesi, toplumu aydınlatma konumundan vazgeçmesi, eleştiriden korkması,

[732] Şener, **Oyunlar ve Gerçekler**, s.183.
[733] Memet Baydur, "**YÖK'zede Değil Maço Erkek**", Cumhuriyet Gazetesi, 24 Mart 1990, s.5.
[734] Baydur, **Cumhuriyet Kızı**, s.197-198.
[735] a.e., s.203.

"öznel olamaz bir ansiklopedi"[736] sözlerinde olduğu gibi öznel yorumdan bile kaçınması bu aydın tipinin içler acısı halinin bir göstergesidir. Onlara hadlerini bildirmek yine pavyon kızı Pakize'ye düşmüştür.

> PAKİZE Çünkü korkaksınız! Çünkü kofsunuz! Kof! Çünki çürüksünüz! Çünki tedavisi artık çok zor bir aşağılık duygusuyla kundaklanmışsınız! Çünki sırtınız sıvazlanmazsa, gazınız çıkartılmazsa, altınız değiştirilmezse, ve üstüne üstlük, size meme verilmezse eliniz ayağınız dolaşıyor.. Ne yapacağınızı şaşırıyorsunuz![737]

Onların Cumhuriyet aydını olduğu ve dışarısı yangın yeriyken içeride kimsenin okumayacağı ansiklopedi yazma işine giriştiği yerde, dahası 12 Eylül'ün yerleştirmeye çalıştığı itaat düzeniyle mücadele edecek bir dil geliştiremedikleri bir gerçeklikte, Pakize de bir Cumhuriyet kızıdır. Yazar bunda şaşılacak bir şey görmez; nasıl ki profesörlerin içselleştirdiği aydın konumunun Cumhuriyet'in kurguladığı aydın konumuyla bir ilgisi yoksa, Pakize'nin pavyon kızı konumunun da Cumhuriyet'in kadın kurgusuyla ilgili olmasına gerek yoktur. Pakize "ben cumhuriyet kızıyım"[738] sözüyle ironi yapar, yokluğuyla varlığına gönderme yaparak durumun gülünçlüğünü ortaya serer. Baydur tiyatrosunun özelliği olan bu ironik dil, hocaların işgal ettikleri aydın konumunun aslında Cumhuriyet'in aydın konumuyla bir alakasının olmadığını göstermek içindir. Hatta bu ironik tanımlamadan yola çıkarak aydınlarla dolu eve sığınan Pakize'nin tehlike altında olan ve korunması gereken Cumhuriyet rejimini temsil ettiği şeklinde yapılmış yorumlar vardır.[739]

Oyunun gelişimi şöyledir: Biri biyoloji, biri matematik, biri fizik, biri psikoloji, biri sosyoloji, biri zooloji ve biri tarih olmak üzere yedi profesör üniversitedeki işlerinden uzaklaştırılmış ve iki yıldır bir apartman dairesinde maddi kazancı yüksek olan ansiklopedi yazım işine başlamışlardır. Bu iş onlar için hem vakit geçirme aracı hem geçmişi unutma aracı hem de kazanç kapısı olmuştur. Okunmayacağını ve dekoratif nedenlerle kullanılacağını bilseler dahi bu işte iyi para var diye gelen teklifi kabul etmişlerdir. Zooloji Profesörü Abbas bunu şöyle özetler:

---

[736] a.e., s.171.
[737] a.e.,s.198.
[738] a.e.,s.198.
[739] Gökçen Tongut, **12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin Memet Baydur Oyunlarına/Karakterlerine Etkisi,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kadir Has Üniversitesi, İstanbul, 2012 s.66

> ABBAS (…) On iki kitabım var… Yüzlerce öğrencim oldu… Yüz kere aşık oldum… Pop müzik dedikleri şeyi seviyorum… Bir roman okumayalı yirmi yıl oluyor… Öğretme keyfimiz elimizden alındı, biz de ansiklopedi yazarı olduk… iyi para ödüyorlar, Napolyon konyağı da alabiliyoruz, Volkswagen araba da…[740]

Tank, tüfek, keman, davul, zurna sesleri ve ellerinden düşürmedikleri alkol eşliğinde hem ansiklopedi yazmaya çalışıp hem lafladıkları sırada kapıları çalınmıştır. Bir an tereddüt ettikten sonra kapıyı açmışlar ve içeriye beyaz kürküyle bir kadın düşmüştür. Pakize bir pavyon kadınıdır. Pavyonda kavga çıkmış, insanlar öldürülmüş, Pakize de kaçarak profesörlerin dairesine sığınmıştır. Eve gelen yabancıyla beraber hocalar da zaten canları sıkıldığı için ansiklopedi yazım işini bir kenara koymuş ve onunla ilgilenmeye başlamıştır. Nasıl yapacaklarını pek bilemeseler de erkekliklerini sergileyip kadını etkilemeye çalışırlar. Ona korunması gereken bir kaçak gibi değil kendileriyle birlikte olmaya hazır bir cinsel obje gibi davranırlar. Hal böyleyken Pakize de onları bardaki müşterilere benzetir.

> CAFER Ne güzel gülüyorsunuz… (*Etrafına bakar, utanmıştır.*)
> PERİ Ayy çıldıracağım, hem çok benziyorsunuz onlara, hem de benzemiyorsunuz. Bir türlü karar veremiyorum.
> BEHÇET Kimlere?
> PERİ Kimlere olacak sanırım, kaç kere söyledik… müşterilere…
> CAFER Amatis Bar'ın müşterilerine… Ama hayatımda bara gitmedim ki ben…
> PERİ Onlar da bizi hemen etkilemek isterler. Daha oturur oturmaz…[741]

Pakize'nin onları müşterilerine benzetmesi yani onları herhangi bir erkek gibi görmesi yazarın oyunun başında bu yedi adam hakkındaki tanımlamaları doğrular niteliktedir. "Sahnede yedi adet adam vardır. Oyunun daha gerçekçi olması için, bu yedi kişiliği ya da kişiliksizliği kendi/asıl isimleriyle değil, başka isimlerle anacağız bundan böyle. Sonunda kimin kim olduğu biraz karışacak seyircinin aklında, atacağımız kurşun bir bumerang gibi yerini bulacak…"[742]Kimliksizlik ve kişiliksizlik, 12 Eylül'ün farklılıkları yok ettiği, herkesi birbirine benzettiği dönemin bireyini anlatan kavramlardır. Oyun boyunca hocalar aydın kimliklerine dair özellikleriyle ön plana çıkmaz, dönemlerine dair en ufak bir eleştiride bulunmaz,

[740] Baydur, **Cumhuriyet Kızı**, s.171.
[741] a.e., s.183.
[742] a.e.,s.167.

sığındıkları apartmanda varlıkları dahi bilinmez. Sindirilmiş kitlelerden bir farkları yoktur bu anlamda. Pakize'nin eve gelişiyle beraber üzerlerindeki ölü toprağını atar, hepsi tek tek onun karşısına dikilip baskı düzeninin karşısında geliştiremedikleri dili onun karşısında geliştirmeye çalışır. Yedisi de Pakize'yi elde etmeye çalışırken renkten renge girer. Kimi hoyratlaşır, kimi korkaklaşır, kimi utangaçlaşır, kimi yabancılaşır… Pakize onları kendileriyle yüzleştirir.

> PAKİZE Bizim pavyonun müşterilerini size benzetirken hem haklıydım, hem de haksız… Kalabalık konusunda hiçbir farkınızın yok mesela… Hepiniz de ülkemizin bütün gürbüz, mümtaz ve muhsin evlatları gibi, kendi alanlarında mütehassıs olmuş ve ayrı ayrı kabalaşarak ustalaşmış, ustalaştıkça iyice kabalaşmış ve affedersin ama ayılığı çeşitli şekillerde sunmaya alıştırılmış bir müstesna cinssiniz…[743]

Kendilerini toplumdan soyutlamış, bir nevi amorflaşmış bu aydınlar topluma yabancılaştığı için erkeklik konumlarında bile eğreti durur, birbirine benzeyerek kimliksizliklerini ortaya serer. Geçmişlerinden kovulurken erkekliklerini yanlarına almış fakat ona bile yabancılaşmışlardır. Onlar geçmişlerini unutmaya "esas işimize elimizde olmayan nedenlerden ötürü ara verildi"[744] şeklinde gerekçe üretse de Pakize onların bu eylemsizliğine laf eder. "Ne istediğiniz, ne istemediğiniz… hiçbirinin önemi yok… koskoca herifler, hayatınızı size bir büyük patronun dikte ettiği gibi yaşamakta mahzur görmüyorsunuz ya… üstelik buna "hayat" adını takarak!"[745] Esasında burada üniversiteden kovulan hocaların daha fazla hedef olmamak için kendilerine verilen görevi getirmelerine, egemen ideolojiye ikna edilmelerine, onu yeniden üretmelerine, edilgenleşmelerine, itaat etmelerine, düzeni meşrulaştırmalarına söz söyleyen Baydur'dur.

Tüm erkeklerin onunla birlikte olmak istediğini anlayan Pakize için daha fazla orada kalmanın anlamı yoktur. İçerisinin durumu dışarıdan daha tehlikelidir. Onları egolarıyla, duyarsızlıklarıyla, erkeklikleriyle baş başa bırakarak evden gider. Hocalar da sanki hiçbir şey olmamış gibi ara verdikleri ansiklopedi yazım işine geri döner. Ansiklopedi yazma işi gerçeklikten kaçıştır aslında. "Elimiz kolumuz bağlı"[746]

[743] a.e.,s.195.
[744] a.e., s.183.
[745] a.e., s.191.
[746] a.e., s.179.

diyerek ara ara eylemsizliklerinin ipuçlarını verseler de oyunun sonunda matematik profesörü Muvaffak bunun nedenini gerçeklikten kaçış diye itiraf eder. Gerçeklikten kaçmak kendini kaybedip kimliksiz olmakla sonuçlanmıştır.

> MUVAFFAK (…) Sevgili arkadaşlarım… sayın meslektaşlarım… Burada bir ansiklopedi kaleme almak için toplanmış bulunuyoruz. (*Çevresine göz gezdirir, kafasının sallar*) Haklısınız, öğrenmek ya da öğretmek için değil ansiklopedimiz. Kurtulmak için (*Sessizlik*) Bir an olsun soluk alıp dinlemek için duruyoruz bu ansiklopedinin kıyısında… Belki böyle bir şeyi yazarken, bir zamanlar bilim adamı olduğumuzu anımsayacağız sanki… Sanki delikanlı olduğumuz günlerin şavkı vuracak üstümüze… Sanki yeniden insan olacağız. Korku bitecek. Zevksizlik bitecek. Kimlikler sessizce ortaya çıkacak. Sonra… onlar da bitecek! Biz… zaten bitmiş bulunuyoruz…[747]

Baydur bolca metafor kullandığı bu oyunda gerçeğin yitirilişine ve taklitlerin gerçeğin yerine geçmesine vurgu yaparak yeni düzende artık gerçek aydın kimliğine ihtiyaç duyulmadığına gönderme yapar. Baudrillard günümüzde görüntü ya da modeller aracılığıyla gerçeğin sonsuz sayıda üretilebildiğinden bahseder.[748] Bu dönemde bir şeyin görüntüsü artık onun gerçeğine dönüşmüştür. Pakize bu anlamda gerçeğinden daha gerçek gibi duran peruk üzerinden gerçek aydın konumunu işgal eden aydın taklitlerini eleştirir.

> BEHÇET (*Peruğu çıkartır*) Mutfakta buldum… Yerde duruyordu.
> PAKİZE Tak canım, çıkartma hemen…yakışıyor sana.
> BEHÇET (*Elindeki peruğu inceler*) Plastik, şey, öhhö, sentetik değil mi bu? Hayret doğrusu, nasıl da aslına uygun yapıyorlar artık her şeyi…
> PAKİZE Her şeyi aslına uygun yapıyorlar di mi?
> BEHÇET (*Peruğu gösterir*) Şuna baksana… aslının tıpkısı… saç gibi… sahici saç gibi…
> PAKİZE Aslının tıpkısı.[749]

Postmodernizmin de etkisiyle çoğullaşan gerçeklik yüzünden hocalar yeni gerçekliğe yabancılaşmıştır. Ne özlemini duydukları eski gerçekliklerine dönebilmiş ne de yeni toplumsal gerçekliği tercüme edebilmişlerdir. Onlar şimdi gerçekliklerini kaybeden, yaşadıkları düzene ikna edilen, sıradan vatandaşa dönüşen yeni düzenin aydın kimlikleridir. Kolektif bilginin taşıyıcısı ve anlamı nesnelleştiren dil de artık

[747] a.e., s.218.
[748] Bkz. Baudrillard, **Simülasyon ve Simülakr**, s.14.
[749]Baydur, **Cumhuriyet Kızı,** s.196.

anlam üretemez olmuştur. Yazar dilin anlam üretememesinin bile parodisini yapar. Örneğin hocalar ansiklopedi yazarken "dil balığı" konusunda anlaşamazlar, herkes kendi alanıyla ilgili bir tanımlamaya girişir. Birbirinden ilgisiz görünen diyaloglar gerçeğin çoğullaşmasının bir göstergesidir. Bu çoğulluğa ve biraradalığa evin dışı da dahildir; bir yanda tank tüfek sesleri bir yanda davul zurna sesleri. Bunu yadırgamazlar bile. Muvaffak Hoca dışarıya çıkıp bir şeyler satın alarak eve döner. Çantasında getirdiği şeylerin o anla, o durumla hiçbir ilgisi yoktur. Bir terazi, bir gözlük, bir eşarp, bir klarnet, bir çekiç, bir Türkiye haritası, bir silah, bir pasta vs. Kısaca yeni düzen her şeyi normalleştirmiştir.

3.4.2. GERÇEĞİ YİTİRENLER

BİNA (Behiç Ak/ 1984)

Gündelik gerçekliği öznellik, değişkenlik, çoğulluk ve köksüzlük temelinde ele alan Behiç Ak ***Bina***[750] (1984) adlı oyunda, kolektif bellekten mahrum bırakılan ve çoklu gerçekliğin etkisi altına giren 1980'lerin Türkiye'sinde spor tesisi olarak inşa edilen bir bina üzerinden iktidarın uyguladığı kültür politikalarını eleştirir. Binaya sonradan yapılan müdahalelerle bina çökme tehlikesi geçirmektedir ve bu nedenle binanın mimarı tesise çağrılmıştır. Çağrı üzerine tesise giden Mimar orayı inşaat halinde bulmuştur. Yönetim kurulunun binayı işlevinin dışında kullandığını, yeni bölümler eklediğini, bazı bölümleri yıktığını, bazı bölümleri kiraladığını görmüştür. Modernizmin belirleyiciliğine karşı postmodern düşünce sistemi insanın ürettiği gerçekliğin tek olamayacağını, çeşitleneceğini dolayısıyla tek ve geçerli bir nesnel gerçeklikten söz edilemeyeceğini savunur. Ortak kökenden referans alamayan ve kolektif olarak üretilmeyen gerçeklik böylece öznelleşerek çoğullaşır. Şimdi artık bu binaya sadece bir spor tesisi demek güçtür. O, kendisi dışında her şeydir. Mimar yapılanları büyük şaşkınlıkla izlese de yöneticilerin bu değişiklikleri her defasında farklı gerekçelerle savunması karşısında pes etmiş ve sonunda kendisi de onlara katılarak eleştirdiği şeye dönüşmüştür. Oyunun sonunda diğerlerinin arasına dahil

[750] Behiç Ak, **Bina**, **Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2013.

olan bu mimar için "yaşam gerçeklerine kayıtsız kalan bir aydın"[751] değerlendirmesi yapılmıştır. Yöneticilerin sunduğu gerekçeler mimarın içinde bulunduğu durumu saçma kılmıştır. Onca yanlış içinde hala kuralları savunması onu gülünçleştirir. Behiç Ak kendisiyle yapılan bir söyleşide mimar karakteri için "mevcut kurala güldürdüğü için mizahidir"[752] der.

> MİMAR Çok tuhafsınız, inanın çok tuhafsınız. Başka ne olmasını bekliyorsunuz ki? Yüzücüler, yüzerler, kupa ve madalya alırlar. Havuz da, yüzücüler yüzsün diye yapıldı zaten. Pinpon masaları da pinponcular pinpon oynasın diye yapıldı.[753]

Bina yapım amacına ters düşecek şekilde kimlik değiştirmiştir. Hiçbir bölüm işlevine uygun kullanılmaz. Ne havuz, ne soyunma odaları, ne pinpon masaları, ne tuvaletler, ne kitaplık, ne oturma salonu. Postmodernizmin gerçeği çoğullaştıran bakışı gibi bina da sürekli dönüşerek, işlevini çoğaltarak gerçeğini kaybetmiştir. Binayı işlevinin dışında kullanmak yapılış amacını unutturduğu gibi onu hatırlamaya dönük her şeyi de anlamsızlaştırmıştır. Onu eski işleviyle birlikte şimdide yeniden kurmak imkansızlaşmıştır. Mimarın gülünçlüğü buradadır. Düzene yabancı olan kendisidir.

Oyunda herkes birbirine benzer, kendilerine ait bir isimleri yoktur. Birinci Adam, İkinci Adam, Mimar, Ceketli Adam, Yaşlı Adam, Kadın gibi duruma göre adlandırılmışlardır. Toplumsal ve kültürel gerçekliklerin şimdi buradan belirlendiği, kişilerin geçmişlerinin olmadığı bu dönemde kimliksizliğe ve kişiliksizliğe yapılan bir göndermedir bu. Dönemin bireyi ruhsuz, köksüz, belleksiz, odaksız ve normsuz olarak kurgulanmıştır. Ülke gündeminin sürekli değiştiği, hızlılığın esas olduğu bu ortamda sürekli inşaat halinde olan bina gibi birey de sürekli oluş halindedir. Gerçekliği inşa eden toplumun artık kendini "tipleştirmeler" ya da "genelleştirilmiş ötekiler" yoluyla kurumlaştırması söz konusu değildir. Herkesin her şeyi yapabildiği, herkesin herkes olabildiği bir zamandır bu zamanlar. Örneğin yüzücüler sadece yüzdükleri için tesis yöneticilerinin tepkisini çeker. Halbuki onlara göre temizlik yapmaları, bulaşık yıkamaları, köfte yapmaları ve havuzun suyunun ısınıp

[751] Müşerref Öztürk Çetindoğan, **Küreselleşmenin Tiyatral Anlatıdaki Uzama Etkileri**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2002, s.315.
[752] Derin İnan, "Behiç Ak İle "Bina" Oyunu Üzerine", **Mimarlık 319 Dergi**, 2015, s.27.
[753] Ak, **Bina**, s. 26.

ısınmadığını sormamaları gerekmektedir. Nitekim amblem tasarlasın diye işe alınan grafikçiler de kendilerini hamburgercide köfte yaparken bulmuştur. Yeni gerçekliğin birey kurgusunu yöneticiler şöyle tarif eder.

> BİRİNCİ ADAM Bazı insanlar oto tamircisi olarak yaratılmıştır. Ama oto tamircisi olabilmeleri için önce Hukuk fakültesini bitirip çiğ köfte dükkanı açmaları, sonra iflas edip gazoz fabrikasından emekli olmaları gerekir… Evet, binalar da böyledir. Bazı binalar hamburgerci olmak için yaratılmıştır. Ama o aşamaya kolay varamazlar. Hamburgerci olabilmek için önce gelinlikçi dükkânı olup iflas etmeleri daha sonra radyo tamircisi olup iflas etmeleri, daha sonra kırtasiyeci olup iflas etmeleri…[754]

Uzmanlaşmanın ve bilginin önemsizleştiği, kural dışılığın değer kazandığı bu sistemde bozuklukların olması kaçınılmazdır. Örneğin pinpon topları bir anda kendilerini havuzda bulmuş, havuzun suyu soyunma odalarına dolmuş, yönetici odasına su damlamış, bekçi kulübesinden su çıkmıştır. Mimara göre bunun nedeni bina inşaatında ucuz malzeme kullanılması ve inşaatın hızlıca yapılmasıdır. Yöneticiler ise arsada başkalarının gözü olduğu için alelacele arsaya bina kondurmak zorunda olduklarını itiraf etmiştir. Her şeyi aceleye getirdikleri ve kuralsızlığı kural kabul ettikleri bu halleriyle 80 sonrasının iktidarlarını temsil ederler: "Memleketimizdeki düzen bozukluğunun ister istemez, bize yansıdığını kabul ediyoruz."[755] Arzu Özyön kuralsızlığı kural kabul eden yöneticilerin bu tavrını dönemin genel atmosferiyle ilişkilendirir: "(…) ülkenin mikrokozmozu olarak bina ülkeyi; binada baş gösteren ve sürekli değişimden kaynaklanan kaos ise 1980'li yıllarda ülkede yaşanan normsuzluğu ve kurumlaşma yoksunluğunu sembolize etmektedir."[756] Kendi çıkarları uğruna kuralları bozan yöneticiler binayı sürekli büyütür. Kaçak kat çıkmak bu ülkenin sıradanlaşmış kuralsızlığıdır mesela.

> BİRİNCİ ADAM Evet, bir kat çıkma zorunluluğu hasıl oldu da…
> MİMAR Bir kat mı? Ne katı?
> İKİNCİ ADAM Önemsiz canım. Yönetici lojmanı olarak kullanılmak üzere iki küçük daire. Görüşemeyeli nasılsınız?
> BİRİNCİ ADAM Üç yıl oldu mu?
> MİMAR (*Salonun yıkık duvarlarına bakarak*) Bu duvar?
> BİRİNCİ ADAM Bu duvarı biraz geriye alıyoruz da.

[754] Ak, **Bina**, s.48.
[755] a.e., s.43.
[756] Arzu Özyön, **Absürt Tiyatronun 1970 Sonrası Tiyatromuza Yansımaları**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2017, s.305.

İKİNCİ ADAM Kahve, çay?
MİMAR Neden ileri alıyorsunuz?
İKİNCİ ADAM Şeyy… Biz iki ayda bir yönetim ofisini, dört santim genişletiriz böyle.[757]

Ayrıca yöneticilerin "düşmanlarımız" diye adlandırdıkları yan komşuları, telefonlarına, elektriklerine, içme sularına, havuzlarına, hatta kolonlarına bile paralel hat çekmiştir. Bu anlamda oyunla dönemin gerçekleri arasında ironik bir paralellik kurulmuştur. Zehra İpşiroğlu dönemin kültürel gerçekliklerinin ironisini yapan bu oyunu şöyle değerlendirir. "Oyunda sergilenen çığırından çıkmış bir dünyanın, birbirini izleyen absürd konuşmaların ve durumların bizde uyandırdığı güldürü etkisi Türkiye'de sürekli olarak yaşanan durumları yakından çağrıştırır."[758]

İhtiyaç olarak ürettiği yeniye yer açarak onu gündemine almak isteyen iktidar eskiyi demodeleştirir ve unutturur. Bir şeyin kullanım amacına hizmet etmesi değil iktidarın çıkarına hizmet etmesi öne çıkmıştır. Yöneticiler bunu ekonomik zorunluluk diye mantığa bürüyerek meşrulaştırmakla birlikte kimliklerini de demokrat olarak kurgularlar. Binanın hangi renge boyanması konusunda üyelerden fikir almışlar ama demokratlıklarından olacak (!) binayı yine kendi istedikleri renge boyamışlardır mesela. Çeşitlilik adı altında dönüştürülen bina, yönetimin para kazanma amacının aldığı şekildir.

BİRİNCİ ADAM Kitaplıktaki masaları kiralıyoruz. Toplantı salonunu ve havuz çevresini düğünler için kiralıyoruz.
İKİNCİ ADAM Havuzun suyunu yandaki otele satıyoruz.
BİRİNCİ ADAM Soyunma odalarının depo olarak kiralıyoruz.
İKİNCİ ADAM Pinpon salonunun bir kısmını ve oturma salonun bir kısmını fastfood'çuya kiraladık. Onlardan iyi para alıyoruz.
BİRİNCİ ADAM Üstelik grafikercilere orada iş bulduk, köfte yapımında çalışıyorlar.[759]

Bina hızlı değişen sosyal ve ekonomik gündemin bir yansımasıdır adeta. Kendi dışında her şey olmuş ama bir kendi olamamıştır. Yöneticilerin ekonomik çıkarlarına yenik düşmüş ve gerçek işlevini kaybetmiştir. Şimdi bu binaya yeni bir imaj gerekmektedir. Baudrillard'a göre gerçeklik yitirildiği için çağımızın insanı gerçeğin

[757] Ak, **Bina**, s.11.
[758] Zehra İpşiroğlu, **2000'li Yıllara Doğru Tiyatro**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1998, s.84.
[759] Ak, **Bina**, s.40.

yokluğunu gizleyen ve ondan daha gerçekmiş gibi olan "simulakr" düzeninde yaşar.[760] İmaj da bir çeşit simülakrumdur. Spor tesisi işlevini kaybeden binanın koridorları eski sporcuların madalyalarıyla, büstleriyle süslenecek, kapılara neresi olduğunu belirten örneğin pinpon salonu, havuz yönetimi gibi yazılar yazılacak, giriş holüne "Islanmadan yüzemezsiniz Ahmet Behçet Efendi"[761] yazısı asılacaktır. Bütün bunlar işlevini kaybeden binaya gerçeklik imajı oluşturma, onu kurumsallaştırma ve bir kimlik verme amacıyla yapılmıştır. Fakat onlar "Amblemsiz bir bina, isimsiz bir çocuğa benzer"[762] diyerek amblem tasarlasınlar diye işe aldıkları grafikerleri bile amblem tasarlamak yerine köftecide çalıştırmıştır.

Gerçekliğin sosyal inşasında nesnel gerçekliğin oluşması için öncelikle bilginin kurumlaşması ve nesnel zemine oturması gereklidir. Bina inşaatının hiç bitmemesi, farklı amaçlar için sürekli başka bir şeye dönüştürülmesi gerçekliğin nesnelleşmeden kaybolmasına neden olur. Yazar bu anlamda gerçeklik yitimini bellek yokluğuyla ilintili olarak ele alır. Yabancılaşmış karakterlerin, anlamsız diyalogların, saçma durumların nedeni ortak bir anlam dünyasından referans almamalarıdır. Mesela oyunda adı geçen birçok dernek kolektif bellek yokluğunu doldurmak için kurulmuştur. 1980 öncesi toplumsal duyarlılık sonucu derneklerde, vakıflarda, örgütlerde bir araya gelen kitleler, 1980'lerden sonra 12 Eylül'ün baskısından muaf olmak için yasaklanan ve artık gerçeğinin var olmadığı bu yapılara taklidiyle ulaşmaya çalışmıştır. Bundan dolayı da ortalık anlamsız, başkalaşmış, amorflaşmış, politik olmaktan uzak birçok dernekle dolmuştur. "Transandantal Mediterasyoncular Birleşik Yapı Kooperatifi, Bilinç Vakfı, Çağdaş Teolojistler Derneği, Ölüleri Anma ve Yaşatma Derneği, Ayakkabıcılar Cemiyeti, Yumruk Dergileri Birleşik Platformu"[763] vs. gibi.

Binanın gerçek işlevini yitirmesi üzerinden 12 Eylül'ün yasakçı zihniyeti eleştirilir. Tuvaletler tuvalet olarak kullanıldığı için, kitaplık da kitap okunduğu için yasaklanmıştır. Yüzücüler ise sadece yüzdükleri başka bir iş yapmadıkları için sevilmeyen kişi ilan edilmiştir. Bir inşaat deliğinden içeri giren Yaşlı Adam'ın

[760] Baudrillard, **Simülakrlar ve Simülasyon**, s.14.
[761] Ak, **Bina,** s.22.
[762] a.e., s.21.
[763] a.e., s.17-18.

anlamsız konuşmalarının ardından sürekli tekrar ettiği "Termodinamiğin dördüncü maddesini yasakladılar"[764] sözü de yine üstü kapalı eleştirilerden biridir.

İktidarın temelsiz, kuralsız, odaksız politikalarını çökme tehlikesi yaşayan bir bina üzerinden anlatan bu oyunda nesnel gerçeklik zemini kaybedildiği için her şey birbirine girmiştir. Mesela kalıp çivisi buzdolabında, kıyma masanın üzerinde bulunabilmektedir. Yöneticinin gittiği doktorun bel ağrısına mı ciğerlere mi, yoksa kulak burun boğaza mı baktığı belli değildir. Kapatılan tuvaletlerde klozetler tabureye, kapaklar rafa, sifonlar damlayan suların altına konan kaplara dönüştürülmüştür. Kadın gittiği hastaneden çanta yapımında kullanmak için serum seti almıştır. Bütün bu saçmalıklar normalleşmiştir. Gerçekliklerin bir arada olmasının yarattığı karmaşa kitle-iletişim araçlarına da yansımıştır.

> İKİNCİ ADAM (*Telefonun ahizesini kaldırır.*) Tabii. (*Birden radyo sesi duyulur. Sezen Cumhur Önal'ın programıdır duyulan*)
> İKİNCİ ADAM Hay Allah. Kusura bakmayın, biraz beklememiz gerekecek. Saat ikiyle üç arası radyonun FM kanalı karışıyor telefona.
> MİMAR Telefona FM kanalı mı karışıyor?
> BİRİNCİ ADAM Sadece FM kanalı olsa iyi. Bakın duvardaki listeye. Çarşamba günleri, saat 17 ve 18 arası "Havaalanı gözetleme kulesinin telsizi". Perşembe günleri, saat 10 ile 12 arası "175 84 45 nolu telefon" Cuma günleri, saat 19.25-20.00 arası TV3'teki "Hanımlar Sizin İçin" programı. Cumartesi günleri, 12-13 arası orta dalgadaki "komedi programı". Pazartesi günleri ise.. Ha bakın, bunu hiç kaçırmam… Radyo Tiyatrosundaki "Tepedeki Ev".[765]

Toparlayacak olursak 80'lerin kültürel ikliminde gerçeği nesnelleştiren ve meşrulaştıran kolektif bellek, sembolik evren, tipleştirme ya da toplumun ortak oluşturduğu herhangi bir kurumun olmayışı öznel gerçeklerin çoğalmasına ve bunun sonucunda da karmaşaya teslim edilen bir toplumsal gerçekliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur tespitini yapabiliriz.

DÜDÜKLÜDE KIYMALI BAMYA (Memet Baydur/ 1991)

Memet Baydur'un 1991 yılında yazdığı ***Düdüklüde Kıymalı Bamya***[766] adlı oyununda da yine gerçekliği "şimdi" ve "buradan" kurarak nesnel zemini kaybeden

[764] a.e., s.47.
[765] a.e., s.16.
[766] Memet Baydur, **Düdüklüde Kıymalı Bamya**, **Tiyatro Oyunları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

iktidarın kültür politikaları eleştirilir. Orta sınıf bir burjuva evindeki kadınlar arasında geçen bu oyunda, kadınlar süslü sabahlıkları ile gün boyu kendi aralarında sohbet eden, dizi izleyen, konken partisi veren, gazetelerin renkli moda sayfalarını, astroloji sayfalarını takip eden, alışveriş yapan, sütlü hindistan cevizli kakao içen, yemek yapmayan, evinde hizmetçi bulunduran, son derece tembel olan ve bu halleriyle dönemin kültürel değerlerini içselleştirmiş tipleridir. Radyodaki müzik tınıları, evin dekoru, şişmanlıkları, abartılı kıyafetleri, kahve eşliğindeki muhabbetleri alaturkalık olarak değerlendirilse de bu alaturkalığın içi boştur; geçmişin değerlerinden, dinamizminden, toplumsal endişelerinden, üretiminden eser yoktur onlarda. Alafrangalıkları ise gerçeği yitirmelerinden ve tüketimle şimdiye bağlanmalarından ibarettir. Kocalarını işe gönderip bir an önce dizilerin, reklamların, komşuların yönlendirdiği kadınca dünyalarına dalmak isterler.

> İNCİ (…) Kahvaltı sofrasını kurduruyor Osman, karşısına da beni oturtuyor. Ondan sonra bir saat memleket meseleleri, petrol krizi, yok enflasyon, yok Beşiktaş, mahalli seçimler, Polonya'nın son durumu, ay içim bayılıyor, efgan efeganlar basıyor içimi, bizimki hala dış ticaret açığı, damar sertliğine karşı bulunan ilacın ishal yaptığı, tereyağı kolesterolle ilgisi olmadığı, Mehtap Mete'nin son aşkları, ülke nasıl yönetilmeli ve kimler tarafından yönetilmeli hepsini bir saat anlatıyor.[767]

Sosyal sınıflarının gereklerine göre hareket eden bu tipler kendi gündemlerinin dışındaki konularla ilgilenmezler. Çokbilmiş kadınların tek bildiği şey koca parası yemek, akşama kadar birbirlerine gidip gelmek, dizi izlemek ve tembellik etmektir. Tembelliği öyle abartmışlar ki bamya gibi kısa sürede pişecek yemeği bile düdüklüde pişirirler. Eşlerinin evden gidişiyle kendi dünyalarına kavuşan kadınların zihinlerini televizyon ve tüketim dünyası ele geçirmiştir. Evdeki hakimiyet onlara geçtiğinde gündelik hayatlarını işgal eden ve yeni gerçekliği kurumlaştıran televizyon ve reklamlar aracılığıyla kültür endüstrisinin onlar için ürettiği kültürü tüketirler. Televizyon, gerçekliği ekrandaki görüntüyle yeniden kurarak eski gerçeklikleri yabancılaştırmıştır. Popüler kültürü içselleştiren kadınların eski gerçekliklerini yitirdikleri, eve gelen yetmiş yaşlarındaki Fahrettin'le birlikte iyice gün yüzüne çıkar. Fahrettin, unutulan değerlerin, kaybedilen geçmişin, yitirilen

[767] a.e., s.377.

gerçekliğin ve samimiyetin temsilcidir. Bu anlamda Ayşegül Yüksel oyunun çatışmasını geçmiş değerlerle popüler değerlerin çatışması olarak görür.

> Oyunun temel çatışmasını, bu hanımlara bir günlüğüne "emanet" edilen ve o gün oracıkta ölüveren yetmişlik Fahrettin Bey'in tüm inceliklere ve güzelliklere kucak açan dünya görüşüyle, odada tembel kediler gibi dolaşan ya da bir köşeye çöreklenip kalan kadınların dünya görüşünden yoksunluğu oluşturur.[768]

Evin genç kızı Nilgün'ün kendileri gibi süslü sabahlıklar, süslü terlikler içerisinde ve televizyonun karşısında gününü doldurması için kendi evlilikleri gibi bir evlilik yapmasını isterler. Nilgün'ün erkek arkadaşı Uğur'u postacı olduğu için küçümser, eski erkek arkadaşı sınıf bilincine sahip Hasan'ı da kendi değerlerini aşağıladığı ve köylü olduğu için istemezler. Para onlar için lüks yaşamın anahtarıdır. Özal iktidarının kocalarını işadamı yaptığı düzende, evde koca parası yiyen, lüks içinde yaşayan, kendi gündemlerinden başka hiçbir şeyle ilgilenmeyen tüketici kadınlara dönüşmüşlerdir.

Uğur, kadınlar için sıradan bir günde dedesi Fahrettin'i bir günlüğüne ona göz kulak olmaları için oraya getirir. Nilgün'ün annesi, teyzesi ve komşuları, bu yabancı, garip ve lafını hiç çekinmeden söyleyen adamdan pek hoşlanmaz. Fahrettin onlara, onlar Fahrettin'e yabancı gelir. Konuşmaları birbirine değmez bile. Fahrettin geçmişin bilgisini, deneyimini, görgüsünü önlerinde sergilerken onlar cahillikleriyle baka kalır. Bir süre sonra kadınlar evdeki misafiri umursamayarak komşuya televizyon izlemeye gider. Televizyondaki dizi evdeki misafirden daha önemlidir ne de olsa.

> FAHRETTİN Uğur'un Nilgün'le ne işi var? Bu insanlarla ne işi var? … Sıkılmıyor mu bu insanlardan? Seviyor mu Nilgün'ü? Aklım ermez oldu bir sürü şeye… artık istediğim her şeyi herkesin yüzüne pattadak söyleyecek kadar yaşlıyım. En ağır şeyi söylediğim zaman bunak bir ihtiyar, yarı deli bir dede yerine koyuyorlar beni, ben söylediğimle kalıyorum, onlar da dinledikleriyle… Dostlarım birer birer yitip gittiler… Çalışkandılar. Kendileriyle barış içindeydiler. Bölük pörçük değildi hiçbiri. Dünyaya yabancı değildiler. Evet yoksuldular. Paraları yoktu demek istiyorum. Bu yüzden maddi ve manevi sıkıntıları oluyordu, daha çok manevi sıkıntılar… ama her şeye ve birbirlerine hoş görüyle yaklaşıyorlardı. Biraz derbeder bir hayli dağınık insanlardı ama sevimliydiler. Televizyon, seks, futbol, araba, kat,

[768] Ayşegül Yüksel, **Çağdaş Türk Tiyatrosunda On Yazar,** s.148.

> deniz kıyısı, geziler, reklamlar filan kaplamamıştı hiçbirini hayatını Şimdinin sevgi propagandası yapan nefret dolu insanlarına da uzak durdular hep. Bozulmamış insanlardı hepsi dostlarımın?... Konken ve televizyon dizileri, düdüklüde kıymalı bamya ile gizli bir ilişki içinde mi yoksa? Aralarında gizemli bir bağ mı var bunların? Bu tembellik, bu dedikodu, bu boş vermişlik bir düdüklünün içine sığar mı? Aklım iyice karışıyor, hiçbir şeye akıl erdiremiyorum artık.[769]

Bu umursamaz davranış karşısında Fahrettin şaşkınlığını gizleyemez. Bu kadınlarda geçmişin değerlerinden eser kalmamıştır. Popüler kültür orta yaşın üstündeki kadınları esir almıştır. Zamane genci diye eleştirdikleri bile kadınlardan daha sadıktır geçmişlerine. Uğur kaybettiği dedesinin arkasından "en iyi arkadaşımdı"[770] der mesela. Gerçekliğe yabancı olmak Fahrettin'e ağır gelmiştir. Sanki bu duruma bir tepki olarak ölmüştür. Baydur burada Fahrettin'in dile getirdiği eski ve yeni değerler üzerinden 80 öncesi ve sonrasını karşılaştırırken yeni gerçekliğin kurumlaşma ve meşrulaşma sürecinde geçmişin devrede olmadığına bilakis popüler kültürün şimdi ve çabuk tüketme üzerine kurulu olduğuna dikkat çekmek ister.

Kadınlar eve döndüklerinde Fahrettin'i koltukta uzanmış bulur. Uyuduğunu sanarak o orada yokmuş gibi sohbetlerine devam ederler. Onun ölümüyle ilgilenen sadece evin köylü hizmetçisi Cemile'dir.

> CEMİLE (…) Ah, amcacığım, seni burada bıraktılar ha? (*İçini çeker*) Savaş başlayacakmış diyorlar. En az on milyon insan ölecek diyorlar. Benzin yüzünden. Ben bilemiyorum. Hayatımda benzin kullanmadım… Şimdi… şunu anlayamıyorum beybaba? Savaşın çıkması mı önemli, senin burada, sessizce ölüp gitmen mi?... Bana müsaade. Bu şehrin insafı yoktur, ne savaş dinler, ne de barış. Evine varmak istiyorsan erkenden yola çıkacaksın ve iki değil üç, dört atom bombası patlasa bile… yolundan dönmeyeceksin. Yolcu yolunda gerek... Haydi, hoşça kal, huzur içinde uyu. Ben yarın sabah gelirim. Toz alırım. Sonra… helvanı pişireceğim amcacığım. Senin sevdiğin gibi.[771]

Tek gündemleri televizyondaki dizileri takip etmek olan kadınların aksine Cemile gerçek gündemi takip eden kişidir. Hayat pahalılığından, benzinin fiyatından, zorluklardan, savaştan, yaşamdan haberi vardır. Henüz kendini televizyonun belirlediği gerçekliğe teslim etmemiştir. Fahrettin'i kendine yakın bulmasının sebebi onunla aynı gerçeklik dünyasını paylaşmasından kaynaklanır. Baydur, 1980 sonrası

[769] Baydur, **Düdüklüde Kıymalı Bamya,** s.391-392.
[770] a.e., s.401.
[771] a.e., s.414.

kültürel hayatı eleştirirken popüler kültüre yenik düşen burjuva kadınlarının karşısına köylü olmakla küçümsedikleri Cemile'yi çıkararak aslında sınıf farkının gerçeği görmeye engel olmadığını hatta popüler kültürün kentlileri daha fazla etkisi altına aldığını göstermeye çalışmıştır. Gerçek gündem iktidarın beslediği popüler kültürün gölgesinde kalmıştır. Bu anlamda Baydur'un burjuva kadınların yitirdiği gerçekliği, karşıt gerçekliğe yani popüler gerçekliğe başvurarak ve bu karşıt gerçekliğin ironisini yaparak anlattığı görülür.

SOKAĞA ÇIKMA YASAĞI (Civan Canova/ 1996)

Civan Canova'nın 1996 yılında yazdığı ***Sokağa Çıkma Yasağı***[772] adlı oyun, sokağa çıkma yasağı ilan edilen bir günde bir otelde sıkışıp kalan insanların yasak karşısında verdikleri tepkiyi anlatır. ***Düdüklüde Kıymalı Bamya*** ve ***Bina*** oyunundaki gibi gerçeklik dolaylı yoldan yitirilmemiştir, gerçeklik baskı ve yasakların bir sonucu olarak yitirilmiştir. Otelde sıkışanlardan kimisi alkol ve ilaç alarak duruma katlanmaya çalışır, kimisi bulmaca çözer, kimisi korkusundan marş dinler, kimisi odasını değiştirir, kimisi her yerde hamam böceği görür, kimisi hayali askeri çıkarmalar yapar. Dışarıda sokağa çıkma yasağı uygulanırken içeride de otel müdürü saçma yasaklar koymuştur.

> ŞİŞMAN (*Telefona*) İyi geceler resepsiyon. (*Dinler*) Hayır efendim. Oda servisi için 02'yi tuşlayacaksınız. Ama korkarım tuşlayamayacaksınız, çünkü tuşlasanız bile size cevap veren olmaz. (*Dinler*) Çünkü Müdür Bey geceleri odalara servis yapılmasını yasakladı. Hayır, bunun sokağa çıkma yasağı ile bir ilgisi olduğunu sanmıyorum. (*Dinler*) Hayır canım, niye keyfi olsun? Müdür Bey'in koyduğu bir yasak. Neden mi? Galiba asansörler çalışırken çok gürültü çıkarıyorlarmış, ondan. Evet. Asansörlerisin çalışmasını da yasakladı Müdür Bey. Hayır, merdivenler serbest. Uyku ilacı mı? Korkarım ona da ulaşamayız, çünkü ecza dolabı mühürlü. Yani Müdür Bey mühürledi…[773]

Müdürün otelin iç düzenine yasak koyması ve kurumsal düzeni bozması gerçekliği kaybetmenin bir başka nedenidir. Oteldeki hiç kimsenin kendine ait bir adı yoktur, müşteriler kaldıkları oda numaralarıyla, görevliler de ya yaptıkları işe ya da fiziksel özelliklerine göre adlandırılmıştır. Oyunun geçtiği yer ve zaman açıkça belirtilmese

[772] Civan Canova, **Sokağa Çıkma Yasağı**, **Oyunlar 2**, İstanbul, Cinius Yayınları, 2011.
[773] a.e., s.21-22.

de satır aralarındaki göndermelerden bunun 12 Eylül yasaklarının uygulandığı dönem olduğu anlaşılır. Oyunun sonunda Müdür'ün "otel tehlike altında" diyerek otel yönetimini askeri çıkarma meraklısı ve diktatör özentisi 101 numaraya devretmesi, otele huzur geldiğini ve 101'in fotoğrafının her yere asılması gerektiğini söylemesi 12 Eylül'ün mimarı Kenan Evren'i akla getirir. Otelin selameti sözüyle kast edilen otelin bekasıdır aslında ve yeni yönetim meşruiyetini buradan alır. Tıpkı 12 Eylül darbesinin "devletin bekası" sözüne yaslanarak kendine meşruiyet üretmesi gibi. Kısaca sokağa çıkma yasağının ilan edildiği gece otelin içerisinde 12 Eylül darbesinin parodisi vardır.

> MÜDÜR Otelin selameti açısından, komutayı süresiz ve de her türlü yetkiye haiz bir şekilde, kayıtsız şartsız devralmanız gerekiyor.
> 101 Ciddi misiniz?
> MÜDÜR Elbette. Otelde bir gerilla var diyorum!
> 101 Öyle ya… Ne? Gerilla mı var dediniz? Bu durumda komutayı devralmış bulunuyorum.
> MÜDÜR (*Alkışlayarak*) Bravo!
> 101 (*Müdür'e*) Bir daha vermemek üzere!
> TURİST (*Sırıtarak izlemektedir*) Çok komik!
> MÜDÜR (*Nutuk verir gibi*) Değerli otel.. daşlarım! Yarım saat içerisinde yargıç ve üyeler tespit edilecek ve, (*303'ü göstererek*) şu gördüğünüz haini yargılayacak olan mahkeme faaliyetine başlayacaktır.
> MÜDÜR Yaşasın! Otele huzur geldi! Yaşasın! (*Turist 101'in resmini çeker. Turist'e dönerek*) o resimden ben de istiyorum. Büyütüp otelin girişine asmamız gerekecek. Ve de toplantı odamıza tabi.
> 101 Çok isabetli bir karar. Fotoğraflar nesiller boyu sararmadan muhafaza edilmeye layıktırlar!
> MÜDÜR Ne güzel bir söz! (*Şişman'a*) Bu vecizeyi yaldızlı harflerle yazdıracak, sonra da çerçeveletip resepsiyona asacaksın.[774]

Yazar, kişi hak ve özgürlüklerini kısıtlayan ve doğrudan eleştirilemeyen yasakların yazarın yaratıcılığını göstermek için fırsat olduğunu "Özgürlüğümün kısıtlanması beynimi içindeki özgürlüğün bir volkan gibi püskürmesi demekti benim için. Yasakları seviyorum. Çünkü onlar çok şey ifade ediyor bana"[775] sözleriyle dile getirirken oyunun çıkış noktasını "kimsenin eline koz vermeden"[776] yasakların nasıl anlatılabileceği düşüncesinin belirlediğini söyler. Yasaklar bu anlamda yasaklara karşı yeni bir dil geliştirmenin anahtarını vermiştir ona. Oyunu düşle gerçek arası bir

[774] a.e., s.93-94.
[775] a.e., s.10-11.
[776] a.e., s.11.

yerde kurgulayarak, zamandan ve zeminden soyutlayarak, dili anlamsızlaştırarak, kişilere isim yerine oda numaraları vererek, darbeyi parodileştirerek yapmıştır bunu.

Yazarın bu oyunu yazdığı yıllar 12 Eylül yasaklarının etkili olduğu yıllar olmasa da 12 Eylül'ün yerleştirdiği yasak düzeninin farklı aktörler tarafından devam ettirildiği yıllardır. Canova sokağa çıkma yasağı uygulamasını yasak koyucuların dikkatini çekmeden anlatmak için farklı tekniklere başvurmuş ve yine bu tekniklerle oyunun içeriğini oluşturmuştur. Kişilerin oda numaralarıyla adlandırılması hem mahkûmların hücre numaralarını akla getirir hem de herkesin birbirine benzediği dönemin kimliksizliğe yol açan kültür politikalarını çağrıştırır. Örneğin 100 numaralı odada kalan ve üniversitedeki görevine son verilen öğretim üyesi, odasında çıkan hamam böcekleri yüzünden 407 numaralı odaya geçer, fakat bir türlü yeni kimliğine adapte olmayı başaramadığını, 407 olamadığını söyler. Onun bu durumu 12 Eylül düzeninin herkesi birbirine benzetme, kimliksizleştirme, tektipleştirme, sıradanlaştırma kurgularına yönelik bir eleştiridir. 555 numaralı odada kalan Bay ve Bayan 555'in otel lobisinde olan biten hiçbir şeye aldırmayıp bulmaca çözmesi, bir taraftan darbe ve uygulamaları karşısında sorumluluk almayan, duyarsız, apolitik, sıradan vatandaşını işaret ederken diğer taraftan da baskı ve yasakların neden olduğu gerçeklik yitimini işaret eder.

> ŞİŞMAN Bay ve Bayan 555. On yıldır tanırım kendilerini. Büyük deprem sırasında bile azimle bulmaca çözmeye devam etmişlerdi. Bütün depremleri tarihlerine kadar ezbere bilirler. Günün birinde bulmaca sorularında çıkabilir diye. Ama içinde yaşadıkları depremler pek ilgilendirmez onları.[777]

Müşterilerin ya da görevlilerin iletişimsizliği ise anlamsızlığıyla anlam üreten dilin marifetidir. Oyunun başında Şişman lakaplı resepsiyon görevlisinin 302 numaralı odadaki müşteriyle konuştuğu sırada 302'nin onu dinlemeyip ona dışarıdan geçen bir Mercedes otomobilini tarif etmesi hem iletişim kuramayan dile hem de dönemin yükselen değeri paranın nasıl harcanacağını gösteren tüketim kültürüne bir göndermedir. Yine Müdür'ün 402 numaralı odada kalan film yıldızının sıcak su kullanabilmesi için diğer odalardaki sıcak suyun kesilmesini emretmesi üzerine Bay

[777] a.e., s.35.

ve Bayan 555'in bulmacada "Kendini tanrı sanan çılgın Roma imparatoru"[778] sorusuna "Neron" veya "Caligula" cevabını vermesi ya da 101 numaralı odadaki müşterinin resepsiyon görevlisine odaya bir görevli gönderip televizyonu tamir ettirmesini emretmesi üzerine Bay ve Bayan 555'in bulmacada "Charlie Chaplin'in bir filmi"[779] sorusuna "diktatör" cevabını vermesinde olduğu gibi. İletişimsiz görünen bu dilin normalde yasak olduğu için söylenemeyecek pek çok şeyi söyleyebilmenin bir aracı olduğu gibi bireyin yasaklar dolayısıyla nesnel gerçeklik zemininden kaçması için de araç olduğu görülür.

Canova, yasaklar ve gerçeklik yitimi arasında iletişimsiz dil ile kurduğu güçlü metaforu hamam böcekleriyle de kurar. 100 numaralı odadaki öğretim üyesi odasından çıkan hamam böceklerinden çok rahatsızdır, görevliyle beraber onları öldürmeye çalışsa da başarılı olamaz ve onlar yüzünden odasını değiştirmek zorunda kalır. Onun bu durumu Marc Auqe'nin üç unutma biçiminden biri olarak tanımladığı "yeniden başlama"[780] ile ilişkilidir. Bu unutma biçimini Auqe "geçmişi unutarak geleceği yeniden bulmak" şeklinde tarif etmiştir.[781] Geçmişi unutarak yeniden başlayan kişi öznesini yeniden kurar ve bu yeni kişi aynı anda henüz tanımadığı bir başkasını içerir. Tanımadığı başkası bastırdığı travmalarından ve unuttuklarından oluşan nasıl geri döneceği belli olmayan kişidir. "Zaten bütün bu sinir bozukluğumun nedeni o! Sıkışıp kalmak! Başka zaman olsa böceğe falan aldırmam ki ben! Bana ne karafatmadan? Canı cehenneme! İsterse bin tane olsun. Ne çıkar? Yemez ya adamı?"[782] 12 Eylül uygulamalarına verilemeyen tepkiler, suskunluklar, bastırılan travmalar hamam böcekleri şeklinde geri dönmüştür. Hamam böcekleri sıkışmışlık ve çaresizlik durumunda bilince çıkarak aydın kimliğini temsil eden öğretim üyesini gerçeklikten koparmıştır. Yasak koyucu ve erk sahibi baskı aygıtlarıyla toplum üzerinde tahakküm kurarken toplumun geneli gibi aydınlar da susmak, sinmek ve unutmak zorunda kalmıştır. Fakat travmatik belleğe kaydedilen bu acılar benzer durumlar yaşadığında geri dönerek sahibini rahatsız eden varlıklara dönüşmüştür.

[778] a.e., s.29.
[779] a.e., s.42.
[780] Auqe, a.e., s.173.
[781] Canova, **Sokağa Çıkma Yasağı,** s.173-175.
[782] a.e., s.70.

Oyunun sonunda gece otelde yaşananların lobide içki içerek sızan 302'nin uykuyla uyanıklık arası gördüğü bir rüya olduğu anlaşılır. Gerçekte sokağa çıkma yasağı vardır ve iki saat önce sona ermiştir. Yaşananların bir rüya olmakla birlikte gerçek olmamaları için bir neden yoktur. Canova'ya göre yasaklar ve baskılar korkuya, iletişimsizliğe, kimliksizliğe ve gerçeklik yitimine yol açmakla birlikte aydınların ve toplumun bu anti-demokratik uygulamalar karşısında duyarsız kalması, dahası egemen gücün kurguladığı gerçekliklerin içselleştirmesi gerçeklik yitimine yol açan diğer önemli etkendir. 12 Eylül uygulamalarında güç sahibi olanlar kadar sessiz kalıp olanları seyreden, duyarsız kalan toplumunun da sorumluluğu vardır. 302'nin sözlerinde yankılandığı gibi: "Bu akvaryumun suyu yalnızca kendi balıklarını zehirler."[783]

İYİ ŞANSLAR (Okday Korunan/ 1999)

Gerçeklik yitiminden dolayı meydana gelen kimlik kaybını işe yaramaz görülen şeylerin atıldığı çöplük metaforuyla anlatan Okday Korunan ***İyi Şanslar***[784] (1999) adlı oyunda, şehrin çöplüğünden geçinen en alt kesimle şehrin nimetlerinden faydalanan ve daha fazlasını isteyen orta sınıfı bir araya getirir. Çöplük, kaybolan ve işlevsiz hale gelen geçmişin temsilcisidir. Karakterler x ve y gibi bilinmezliği simgeleyen harflerle adlandırılmıştır. Onları diğerlerinden ayıran bir kimlikleri yoktur. XX çöplükten geçinen, ölü soyucu, yok sayılan, görünmeyen, işe yaramayan dolayısıyla bir kimliği olmayan birisidir. Çöpten derlediği, yenikliğin ve kenara itilmişliğin gerekçesini oluşturan hikayelerle kendini var etmeye çalışır. YY ise ait olduğu kimlikte mutlu olmayan ve yeni bir kimlik edinmek için çöplüğe gelen birisidir. Birisinin kimliği hiç olmamış, birisi de var olanı kaybetmiştir: "Orada… burada… geçmişte her yerde."[785] Onları bu çöplükte buluşturan şey taşıdıkları kimlikte kendilerini yabancı hissetmeleridir. Aidiyet hissettirecek gerçeklik ise çoktan çöp olmuştur.

[783] a.e., s.77.
[784] Okday Korunan, **İyi Şanslar**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2004.
[785] a.e., s.12..

Birisi eğitim, aile, kariyer, para gibi yeni gerçeklikte kimlik sağlayan şeylerden yoksun olduğu için kimliksizdir, ötekisi ise bu değerlerin verdiği kimliği tükettiği için. Yeni düzen eskiyi işlevsizleştirmek, yeniyi ihtiyaç haline getirmek, doyumsuzluk üretmek ve hep daha fazlasını istemek üzerine kurulduğu için elde edilen kimlik miadı dolduğunda kullanılıp atılan tüketim nesnesine dönüşmüştür. Çöplük "…reçeteler, resmi gazeteler, dosyalanıp atılmış dilekçeler, resimli, pullu kağıtlar ne arasan var burada… ehliyet, pasaport, ölüm kağıdı, doğum kağıdı, fakir ilmühaberi…"[786] gibi belgelerle doludur. Tüketim nesnesi olan belgeler gerçekliği kurumlaştıracağı ve meşrulaştıracağı yerde onun yitimini sağlayan belgeler olmuştur. Gerçeğinin olmadığı yerde onlar gerçeğinin yerine geçmiştir. Kişinin gerçekliğini ve nesnelliğini sağlayacak, kimliğini kendisine tasdik edecek kolektif onayın olmadığı yerde bu belgeler kolektif onayın yerine geçerek kişiyi hem kendine hem başkalarına gerçek ve geçerli kılar. Belgeyle birlikte elde edilen kimlik o olmayınca yok olur. XX bu belgelerden birine sahip olmadığı için, YY de taşıdığı kimlikte kendini tanıyamadığı için kimliksizdir.

Miadı dolan kimliğini değiştirmek ve zengin bir kimlik edinmek isteyen YY bunun için cinayet işlemiştir. Elindeki bavulda parçaladığı kuzeninin midesindeki piyango formülünü almak için çöplüğe gelmiştir. Formül sayesinde paraya ulaşacak ve istediği kimliğe sahip olacaktır. Hırs, başarı, zenginlik, bencillik gibi değerleri yücelten kapitalist düzende geçmiş anlamın kaynağı olmaktan çıkmıştır, kimliğin inşasında olduğu gibi kimliklerin bir geçmişe tutunmasına, nesnelliğe, toplumsal bağa, ortak geçmişe olan ihtiyaç artık kalmamıştır. Anlamı veren ve kimlik sahibi yapan şey paradır. 1980 sonrasının kültür politikalarında kimlik istendiğinde değiştirilebilen, dönüştürülebilen bir sosyal faaliyet ve meta gibi sunulmuştur. Eski kimliklerin kaybını hızlandıran bu süreç geçmişi hatırlama menzilinden çıkarmıştır. XX'in çöplükte bulduğu ve cebinde taşıdığı şiirden kimliklerini kaybedenlerin sadece onlar olmadığı görülür.

Çözünen hava donmuş,

[786] a.e., s.24.

Yumak boşalmıştı.

Kimliksiz caddelerde

Kayıp bukalemunlar geziniyordu.

Televizyonu kapattı.[787]

Kapitalist düzenin mutluluk ve başarı vaat eden kimlikleri gerçekliğe tutunamamıştır, aksine kolay ulaşılabilen, parayla satın alınabilen tüketim nesnesine dönüştükleri için kullanılıp atılarak çöp haline gelmişlerdir. Tüketim nesnelerine indirgedikleri kimliklerini şimdi ve burada kuran kitleler, hazlarını doyurduktan sonra kendileri için üretilmiş yeni kimlikler için yoksunluk hissederler. Baudrillard "yoksun kaldığımız her şey bize bağlı kalır; ama bu bağlı olma olumsuz bir bağlılıktır, yani yoksun kaldığımız şey bizi rahat bırakmaz"[788]der. YY karakteri yoksunluk yaşadığı milyoner kimliğine bir an önce sahip olmak için bu cinayeti işlemiştir. Bu bağlamda her türlü eşitsizliği, kötülüğü, kirlenmişliği, ahlaksızlığı, kanunsuzluğu, kuralsızlığı eski kimliği unutmak ve yeni kimliğe sahip olmak için normalleştiren egemen güçler çöplüğün hem sorumlusu hem de sahibidir. Çöplük kokuşmuş tüketim nesnelerinin atıldığı yer kadar kullanımdan kalkan eski değerlerin de atıldığı yeri temsil eder. Fakat varlığıyla, her an patlamaya hazır haliyle, bastırılanın geri dönme endişesini taşımasıyla tedirgin eden bir yerdir de…

ACILAR ŞENLİĞİ (Bilgesu Erenus/ 1991)

Gerçeklik yitimine örnek gösterebileceğimiz bir diğer oyun Bilgesu Erenus'un 1991 yılında yazdığı ***Acılar Şenliği***[789] adlı oyundur. Erenus, 12 Eylül sonrası değişen toplumsal gerçekliği içselleştiren ve kendini hızlılığa teslim ederek geçmişini unutan toplumu eleştiri konusu yapar. Oyunda genç bir kadın, hapishanede gördüğü işkencelere dayanamayarak diş macunu tüpüyle intihar eden babasına ait olan elindeki fotoğrafla birlikte babasının arkadaşlarını arar. Amacı ölen babasının anısına düzenlediği yemekte fotoğraftaki arkadaşlarını bir araya getirerek geçmişin unutulmasını engellemektir. Unutmak eylemi oyunun çatışmasını oluşturur. Kadın

[787] a.e., s.19.
[788] Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, s.249.
[789] Bilgesu Erenus, **Acılar Şenliği,** İstanbul, Akış Yayıncılık, 1991.

kendinden önceki kuşağın acılarına gösterdiği duyarlılıkla gelecek için umut vaat eder.

Hızlılığı esas alan gündelik yaşamda herkes kendi gerçekliğine kapılmış, geçmişin kolektif üretilmiş gerçekliklerini, acılarını, travmalarını unutmuştur. Kadın, geçmişini unutan, duyarsızlaşan, sıradanlaşan, bilinci şeyleşen, gündelik gerçekliği normalleştiren kitlelerin arasında dolaşarak geçmişten izler arar. Yaşadığı zamanın ve toplumun fotoğrafını çeker.

> KADIN Vicdan kayboldu. İnsanlar yine eskisi gibi caddelerde, tiyatrolarda toplanıyorlar, eskisi gibi telaşlanıyorlar ve ellerine geçeni yakalıyorlar.
> (…)
> KADIN Hatta bazıları kendilerini daha yürekli, daha özgür buluyorlar, kimilerinin de hareket yetenekleri arttı.
> (…)
> KADIN Daha ustaca çelme takıyorlar şimdi yakınlarına, piyazcılıkta, dedikoduculukta iftiracılıkta iyice uzmanlaşmışlar.
> (…)
> KADIN Bütün ruhsal acıların üzerine sünger çekildi.
> (…)
> KADIN İnsanlar yürümüyorlar, sanki koşuyorlar. Hiçbir şey üzmüyor onları. Hiçbir şey düşündürmüyor. Bugün yarın sanki onların elinde[790]

Bu fotoğraflarda geçmişinde hiçbir şey olmamış gibi hareket eden, belleğini kaybeden, sorgulamayan, örgütlülüğü yitiren, bireyselleşen ve acılarını görmezden gelen bir toplum vardır. Geçmişte egemen güçlerin üzerinde tahakküm kuramadığı kitleler şimdi kendini hızlılığa ve kapitalizmin değerlerine teslim ederek eleştirdiği, mücadele ettiği ne varsa ona dönüşmüştür. Kadının acısının nedeni fotoğrafını çektiği kitlelerin geçmişlerine yabancılaşmış olmaları ve bu halleriyle ona artık geçmişi ve kendini hatırlatmıyor oluşlarıdır. Kimliğini şimdide kurarken ihtiyacı olan aynada diğerleri olmadan kendini göremez çünkü. Assmann'ın ifade ettiği gibi "bellek ve hatırlamanın öznesi her zaman tek tek bireylerdir, fakat onlar anılarını kurgulayan "çerçeveye" bağımlıdırlar."[791] Yani hatırlamak için her zaman bir başkasına, anıların tutunduğu somut bir mekâna ve zamana ihtiyaç vardır. Alfred Schutz'un "Eve Dönen" adlı makalesinde bahsettiği Odysseus'un yirmi yıl sonra

[790] a.e., s.11-13.
[791] Assmann, a.e., s.45.

vatan toprağına döndüğünde ve ona kendini hatırlatacak kimse göremediğinde hissettiği yabancılık gibi Kadın da kendini bulunduğu zamana ve mekâna yabancı hissederek acı çeker.[792]

Kadın eline babasının arkadaşlarıyla birlikte çektirdiği fotoğrafı alarak, felsefesi "Hemen Şimdi Burada"[793] olan bir şirkete girer. Şirket patronu babasının arkadaşlarından birisidir fakat onun şu anki haliyle geçmiş halinin arasında bir benzerlik kalmamıştır. Değişimi kendisi de kabul eder. "Bizim kuşaktan birileri büyümeyi göze almalıydı… büyürken epey değiştik."[794] Fotoğrafa bakıp geçmiş dostlukları, dayanışmaları hatırlasa da yeni gerçeklik oldukça cazip fırsatlar sunmuştur ona. "Gelecek güzel günler için yaşamamı ertelemeyi kimse beklemesin benden artık. Hep genç hep çocuk kalacak değildik tabi."[795] Geçmişte verdiği anti-emperyalist mücadeleleri unutmuş, şimdi Amerikan bayrağı serili masada Kuveytlilerle işbirliği yaparken bulmuştur kendini. Kendisini göremediği, yabancılaştığı, unuttuğu bir geçmişi şimdi buraya getirmenin anlamı kalmamıştır, dolayısıyla iş yoğunluğuna sığınarak kadının yemek davetini reddeder. Bu anlamda Erenus unutma eyleminin nesnel gerçeklik haline gelmesini ve meşrulaşmasını kapitalizm ile ilişkilendirerek ele alır.

Bu kez Kadın elindeki fotoğrafla "Güneşe Gömülenler"[796] adlı devrimci yayınlar yapan bir dergiye gider. Dergi yöneticisi fotoğraftaki diğer kişidir. Babasının devrimci yoldaşıdır ama babası intihar ederek örgüt disiplinine aykırı hareket ettiği için onu unutmuştur. Babasının kendi iradesiyle hareket etmesi, bilincini tahakküm altına alan devrimci örgüt tarafından ihanet olarak kabul edilmiştir. "Devrim süreci içinde, şu ya ada bu nedenle zayıf halka oluşturan yoldaşlarımıza sayfalarımızda yer ayırmıyoruz."[797] İdeolojik körlüğün bilinçleri şeyleştirmesi sonucu katı kurallara hapsolan yoldaşlar, bir diğerinin yaşadığı koşulları değerlendirmekten, eylemini anlamlandırmaktan yoksun bırakılmıştır. Dolayısıyla yönetici kişisel olarak katılmak isteyeceği yemeğe örgüt disiplinine

[792] Bkz. Alfred Schutz, "Yabancı: Bir Sosyal Psikoloji Makalesi", **Yabancı. Bir İlişki Biçimi Olarak Ötekilik,** s.53.
[793] Erenus, **Acılar Şenliği,** s.14.
[794] a.e., s.19.
[795] a.e., s.23.
[796] a.e., s.24.
[797] a.e., s.31.

aykırı olacağı gerekçesiyle gitmeyi istememiştir. Yazarın burada öne çıkardığı şey ideolojinin bireyin gerçekliğine olan etkisidir.

Sokaklarda vicdan kayboldu diyerek dolaşan kadının arayışlarına sonunda geçmişin acılarına ancak içerek direnebilen bir sarhoş cevap verir. Sarhoş fotoğrafı çeken kişidir. Kadın babasının anısına verdiği yemeğe bir arkadaş bulduğu için mutlu olmuştur. Aslında babasının hikâyesini annesinden dinlemiştir. Fakat annesi bile geçmişini çoktan unutmuş, geçmişe sahip çıkmak ona kalmıştır. Geçmiş acının kaynağı olduğu için bu acılar bastırılarak, gözden uzaklaştırılarak unutulmuştur. 12 Eylül'ün kurguladığı yeni düzenden, şirket patronu gibi uzlaşanların ya da dergi yöneticisi gibi direnenlerin dışında kalan daha büyük kalabalıkların sorumluluğu vardır. Susarak, duyarsız kalarak, sorumluluk almayarak geçmişin geçip gitmesine onay veren kitlelerdir bunlar. Tıpkı kadının annesi gibi… "Ve uzlaşanlarla direnenler arasında, büyük sayıda bir kalabalık, ne uzlaşmayı becerebiliyorlar ne de direnmeyi ve sanki başımıza ne geliyorsa bunların yüzünden, bu yüzer gezerler… başına ne geldiyse."[798] Örgütlü, bilinçli, mücadeleci, devrimci bir toplumdan geriye evcilleşmiş, belleğini kaybetmiş, bencilleşmiş ve karşıtına dönüşmüş bir toplum kalmıştır. Kısaca geçmişte toplumdan onay alamayan gerçekliklere şimdi toplum çoktan rıza üretmiştir.

[798] a.e., s.57

SONUÇ

Egemen güçlerin toplumsal gerçeklik ve birey inşasındaki rolünden yola çıkan bu çalışmada, 1980-2000 yılları arasında yazılmış mevcut gerçekliği ve bireyi egemen güçlerin kurgusu olarak ele alan oyunlara odaklanılmıştır. Buna yönelik olarak toplumsal gerçekliğin ve bireyin nasıl kurgulandığı 12 Eylül 1980 askeri darbesi örneği üzerinden gösterilerek darbenin kurguladığı gerçeklerin 80 sonrası tiyatro oyunlarına yansımaları incelenmiştir.

Bu amaçla egemen güçlerin toplumsal gerçeklik ve birey inşasına olan etkisi toplumsal kuramlar eşliğinde incelenip, bu sürecin nasıl işlediği, hangi mekanizmaların ve stratejilerin kullanıldığı edebiyat, sinema ve tiyatro eserlerinden çeşitli örneklerle çok yönlü olarak ele alınmıştır. Egemen güce örnek sunması bakımından 12 Eylül 1980 askeri darbesi ve sonrasında iş başına gelen siyasal iktidar biçimi olgu seçilerek toplumsal gerçekliğin ve bireyin inşa edilme süreci dönemin politik, ekonomik ve kültürel dinamikleriyle birlikte mercek altına alınmıştır. Disiplin iktidarını uygulayan darbe iktidarının toplumun normlarını nasıl oluşturduğu ve bu normlar aracılığıyla bireyin kendini nasıl denetlediği gösterilmiştir. Tiyatro sanatının siyasal iktidarın gerçeklik ve birey kurgularının taşıyıcısı olma rolünü üstlenmesi Cumhuriyet Dönemi'nden verilen örneklerle kısaca tartışılmıştır. 1950-1980 arası toplumsal gerçeklikte meydana gelen değişimler dönemin aktörleriyle birlikte çeşitli perspektiflerden ele alınarak 12 Eylül'e giden sürecin nedenleri ortaya konmuştur. Darbe sonrası kurgulanan gerçekliklerin oyunlardaki izleri sürülerek yazarların bu kurgu gerçeklikleri çözmesi ve onlara karşı ürettiği söylemler üzerinde durulmuştur. Metin odaklı eleştiri için oyunlar tarihsel bağlam içine yerleştirilerek analiz edilmiştir.

İncelenen oyunlarda hâkim güç ve ideolojiler tarafından biçimlendirilen temsil nesnesini ele almanın yazarlar açısından iki önemli amacının olduğu saptanmıştır. Birincisi gerçekliğin ve bireyin egemen güçler tarafından kurgulandığını göstermek ikincisi bu kurgu gerçeklikler tarafından gizlenen toplumun kendi ürettiği gerçeklikleri açığa çıkarmak. Bu anlamda çalışma iki yönlü olarak yürütülmüştür. Yazarların birinci amacını ortaya koymak için öncelikle

toplumsal kuramlar eşliğinde toplumsal gerçeklik ve bireyin inşası incelendiğinde kurumlaşma, meşrulaştırma ve içselleştirme gibi kurgu mekanizmalarıyla karşılaşılmış ve gerçeğin bu mekanizmalar aracılığıyla kurgulandığı görülmüştür. 80 sonrası yazılan oyunlara inşa kuramlarının uygulanması neticesinde, bazı oyunların temsil nesnesini 12 Eylül darbesinin kurguladığı gerçeklerden seçerek gerçeğin ve bireyin inşa edilme sürecini irdeledikleri tespit edilmiştir. Oyunların mevcut gerçekliğin kurgu olduğunu bu gerçeklikte kendini göremeyen, onu içselleştiremeyen, taşıdığı kimliğe yabancı olan, içine patlayan, düzene yenik düşen bireyler üzerinden ele aldıkları ve esasında mevcut sistemin itaat eden birey inşa ettiğini anlatmaya çalıştıkları belirlenmiştir. İkinci amaç içinse oyunların, politik hegemonya inşa eden iktidarın bir taraftan elindeki baskı gücüyle toplumu susturduğunu, sindirdiğini diğer taraftan ideolojik aygıtlarla toplumsal normları yeniden belirlediğini açık etmeye çalışarak yeni düzenin unutturduğu ya da yok ettiği gerçeklikleri gündeme getirdikleri saptanmıştır. Yine oyunlarda iktidar tarafından inşa edilen yeni gerçeklikte bireyin ürettiği gerçekliklerin nesnelleşemeden kaybolması gerçeklik imgesinin yitirilmesiyle açıklansa da bu gerçekliklerin görünmemesinin esas nedeni iktidarın bilinçli olarak kolektif belleği yok etmesine bağlandığı görülmüştür. Ayrıca oyunlarda unutulan, gizlenen, örtülen gerçekliklerin sadece ilk halleriyle değil dönüştükleri yeni halleriyle de ele alındığı gözlenmiştir. Bunlara ek olarak yazarların temsil nesnesini kurgu olarak ele almasında en başta kendi ideolojik bakışlarının belirleyici olduğu ve bu bakışın da oyunlara yansıdığı sonucuna varılmıştır.

Oyunların temsil nesnesini kurgu olarak ele alması, birey kurgusunun kullanımı, güç ilişkileri kurgusunun kullanımı ve gerçeklik yitimi kurgusunun kullanımı şeklinde üç başlık altında toplanarak incelenmiştir. 12 Eylül'ün inşa etmek istediği birey kurgusunu değişen sosyo-ekonomik gerçeklerde arayan yazarlar karşılarında kimlik oluşumunun belirleyicisi olarak tüketim olgusunu bulmuşlardır. 1980 sonrasının sosyo-ekonomik gerçekliğini büyük ölçüde neo-liberal ekonomi politikaları belirlemiştir. 24 Ocak Kararlarının mimarı olan Turgut Özal, 1983 yılında iktidarı 12 Eylül Askeri yönetiminden devralarak bu kararlar doğrultusunda ekonomiye yön vermiş, toplumu yeni değerlerle tanıştırmış ve tüketimi önceleyen bir

toplum oluşmasına öncülük etmiştir. Para kazanmak her türlü insani değerin önüne konmuştur. Bireysel istekler ön plana çıkarılarak kolektif bilinçten ayrı düşüren popülist politikalarla bireyin parayla olan ilişkisi değiştirilmiş, daha fazlasını kazanmak için teşvik edilmiş, piyasa şartları buna göre düzenlenmiştir. Amaç para kazanmak olduğu için bu paranın nasıl kazanılacağı değil ne kadar kazanılacağı önem kazanmıştır. Kazanılan paraların nasıl tüketileceği de gösterilerek bireysel hazlar tetiklenmiş ve topluma model oluşturulmuştur. Tüketim amaç olduğu kadar araçtır da. Birey tüketerek geçmişini ve değerlerini unutacak, satın aldığı metalarla kendini ve değerlerini yeniden kuracaktır.

Bu bağlamda birey kurgusunu ele alan oyunlar 12 Eylül ve Özal iktidarının sosyo-ekonomik gerçeklikleri değiştirerek ve tüketime teşvik ederek bir yandan geçmişin sınıfsal bilincine sahip, örgütlü, dinamik, emekten yana olan ve en önemlisi kimliğini kendi ürettiği gerçekliklere göre kuran kitlelerini unutturmaya çalışmasını öte yandan da yeni kimliğin kurucu değerlerini belirlemesini görünür kılmıştır. Oyunlar değişen sosyo-ekonomik gerçekliğin, bireyin dışsallaşması sonucu üretilen gerçeklik olmadığını aksine topluma egemen olan güç tarafından kendi çıkarlarını gözetecek şekilde üretilen ve topluma dayatılan gerçeklik olduğunu işaret ederek kolektif bellekte karşılığı olmayan ve tanınmayan gerçeklikler üzerine kurulacak kimliğin bireyi yabancılaştıracağına, yalnızlaştıracağına ve bencilleştireceğine vurgu yapmıştır. Nitekim yakın tarihte Cumhuriyet'in oluşturmuş olduğu ve eksik yanlarıyla da olsa toplumun içselleştirdiği kimlik kurgusunun yok edilerek yine tepeden inme bir biçimde yeniden belirlenmesi söz konusudur. Bu kimliğin egemen güçler tarafından sonradan icat edildiği ve topluma dayatıldığı onu içselleştiremeyen, bocalayan, yabancılaşan oyun karakterleri üzerinden ifade edilmiştir.

Toplum önüne konulan kimlik kurgularına tüketimle rıza üretmek zorunda kalmıştır. Tüketim olgusu 1980 sonrası kimlik kurgularının bir parçasıdır ve yeni kimlikler tüketim nesnelerinin bilinçleri şeyleştirmesiyle nesnelleşmiştir. 12 Eylül öncesinin dinamik bireyinin kendi kimliğini belirlemedeki etkin rolü darbe sonrası elinden alınmış ve egemen güce itaat edecek şekilde sınırları çizilen yeni kimliği içselleştirmesi istenmiştir. Bireyin nasıl bir kimlik edineceğine tüketim nesneleri model oluşturmuştur. Modern kentli kimliğine sahip olabilmek için mesela ***Eşik***

oyununda gibi evin eşyalarla donatılması gereklidir ya da ***Ayrılık*** oyunundaki gibi bireyin tüketici ve bireysel bir kimlik kurması için sürekli farklı şeyler tüketmesi veya ***Yeşil Papağan Limited*** oyunundaki mafyatik kimliğe sahip olmak için yazıhanedeki dekorun birbiriyle ilgisiz ama bir o kadar da yeni kimliği kurmakta her biri ayrı gösterge olan popüler tüketim nesneleriyle dolu olması gereklidir. Bu manada tüketimin eski kimlikleri unutturma ve yeni kimlik kurgularını çoğullaştırma görevi vardır. Bilinçlerin şeyleşmesiyle birlikte birey tükettiği nesneye göre kimliğini ve gerçekliği yeniden kurmuştur.

12 Eylül sonrası, yeni kimliğin kurucu değerleri arasına Cumhuriyet'in kurucu öğe olmaktan dışladığı İslamiyet'in yeniden dahil edilmesiyle birlikte, Türk-İslam Sentezi'nin sınırlarını çizdiği makbul kimliğin devletin ideolojik aygıtlarıyla topluma benimsetilmeye çalışıldığını ve neo-liberal ekonomi politikalarının altında ezilen alt sınıfların örgütlenerek ayaklanmaması için din kurumunun harekete geçirildiğini görürüz. Yeni kimlik, ***Kamyon*** oyununda televizyon aracılığıyla toplum üyelerine ahlak öğretme adı altında uysallığın öğretilmesi şeklinde kendini gösterir. Güce itaat etmek, onu kutsallaştırmak, sorgulamamak makbul kimliğin özellikleri arasındadır. Bu anlamda din kurumunun 12 Eylül ve sonrasındaki siyasal iktidarlara gereken desteği verdiği, bu destekle beraber kendini meşrulaştırdığı ve 80 sonrası toplumsal gerçekliğin belirleyici öğesi olduğu ortaya çıkmış olur.

Neo-liberal ekonomi politikalarıyla birlikte toplumun refah seviyesinin artacağı, çağ atlanacağı söyleminin aslında gerçek olmadığı, aksine bu politikaların fakirle zengin arasındaki uçurumu daha da açtığı ve yoksulluğu giderek derinleştirdiği anlaşılmıştır. ***Kamyon*** oyunundaki alt sınıfı temsil eden hamallar, ***Eşik*** oyununda kentli kimliğe sahip olmaya çalışan aile, ***Oda Saklambacı*** oyunundaki gecekondu-gökdelen karşıtlığı ya da ***Konfetiler*** oyununda işsizlik ve geleceğe dair umutsuzluk üzerinden iktidarın ürettiği doğruluk söylemleri etkisizleştirilir. Özellikle kente tutunmaya çalışan alt sınıfların yoksulluğu üzerinden serbest piyasa ekonomisinin zenginlik vaat eden politikalarının maskesi düşürülür. Bunun yanında bu kimliklerin bulundukları sosyal sınıfların farkındalığı içerisinde hareket etmemeleri, öznel gerçeklikler adı altında yeniden ürettikleri iktidar ideolojisini

yanlış bilinç şeklinde kavramalarıyla ilişkilendirilir. Sosyo-ekonomik gerçeklikteki değişim köyden kente göç, yoksulluk, tüketim, gelir eşitsizliği gibi toplumsal sorunların yanı sıra yabancılık, yalnızlık, mutsuzluk, bencillik gibi bireysel sorunlarla da kendini gösterir. Değişen koşullar vaat edilen rahat ve güvenceli yaşamı sağlamamıştır. Karakterler vaat edilen ve özendirilen hayatı yaşayamamanın ve onu elde edememenin travmasını yaşar.

Oyunlar iktidarın toplumun önüne koyduğu zenginlik hayallerine ve parayla elde edilen kimliklere normal şartlarda ulaşılamayacağı bunlara ancak yasadışı işler yaparak ya da kılıfına uydurarak erişilebileceği söylemlerini üretir. ***Kaşif-i Eyvah Nadir Efendi*** oyununda tedavülden kalkan eskinin idealist kimliklerinin yerini çalışmadan para kazanmanın yollarını bulan yasa dışı kimliklerin alması, ***Yeşil Papağan Limited*** oyununda yeni düzenin mafyatik, şarkıcı, sporcu ya da bürokrat kimliklerinin hangi yollarla para kazandıklarını göstermesi, ***Bordello*** oyununda eski düzenin muhalif kimliklerinin bile parayla elde edilen yeni kimliklere hızla adapte olması bu söylemlerin göstergesidir. Sonuç olarak birey kurgusunu ele alan oyunlar 12 Eylül'ün toplumun kimlik yapısında yapmak istediği değişimi, öznel gerçekliğini kendi belirlemiş, örgütlü, bilincini iktidarın ürettiği normların denetleyemediği kimlikleri demodeleştirmek, unutturmak ve dolayısıyla tüketimin şeyleştirdiği bilinçleriyle iktidarın kurguladığı gerçekleri içselleştiren, toplumsal bağlarından koparılarak bireyselleşen, kısa sürede tüketilip atılabilen, belleksiz yeni bir kimlik inşası olarak değerlendirmiştir.

Güç ilişkileri kurgusunu ele alan oyunlara baktığımızda 12 Eylül'ü temsil nesnesi seçtikleri ve onu 80 öncesi siyasal, iktisadi ve toplumsal alanlar üzerinde kaybedilen devlet otoritesinin politik hegemonya yoluyla geri kazanılması şeklinde gördükleri anlaşılmaktadır. Zira 12 Eylül öncelikle toplumun şiddet yoluyla cezalandırılması olarak kabul edilir. Bu anlamda devlet şiddet aygıtlarıyla ortaya çıkarak özellikle 1980 öncesinin sol görüşlü örgütlerini, öğrencilerini, akademisyenlerini, öğretmenlerini, memurlarını, işçilerini, basın-yayın mensuplarını, aydınlarını, sanatçılarını kısaca sömürü düzenine karşı çıkan, dayanışmaya önem veren, toplumsal sorunlara duyarlı, bireycilikten uzak ve öznel gerçekliklerinin

üzerinde hegemonya kabul etmeyen öznelerini neo-liberal ve muhafazakâr düzenin uysal öznesine dönüştürmek için bütün gücünü kullanmıştır.

12 Eylül'ü politik hegemonya inşası gibi gören oyunlar, devletin zora başvuran yüzünü görünür kılmak kadar bu zorun arkasındaki niyeti sorgulayarak baskı sistemini üreten, ona aracı olan mekanizmaları da görünür kılmaya odaklanmıştır. Bu anlamda oyunlar 12 Eylül'ün güç ilişkilerini kurgulamak için uyguladığı şiddeti bir sebep değil bir sonuç olarak ele almıştır. Baskı ve sansürden dolayı tarihi malzemeye sığınarak 12 Eylül'ü eleştiren oyunlardan olan ***Giordano Bruno*** oyununda güç ilişkilerini kurgulamak için aracılık eden mekanizmanın adı din kurumudur, ***Resimli Osmanlı Tarihi*** adlı oyunda anayasadır, ***Külrengi Sabahlar*** ve ***Akrep*** oyunlarında ise hastane, mahkeme, cezaevi ve hukuk kurumudur. Geçmişten günümüze politik hegemonya inşa etmek için devletin baskı aygıtlarıyla beraber ideolojik aygıtları da kullandığı ve bu aygıtlar aracılığıyla toplumsal gerçekliği kurumlaştırıp meşrulaştırdığı gösterilmiştir. Ayrıca politik hegemonya kadar sivil hegemonyanın da kurulmasına aracılık eden bu kurumların farklı düşüncelerin marjinalleşmesinde, sindirilmesinde ve toplumsal alanın dışına sürülmesinde iktidarlara verdikleri destek üzerinde durulmuştur.

Bu oyunlarda düzene muhalif olanların, egemen güçlerin hegemonyasına boyun eğmeyenlerin ve alternatif gerçeklik üretenlerin marjinal, terörist ve hain gibi söylemlerle hiçleştirilerek sistem dışına atılması tarihi karakterler ya da egemen güçlerin ötekileştirdiği kimlikler üzerinden anlatılmıştır. Örneğin ***Günaydınlara Uyanmak*** adlı oyunda iktidarın kurguladığı gerçekliğin dışına düşenlerin ötekileştirilerek düşmanlaştırılması ele alınır. Egemen güçlerin hiçleştirdiği tarihi karakterler ise politik hegemonyanın tarih boyunca aynı mekanizmalar aracılığıyla inşa edilişinin bir örneğini sunar. Ayrıca bu karakterlerden ***Memleketim Memleketim*** adlı oyunda Sabiha Sertel'in iktidar gerçekliklerini içselleştirme yerine yurtdışına gitmesi, ***Neyzen*** oyununda Neyzen'in deli raporu alarak iktidar alanının dışına çıkması, ***Giordano Bruno*** oyununda Giordano Bruno'nun yakılma pahasına düşüncelerinden vazgeçmemesi, egemen güçlerin tahakkümüne karşı her zaman bir direnme odağının var olduğunu gösterir.

Erdal Eren'in idamından ve Eşber Yağmurdereli'nin hayat hikayesinden oyunlaştırılan ***Külrengi Sabahlar*** ve ***Akrep*** oyunuyla politik hegemonyanın topluma korku salan uygulamalarla inşa edildiği ve bu uygulamaların toplumla mağdur arasındaki duygu bağını kopardığı gündeme getirilmiştir. İdam, kayıp ya da işkence gibi korku veren eylemler karşısında bilinci şeyleşen toplum yabancılaşarak ve sessiz kalarak bu uygulamalara onay vermiştir. ***Duyarlılık Üzerine Vivaçe*** adlı oyunda 12 Eylül mağduru bir erkeğin hem gördüğü işkencelerden ve hem toplumun buna sessiz kalmasından dolayı kendinden bile kaçması söz konusudur. 12 Eylül'ün uyguladığı şiddete sessiz kalan toplum bu tutumuyla şiddetin içselleşmesine aracılık etmiştir. Diyalektik bir inşa süreci olan toplumsal gerçekliğin inşasında bireyin ürettiği gerçekliklere egemen ideolojinin eklemlenmesi sonucu bireyin egemen ideolojinin taşıyıcısı haline geldiği ve egemen ideolojiyi yeniden ürettiği görülür. Dolayısıyla şiddet uygulamalarını ele alan oyunlarda anti-demokratik düzenin kurulmasında ve sürdürülmesinde darbecilerin yanı sıra toplumun da payı olduğunun altı çizilmiştir.

Öte yandan ***İtaat Deneyi*** adlı oyunun gösterdiği gibi politik hegemonya inşasında egemen güçlerin esas amacının kurguladıkları gerçeklikleri sorgulamadan içselleştirecek yani kısaca egemen güce itaat edecek özneler inşa etmek olduğu vurgulanır. Bu anlamda oyunlar sadece 12 Eylül'ün toplumu şiddet yoluyla ıslah etmesini ele almamış aynı zamanda şiddet aracılığıyla toplumu nasıl bir düzene razı ettiğini de ortaya sermiştir. Güç ilişkilerinin inşasında önemli olan egemen güçlerin ideolojisine halk katında rıza üretmek ve sanki bu ideolojiyi halkın kendisi üretmiş, onun çıkarınaymış gibi içselleştirmesini sağlamaktır. ***İtaat Deneyi*** oyunu bu rızanın nasıl üretildiğini ve halkın buna nasıl ikna edildiğini gösteren başarılı örneklerden biridir. Ayrıca bu oyunda milliyetçi söylemlerin sol kimliği ötekileştirmek için kullanıldığına da dikkat çekilmiştir.

12 Eylül'ün disiplin iktidarı kurmak için tanımadığı kimliklerin bilgisine ulaşarak toplumun normalini oluşturması yine politik hegemonya inşasıyla ilgilidir. Zora başvurarak inşa edilen politik hegemonyanın nesnelleşerek içselleştirilmesi için makbul kimliklere ihtiyacı vardır. Dolayısıyla bilgisine ulaşılan öteki kimlik makbul kimliğin meşrulaşmasının bir aracı olarak icat edilmiştir. 12 Eylül'ün makbul kimlik kurgusunun ***Günaydınlara Uyanmak*** adlı oyunda hain ve terörist diye tanımlanan

kimlikler üzerinden, ***Kuğular Şarkı Söylemez*** adlı oyunda eşcinseller üzerinden, ***İstanbul Beyaz Rakı Rengarenk*** adlı oyunda ise arka sokak kimlikleri üzerinden tanımlandığını görürüz. Oyunlar bir yandan sınırları Türk-İslam Sentezi'nin milliyetçi muhafazakâr görüşlerine göre çizilen makbul kimliğin öteki kimlik üzerinden meşrulaşmasını gösterirken diğer yandan resmi söylemden dışlanan öteki kimlikleri kolektif belleğe dahil ederek iktidar kurgularına karşı söylem üretir.

80 sonrası yazılan oyunlarda gerçeklik yitimi kurgusu daha çok sosyo-kültürel gerçekliklere yansıyan ve nesnel gerçeklik zeminini bozan postmodern düşünce sistemiyle ilişkilendirilerek tartışılmıştır. Özellikle 80'li yıllardan sonra postmodern düşünce sisteminin nesnel gerçeklik kavramını değiştirmesiyle birlikte öznel gerçeklikler merkeze çekilmiş ve gerçekliğin çoğullaşması sağlanmıştır. Bu düşünce sisteminin ülkemizde yaygınlaşmasında, ekonomi politikalarının yönünü küresel sermayeye çeviren 24 Ocak Kararları'nın, 12 Eylül'ün "öteki"ni merkeze çeken özgürleşme politikalarının ve Özal Hükümeti'nin serbest piyasacı tutumunun payı vardır. 12 Eylül darbesinin ve Özal iktidarının kurguladığı gerçeklikte sosyo-kültürel yaşam, geçmişi ve geçmişin kimliklerini unutturan, gerçeğin "oluş" halinde olduğu, taklide dayalı ve imajı yücelten politikalar üzerine kurulmuştur. Bağsız, köksüz ve "şimdi" oluşan bu gerçeklik biçimini oyunlar, egemen güçlerin geçmişsiz, belleksiz, kimliksiz inşa ettikleri kültür politikalarının bir parçası gibi görmüştür. Nitekim bu politikaların amacı, bireyi geçmiş bağlarından, değerlerinden, sembolik evreninden koparak yalnızlaştırmak ve kapitalist düzene teslim etmektir.

Dönemin sosyo-kültürel gerçekliklerini temelsiz, kuralsız, çoklu, imaj ve öznel olarak temsil eden oyunlar gerçeklik zeminindeki bu bozulmayı yine egemen güçlerin belleksiz ve kimliksiz birey kurgularıyla ilişkilendirir. Nesnel gerçeklik bozuldukça birey kendini kuran değerleri ve geçmişi unutacak dolayısıyla kendini her defasında şimdide yeniden kurmak zorunda kalacaktır. Gerçeği çoğullaştıran ve gerçeğin aslını kaybeden bu durum oyunlarda sadece döneme hakim olan postmodern düşüncenin bir yansıması gibi değil de bireyi dönüştürmek isteyen egemen güçlerin bilinçli tercihlerinin bir sonucu gibi ele alınmıştır. Örneğin ***Bina*** oyununda çoklu gerçeklikler spor salonu olarak inşa edilen binanın kendi dışında her şey olması şeklinde temsil edildiği gibi oyun karakterleri de kendileri dışında başka

işlevlerle donatılmış, çoğullaşmış şekilde temsil edilir. Bireye yansıyan bu çoğullaşmanın beraberinde gelen kimliksizlik ve belleksizlik ise ***İyi Şanslar*** adlı oyunda kimlik kaybının yarattığı mutsuzluk, ***Düdüklüde Kıymalı Bamya*** adlı oyunda eski kimliği demodeleştiren popüler kültür, ***Sokağa Çıkma Yasağı*** adlı oyunda bastırılanın geri dönüşü, ***Acılar Şenliği*** adlı oyunda unutarak karşıtına dönmek ve sisteme rıza üretmek şeklinde kendini gösterir. Çoğullaşan gerçeklik bireyi toplumsal bağlarından özgürleştirmiş, temelsizleştirmiş, yalnızlaştırmış ve eski kimliğini unutturmuştur. Popüler kültürün, tüketimin, imajın, çoğullaşan ve şimdi kurulacak gerçekliğin, geçmişin acı veren deneyimlerini unutturacağı söylemi karşısında oyunlar, çatışmanın ana kaynağını unutma eyleminin oluşturduğu dolayısıyla nesnel zeminin yıkılmasıyla birlikte kimliğin ve belleğin de yok olduğu söylemini üretmiştir.

Gerçeklik yitimi kurgusunun yol açtığı kimliksizliği eleştiren oyunlar aynı zamanda bu kimliksizliğe dönemin aydın kurgusunu da dahil ederek bu kimlikleri de eleştiri konusu yapmıştır. Baskı ve sansürden dolayı susmak zorunda kalan ve toplumu aydınlatmak konumundan kovulan aydınlar ya yeni gerçekliğe rıza üretmeye aracılık eden organik aydın rolünü üstlenmiş ya da geleneksel aydın konumları içinde zaman dışı kalmıştır. ***Çok Uzak Fazla Yakın*** adlı oyun bu iki aydın kimliğini dönemin sanat görüşleriyle birlikte ele alarak bu kimliklerin inşasında etkili olan kültür politikalarına dikkat çekmiştir. Yine bu oyunlarda organik aydın kimliğinin sanat aracılığıyla dönemin kurgulanmış gerçeklerine halk katında rıza üretmek için kullanıldığı ve ***Cumhuriyet Kızı*** adlı oyunda da görüldüğü gibi geleneksel aydın kimliğinin hem postmodern düşünce biçiminden hem de toplumla arasındaki temsil bağının kopmuş olmasından dolayı gerçekliği yitirdiği ve yabancılaştığı gerçeği göz önüne serilmiştir.

Sonuç olarak 12 Eylül darbesinin uyguladığı baskı ve sansür sonucu gündem dışı konuları ele almakla ya da politik olandan uzak durmakla eleştirilen 80 sonrası tiyatro yazınındaki bazı yazarların bu genel söylemin aksine, 12 Eylül'ü ve kurguladığı gerçekleri temsil nesnesi yaptıkları ve egemen güçlerin toplumsal anlamlardan oluşan bilgi aracılığıyla toplum üzerinde iktidar kurduğunu açığa

çıkardıkları tespit edilmiştir. Temsil nesnesini egemen güçlerin kurguladığı gerçeklerden seçen oyunların genel anlamda kurgu gerçekliğin üretilmesine ve meşrulaştırılmasına aracılık eden kurumları eleştirinin merkezine koydukları ve yine bu kurumlar aracılığıyla inşa edilen kimlikler üzerinde durdukları sonucuna ulaşılmıştır. İdeolojik bakışın metne yansıması sonucu temsil nesnesine karşı ürettikleri söylemler yer yer didaktik olsa da çoğunlukla sorgulayıcı bakışı elden bırakmadıkları ve izleyiciyi/okuyucuyu görünen gerçeği sorgulamaya teşvik ettikleri görülmüştür. Yazarlar mağdurun ve ötekinin yanında konumlanarak egemen güce karşı söylem üretme ve görünmeyen gerçeği dile getirme yöntemlerine katkı sunmuştur.

Tarihsel bağlam içerisine yerleştirilerek değerlendirilen oyunların görünen kadar görünmeyenleri de metne dahil ederek anlam ürettikleri belirlenmiştir. Baskı ve sansür döneminin ürünleri olmaları gereği söyleyemedikleriyle kurdukları anlatı biçiminin dolaylı, metaforik, katmanlı ve iç içe geçmiş söylemlerden oluştuğu gözlenmiştir. Bu anlamda 12 Eylül'ün bir kimlik inşa projesi olduğu daha çok metnin söylemedikleriyle oluşturduğu anlam düzleminden çıkarılan sonuçtur. Bu çalışma tarihsel ve ideolojik bağlam içerisine yerleştirilen oyunların farklı okumalara imkân tanıması bakımından yapılacak olan yeni bir metin odaklı okuma biçimine ve 2000 sonrası yazılan oyunlarda 12 Eylül etkisini araştırmaya kaynaklık edecektir.

Günümüz açısından baktığımızda, baskı döneminde yazıldıkları halde yeni düzeni yaratan mekanizmaları ortaya çıkaran ve kurgu gerçekliğin ardındaki işsizlik, yoksulluk, suskunluk, kimliksizlik, umutsuzluk, bencillik, yabancılık gibi toplumun gerçek sorunlarını görünür kılan ya da bunlara gönderme yapan bu oyunların aksine 2000'lerden sonra ve esasında 80 döneminde tohumları ekilen toplumsal normların ve Türk-İslam Sentezi'ne göre oluşturulan kimlik politikalarının olgunlaşıp meyvelerinin toplandığı bu dönemde oyunların geçmişe yönelik hatırlama çalışmalarını ve toplumsal eleştiriyi çok sınırlı yapabildikleri dahası gündelik gerçekliğin görünen yüzünün sadece bir kısmını temsil edebildiklerini söylemek bir zorunluluk olacaktır.

KAYNAKÇA

Açıkel, Fethi: "Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 Milliyetçilik,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Adorno, Theodor W. Horkheımer, Max: **Aydınlanmanın Diyalektiği,** Çev: Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2010.

Adorno, Theodor W.: **Minima Moralia,** Çev: A.Doğukan -A.Koçak, İstanbul, Metis Yayınları, 2007.

Adorno, Theodor W.: **Negatif Diyalektik**, Çev: Şeyda Öztürk, İstanbul, Metis Yayınları, 2016.

Adorno, Theodor W.: **Kültür Endüstrisi - Kültür Yönetimi**, Çev: Nihat Ülner-Mustafa Tüzel-Elçin Gen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

Adorno, Theodor W.: "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", **Cogito Adorno Özel Sayısı İçinde**, Çev: B.O. Doğan, Sayı 36, İstanbul, YKY, 2003, s.76-83.

Ağaoğlu, Adalet: **Çok Uzak Fazla Yakın**, **Toplu Oyunlar 2**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1993.

Ahmad, Feroz: **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev: Sedat Cem Karadeli, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Ak, Behiç: Bina, **Toplu Oyunlar 3**, Mitos-Boyut Yayınları, İstanbul, 2013.

Ak, Behiç: **Ayrılık**, **Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2013.

Akay, Ali: **Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları,** Ankara, Doğu-Batı Yayınları, 2006.

Akbal Süalp, Zeynep Tül: **Sinemada ZamanMekan**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006.

Akdenizli Çelenk, Zerrin: **"1980-1990 Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu'nda Oyun Yazarlığında Görülen Eğilimler ve Kaynakları,",** Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Akın, Banu Ayten: **"1990 Sonrası Türk Oyun Yazarlığında Eğilimler"** Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2009, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Akman, Ayhan: "Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı'', **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4. Cilt, Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

Ali, Sabahattin: **Sırça Köşk**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2019.

Althusser, Louis: **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları,** Çev: Alp Tümertekin, İstanbul, İthaki Yayınları, 2003.

Althusser, Louis: **Yeniden-Üretim Üzerine**, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, İthaki Yayınları, 2005.

Anderson Benedict: **Hayali Cemaatlar,** Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 1995.

Anderson, Perry: **Gramsci, Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji,** Çev: Tarık Günersel, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1988.

Arcayürek, Cüneyt: **Demokrasi Dönemecinde Üç Adam**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2000.

Arendt, Hannah: **Şiddet Üzerine**, Çev: Bülent Peker, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.

Assmann, Jan: **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.

Atabek, Erdal: **Modern Dünyada Değer Kayması ve Gençlik**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2003.

Auqe, Marc: **Unutma Biçimleri**, Çev: Mehmet Sert, İstanbul, Om yayınları, 1999.

Bağla, Lusin: "Antonio Gramsci ve Aydınların Rolü Sorunu", İstanbul, **Birikim Yayınları**, Sayı:23, Ocak 1977, s.84-92.

Bali, Rıfat N.: **Tarz'ı Hayattan Life Style'a**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

Balibar, Etienne. Wallersteın, Immanuel: **Irk Ulus Sınıf - Belirsiz Kimlikler,** Çev: Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.

Balkız, Bekir. Öğütle, Vefa Saygın: "Peter L.Berger Ve Thomas Luckmann'ın "Gerçekliğin Sosyal İnşası Teorisi Ve Eleştirisi" **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı:27, 2012, s.33-49.

Barrett, Michele: **Marx'tan Foucault'a İdeoloji,** Çev: Ahmet Fethi, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2004.

Başbuğ, Esra Dicle: **Resmi İdeoloji Sahnede**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Baudrillard, Jean: **Şeytana Satılan Ruh Ya Da Kötülüğün Egemenliği**, Çev: Oğuz Adanır, Ankara, Doğu-Batı Yayınları, 2005.

Baudrillard, Jean: **Simülakrlar ve Simülasyon**, Çev: Oğuz Adanır, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2017.

Baudrillard, Jean: **Tüketim Toplumu**, Çev: Hazar Deliçaylı-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.

Baudrillard, Jean: **Gösterge Ekonomi Politiği Hakkında Bir Eleştiri**, Çev: Oğuz Adanır-Ali Bilgin, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Baudrillard, Jean: **Kusursuz Cinayet**, Çev: Necmettin Sevil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012.

Bauman, Zygmunt: **Modernlik Ve Müphemlik**, Çev: İsmail Türkmen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003.

Bauman, Zygmunt: **Kimlik,** Çev: Mesut Hazır, Ankara, Heretik Yayınları, 2017.

Bauman, Zygmunt: **Holokaust ve Modernite,** Çev: Süha Sertabiboğlu. İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2016.

Bauman, Zygmunt: **Çalışma,Tüketicilik ve Yeni Yoksullar,** Çev: Ümit Ökten, İstanbul, Sarmal Yayınevi,1999.

Bauman, Zygmunt: **Küreselleşme/Toplumsalın Sonuçları,** Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.

Bauman, Zygmunt: Raund, Rein: **Benlik Pratikleri**, Çev: Mehmet Ekinci, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018.

Bauman, Zygtmun: **Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm**, Çev: F.Doruk Ergun, İstanbul, Say Yayınları, 2011.

Baydur, Memet: "YÖK'zede Değil Maço Erkek", **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Mart 1990.

Baydur, Memet: **Düdüklüde Kıymalı Bamya**, **Tiyatro Oyunları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Baydur, Memet: **Cumhuriyet Kızı**, **Tiyatro Oyunları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Baydur, Memet: **Yeşil Papağan Limited, Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1994.

Baydur, Memet: **Kamyon, Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1994.

Beauvoır, Simone De: **Kadın, "İkinci Cins",** Çev: Bertan Onaran, İstanbul, Payel Yayınları, 1993.

Behramoğlu, Ataol: "Eşber'in ve AST'in Zaferi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20.11.1977.

Belge, Murat: **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2000.

Belge, Murat: "Toplumsal Değişme ve Arabesk", **Birikim Dergisi**, İstanbul, Sayı:17, 1990.

Berger, Peter L.: **Sosyolojiye Çağrı,** Çev: Erkan Koca. İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

Berger, Peter L: Dini Kurumlar, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çev: Adil Çiftçi, Sayı IX, İzmir, 1995, s.425-465.

Berger, Peter. Luckmann, Thomas: **Gerçekliğin Sosyal İnşası : Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, Çev: Vefa Saygın Öğütle, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2008.

Berktay, Fatmagül: **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın,** İstanbul, Metis

Yayınları, 2012.

Bewes, Timothy: **Şeyleşme,** Çev: Deniz Soysal, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2017.

Bilgin, Nuri: **Kimlik İnşası,** İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2014.

Bilgin, Nuri: **Tarih ve Kolektif Bellek**, Ankara, Bağlam Yayınları, 2013.

Binbay, Tolga: "Kalanlar: Türkiye Solunun 12 Eylül Yası", İstanbul, **Birikim Dergisi**, Sayı:198, 2005, s.79-84.

Birand, Mehmet Ali. Bila, Hikmet. Akar, Rıdvan: **12 Eylül Türkiye'nin Miladı**, İstanbul, Doğan Kitap, 2010.

Birand, Mehmet Ali: **12 Eylül Saat:04:00**, İstanbul, Karacan Yayınları, 1984.

Bora, Tanıl: **Türk Sağının Üç Hali**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2003.

Bora, Tanıl: "Son Yirmi Yılı Ayrıştırmak İçin Notlar", **Alacakaranlık Yılları, Birikim Dergisi**, İstanbul, Sayı:152-153, Aralık 2001- Ocak 2002, s.55-60.

Boralıoğlu, Gaye: "80'lerden 90'lara Reklamcılık", **Yüzyıl Biterken, Cumhuriyet Ansiklopedisi**, Cilt:14, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

Boratav, Korkut: **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, İstanbul, İmge Yayınları, 2016.

Boratav, Korkut: "İktisat Tarihi" 1981-2002, **Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980–2003,** Yay. Yön: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınları, 2004.

Bottomore, Tom: **Marksist Düşünce Sözlüğü,** Yay.Yön. Tom Bottomore, Çev-Der: Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları,

1993.

Boynukara, Cuma: **Günaydınlara Uyanmak**, **Toplu Oyunları 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1997.

Brecht, Bertol: **Galileo**, **Bütün Oyunları Cilt 7,** Çev: Ahmet Cemal, İstanbul, Mitos Boyut Yayınları, 1997.

Brecht, Bertol: **Bütün Oyunları, Cilt 8**, Çev: Ayşe Selen, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.

Brubaker, Roger. Cooper, Frederick : "Kimliğin Ötesine Geçmek", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed**:** Fırat Mollaer, Çev: Kübra Kelebekoğlu, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014.

Bulut, Yücel: "İdeolojinin Tarihçesi", **İstanbul Üniversitesi, Sosyoloji Dergisi**, 3.Dizi, Sayı:23, 2011, s.183-206.

Buttanrı, Müzeyyen: "Cumhuriyet Devri Türk Tiyatrosunda Batı Etkisi" **Turkish Studies, Language and Literature**, Volume 5/2 Spring 2010, s.55-91.

Büyükkantarcıoğlu, Nalan: **Toplumsal Gerçeklik ve Dil**, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2006.

Calhoun Craig: "Kimlik ve Tanınma Politikaları", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed**:** Fırat Mollaer, Çev: Fatma Büşra Helvacıoğlu-Özlem İlyas, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014.

Canetti, Elias: **Sözcüklerin Bilinci**, Çev: Ahmet Cemal, İstanbul, Payel Yayınları, 2001.

Canetti, Elias: **Kitle ve İktidar,** Çev: Gülşat Aygen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006.

Canova, Civan: **Sokağa Çıkma Yasağı**, **Oyunlar 2,** İstanbul, Cinius Yayınları, 2011.

Castell, Manuel: **Erformasyon Çağı:Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 2 Kimliğin Gücü,** Çev: Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Cevizci, Ahmet: **Felsefe Sözlüğü,** İstanbul, Paradigma Yayınları, 2000.

Cizre, Ümit: **Muktedirlerin Siyaseti**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Connerton, Paul: **Modernite Nasıl Unutturur,** Çev: Kübra Kelebekoğlu, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2014.

Connerton, Paul: **Toplumlar Nasıl Anımsar,** Çev: Alaeddin Şenel, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Copeaux, Etienne: **Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Çev: Ali Berktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Cücenoğlu, Tuncer: **Neyzen,** İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.

Çavdar, Tevfik: **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze),** Ankara, İmge Kitabevi, 2013.

Çelik, Nur Betül: **İdeolojinin Soy Kütüğü 1: Marx ve İdeoloji**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.

Çetin, Halis: "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı", **Ankara Üniversitesı SBF Dergisi,** Sayı: 58-3, 2003, s.61-88.

Çetin, Halis: "Totalitarizm: İdeolojik Kökenleri ve Toplumsal İnşa Araçları", **Cumhuriyet Üniversitesı Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:26, No:1, Mayıs 2002, s.15-43.

Çetin, Halis: "Devlet, İdeoloji Ve Eğitim", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:25, No:2, Aralık 2001, s.201-211.

Çetinkaya, Yavuzer: **ATÇ 27 Mart Dünya Tiyatro Günü Bildirisi**, 1992.

Çiğdem, Ahmet: **Toplum: Kavram ve Gerçeklik,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Çiğdem, Ahmet: *"*Yirmi Yılın Hikayesi: Devlet Kapitalizmi ile Türk Usûlü Faşizm*."* **Birikim Dergisi**, İstanbul, Sayı:152/153, Aralık 2001- Ocak 2002, s.43-49.

Çongur, Elif: **Ulusal Kimliği Tiyatro İle Kurmak**, Ankara, İmge Kitabevi, 2017.

Çubukçu, Aydın: "12 Eylül'ün Kültür Politikaları ve Sonuçları", **Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt:13**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

Çulhaoğlu, Metin: "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu**", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3.Cilt, Modernleşme ve Batıcılı**k, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Çulhaoğlu, Metin: "60'lı Yıllar: "Küçük Amerika"dan Büyük Türkiye"ye Kısa Süren Balayı", **Toplum ve Hekim Dergisi**, Sayı:60, Cilt:9, Nisan 1994, s.42-43.

Debord, Guy: **Gösteri Toplumu,** Çev: Ayşen Ekmekçi- Okşan Taşkent, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006.

Demir Güneş, Cevriye: "Michel Foucault'da Söylem ve İktidar", Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, **Kaygı,** Sayı:21, 2013, s.55-69.

Demir, Fethi: **1980 Sonrası Türk Tiyatro Edebiyatı**, İstanbul, Mitos-

Boyut Yayınları, 2016.

Demirel, Taner: "12 Eylül'e Doğru Ordu ve Demokrasi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt. 56, Sayı:4, 2001, s.43-75.

Deveci, Cem: "Foucault'nun İktidar Kavramsallaştırmasında Siyasal Boyutun Ayrıştırılamazlığı", **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:3, Sayı:9, 1999, s.26-43.

Dijk, Teuan Van: "Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları", **Medya, İktidar, İdeoloji,** Der-Çev: Mehmet Küçük, Ankara, Ark Yayınevi, 1994.

Dijk, Teuan Van: "Söylem Ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım", **Söylem ve İdeoloji,** Ed: Barış Çoban- Zeynep Özarslan, Çev: Nurcan Ateş, İstanbul, Su Yayınları, 2003.

Dinçkal, Ferruh: **Yorumsuz 12 Eylül Belgeleri**, http://www.cfg.org.au/e-kitap/Yorumsuz12EylulBelgeleri.asp, 1 Kasım 2021.

Dostoyevski, Fyodor M.: **Suç ve Ceza**, Çev: Ergin Altay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Dursun, Çiler: "Haberde Gerçekliğin İnşa Edilmesi Ne Demektir", **Haber, Hakikat Ve İktidar İlişkisi**, Ed: Çiler Dursun, Ankara, Elips Kitap, 2004.

Dursun, Çiler: "Türk-İslam Sentezi İdeolojisi ve Öznesi", **Doğu-Batı Dergisi,** Ankara, Sayı:25, Kasım-Aralık-Ocak 2003-200, s.59-81.

Eaglaton, Terry: **İdeoloji,** Çev: Muttalip Özcan. İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.

Erdoğan, İrfan. Alemdar, Korkmaz: **Öteki Kuram**, Ankara, Erk Yayınları, 2010.

Erduran, Refik: **Bordello**, Devlet Tiyatroları, Çoğaltılmış Metin, 1999.

Erenus, Bilgesu: **Acılar Şenliği,** İstanbul, Akış Yayıncılık, 1991.

Ergin, Erkan: "Behiç Ak Tiyatrosu", Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Cilt:30, Sayı:30, 2010, s.79-91.

Erkek, Hasan: **Eşik**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2007.

Eroğul, Cem: **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1990.

Ertem, Barış: "12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)", **Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi,** Yıl:8, Cilt:8, Sayı:14, Nisan 2018, s.655-676.

Evren, Kenan: **Kenan Evren'in Anıları,** Cilt 1, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1990.

Evren, Kenan: **Kenan Evren'in Anıları**, Cilt 4, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991.

Ezici, Türel: "Akrep ve Zincire Vurulmuşlar…" **Tiyatro Tiyatro Dergisi**, Sayı:76, Aralık 1997, s.28-30.

Fichter, Joseph: **Sosyoloji Nedir?**, Çev: Nilgün Çelebi, Ankara, Anı Yayınları, 2001.

Foucault, Michel: **Özne ve İktidar,** Çev: Işık Ergüden- Osman Akınhay, Yay.Haz. Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016.

Foucault, Michel: **Büyük Kapatılma, Seçme Yazılar 3,** Çev: Işık

Ergüden-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.

Foucault, Michel: **İktidarın Gözü: Seçme Yazılar 4**, Yay. Haz: Ferda Keskin, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003.

Foucault, Michel: **Hapishanenin Doğuşu,** Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1992.

Foucault, Michel: **Deliliğin Tarihi,** Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 2006.

Foucault, Michel: **Bilginin Arkeolojisi,** Çev: Veli Urhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016.

Foucault, Michel: **Toplumu Savunmak Gerekir**, Çev: Şehsuvar Aktaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Gambetti, Zeynep: Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi, **Cogito Dergisi**, Sayı:70-71, 2012, s.21-38.

Gemalmaz, Mehmet Semih: "12 Eylül Rejimi", **Yüzyıl Biterken: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt:14, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

Giddens, Antony: "Toplumsal Etkileşim ve Günlük Yaşam", **Sosyoloji**, Yay. Haz: Cemal Güzel, Çev: Hüseyin Özel, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2012.

Gleason, Paul: "Kimliği Tanımlamak: Semantik Bir Tarih", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed-Çev: Fırat Mollaer, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014.

Goffman, Erwin: **Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu,** Çev: Barış Cezar, İstanbul, Metis Yayınları, 2016.

Gogol, Nikolay Vasilyeviç: **Ölü Canlar**, Çev: Mazlum Beyhan, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2010.

Gökgücü, Erhan: **Duyarlılık Üzerine Vivaçe**, **Toplu Oyunlar I**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1996.

Gökgücü, Erhan: **Memleketim Memleketim**, **Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2008.

Gökgücü, Erhan: **Giordano Bruno**, **Toplu Oyunlar 3**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2008.

Göktaş, Erbil: "Okday Korunan'ın Yazarlığı", **Toplu Oyunları 1**, Okday Korunan, Mitos-Boyut Yayınları, İstanbul, 2005, s.21-25.

Gramsci, Antonio: **Hapishane Defterleri,** Çev: Kenan Somer, İstanbul, Onur Yayınları, 1986.

Güçbilmez, Beliz: **Zaman Zemin Zuhur,** Ankara, Deniz Kitabevi, 2006.

Gülalp, Haldun: **Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.

Gülalp, Haldun: "Modernleşme ve İslamcı Siyaset", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik,** Ed: Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Gündoğdu, Cenk., Çakmak, Ersin : "Coşkun Irmak'la 12 Eylül ve 12 Eylül Oyunları Üzerine Bir Söyleşi", **Yeni Tiyatro Dergisi, 12 Eylül Özel Sayısı**, Yıl:2, Sayı:7, Eylül-Ekim 2008, s.19-23.

Günşiray, Mahir: "1980'den Sonra Tiyatro Ortamı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** Cilt.15, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

Gürbilek, Nurdan: **Sessizin Payı***,* İstanbul, Metis Yayınları, 2014.

Gürbilek, Nurdan: **Vitrinde Yaşamak**, İstanbul, Metis Yayınları, 2001.

Gürbilek, Nurdan: **Kötü Çocuk Türk**, İstanbul, Metis Yayınları, 2001.

Halbwachs, Maurice: **Kolektif Hafıza,** Çev: Banu Barış, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2017.

Hall, Stuart: "Kültür, Medya ve İdeolojik Etki", **Medya, İktidar, İdeoloji,** Der.-Çev: Mehmet Küçük, Ankara, Ark Yayınevi, 1994.

Hall, Stuart: "Who Needs 'Identity?", **Questions of Cultural Identity**, Ed: Stuart Hall and Paul Du Gay, London, Sage Publication, 1996.

Hall, Stuart: "İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü", **Medya, İktidar, İdeoloji**, Der.-Çev: Mehmet Küçük, Ark Yayınevi, Ankara, 1994.

Harvey, David: **Postmoderliğin Durumu**, Çev: Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 2010.

Helvacı Nevzat: "12 Eylül Dönemi Ve Sonrası
İnsan Hakları Sorunları", **Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt:13,** İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

Hirst, Paul Q.: "Althusser ve İdeoloji Teorisi", **İdeoloji Üzerine Yazılar,** Der.-Çev: Can Şahan, İstanbul, Pales Yayınları, 2014.

Hobsbawm, Eric: **Geleneğin İcadı,** Çev: Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.

Homeros: **Odysseia**, Çev: Azra Erhat- A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları, 2013

Huxley, Aldous: **Cesur Yeni Dünya**, Çev: Ümit Tosun, İstanbul, İthaki Yayınları, 2003.

Ionesco, Eugene: **Gergedanlar**, Toplu Oyunları 4, Çev: Hasan Anamur İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.

Irmak, Coşkun: **İtaat Deneyi**, **Toplu Oyunlar 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.

Işık, Haluk: **Külrengi Sabahlar**, **Toplu Oyunlar 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2010.

İnan, Derin: "Behiç Ak İle "Bina" Oyunu Üzerine", **Mimarlık 319 Dergi**, 2015, s.26-30.

İpşiroğlu, Zehra: **2000'li Yıllara Doğru Tiyatro**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1998.

Kadıoğlu, Ayşe: "Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi", **Vatandaşlığın Dönüşümü**, Haz: Ayşe Kadıoğlu, İstanbul, Metis Yayınları, 2012.

Kafka, Franz: **Babama Mektup**, Çev: Kamuran Şipal, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002.

Kafka, Franz: **Dönüşüm**, Çev: Kamuran Şipal, İstanbul, Cem Yayınevi, 2000

Kahraman, Hasan Bülent: **Postmodernite İle Modernite Arasında Türkiye**, İstanbul, Everest Yayınları, 2002.

Kahraman, Hasan Bülent: "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3.Cilt, Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul, İletişim

Yayınları, 2004.

Kanbur, Yaşar: "12 Eylül'ü Unutmak İçin Onunla Yüzleşmeyi Göze Almalıyız", İstanbul, **Birikim Dergisi**, Sayı:198, 2005, s.56-64.

Kaptanoğlu, Cem: "Toplumsal Yas:Travmatik Hakikatle Yüzleşmek, Hesaplaşmak Ve Belki Bağışlamak", **Türkiye'de Sürmekte Olan Toplumsal Travma İle Başetmede İlk Adımlar**, Ankara, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları Sayı:77, 2012.

Karaosmaoğlu, Yakup Kadri: **Yaban,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Karpat, Kemal: **Kimlik ve İdeoloji**, Çev: Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.

Karpat, Kemal: **Türk Siyasi Tarihi,** Çev: Ceren Elitez, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018.

Kasaba, Reşat: "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Ed: Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Kaya Özçelik, Pınar: "12 Eylül'ü Anlamak", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** 66/01, 2011, s.73-93.

Kazancı, Metin: "Althusser, İdeoloji Ve İdeolojiyle İlgili Son Söz", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı:24 Cilt:0 2006, s.67-93.

Keçeli, Fatma: "Ötekileştirilen Oyun Kişileri 'İstanbul Beyaz Rakı Rengârenk, Kırmızı Yorgunları, Gözü Kara Alaturka'" Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Yıl:27, Cilt:27, 2009, s.161-173.

Kellner, Douglas: "Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası" Çev: Gülcan Seçkin, **Popüler Kültür**, Doğu Batı Dergisi Sayı:15, 2004, s.187-219.

Keskin, Ferda: "Sunuş: Büyük Kapatılma", **Büyük Kapatılma, Seçme Yazılar,** Michel Foucault, Çev: Işık Ergüden-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011. s.11-19.

Keskin, Ferda: "Söylem, Arkeoloji ve İktidar", **Doğu Batı Dergisi**, Ankara, Yıl:3, Sayı:9, 1999, s.15-23.

Kılıçbay, Mehmet Ali: "Kimlikler Okyanusu", **Kimlikler,** Doğu-Batı Dergisi, Yıl:6, Sayı:23, 2012, s.161-165.

Kısakürek, Necip Fazıl: **Bir Adam Yaratmak**, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 2008.

Kocabay, Hasibe: "Tiyatro ve Gerçeklik İlişkisinde Belgesel Tiyatro", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi**, Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturgi Bölüm Dergisi**, Cilt:0 Sayı:5, 2004, s.104-131.

Kongar, Emre: **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği,** İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002.

Kongar, Emre: **12 Eylül Kültürü**, İstanbul , Remzi Kitabevi, 2004.

Korad Birkiye, Selen: "İkibinli Yıllarda Türk Oyun Yazarlığı", **Yaratıcı Drama Dergisi**, Cilt:3, Sayı:6, 2008, s.45-62.

Korunan, Okday: **İyi Şanslar**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2004.

Korunan, Okday: **Konfetiler, Toplu Oyunları 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2005.

Kozanoğlu, Can: **Cilalı İmaj Devri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

Kozanoğlu, Can: "80'lerde Gündelik Hayat", **Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt:13,** İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

Köker, Levent: **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Köksal, Ülker: **Adem'in Kaburga Kemiği, Toplu Oyunları: 2** İstanbul, Mitos Boyut Yayınları, 2009**.**

Kulak, Önder: **Theodor W. Adorno: Kültür Endüstrisi Kıskacında Kültür,** İstanbul, İthaki Yayınları, 2018.

Kundera, Milan: **Yavaşlık,** Çev: Özdemir İnce, İstanbul, Can Yayınları, 1995.

Kundera, Milan: **Bilmemek,** Çev: A. Bora, İstanbul, Can Yayınları, 2013.

Laclau, Ernesto. Mouffe, Chantal: **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, Çev: Ahmet Kardam-Doğan Şahiner, İstanbul, Birikim Yayınları, 1992.

Laçiner, Ömer: "1960 Sonrası Kemalizm", **Yüzyıl Biterken: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:13, İstanbul , İletişim Yayınları, 1996.

Laçiner, Ömer: "Yarın İçin Bir 12 Eylül Öncesi Tarihine Dair Notlar", İstanbul, **Birikim Dergisi**, Sayı:198, 2005, s.15-26.

Larrain, Jorge: **Marxism and Ideology,** London, The Macmillan Press, 1983.

Larrain, Jorge: **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, Çev: Neşe Nur Domaniç, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.

Lefebvre, Henri: **Gündelik Hayatın Eleştirisi II,** Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Dost Yayınları, 2013.

Lefebvre, Henri: **Modern Dünyada Gündelik Hayat**, Çev: Işın Gürbüz, İstanbul, Metis Yayınları, 2016.

Leledakis, Kanakis: **Toplum ve Bilinçdışı**, Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1997.

Luckmann, Thomas: "The Communicative Construction of Reality and Sequential Analysis. A Personal Reminiscence", **Qualitative Sociology Review** 9 (2) 2013, s.40-46.

Lucy, Nially: **Postmodern Edebiyat Kuramı**, Çev: Aslıhan Aksoy, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003.

Lukacs, George: **Tarih ve Sınıf Bilinci,** Çev: Yılmaz Öner, İstanbul, Belge Yayınları, 1998.

Lüküslü, Demet. **Türkiye'de Gençlik Miti**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Maalouf, Amin: **Ölümcül Kimlikler,** Çev: Aysel Bora, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.

Manheim, Karl: **İdeoloji ve Ütopya,** Çev: M. Ökyayuz. Ankara, Epos Yayınları, 2002.

Mardin**,** Şerif: **İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi, Makaleler 4**, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

Marx, Karl. Engels, Friedrich: **Alman İdeolojisi,** Çev: Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1999.

Marx, Karl: **Kapital 1.Cilt,** Çev: Mehmet Selik-Nail Satlıgan, İstanbul,Yordam Yayınları, 2011.

Mavioğlu, Ertuğrul: **Asılmayıp Beslenenler- Bir 12 Eylül Hesaplaşması**, İstanbul, İthaki Yayınları, 2006.

Mclellan, David: **İdeoloji,** Çev: Barış Yıldırı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Mead, George H: **Zihin, Benlik, Toplum**, Çev: Yeşim Erdem, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2017.

Merter, Ferdi: **Kuğular Şarkı Söylemez**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

MGK: **12 Eylül 1980 Tarih ve 17103 Sayılı Resmi Gazetede Yayınlanan Milli Güvenlik Konseyinin Bir Numaralı Bildirisi.**

Mumcu, Uğur: **12 Eylül Adaleti**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1994.

Mumcu, Uğur: **Sakıncalı Piyade,** İstanbul, Tekin Yayınevi, 1993.

Musil, Robert: **Niteliksiz Adam,** Çev: Ahmet Cemal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Nichanian, Marc: **Edebiyat ve Felaket**, Çev. Ayşe Gül Altınay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Nietzsche, Friedrick: **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası Zamana**

Aykırı Bakışlar 2, Çev: Mustafa Tüzel, İstanbul, İthaki Yayınları, 2006.

Nutku, Hülya: "Yaşam Öyküsü, Yazarlık Anlayışı ve Oyunlarıyla Haluk Işık", Haluk Işık, **Toplu Oyunlar 1**, Mitos-Boyut Yayınları, İstanbul, 2010, s.9-20.

Nutku, Özdemir: "1980 Sonrası Tiyatro", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt.15**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Nutku, Özdemir: "Tiyatromuzun Değişmeyen Sorunları (2), Sosyoekonomik ve Estetik Sorunlar ve de Sansür", **Milliyet Sanat**, Sayı:171, 1 Temmuz 1987.

Odabaşı, Yavuz: **Tüketim Kültürü, Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma**, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2006.

Odabaşı, Yavuz: **Postmodern Pazarlama**, İstanbul, Kapital Medya A.Ş., 2009.

Okumuş, Ejder: **Meşruluğun Toplumsal Gerçekliği,** İstanbul, İnsan Yayınları, 2000.

Onay, Yılmaz: "12 Eylül Dosyası Soruşturma", **Yeni Tiyatro Dergisi, 12 Eylül Özel Sayısı**, Yıl:2, Sayı:7, Eylül-Ekim 2008, s.4-5.

Oral, Zeynep: "Akrebin Kıskacından…Tiyatroya…" **Milliyet Gazetesi**, 3 Ağustos 2001.

Oranlı, İmge: Biyo-Politikanın Doğuşu ve Foucaultcu Eleştiri, **Cogito Dergisi**, Sayı:70-71, 2012, s.39-51.

Orwell, George: **1984**, Çev: Celal Üster, İstanbul, Can Yayınları, 2016.

Ozankaya, Özer: "Ulusal Toplumun ve Ulusal Kültürün Kurucu Öğeleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:10, Cilt 3, 1992, s.213-225.

Önel, Ahmet Metin: **Kaşif-i Eyvah Nadir Efendi**, Devlet Tiyatroları, Çoğaltılmış Metin, 1998.

Öngören, Vasıf: **Zengin Mutfağı, Bütün Oyunları,** İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1998.

Öz, Erdal: **Yaralısın**, İstanbul, Can Yayınları, 2019.

Özakman, Turgut: **Ocak, Toplu Oyunlar 1**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2002.

Özakman, Turgut: **Resimli Osmanlı Tarihi**, **Toplu Oyunları 2**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1999.

Özdemir, Hikmet: "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yay. Yön: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997.

Özen, Haldun: **Entelektüelin Dramı**, Ankara, İmge Kitabevi, 2002.

Özkazanç, Alev: **"Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ",** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Öztürk Çetindoğan, Müşerref: "Kırsal Mitten Kentsel Ritüele Geçiş ve Beden-Mekan İlişkisinin 1990 Sonrası Türk Oyun Yazarlığı'na Yansıması", Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, 27:2009/1, s.137-160.

Öztürk Çetindoğan, Müşerref: **"Küreselleşmenin Tiyatral Anlatıdaki Uzama Etkileri"**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir, 2002. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Özyön, Arzu: **"Absürt Tiyatronun 1970 Sonrası Tiyatromuza Yansımaları**", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2017. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Pappenheim, Fritz: **Modern İnsanın Yabancılaşması: Marx'a ve Tönnies'ye Dayalı Bir Yorum,** Çev: Salih Ak, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2002.

Parekh, Bhikhu. "Kimliğin Mantığı", **Kimlik Politikaları Tanınma, Özdeşlik, Farklılık,** Ed: Fırat Mollaer, Çev: Suat Aksoy, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2014.

Parla, Jale: **Babalar ve Oğullar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Parla, Taha: **Türkiye'nin Siyasal Rejimi (1980-1989**), İstanbul, Deniz Yayınları, 2009.

Parla, Taha: **Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Parlak, İsmet: **Kemalist İdeoloji'de Eğitim,** Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2005.

Pekman, Yavuz: **Çağdaş Tiyatromuzda Geleneksellik**, İstanbul, Mitos Boyut Yayınları, 2002.

Pekman, Yavuz: "Tanzimat Dönemi Oyun Yazarlığında Batılılasma Olgusu", **Ankara Üniversitesi, Tiyatro Araştırmaları Dergisi** , Cilt:14, Sayı:14, Yıl 2002, s.1-36.

Pekman, Yavuz: "Türk Tiyatrosunda Bir 'Başrol' Olarak Mahalle", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi**,** **Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturgi Bölüm Dergisi**,Cilt 0, Sayı:10, 2007, s.28-61.

Poloma, Margaret M: **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev: Hayriye Erbaş, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993.

Proust, Marcel: **Kayıp Zamanın İzinde**, Çev: Roza Hakmen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Purvis, Trevor. Hunt, Alan: Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem**,** Çev: Simten Coşar, **Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Moment Dergi**, Cilt:1, Sayı:1, 2014, s.9-39.

Revel, Judith: **Foucault Sözlüğü,** Çev: Veli Urhan, İstanbul, Say Yayınları, 2012.

Safa, Peyami: **Fatih-i Harbiye**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2011.

Sancar, Serpil: **İdeolojinin Serüveni,** Ankara, İmge Yayınevi, 2004.

Sarup, Madan: **Postyapısalcılık ve Postmodernizm,** Çev: Abdülbaki Güçlü, Ankara, Bilim ve Sanat, 2004.

Savran, Sungur: "**1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler**", 11.Tez Dergisi, Haziran 1987. s.132-168.

Schutz, Alfred: **Fenomenolojik İlişkiler.** Çev: Adnan Akan-Seyda Kesikoğlu, Ankara, Heretik Yayınları, 2018.

Schutz, Alfred: "Yabancı: Bir Sosyal Psikoloji Makalesi", **Yabancı. Bir İlişki Biçimi Olarak Ötekilik.** Der:Levent Ünsaldı, Çev: Kübra Eren, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2016.

Serdar, Ziyaüddin: **Postmodernizm ve Öteki**, Çev: Gökçe Kaçmaz, İstanbul, Söylem Yayınları, 2011.

Sevdiren, Öznur: **Türkiye'nin Cezasızlık Mevzuatı**, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, İstanbul, 2015.

Shakespeare, William: **Kral Lear**, Çev: Özdemir Nutku, Türkiye iş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

Smith, Anthony D.: **Milli Kimlik**, Çev: Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

Sophokles: **Kral Oidipus,** Çev: Güngör Dilmen, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2002.

Stefanos, Yerasimos: **Azgelismislik Sürecinde Türkiye**, Çev: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, 1977.

Stoppard, Tom: **Toplu Oyunlar 1**, Çev: M.Halit Çalışkan- Şükran Yücel, Ankara, Dost Kitabevi, 2008.

Sucu, Mehmet: **12 Eylül Yasakları**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2010.

Şaylan, Gencay: **Postmodernizm,** İstanbul, İmge Yayınevi, 2002.

Şener, Sevda. Yüksel, Ayşegül. Elmas, Filiz: **Elveda Dünya Merhaba Kainat**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2002.

Şener, Sevda: **Oyunlar ve Gerçekler**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2007.

Şener, Sevda: **Gelişim Sürecinde Türk Tiyatrosu**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2011.

Şensoy, Ferhan: **Kahraman Market Süpermarkete Karşı 1980,** https://docplayer.biz.tr/148884212-Kahraman-bakkal-super-markete-karsi.html. 13 Kasım 2021.

Taner, Haldun: **Keşanlı Ali Destanı**, İstanbul, YKY, 2015.

Tanör, Bülent: "Siyasal Tarih (1980-1995)", **Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980–2003,** Yay. Yön: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınları, 2004.

TBMM: **Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu**- I. Cilt, Kasım, 2012, Sayfa xiv- xv.

Tekeli, İlhan: "Postmodern Tartışmaları Üzerine Düşünceler" **Posseible Düşünme Dergisi**, Sayı:10, 2017. s.8-19.

Tekelioğlu, Orhan: Moderniteye Sıkışan Özgürlük: Foucault'nun "Kendilik Teknolojileri"ne Bir Bakış, **Doğu Batı Dergisi**, Ankara, Yıl:3, Sayı:9, 1999, s.45-55.

Temel, Tamer: "**Modernleşme Dönemi Türk Tiyatrosu'nda İdeal Bireyin Temsili**" İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Tezcan, Nuran: **Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1997.

Therborn**,** Göran: **İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı,** Çev: İrfan Cüre, Ankara, Dipnot Yayınları, 2008.

Thompson, John B: **İdeoloji ve Modern Kültür,** Çev: İdil Çetin, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013.

Timur, Taner: **Türk Devrimi ve Sonrası**, Ankara, İmge Yayınları, 2001.

Timur, Taner: **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara, İmge Yayınları, 2003.

Timur, Taner: **Toplumsal Değişme ve Üniversiteler**, Ankara, İmge Kitabevi, 2000.

Toker, Nilgün. Tekin, Serdar: "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3.Cilt, Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Toker, Nilgün: "12 Eylül'den Bugüne Entelektüel Seyir", **Birikim Dergisi,** İstanbul, Sayı:198, Ekim 2005, s.51-55.

Tongut, Gökçen: **"12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin Memet Baydur Oyunlarına/Karakterlerine Etkisi",** Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Touarine, Alain: **Modernliğin Eleştirisi,** Çev: Hülya Tufan, İstanbul, YKY, 2004.

Tuncay, Mete: "Siyasal Tarih (1950-1960)", **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yay. Yön. Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997.

Tunç, Ayfer: "Yoksunluktan Yoksulluğa", **Alacakaranlık Yılları, Birikim Dergisi**, İstanbul, Sayı:152/153, Aralık 2001-Ocak 2002, s.50-54.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (Çevrimiçi) https://sozluk.gov.tr, 20 Eylül 2021.

Uçar, Burak Mikail: **Oda Saklambacı**, Devlet Tiyatroları Çoğaltılmış Metin, 1992.

Urgan, Mina: Bir Dinozorun Anıları, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Uslu, Mehmet Fatih: "Greenblatt'ın Yeni Tarihselci Eleştirisi", **Edebiyatın Omzundaki Melek,** Yay. Haz: Zeynep Uysal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

Uysal, Zeynep: **Edebiyatın Omzundaki Melek**, Yay. Haz: Zeynep Uysal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

Ünlü, Aslıhan: **Merkeze Dönmek,** Mitos-Boyut Yayınları, İstanbul, 2009.

Ünlü, Aslıhan: **"Türk Tiyatrosunda Sansür ve Oto-Sansür Olgusu (1980-1990)",** Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Varol, Sibel Fügan: **Temsil, İdeoloji, Kimlik,** İstanbul, Varlık Yayınları, 2016.

Wallace, Ruth A., Wolf Allison: **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev: Leyla Elburuz-M.Rami Ayas, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2012.

Weber, Max: **Sosyoloji Yazıları,** Çev: Taha Parla, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Weiss, Peter: **Soruşturma**, Çev: Ülkü Tamer, İstanbul, Yar Yayınları, 1996.

Williams, Raymonds: **Marksizm ve Edebiyat**, Çev: Esen Tarım, İstanbul, Adam Yayınları, 1990.

Woodward, Kath: "Questions of İdenty", **Questioning İdentity: Gender, Class, Ethnicity**, Ed: Kath Woodward, London, Open University, 2004.

Yağmurdereli, Eşber: **Akrep**, İstanbul, Kibele Yayınları, 2016.

Yula, Özen: **İstanbul Beyaz Rakı Rengarenk**, **Toplu Oyunları 2**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1997.

Yüksel, Ayşegül: **Çağdaş Türk Tiyatrosunda On Yazar**, İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 1997.

Yüksel, Ayşegül: "Turgut Özakman'ın Oyun Yazarlığının İkinci Dönemi", Ankara Üniversitesi DTCF **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Cilt 9, Sayı 9, Yıl 1992, s.123-142.

Yüksel, Ayşegül: "Değişim Sancıları İçindeki Bir Toplumdan Sancılı Bir Oyun", Hasan Erkek, **Eşik,** İstanbul, Mitos-Boyut Yayınları, 2007, s.21-25.

Yüksel, Kadir: "12 Eylül Dosyası Soruşturma", **Yeni Tiyatro Dergisi, 12 Eylül Özel Sayısı**, Yıl:2, Sayı:7, Eylül-Ekim 2008, s.6-7.

Zürcher, Eric Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

EK:

1980-2000 YILLARI ARASINDA YAZILAN TİYATRO OYUNLARI

A.Turan Oflazoğlu:	**Sinan (1988), Kösem Sultan (1982), Cem Sultan (1984), Kılıç ve Ney (1987)**
Adalet Ağaoğlu:	**Çok Uzak Fazla Yakın (1988)**
Ahmet Önel:	**Kaşif-i Eyvah Nadir Efendi (1998), Erteleme (1999), Baton Ya da Baton (1994)**
Ali Berktay	**Kerbela (1996)**
Almilla Alp-Filiz Sarıca:	**3 Ekim'de Nostalji (1999)**
Aslıhan Ünlü:	**Ölü Törenleri (1999)**
Ataol Behramoğlu:	**Lozan (1992)**
Behiç Ak:	**Bina (1993), Ayrılık (1996), Hastane (1999)**
Bilgesu Erenus:	**Misafir (1984), Kırmızı Karaağaç (1996), Arka Bahçe (1988), Acılar Şenliği (1991), Fikret (1998)**
Burak M. Uçar:	**Oda Saklambacı (1992)**
Civan Canova:	**Sokağa Çıkma Yasağı (1996), Kıyamet Sularında (1994), Kızılötesi Aydınlık (1996)**
Coşkun Büktel:	**Theope (1988)**
Coşkun Irmak:	**İtaat Deneyi (1996), Eylül Penceresinden- İki Kozyatağı Manzarası (1998), Miletos Güzeli (1994), Terentiousun Afrikalısı (1998), Kuş (1985)**

Cuma Boynukara:	**Çok Geç Olmadan (1995), Muhtaro (1991), Günaydınlara Uyanmak (1992), Ateşle Gelen (1998)**
Dinçer Sezgin:	**Son Yazı (1998)**
Dinçer Sümer:	**Gecenin Kulları (1988), Memuroğlu Memur (1993), Gül Satardı Melek Hanım (1984), Maviydi Bisikletim (1986) , Ali Ayşeyi Seviyo (1994)**
Ender Çakmak:	**Düşmanla Sevişenler (1999)**
Ergun Sav:	**Bir Başkası (1990)**
Erhan Gökgücü:	**Giordiano Bruno (1984), İki Heves Bir Kalas (1989), Memleketim Memleketim (1995), Ramazan İle Jülide (1999), Gerçek Kurbanın Acısı (1996), Duyarlılık Üzerine Vivaçe (1995)**
Erman Canatan:	**Batakhane Güzeli (1988), Uygunsuzlar (1997), Evin Kadınları (1995), Çukur (1999)**
Eşber Yağmurdereli:	**Akrep (1997)**
Ferdi Merter:	**Kuğular Şarkı Söylemez (1993)**
Ferhan Şensoy:	**Kahraman Bakkal Süpermarkete Karşı (1981)**
Güngör Dilmen:	**Troya İçinde Vurdular Beni (1988)**
Haluk Işık:	**Hoş Geldin Amerika (1992), Külrengi Sabahlar (1988), Hasret (1998)**
Hasan Erkek:	**Eşik (1997)**
Hasan Öztürk:	**İlmik İlmik (1999), Hücre (1996), Avcı (1999), Konuk (1999)**
Hidayet Sayın:	**Düş Yüklü Bulutlar (1993), Yıldırım Beyazıt (1986)**
Kenan Işık:	**Bebek Uykusu (1988), Aşk Hastası (1998)**

Melih Cevdet Anday:	**Ölümsüzler (1986)**
Memet Baydur:	**Yalancının Resmi (1996), Elma Hırsızları (1996), Kutu Kutu (1994), Genel Anlamda Öpüşme (1994), Tensing (1992), Çin Kelebeği (1994), Doğum (1993, Yeşil Papağan Limited (1992), Sevgi Ayakları (1992), Aşk (1991), Menekşe Korsanları (1991), Düdüklüde Kıymalı Bamya (1991), Vladimir Komarev (1990), Kamyon (1990), Maskeli Süvari (1990), Yangın Yerinde Orkideler (1989), Kuşluk Zamanı (1988), Cumhuriyet Kızı (1988), Kadın İstasyonu (1998), Yalnızlığın Oyuncakları (1984), Gün Gece/ Oyun Ölüm (1982), Limon (1981)**
Murathan Mungan:	**Taziye (1982), Geyikler Lanetler (1992), Bir Garip Orhan Veli (1992), Mahmud İle Yezida (1980)**
Müjdat Gezen:	**Hamlet Efendi (1995), İstanbul Müzikali (1994)**
Müzeyyen Engin Erim:	**Bütün Menekşeler Anne Kokar (1986), Hulusi Beyin Kızları (1984), Murat Oteli (1995), Ormanda (1999)**
Nezihe Araz:	**Kuvayi Milliye Kadınları (1987), Cahide (1990)**
Nezihe Meriç:	**Çın Sabahta (1995)**
Nihat Asyalı:	**Ateşle Oynayan (1997), Yunus Diye Göründüm (1989)**
Okday Korunan:	**Konfetiler (1994), İyi Şanslar (1999)**
Orhan Asena:	**Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe (1983), Nazım Üçlemesi (1995)**
Özel Arabul:	**Foto Bahar (1998), Gecenin Tadı (1994), Rüzgarlı Kadın (1989)**

Özen Yula:	**İstanbul Beyaz Rakı Rengarenk (1997), Ay Tedirginliği (1995), Kırmızı Yorgunları (1998), Gözü Kara Alaturka (1998), Dünyanın Ortasında Bir Yer (1994)**
Recep Bilginer:	**Savaştan Barışa Aşktan Kavgaya (1997), Sevgi Ve Barış (1998), Mevlana (1992), Yunus Emre (1998)**
Refik Erduran:	**Halay (1992), Bordello (1999)**
Savaş Dinçel:	**Gürültülü Patırdılı Bir Hikaye (1994)**
Selim İleri:	**Allahaısmarladık Cumhuriyet (1995)**
Sevgi Sanlı:	**Kaygusuz Abdal (1994)**
Sevim Burak:	**Sahibinin Sesi (1982)**
Sinan Bayraktar:	**Denizatı (1994), Definename (1995)**
Sulhi Dölek:	**Kuşkucu (1999)**
Tayfun Türkili:	**Naaş-ı Muhteremler (1996)**
Tuncer Cücenoğlu:	**Matruşka (1994), Şapka (1996), Ziyaretçi (1994), Kadıncıklar (1983), Helikopter (1993), Yıldırım Kemal (1990), Çıkmaz Sokak (1980), Dosya (1981), Boyacı (1996), Kızılırmak Karakoyun (1992), Neyzen (1998)**
Turgay Nar:	**Çöplük (1993), Şehrazat'ın Oyunu (1996), Kuyu (1994), Terzi Makası (1993)**
Turgut Özakman:	**Bir Şehnaz Oyun (1984), Resimli Osmanlı Tarihi (1983), Töre (1985)**
Tülin Tankut:	**Kız Doğdu (1993)**
Ufuk Ersoy:	**Sapan (1999)**
Ülker Köksal:	**Dünyanın Yaşlı Çocukları (1991), Gün Dönerken (1986)**

Ülkü Ayvaz:	**Yeniden Yaratma (1984), Geriye Bakma (1999), Bağlanma (1999), Nihavent Longa (1993), Troyayı Özlüyorum (1993) , Külhanbeyi Operası (1997)**
Yılmaz Onay:	**Karadul Efsanesi (1991), Tren Gidiyor (1984), Promethia (1993), Kara Kedi Geçti (1992), Hücre İnsanı (1992), Bu Zamlar Bana Karşı (1985)**
Yücel Erten:	**Kadınlar Devleti (1996)**

ÖZGEÇMİŞ

Ayşe Sancak Deniz, 2005 yılında İstanbul Üniversitesi Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü'nden mezun oldu. 2008 yılında Kadir Has Üniversitesi Film ve Drama Bölümü'nden "**Necip Fazıl Kısakürek'in Tiyatro Oyunlarında Gerçekçi Öğelerin Saptanması ve Gerçekçi Bir Tiyatro Eserinin Yazılması**" adlı teziyle Yüksek Lisans derecesini aldı. 1997 yılından beri Sağlık Bakanlığı'na bağlı kurumlarda memur olarak çalışmaktadır. Evli ve bir çocuk annesidir.